

**Университет
“Проф. д-р Асен Златаров”
Бургас**

**Asen Zlatarov University
Burgas, Bulgaria**

Годишен

Журнал

2

ТОМ XLIII, КНИГА 2, 2014

ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

VOLUME XLIII, BOOK 2, 2014

SOCIAL SCIENCES

**УНИВЕРСИТЕТ
„ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ“ – БУРГАС**

ГОДИШНИК

ТОМ XLIII, КНИГА 2, 2014

ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

**ASSEN ZLATAROV UNIVERSITY
BURGAS, BULGARIA**

ANNUAL

Vol. XLIII, BOOK 2, 2014

SOCIAL SCIENCES

БУРГАС • 2014 • BURGAS

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. дпн Маргарита Терзиева (главен редактор)
проф. д-р Валентина Терентиева (Красноярск, Русия)
доц. д-р Пенка Пеева
проф. д-р Заур Заврумов (Пятигорск, Русия)
проф. дхн Любомир Влаев,
гл. ас. Иван Соколов

Технически сътрудник: инж. Илиана Ишмериева

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас
Годишник, т. XLIII, кн. 2, 2014 г.
ISSN 1312-1359

Assen Zlatarov University
Burgas 8010, Bulgaria

Том XLIII. Книга 2. Съдържание

<i>Неделчо Неделчев</i>	Вождове и народ в Ранния Египет <i>Рецензент: доц. д-р Д. Момчилов</i>	9
<i>Димчо Момчилов, Радостина Димитрова</i>	Коланни украси от втората половина на VI – началните десетилетия на VII век Акве Калиде – Терма (Термополис) <i>Рецензент: проф. д-р Н. Неделчев</i>	15
<i>Димчо Момчилов</i>	За един мит в българската история, грешка на хронистите – или къде се е лекувал Константин IV Погонат през 680 г.? <i>Рецензент: проф. д-р Н. Неделчев</i>	21
<i>Валентин Китанов</i>	Начало на политиката по тютюна в българското княжество <i>Рецензент: доц. д-р Пенка Пеева</i>	30
<i>Гита Йовчева</i>	Дипломатически опити за международното признаване на княз Фердинанд 1890 - 1892 година <i>Рецензент: доц. д-р Пенка Пеева</i>	35
<i>Петър Парушев</i>	Румънските териториални претенции и българската дипломация по време на първата Балканска война 1912-1913 <i>Рецензент: доц. д-р Г. Йовчева</i>	42
<i>Маруна Козyreva</i>	National Zoning of State Building in Ukraine in the 1920s-1930s <i>Рецензент: доц. д-р Б. Копринаров</i>	50
<i>Николай Атанасов</i>	За лицето и думите <i>Рецензент: доц. д-р М. Костурова-Парашикевова</i>	56
<i>Мария Костурова – Парашикевова</i>	Моралният избор на Сартр в контекста на днешните реалности <i>Рецензент: доц. д-р Н. Атанасов</i>	64
<i>Svitlana Melnyk, Olha Serdiukova</i>	Linguistic Means of Realization of Cohesion in the Novel “Timequake” by Kurt Vonnegut <i>Рецензент: доц. д-р И. Титаренко – Качура</i>	71
<i>Ivan Sokolov</i>	Humour in an English for Tourism Textbook <i>Рецензент: доц. д-р Галина Петрова</i>	75
<i>Бияна Великова – Цонкова</i>	Интегративен модел за психосоциална подкрепа на онкоболни хора и техните семейства <i>Рецензент: гл. ас. д-р Е. Петкова</i>	81
<i>Бияна Великова – Цонкова</i>	Възможности за формиране на училищна общност чрез професионалните роли на учителя <i>Рецензент: доц. д-р Н. Калоянова</i>	86
<i>Елена Дичева</i>	Педагогическата компетентност на социалните педагози и възможностите на кейс-метода за формирането ѝ <i>Рецензент: доц. д-р Т. Иванова</i>	91
<i>Мария Дишкова</i>	Използване на учтива форма („Виe“) в общуването със студентите от специалност „Социална педагогика“ <i>Рецензент: доц. д-р Т. Иванова</i>	99
<i>Марияна Тодорова</i>	Детската градина и семейството – определящи фактори за здравното възпитание на децата <i>Рецензент: доц. д-р Н. Калоянова</i>	107
<i>Тинка Иванова</i>	Денят на детето - исторически и съвременни аспекти <i>Рецензент: доц. д-р Е. Дичева</i>	112

<i>Dragomir Stefanov</i>	Gray Economy Share in Tourism in Bulgaria <i>Рецензент: доц. д-р З. Караджова</i>	117
<i>Ивайло Михайлов</i>	Сенчесто банкиране <i>Рецензент: проф. д-р И. Димитров</i>	124
<i>Евгений Стоянов</i>	Особености и тенденции на развитие при отчетните системи <i>Рецензент: проф. д.и.н. С. Димитрова</i>	129
<i>Милен Велев</i>	Влиянието на сезонния фактор върху динамиката на трудовите възнаграждения в България <i>Рецензент: гл. ас. д-р Р. Янев</i>	134
<i>Милен Велев</i>	Изследване на цикличните колебания в равнището на заплащане на труда в България <i>Рецензент: гл. ас. д-р М. Полименов</i>	142
<i>Николай Атанасов, Велика Бинева, Мариана Каприева, Марияна Тодорова</i>	Икономическата несигурност и отражението ѝ върху самоопределянето националната идентичност <i>Рецензент: доц. д-р М. Парашкевова</i>	149
<i>Николай Милев</i>	Външнотърговски отношения на Република България с водещи страни от Източна Европа в контекста на регионалните и глобални предизвикателства <i>Рецензент: доц. д-р Б. Копринаров</i>	157
<i>Братой Копринаров, Стоян Маринов</i>	Съвременни тенденции в развитието на глобалния туризъм <i>Рецензент: проф. дин Д. Радойнова</i>	165
<i>Руска Димитрова</i>	Съвременни аспекти на риск мениджмънт в сферата на туризма <i>Рецензент: доц. д-р В. Кръстева</i>	173
<i>Руска Димитрова, Жечка Димитрова</i>	Ситуационен анализ на заплахите и рисковете пред българския туризъм <i>Рецензент: доц. д-р В. Кръстева</i>	181
<i>Златина Караджова, Стоянка Петкова – Георгиева, Яна Вангелова</i>	Подходи и методи за вземане на решения в условията на криза, промяна и стопански риск в туризма <i>Рецензент: доц. д-р Хр. Михалева</i>	188
<i>Дончо Керемидчиев</i>	Обобщаващи резултати от внедряването на малки преподавателски групи по усъвършенстване на дейността в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ - Бургас <i>Рецензент: проф. д. ик.н. А. Мирчев</i>	195
<i>Маруся Любчева, Цанко Иванов, Дончо Керемидчиев, Цветелин Панчев</i>	Изследване на мнението на бизнеса в Бургас относно оползотворяването на европейските фондове <i>Рецензент: проф. д. ик.н. А. Мирчев</i>	199
<i>Валентин Василев</i>	Проблемът с късното потърсване на медицинска помощ при пациенти с остра артериална недостатъчност на крайниците <i>Рецензент: проф. д-р М. Стойчева</i>	205
<i>Антоанета Грозева</i>	Ефективност на комплексна рехабилитационна програма при метаболичен синдром в Поморие <i>Рецензент: доц. д-р М. Маринкев</i>	208
<i>Валентин Василев</i>	Мястото на тромбектомията при лечението на дълбоката венозна тромбоза /ДВТ/ с феморо-илачна локализация <i>Рецензент: проф. д-р М. Стойчева</i>	211

<i>Галина Терзиева</i>	Рискови фактори за развитие на злокачествени новообразувания на храносмилателната система – реалности, тенденции, превенция <i>Рецензент: гл. ас. д-р А. Андонова</i>	214
<i>Катя Попова, Златина Лечева</i>	Мотивация на студенти за прилагане на културно-отзивчиви здравни грижи <i>Рецензент: гл. ас. д-р Б. Цонкова</i>	222
<i>Майя Атанасова</i>	Професионални отговорности на медицинската сестра при хранене на пациенти в мултикултурна среда <i>Рецензент: гл. ас. д-р Г. Терзиева</i>	227
<i>Детелин Костадинов</i>	Кохлеарната имплантация – иновационна и хуманна технология за деца, лишени от слух <i>Рецензент: гл. ас. д-р М. Тодорова</i>	230
<i>Антонина Недкова</i>	Педагогическо взаимодействие чрез ИКТ в колежанското образование <i>Рецензент: проф. д-р М. Василева</i>	235
<i>Галина Цанева</i>	Семантични модули при преподаването на руски народни приказки <i>Рецензент: проф. д-н М. Терзиева</i>	240
<i>Маргарита Терзиева</i>	Методически идеи на Добри Юруков (1880-1971) за обучението по български език и литература <i>Рецензент: доц. д-н Е. Капинова</i>	245
<i>Радка Джендова</i>	За по-доброто реализиране на музикално-възпитателния процес в ПУВ и НУВ <i>Рецензент: проф. д-н М. Терзиева</i>	248
<i>Антонина Недкова</i>	Приложение на мултимедията в обучението <i>Рецензент: проф. д-р М. Василева</i>	255
<i>Даниела Заберска</i>	Изкуството ебру и приложението му в арттерапията <i>Рецензент: доц. д-р Р. Джендова</i>	259
<i>Златина Стоянова – Борисова, Гергана Ангелова – Попова</i>	Възстановителният процес при студенти спортисти, занимаващи се с лекоатлетически бегови дисциплини <i>Рецензент: доц. д-р Г. Димитров</i>	263

Volume XLIII (2). Contents

<i>Nedelcho Nedelchev</i>	Chieftains and People in Early Egypt	9
<i>Dimcho Momchilov, Radostina Dimitrova</i>	Belt Decorations from the Second Half of VI - First Decades of VII Century from Aquae Calidae – Therma (Thermopolis)	15
<i>Dimcho Momchilov</i>	About a Myth in Bulgarian History, Chroniclers Mistake - or Where Constantine IV Pogonat Was Treated in 680?	21
<i>Valentin Kitanov</i>	Tobacco Policy Outset in the Bulgarian Principality	30
<i>Gita Yovcheva</i>	Diplomatic Attempts for International Recognition of Prince Ferdinand 1890 - 1892	35
<i>Petar Parushev</i>	Romanian Territorial Claims and Bulgarian Diplomacy during the First Balkan War (1912 – 1913)	42
<i>Maryna Kozyreva</i>	National Zoning of State Building in Ukraine in the 1920s-1930s	50
<i>Nikolay Atanasov</i>	About the Face and Words	56
<i>Maria Kosturova – Parashkevova</i>	Sartre’s Moral Choice Today	64
<i>Svitlana Melnyk</i>	Linguistic Means of Realization of Cohesion in the Novel “Timequake” by Kurt Vonnegut	71
<i>Ivan Sokolov</i>	Humour in an English for Tourism Textbook	75
<i>Bilyana Velikova – Tzonkova</i>	The Integrative Psychosocial Support Model for Cancer Patients and Their Families	81
<i>Bilyana Velikova- Tzonkova</i>	Possibilities for Formation of School Community through Teachers’ Professional Roles	86
<i>Elena Dicheva</i>	Social Pedagogues’ Pedagogical Competence And Abilities of the Case-Study Method for Its Formation	91
<i>Maria Dishkova</i>	Using Polite Form (“You”) in Communication with Students from “Social Pedagogy” Specialty	99
<i>Mariana Todorova</i>	Kindergartens and Families – a Determinant of Health Education of Children	107
<i>Tinka Ivanova</i>	Children’s Day - Historic and Modern Aspects	112
<i>Dragomir Stefanov</i>	Gray Economy Share in Tourism in Bulgaria	117
<i>Ivaylo Mihaylov</i>	Shadow Banking	124
<i>Evgeniy Stoyanov</i>	Accounting Systems Characteristics and Development Trends	129
<i>Milen Velev</i>	The Influence of Seasonal Factors on the Dynamics of Salaries in Bulgaria	134
<i>Milen Velev</i>	Research on the Periodic Fluctuations in the Level of Salaries in Bulgaria	142
<i>Nikolay Atanasov, Velika Bineva, Mariana Kaprieva, Mariana Todorova</i>	Economic Uncertainty and Its Reflection on the National Identity Self-Determination (Preliminary Results from Sociological Survey)	149
<i>Nikolay Milev</i>	Bulgarian Foreign Relations with Leading East European Countries in the Context of Regional and Global Challenges	157

<i>Bratoy Koprinarov, Stoyan Marinov</i>	Contemporary Tendencies in the Development of the Global Tourism	165
<i>Ruska Dimitrova</i>	Modern Aspects of Risk Management in Tourism	173
<i>Ruska Dimitrova, Jechka Dimitrova</i>	Situation Analysis of Threats and Risks to the Bulgarian Tourism	181
<i>Zlatina Karadzhova, Stoyanka Petkova – Georgieva, Yana Vangelova</i>	Approaches and Methods for Decision Making in Conditions of Crisis, Change and Economic Risk in Tourism	188
<i>Doncho Keremidchiev</i>	Summary of Results on Implementation of Small Teacher Groups in Improving Activities at “Prof. d-r Assen Zlatarov” University – Burgas	195
<i>Marusya Lyubcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Tzvetelin Panchev</i>	Opinion Survey of Business in Bourgas Regarding Utilization of European Funds	199
<i>Valentin Vassilev</i>	The Problem of Delayed Seeking of Medical Help by Patients with Acute Arterial Insufficiency of the Limbs	205
<i>Antoaneta Grozeva</i>	Efficacy of Combined Rehabilitation Program in the Treatment of Metabolic Syndrome in Pomorie	208
<i>Valentin Vassilev</i>	Role of Thrombectomy in the Treatment of Deep Vein Thrombosis /DVT/ with Femoral-Iliac Localization	211
<i>Galina Terzieva</i>	Risk Factors for Development of Malignant Neo Formations of the Gastrointestinal Tract – Realities, Trends, Preventions	214
<i>Katya Popova, Zlatina Lecheva</i>	Students’ Motivation to Apply Culturally Responsive Health Care	222
<i>Mayya Atanasova</i>	Professional Responsibilities of the Nurse in Feeding Patients in Multicultural Environment	227
<i>Detelin Kostadinov</i>	Cochlear Implantation – An Innovative and Humane Technology for Children Deprived of Hearing	230
<i>Antonina Nedkova</i>	Pedagogical Interaction Through ICT in College Education	235
<i>Galina Tsaneva</i>	Semantic Modules in Teaching Russian Folk Tales	240
<i>Margarita Terzieva</i>	The Methodological Ideas of Dobri Yurukov (1880-1971) Regarding Bulgarian Language and Literature Teaching	245
<i>Radka Djendova</i>	For a Better Realization of Music Educational Process in Primary and Preschool Education	248
<i>Antonina Nedkova</i>	Application of Multimedia in Training	255
<i>Daniela Zaberska</i>	Ebru Art And Its Application in Art Therapy	259
<i>Zlatina Stoyanova – Borisova, Gergana Angelova – Popova</i>	Recovery Process in Student-Athletes Practicing Running	263

ВОЖДОВЕ И НАРОД В РАННИЯ ЕГИПЕТ

Неделчо П. Неделчев

CHIEFTAINS AND PEOPLE IN EARLY EGYPT

Nedelcho P. Nedelchev

E-mail: np_ned@mail.bg

ABSTRACT

The author of this article is discussing the role of the following early notions: “Shemsu Hor” or “Followers of Horus”, „wcs rhj.tw” or “Head of the people”, „hd rhj.tw” or „Military leader”, “shm rhj.tw” or “The Mighty of the people” – „General” and “Rhj.t” or “People”, in Egyptian history. His conclusion is that at the time of the establishment of the Early Egyptian state, there has been a common ideology between the aristocracy, the people of the late clan and the early political society. That was the ideology of the free people – Followers of their chieftains, known from the sources as the Followers of Horus. The free people and the chieftains were the Followers of Horus.

Key words: “Followers of Horus”, “Head of the people”, „Military leader of the people”, “The Mighty of the people”, “Rhj.t” or “People”

Темата за вождовете и народа в Египет е полемична [Неделчев 2014: 7-14]. Причина за това са военно-демократичното състояние на взаимозависимите вождове, свободният народ и демократичните институции на народното събрание, на съвета на старейшините, на избираните от народа вождове; правото на народа да ги сменя. Тази историческа действителност се повтаря и в ранните държави. Демократичните правила на организация и прогнозата на Л. Х. Морган, че те ще се развият в бъдещото общество, срещат съпротива навсякъде, където политически класи се противопоставят на народа като суверен от свободни хора. Дискусиите намират отражение и в науката за древен Египет, като отразяват и идеологически влияния върху историческите представи. За съжаление, идеите за гражданско общество в древен Египет получиха вид на аксиома за върховна теократична власт на фараона, без преходен период към държава, направо от първобитността. Тази уникалност на прехода била причина за уникалност на египетската политическа система [Дьяконов, Якобсон 1998: 22 сл.]. Теория, която противоречи на извори и сравнителни и теоретични изследвания и дори на сходни изображения от Египет и останалата част на Северна Африка, например от Тасили [Autuori 1998: 261-271,

fig. 1-2 сл.]. „Теорията” се основава на устно съобщение, въведено в науката като истина, без доказване от най-авторитетни автори.

В историята на Египет наследството на родово-племенното общество намира отражение в много понятия, сред които са титлите „Военачалник на народа” и „Началник на народа”. Н. М. Постовская поставя тези понятия в началото на създаването на държавен египетски апарат [Постовская 1947: 1, 244; Неделчев 1995: 82].

Съществуват и други интерпретации за друг вид управляващи или оценявани по друг начин; не светски, а жречески или с отношение към бога. Те изискват анализ и оценка на мястото, което заемат в създаването на светско-теократичната древноегипетска държава. Сред тях основен е проблемът за „Шемсу Хор” [Неделчев 2010: 95-98]. Най-ранните предшественици на първия, по традиция, египетски цар Менес, са откритите от Е. дьо Руже „Шемсу Хор” в Туринския царски надпис [Вж Sethe 1905: 3 сл.; Beckerat 1956: 1-10.]. Ранният египетски управител се интерпретира и в светски смисъл като „вожд на конфедерация от номи, воюваща като съюз срещу общи врагове” [Edwards 1970-1971: 11], но не и деспотичен цар-бог. Изобразяването на „Следващите Хор” на сцена върху боздугана

на Нармер като четирима щандартоносци [Крол 1999: 93], показва поне четири области на Египет, които следвали политиката на обединение на страната.

Според Ю. фон Бекерат властта на „следващите Хор“ не е със смисъл на духовно и култово следване на бога, а с военно-политически смисъл като „Horusgefolge, Horusgeleit“ и е управление – „Regierung“, при пътуването на Хорус-царя и съпровождащите го Шемсу Хор по р. Нил. Сравнението на египетските предменесови *zhjw šmsjw-Nrw* от Туринския царски надпис с Манетовите гр. „nekues“, лат. „manes“ показва това със значението на *zhjw* като „Totengeister“ [Beckerat 1956: 7-10].

Периодът на управление на предшественици на царете, които в Египет са „Следващите Хор“ или „Шемсу Хор“, е демократичен и ръководен от вождове [Sethé 1905: Vol. 3, № 1. S. 3-21, S. 3 ff.]. Според У. Б. Емери „Followers of Horus“ са господстваща раса в Египет“ [Emery 1961: 39] – мнението е свързано с дискуссионната тема за създаването на държавата в Египет от северни завоеватели арменоиди.

Темата за „следващите Хор“ като вождове се отбягва от редица автори в съветската и руска школи, вероятно поради убеждението, че фараонът е бог, последно представени от И. В. Виноградов [Виноградов 1982: 106-107; Виноградов 1997: 147-164].

Но какъв е произходът на царската власт? Според Дж. Фрейзър „...на много места по света царят е пряк приемник на едновременните магьосници... голямата социална революция, започнала с демокрация и завършила с деспотизъм, е придружена от интелектуална революция, която засяга схващането за монархическата институция... Така отначало магьосник, царят постепенно замества магическите ритуали с жречески функции“. Х. Франкфорт определено пише, че царската власт се появява в началото на историческия период, но че корените ѝ са по-древни и произхождат от племенния вожд в Африка, който преди фараона управлявал силите на природата и можел да предизвика дъжд [Фрейзър 1984: 120; Срв. Фрейзер 1980: 299 сл., 319 сл.; Frankfort 1978: 215]. В. Г. Чайлд проследява развитието на институцията на вожда към царска - от герой или вожд, побеждаващ лъвовете, до монарсите Цар Скорпион и Ка [Чайлд 1956: 133-135]. Но доколко те са царе и доколко вождове?

По-късно се появи представата за източните деспотии, в които властта на царя е израз на класово устроеното общество [Срв. Виноградов 1997: 147-164] и не познава преходен период. Напоследък в представите за общата история на света и съответно на най-ранната държавност – египетската, настъпиха промени, свързани този път с идеи за интерпретация на гражданските общества от древността до наши дни: „А. Большаков (частно съобщение) отбеляза, че имащият място само в Египет преход практически от първобитност направо в централизирана държава (в останалите общества този преход продължил много векове и хората успели да „привикнат“) създаде свършено особена идеология на власт: тук само царят бил бог, и при това бог ... фактически най-главен, ... цялата основна маса на трудещото се население се числи към „царските хемуу“. Хему в общоафризийския език значело „свойственик“, „непрямый родич“ и „вероятно в някакъв смисъл целият Египет се разглеждал като община начело с цар“ [Дьяконов, Якобсон 1998: 26-27].

Странно е, че и не само в руската, но и в българската наука за древността на този проблем не се обръща внимание. Хипотезата за царе-богове не заслужава това! Тя е представена образователно и научно и изисква научни поддръжници или опоненти. Хипотезата на А. Большаков не е защитена от автора си с научно изследване, но е приета от известните съветски и по-късно руски изследователи като пример за ранно гражданско общество.

Естествено, тази нова теория спазва предходния принцип за „връщане към началата“, който е основополагащ и при тезите за „извечна царска власт“, характерна за британската историческа наука от XIX-XX в. и за бъдещето на човечеството като „демократичност на родовото общество в по-висока степен“, формулирана от американеца Л. Х. Морган в съответствие с американските материалистични възгледи от XVIII в. Тя обаче е представена във вариант на модел от времето на развития социализъм, в който древното египетско гражданско общество е ръководено от свой родственик – идеологически и/или действителен. Тази теория не се основава на никакви действителни исторически сведения и по отношение на представянето на владетеля – фараон като вероятно по-главен в божествения свят на древните от самите богове. А и не може да отговори на въпросите:

1. Защо царете са представяни като поднасящи приношения на богове, но боговете не са представяни в подобна позиция спрямо фараона?

2. Защо фараоните отправят молитви към боговете, но не са известни молитви на богове към фараони?

Очевидно е, че действителната история на ранните и по-късните граждански общества в историята е по-сложна от приравняването към формулата „Идеолог и народ“.

Наблюденията по африкански материал, включително египетски, показват; че царят е можел да бъде въплъщение на волята на бога, да притежава оживяващ го божествен дух, но докато изпълнява задълженията си. Когато не изпълнява функциите си в управлението на племето или ранната държава, е отстраняван, убиван и дори инквизиран [Фрззер 1980: 194 сл. 199; 219 сл.; Дъвидсон 1975: 159-161; Неделчев 2011: 56]

Тези състояния на „царската власт“ по теоретичен азиатски начин на производство показват зависимостта ѝ от институции на родовия строй – аристократично-жречески при обществена подкрепа от народа. Обществено състояние, което не може да се свърже дори теоретично с идеята за върховен владетел и собственик, нито с идеята за народ в зависимо обществено положение.

В историята на Древен Египет това наследство на вождовете от Героичния период се запазило като оживяващият фараона ритуал Хеб-сед [Матъе 1956 : 7-28; Постовская 1957: 143; Матъе 1961: 31]. Ритуал, който преподновява живота на иначе заплашения със смяна от родово-племенният контрол вожд въпреки привилегиите му.

Каква е идеологията на древните общества при прехода им към държави? Тя може да се проследи по развитието на институциите и означаването на народа като реалност, различна от знатните и владетелите. Египетският пример със „Следващи бог Хор“ или „Шемсу Хор“ е показателен.

„Шемсу Хор“ са следващите бога Хор или неговите представители на земята. Но те не са „хемуу“ – „роби“ или „хора с особен статут“, а „служещи“ на бог или на цар. Затова и жреците в храмовете са определяни като „хемуу“. „Следващите Хор“ са „Служители на царя“ или „Хемуу нисут“.

Периодът „Шемсу Хор“ показва развитие. В началото си той е безтителен и е от времето на Герзейския период от IV хил.

пр.н.е., в който според Г. Чайлд бог Хор от носения от ловци шандарт не е намерил своето въплъщение в конкретен човек. Тук отсъства личността, която представя колектива. Изображението е сходно по смисъл със сведенията по епоса на Омир за множеството траки, които посрещнали бог Хермес, или със съобщението за множеството траки, които подарили скъпоценна златна чаша на троянския цар Приам [Вж. Неделчев 1996: 56, 65-66]. В „Шумерският царски списък“ първите вождове са също безименни [Jacobsen 1939: VII, 26]. В разглежданата от автора табличка с изображения няма представен вожд [Чайлд 1956: 134]. Р. Дейвид на свой ред прави разлика между общите гробове за старейшините на общностите и тези на останалите, погребани през времето на Нагада I и по-късните тухлени гробове на „управляващите класи“ [Дейвид 2004: 75]. В развитието на вождството този период трябва да принадлежи на времето на вождовете, избирани временно, за определени събития по решение на народното събрание. Етапът на развитие на този период надхвърля времето на родовите събрания, в които главата на рода е изпълнител на волята на колектива. Вероятно етапът е на време на обединение на представители на възрастните мъже, глави на семейства. Това е време на изборни вождове.

Вторият период е титулатурен и пряко се свързва с носещите титла „Следващите бог Хор“ или „Шемсу Хор“ [Helk 1950: V, 3, XVIII, 120-141] и се отнася за времето преди известните т. нар. преддинастически царе „Хор Скорпион“, „Хор Ка“ и „Хор Нар Мер“, управлявали общо, вероятно век преди Хор-Аха Мен. Додинастичните „Следващи Хор“, в по-късния период на Петото управляващо в Египет семейство, по Мането, са преосмислени като събиращи данък с обходи на територия и това е свидетелство за жреческа редакция на най-ранните сведения от додържавния период [Неделчев 2004: 127].

Разделението на най-ранните египетски вождове на безименни и с имена съответства на степените на развитие на додържавната институция на предводителя. След периода на изборния вожд следващият втори период вече е на търпян предводител и изборът му не е само от народа, а главно от подкрепилите го жреци и вярващите в култа. Институцията е представена не като на представител на народа, а на бога на обединения Южен Египет. Вождовете в този период вече са превърнали

своя авторитет в постоянен и властта им е на търпяни вождове.

Третият период е именован - формата на вожеството е именна и узурпирана. Поради това на мястото на институцията се появява личността на вожд, изразена в неговото име. Хронологически това е времето преди 3000-та или преди 3100-та година пр.н.е., според различните представи за ранната египетска хронология.

Наследството на „Следващите бог Хор” се проявява в Серех - изображенията с поставен върху фасадата на двореца сокол - Хор. Тези изображения съществуват от I до IV династия, по общоприетата хронология на династиите на Манетон.

От изображенията на Палермския летопис се вижда, че т. нар. северно-египетски царе нямат Хорови определители – изображения на сокол. При изображенията на владетелите от Южен или Горен Египет в много случаи тези определители присъстват и това показва, че вождовете от Северен Египет не могат да са наследници на „Следващите бог Хор”. Но изображенията на короната на Северен Египет или на Червената корона недвусмислено насочват към означението за власт. Мястото на вождовете с корони от Северен Египет преди вождовете на Южен Египет свидетелства за обществено-политическо първенство на Севера. Първенство, което се подсказва и от намереното далеч на юг в Горен Египет изображение на короната на Севера от периода Нагада I [Вж. Игнатов 2004: 21].

В битката между Севера и Юга за надмощие и власт побеждава Югът и това намира отражение в Мита за борбата между Хор и Сет. Трансформацията на мита като жречески текст е характерен пример за това как жреческите редакции прикриват свидетелствата от Героичния век. Вероятно тази борба първоначално не се свързва толкова пряко с двата божески персонажа, тъй като Сет е бил божество на Юга, а Хор на Севера [Матъе 1956: 147-149; Срв. Edwards 1970: 6-7]. Но този проблем е по-сложен, тъй като култовете на Сет и Хор се изповядват едновременно и в Южен, и в Северен Египет. На юг борбата за обединението на страната се води от следовници на Хор, а на юг и главно на север, очевидно от обединени около култа на Сет.

Наследството на трите периода, свързани със „Следващите бог Хор”, се проследява до времето на III традиционна египетска династия включително. До този момент владетели-

те се представят с вписано в Серех – изображение, на фасадата на дома на вождовете или владетелите, лично име на вожд или царя, и с изображение на бог Хор на покрива на двореца, над фасадата му. В българската литература [Вж илюстрацията без номер в: Игнатов 2004: 21 и Приложение]. „Серех-изображението” на Хор-Аха е представено с покрив, изобразен като права линия, като е следвана прорисовката на Р. Ханих [Hanig (без година и място):]. В изображението по Ю. Фон Бекерат, Хоровото име на Хор Аха – Менес, е представено с изображение на фасада на дворец – серех, с вдлъбнат покрив - така, както е по оригиналните изображения [Beckerat 1984: 171; Kaplony 1963: Bd. III Tafel 15, Abb. 27 A - 27 E, 27 F – 27 G, 28].

От времето на Снефру и Четвърта династия се използва картуш вместо сежемното изображение. Станалият посло-вичен израз-похвала в египетското общество: „Нищо подобно не е правено от времето на Снефру” [Перепелкин 1988: 355 сл.], показва значението на обновения и укрепен и урбанизиран Египет. И тъй като Палермският летопис е от времето на Пета египетска династия, то вероятно запазените изображения с името на Менес в картуш [Beckerat 1984: 171] също са от това време и целят да покажат държавно-творческата роля на Менес, считан от Херодот, Мането и други за първи владетел на Египет. Картушни са имената и на неговите приемници от считаната за Първа династия, но не и на вождовете преди това [Beckerat 1984: 171]. Тук възниква въпросът за по-ранната поява на картуша. Колебания, които по археологическите и писмени паметници се определят като недостатъчно ясни.

Четвъртият период е на действителната царска власт с вождеска понятийна система, към този период принадлежат представителите на базилеята на Мен.

Запазването на титлата „Шемсу Хор” в държавния и царски период показва, че „следващите бога” не са се превърнали в негово олицетворение, а в свита или в подчинени на фараона, приеман за възплъщение на бог Хор.

Непосредствено преди появата на държавата се появяват понятията „wcs rhj.tw” или „Началник на народа” и „hd rhj.tw” или „Военачалник на народа” [Постовская 1947: 244; Неделчев 1995: 82]. Двете понятия вече са свързани не с множеството водещи различни военни, ловни или други групи, а с водещи

целия народ. Тази традиция се проследява и при даденото от фараона Менес на сина му име „Народ” – Rhj.t.

Но наследството на родовия строй и влиянието на египетския варод върху управлението на страната се проследява още по две понятия *sr* - „княз”, „знатен”, „велможа” и *shm rhj.tw* - „съветник-старейшина”, които се срещат заедно още по времето на „базилеята” и династия на Менес, при Ден (Удиму), и към времето на Текстове от пирамидите [Вж. Постовская 1947: 244]. Според мен значението на *shm* като „могъщ” показва превръщането на по-ранните „вождове на народа” в служители на държавата. *Shm rhj.tw* е със значение „Мощният от народа”. А титлата „*sr*” спрямо *shm rhj.tw* показва отношение между върховен вожд и военен вожд на народа, пълководец към времето на създадената държава.

Понятието „Народ” е свързано с обединението на Египет и с египетския народ в цялост като „рехит”. Каква трябва да е идеологията на първия монарх - обединител на Египет, за да именува сина си „Народ”? [Helck 1975: 34; Erman, Grapov 1982: VI, 176.].

Това обстоятелство ми дава основание да настоявам, че титлите „Военачалник на народа” и „Началник на народа” са едновременни с титлата „*Shemsu Hor*” в борбата за установяване на власт на Хоровата династия - Първото управляващо семейство на Хор-Аха или Менес.

Вероятната причина за приписването на Менес на ролята на Обединител на държавата е началото на завоевание на общности в Египет, които не следвали Хор-Аха или Менес и неговите сподвижници. В много по-късната африканска история от евроцентричното Ново време, както и в историята на коренните австралийци, обединителите на разноплеменни общности носят звание „Обединител”, и то е различно от титлата „Завоевател”.

Ролята на народа в обществено-политическия живот на древните общества – късно-родови и ранно-държавни, намира място в титлите на военачалниците на народа, и дори в името на сина на легендарния и исторически обединител на Египет – Менес, наречен Народ.

Египтяните, следващи вождовете и владетелите си с Хорови имена, са били свободни хора. А е и немислимо първият владетел Менес да наименува сина си „Народ”, ако името означава подчинени хора или дори по-ниско

стоящи от него общности от аристократи или родственици.

ЛИТЕРАТУРА

Виноградов 1982: Виноградов, В. И. Раннее и Древнее царства Египта. В: История Древнего мира. Ранняя древность, М., 1982

Виноградов 1997: Виноградов, В. Раннее и Древнее царства Египта. В: История Востока. Восток в древности. М., 1997, с. 147-164.

Дейвид 2004: Дейвид, Р. Древен Египет. Религия, митология, история. София, 2004

Дьяконов, Якобсон 1998: Дьяконов, И.р В. Якобсон. Гражданское общество в древности. ВДИ, 1998, I, с. 22-30

Дэвидсон 1975: Дэвидсон, Б. Африканцы. Введение в историю культуры. М., 1975.

Игнатов 2004: Игнатов, С. Египет на фараоните. София, 2004

Крол 1999: Крол, А. Приношение даров иноземцами как один из ритуалов древнеегипетского праздника Сед. В: ВДИ, 1999, 3, с. 92-103.

Матье 1956: Матье М. Древнеегипетские мифы. М., 1956

Матье 1956: Матье, Э. М. Хеб-сед (Из истории древнеегипетской религии). ВДИ, 1956, № 3, с. 7-28

Матье 1961: Матье Э. Искусство Древнего Египта. Москва-Ленинград, 1961

Неделчев 1995: Неделчев Н. Създаването на най-ранните държави в Африка, Азия и Европа. София, 1995

Неделчев 1996: Неделчев Н. *Thracia libera*. В. Търново, 1996

Неделчев 2004: Неделчев Н. Произходът на светската царска институция в Древния Преден изток през III-II хил. пр.н.е. III., 2004.

Неделчев 2010: Неделчев, Н. Тоталитарни идеологии в историята. София, 2010

Неделчев 2011: Неделчев Н. Преходът към държава в Древен Египет и свободните граждани. (части I-II). - В: Управление и образование, Бургас, 2011, с. 55-64

Неделчев 2014: Неделчев Н. Военно-демократичното общество в Древен Египет. - В: Журнал за исторически и археологически изследвания. Шумен, 2014, кн.1-2, с. 7-14.

Перепелкин 1988: Перепелкин Ю. Древний Египет. - В: История Древнего Востока. Часть вторая. Передняя Азия. Египет. М., 1988.

Постовская 1947: Постовская, Н. Начальная стадия развития государственного апа-

рата в Древнем Египте. В: ВДИ, 1947, 1, 233-249.

Постовская 1957: Постовская, Н. О царских кенотафах древнего Египта (кенотафы и хеб-сед). ВДИ, 1957, № 3, с. 122-144.

Фрейзер 1980: Фрейзер, Дж. Золотая ветвь. Москва, 1980.

Чайлд 1956: Чайлд, В. Древнейший Восток в свете новых раскопок. Москва, 1956

Autuori 1998: Autuori, J. Egypt, Africa and the Ancient World. In: OZA.82, Leuven, 1998, p. 261-271

Beckerat 1956: Beckerath, J. Von. Šemsj-Horw in der ägyptischen Vor- und Frühzeit. In Festschrift Prof. Dr. H. Kees. In Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Abteilung Keiro. 1956, Wiesbaden, 1956, S. 1-10.

Beckerat 1984: Beckerat, J. von. Handbuch der ägyptischen Königsnamen, 1984

Emery 1961: Emery, W. B. Archaic Egypt. Edinburg, 1961.

Erman, Grapov 1982: Erman, A., H. Grapov. Wörterbuch der Ägyptischen Sprache. Berlin, 1982, Bd. VI

Frankfort 1978: Frankfort, H. Kingship and the Gods. A Study of a Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature. With a new Preface by Samuel Noah Kramer. Chicago and London, 1978

Hanig ... : R. Hanig. Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch (без година и място)

Helck 1975: Helck, W. Wirtschaftsgeschichte des alten Ägypten im 3. Und 2. Jahrtausend vor Chr. Leiden- Köln, 1975

Helk 1950: Helk W. Das Horusgeleit. In: Archiv orientalni. Praha, 1950, V, 3, XVIII, S. 120-141

Jacobsen 1939: Jacobsen Th. The Sumerian King List. Chicago, 1939

Kaplony 1963: Kaplony P. Die Inschriften der Ägyptischen Frühzeit. III Band, Wiesbaden, 1963.

Sethe 1905: Sethe, K. Die Horusdiener. In: Beiträge zur ältesten Geschichte Ägyptens. (Unters. 3, 1), Leipzig, 1905, Vol. 3, Nr. 1. S. 3-2.

Edwards 1970-1971: Edwards I. E. S., Smith W. S., Hayes W. G.G., Rowton M. B., Gadd, C. J. Cambridge Ancient History. Cambridge, 1970 – 1971, Vol. I, 1-2.

REFERENCES

Chayld 1956: Chayld, V. Drevneyshiy Vostok v svete novayh raskopok. Moskva, 1956.

Devidson 1975: Devidson, B. Afrikantsay. Vvedenie v istoriyu kulyturay . Moskva, 1975.

Deyvid 2004: Deyvid, R. Dreven Egipet. Religiya, mitologiya, istoriya. Sofiya, 2004

Dyyakonov, Yakobson 1998: Dyyakonov, I. M., V Yakobson. Grazhdanskoe obshtestvo v drevnosti. VDI, 1998, I, s. 22-30

Freyzer 1980: Freyzer, Dzh. Zolotaya vetvy. Moskva, 1980

Ignatov 2004: Ignatov, S. Egipet na faraonite. Sofia, 2004

Krol 1999: Krol, A. Prinoshenie darov inozemtsami kak odin iz ritualov drevneegipetskogo praznika Sed. V: VDI, 1999, 3, s. 92-103.

Matye 1956: Matye M. Drevneegipetskie mi-fay. Moskva, 1956

Matye 1956: Matye, E. Heb-sed (Iz istorii drevneegipetskoy religii). VDI, 1956, №3, s. 7-28.

Matye 1961: Matye E. Iskustvo Drevnego Egipta. Moskva-Leningrad, 1961

Nedelchev 1995: Nedelchev N. Sazdavaneto na nay-rannite darzhavi v Afrika, Aziya i Evropa. Sofiya, 1995.

Nedelchev 1996: Nedelchev N. Thracia libera. V. Tarnovo, 1996.

Nedelchev 2004: Nedelchev N. Proizhodat na svetskata tsarska institutsiya v Drevniya Preden iztok prez III-II hil. pr.n.e. Sh., 2004.

Nedelchev 2010: Nedelchev, N. P. Totalitarni ideologii v istoriyata. Sofia, 2010.

Nedelchev 2011: Nedelchev N. P. Prehodat kam darzhava v Dreven Egipet i svobodnite grazhdani. (chasti I-II). - V: Upravlenie i obrazovanie.. Burgas, 2011, s. 55-64.

Nedelchev 2014: Nedelchev N. P. Voennodemokratichnoto obshtestvo v Dreven Egipet. V: Zhurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvaniya. Shumen, 2014, kn.1-2, s. 7-14.

Postovskaya 1947: Postovskaya, N. Nachalynaya stadiya razvitiya gosudarstvennogo apparata v Drevnem Egipte. V: VDI, 1947, 1, 233-249

Perepelkin 1988: Perepelkin Yu. V. Drevniy Egipet. V: Istoriya Drevnego Vostoka. Chasty vtoraya. Perednyaya Aziya. Egipet. M., 1988

Postovskaya 1957: Postovskaya, N. M. O tsarskih kenotafah drevnego Egipta (kenotafay i heb-sed). VDI, 1957, № 3, s. 122-144

Vinogradov 1982: Vinogradov, V. I. Rannee i Drevnee tsarstva Egipta. V: Istoriya Drevnego mira. Rannyya drevnosty, Moskva, 1982.

Vinogradov 1997: Vinogradov, V. I. Rannee i Drevnee tsarstva Egipta. - V: Istoriya Vostoka. Vostok v drevnosti. M., 1997, s. 147-164.

**КОЛАННИ УКРАСИ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА VI – НАЧАЛНИТЕ
ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА VII ВЕК ОТ АКВЕ КАЛИДЕ – ТЕРМА (ТЕРМОПОЛИС)**

Димчо Момчилов, Радостина Димитрова

**BELT DECORATIONS FROM THE SECOND HALF OF VI - FIRST DECADES
OF VII CENTURY FROM AQUAE CALIDAE – THERMA (THERMOPOLIS)**

Dimcho Momchilov, Radostina Dimitrova

E-mail: d.momchilov@abv.bg, radostt4eto_@abv.bg

ABSTRACT

In the present paper, 4 elements of belt decorations (1 buckle and belt tips) – a trove in recent years from conducted massive archaeological studies (since 2008) in the ancient and medieval town Aquae Calidae – Therma are published. Decorations extend our humble idea of using the belt and belt decorations in VI-VII century. They find parallels with similar decorations mainly in the territory of present northeastern Bulgaria and this is completely understandable. Also, however, the tips have a such analogue from early Byzantine city Markeli, thus reveals a wide range of their prevalence and usage in the second half of the VI and the first decades of the VII century.

Key words: *Aquae Calidae – Therma, belt decorations, Markeli, metal plastic, tips, buckles*

След обнародването на редица украси за колани (токи, апликации и накрайници) от Маркели и от териториите между Шуменско и Карнобатско (Момчилов 1991, 47-49; 1995, 34-36; 2000, 34-38; 2007а, 259-265; 2007б, 114-127; 2009, 167-178; 2011а, 26-31; 2012, 141-149; 2013а, 665-669; 2013б, 402-416; Момчилов in print) тук ще бъдат представени 4 броя (1 тока и 3 накрайника) от Акве Калиде – Терма (Термополис). Като цяло за региона на Североизточна Тракия вече има няколко публикации върху паметници на средновековната металопластика (токи, апликации, накрайници) от: Карнобатско (Велков 2009, 152-155), Средец (Балболова 2000, 252-254), Ямболско (Русев 2010, 539-541); Котленския и Върбишкия проход (Николов 2006, 155-162) и Котелско (Трендафилова 2007, 144-159; Даскалов 2009, 89-102;), Сливенския Хисарлък (Сираков 2009, 161-171). Част от тях (тези от VI-VII в.) са включени и в обобщаващото изследване на Методи Даскалов (Даскалов 2012).

Предложените 4 броя коланни украси – 1 тока и 3 накрайника, са от провежданите системни археологически проучвания на античния и средновековен град Акве калиде – Терма (Термополис), днес част от квартал Ветрен

на Община Бургас (за проучванията вж. АОР 2008-2013 г. – Дражева, Момчилов, Колев, Гърбов 2009, 476-479; Дражева, Момчилов 2010, 291-293; Дражева, Момчилов 2011, 257-259; Дражева, Момчилов 2012, 444-446; Дражева, Момчилов 2013, 424-426). Находките са от 2011 г. и най-вероятно (тъй като нямат посочено местонахождение) от проучваните в парка подобекти - крепостна стена и църква. Не е абсолютно изяснено дали всички елементи от коланните накити, включени тук, произхождат от едно и също място. И все пак съхраняването им досега (три години след откриването им) като комплект, както и най-вече обстоятелството, че основните подобекти (и църквата, и участъкът от крепостната стена) са датирани в ранновизантийската епоха, както и че от тези археологически подобекти на Акве калиде – Терма (Термополис) има голямо количество движим археологически материал (особено монети, керамика, но също така енкалпиони и др.), категорично датират ранновизантийския им характер. Така за нас не остава съмнение за това, че в случая става дума за колективна находка от тока и три накрайника.

До момента за баните има няколко общи предварителни публикации (Дражева, Мом-

чилов 2009, 48-50; Дражева, Момчилов 2012а, 159-166; Момчилов 2011б, 333-342).

Тук трябва да се отбележи, че всъщност публикуването на тези елементи от метало-пластиката, заедно с вече частично оповестените средновековни печати (24 броя), както и предстоящото такова на два калъпа, поставя началото на обнародване на вече откритите археологически материали.

I. Тока

Токата е без полеви инвентарен номер (Обр. 1а – 2а, кат. № 1). Бронзова, лята.

Може да бъде определена по класификацията на М. Даскалов в Тип В – неподвижна, отлята заедно с рамката плочка, поточно с „В” – образна форма (Даскалов 2012, 35, 37, обр. 57). Разработената по токата ажурна украса е в рамките на известните разнообразни варианти. Коментираният от М. Даскалов търсен в тези серии токи декоративен елемент тук е ясно изразен, като той придава силно подчертана антропоморфност. Токи с подобни прорези се отнасят към широко разпространения и популярен тип Сучидава. Токата е близка по формата си с тези от: Велики Преслав (Станилов 1995, 161-171); Славъ Русъ (по Даскалов 2012, 227, обр. 57); Аспарухово, Варненско, Дългопол (Лазаров 2001); Хасковско (Аладжов 1989, 27); Рупките=Карасура (Даскалов, Трендафилова 2005, 161-170).

Опрял се на конкретни свои наблюдения от проучванията си в Рупките, Чирпанско, М. Даскалов ги датира във втората половина на VI – началото на VII в. Датировката съвпада най-общо с откриването на известните токи от този тип в археологическа среда. Посочената по-горе датировка изцяло съвпада с археологическия контекст, в който е намерен комплектът (токата и накрайниците) в Акве калиде – Терма. Датировката тук се допълва и от ранновизантийския характер на крепостната стена (Дражева, Момчилов 2011, 257-259; Дражева, Момчилов 2012, 444-446), чиято долна граница се отнася към средата на VI в., а и от останалия движим материал (Дражева, Момчилов АОР през 2008-2011).

II. Накрайници

Предложени за научно обращение са 3 бр. ремъчни накрайници.

II.1. Без полеви инвентарен номер (Обр. 1б – 2б, кат. № 2)

Накрайникът се вмести в тип Н.А.І.5. по класификацията на М. Даскалов (Даскалов

2012, 76, 245, обр. 75^{20, 21, 22}). Най-общо тук се разполагат накрайници с различна комбинация от отвори, които могат да бъдат луновидни, дъговидни, кръгли. Намира точни паралели с оповестените от него накрайници от Варненско, Североизточна България и Орешак, Варненско (Даскалов 2012, 245, обр. 75).

II.2. Без полеви инвентарен номер (Обр. 1в – 2в, кат. № 3)

Накрайникът се вмести в тип Н.А.І.5. по класификацията на М. Даскалов, която бе посочена по-горе. За разлика от предходния накрайник (обр. 2, кат. № 2), разглежданият тук е с три много добре оформени кръгли отвора. Намира паралели с представените от М. Даскалов (Даскалов 2012, 245, обр. 75^{6, 7, 8}) и с накрайника от Маркели (Момчилов 2013б, 410, 413 – инв. № 824, кат. № 8, обр. 1₈ – 2₈).

II.3. Без полеви инвентарен номер (Обр. 1г – 2г, кат. № 4)

Накрайникът, също както и по-горният (обр. 3, кат. № 3), се вмести в тип Н.А.І.5. по класификацията на М. Даскалов (Даскалов 2012, 76, 245, обр. 75). Също както по-горният (обр. 3, кат. № 3), и този е с три много добре оформени кръгли отвора. Намира близки паралели с представените от М. Даскалов (Даскалов 2012, 245, обр. 75^{6, 7, 8}), но особено с посочените под номера 9 и 10 при него (Даскалов 2012, 245, обр. 75^{9, 10}) и с накрайника от Маркели (Момчилов 2013б, 410, 413 – инв. № 824, кат. № 8, обр. 1₈ – 2₈).

Различна комбинация от отвори - в случая кръгли – създават лицев образ на плочката – в нашия случай накрайниците № 3 и № 4. При най-качествените накрайници отворите са с правилна кръгла форма. Те са от често срещан вид – правоъгълен в горната и заоблен в долната си част, с разположени в нея три отвора. Прикачване на основния ремък – чрез напъхване в останената при отливането кухина. И двата посочени по-горе имат паралели с представени за пръв път непубликувани накрайници (Даскалов 2012, 84).

Предварителната обща датировка на представените 3 накрайника се свежда най-общо в границите втора половина на VI - начални десетилетия на VII в. (Даскалов 2012, 80). Включеният в научно обращение коланен накрайник (обр. 3, кат. № 3) от Акве калиде – Терма е еднотипен с публикуван такъв от Маркели (Момчилов 2013б, 410). Той е открит при западната крепостна стена на Маркели. За този тип накрайници е характерно, че

датировката при различните автори е спорна. Последното може да се проследи по-подробно у М. Даскалов (Даскалов 2012., 19). По хронологията на А. Амброз те се отнасят в VII в., но има археологически сведения, че са откривани в гробове от втората половина на VI в. (като в единия от гробовете има монети на император Юстиниан I – солид и две милиаренсии). Всичко това дава основание на М. Даскалов и К. Трендафилова да определят, че в годините на управлението на Юстиниан и по-точно - през втората половина на управлението му, модата на колани с метални украси и странични висящи ремъци е вече разпространена (Даскалов, Трендафилова 2005, 168-169).

Имайки предвид и предварителните публикации, и резултатите от Маркели, двата коланни крайника спокойно се разполагат във втората половина на VI в., но е напълно възможно да са били използвани и в началните десетилетия на VII в.

Предложените четири броя елементи от коланни украси от последните проучвания на Акве калиде – Терма от втората половина на VI в. разширяват представата за ранновизантийската култура в този значим византийски център и допълват общата представа за разпространението на металопластиката в Североизточна Тракия. Като се има предвид по-широкият диапазон на използването на подобни токи, напълно е възможно крайниците, явно част от една обща находка, също да бъдат в употреба и в първите десетилетия на VII в. Това намира потвърждение в многобройния движим материал от Акве калиде и в аналогичния крайник от недалечния византийски град Маркели.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 1989: Д. Аладжов. Археологически паметници в района на Стамболово. Албум. София, 1989.

Балболова 2005: М. Балболова-Иванова. Дребни метални предмети от късноантичната и средновековна крепост „Калето” в град Средец. – В: *ИМЮИБ*. Т. XXI. Бургас, 2004-2005, 91-100.

Велков 2009: Кр. Велков. Гробове от ранновизантийския период (V - началото на VII в.) край гр. Карнобат. – В: Д. Момчилов, Р. Георгиева. Сб. *Спасителни археологически проучвания по трасето на АМ „Тракия”, Лот 5, обходен път на гр. Карнобат, км. 6+400 – 6+800*. Варна, 2009, 152-155.

Даскалов 2009: М. Даскалов. Токи и коланни украси (VI-VII в.) от околностите на гр. Котел. – В: *LAUREA: In Honorem M. Vaklinova*. I. София, 2009, 89-102.

Даскалов 2012: М. Даскалов. Колани и коланни украси от VI-VII в. (от днешна България и съседните земи). София, 2012.

Даскалов, Трендафилова 2005: М. Даскалов, К. Трендафилова. Гроб с коланна гарнитура (втора половина на VI в.) край Рупките, Чирпанско. – *Археология*, XLVI, 2005, 1-4, 161-170.

Дражева, Момчилов 2009: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Акве Калиде - любимите бани на владетелите. – В: *Научна конференция „Морето – граница или врата. Черноморски брегове и безбрежия”*. Бургас, 2009, 48-50.

Дражева, Момчилов 2010: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма”, Бургаски минерални бани. – В: *АОР през 2009 г.* София, 2010, 291-293.

Дражева, Момчилов 2011: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма”, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: *АОР през 2010 г.* София, 2011, 257-259.

Дражева, Момчилов 2012: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма”, Бургаски минерални бани. – В: *АОР през 2011 г.* София, 2012, 444-446.

Дражева, Момчилов 2012а: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Аква калиде – Термополис, градът на топлите извори. – В: *Езикът и културата в съвременния свят. Международна конференция*. Бургас, 22-23 юни 2012 . Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, 2012, 159-166.

Дражева, Момчилов 2013: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма”, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: *АОР през 2012 г.* София, 2013, 424-426.

Дражева, Момчилов, Колев, Гърбов 2009: Ц. Дражева, Д. Момчилов, Г. Колев, Др. Гърбов. Сондажни археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма”, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: *АОР през 2008 г.* София, 2009, 476-479.

Лазаров 2001: Л. Лазаров. Исторически музей Дългопол. Древен бронз (Каталог). Славена, 2001.

Момчилов 1991: Д. Момчилов. Две бронзови токи с животински изображения от Карно-

батския музей. – *Археология*, год. XXXIII, 1991, 2, 47-49.

Момчилов 1995: Д. Момчилов. Старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели“. – *Археология*, год. XXXVII, 1995, 3, 34-36.

Момчилов 2000: Д. Момчилов. Два средновековни паметника с животински изображения. – *Археологически вестни*, III. Издателство ALEA. София, 2000, 1, 34-38.

Момчилов 2007а: Д. Момчилов. Старобългарска апликация от Маркели. – В: *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев*. Фабер, 2007, 259-265.

Момчилов 2007б: Д. Момчилов. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Книгоиздателство Зограф. Варна, 2007, 114-127.

Момчилов 2009: Д. Момчилов. Старобългарски апликации от фонда на Исторически музей – Карнобат. – In *LAUREA. In honorem Margarite Vaklinova*. Книга II. София, 2009, 167-178.

Момчилов 2011а: Д. Момчилов. Паметници на старобългарската металопластика в Североизточна Тракия през Първото българско царство. – *Академично списание „Управление и образование“*. Том VII (2). Бургас, 2011, 26-31.

Момчилов 2011б: Д. Момчилов. За разоряването на Североизточна Тракия през 1206-1207 г. при походите на император Анри – един малко разработван въпрос. – В: *Историкии. 4. Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина*. УИ „Епископ Константин Преславски“. Шумен, 2011, 333-342.

Момчилов 2012: Д. Момчилов. Паметници на металопластиката от Маркели. – In *Honorem Professoris Димитър Овчаров. – Известия на Националния Археологически институт*, XL. БАН – НАИМ. София, 2012, 141-149.

Момчилов 2013а: Д. Момчилов. Бронзова тока с лъвско изображение от района на Маркели. – В: *Сб. в памет на академик Д. П. Димитров*. НАИМ при БАН. София, 2013, 665-669.

Момчилов 2013 б: Д. Момчилов. Коланни украси V-VII в. от Археологическия фонд на Карнобатския музей. – В: *Сб. Преслав. 7*. Издателство Фабер. Велико Търново, 2013, 402-416.

Момчилов in print: Д. Момчилов. Старобългарски апликации от Маркели. – Доклад на Национална научна конференция „*Карел Шкорпил и българската средновековна археология*“. НИАР – Плиска 2-3.10. 2009 г. – В: Плиска – Преслав. Т. 11. Под печат.

Николов 2006: М. Николов. Ранносредновековни ремъчни колани и коланни апликации от

фонда на ИМ – Котел. – В: *ИМЮИБ*. Т. XXII. Бургас 2006, 155-162).

Русев 2010: Я. Русев. Необнародвана тока със зооморфно изображение от фонда на РИМ – Ямбол. – *Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. I*. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2010, 539-541.

Сираков 2009: Н. Сираков. Новопостъпили раннобългарски апликации във фонда на Регионален исторически музей – Сливен от м. Хисарлъка край град Сливен. – В: *ИМЮИБ*. Т. XXIV. ИК Жажда. Сливен, 2009, 167-171.

Станислов 1995: Ст. Станислов. Гарнитурни за ремък от Вътрешния град на Преслав. – В: *1100 години Велики Преслав*. 1995, 161-171.

Трендафилова 2007: К. Трендафилова. Метални принадлежности към облеклото (V-VI в.) от колекцията на Исторически музей – Котел. – *Годишник на ИМ*, 11, 2007, 114-1.

REFERENCES

Aladzhov 1989: D. Aladzhov. Arheologicheski pametnitsi v rayona na Stambolovo. Album. Sofiya, 1989.

Balbolova 2005: M. Balbolova-Ivanova. Drebnii metalni predmeti ot kasnoantichnata i srednovekovna krepost „Kaletu“ v grad Sredets. – V: *IMYUIB*. Т. XXI. Burgas, 2004-2005, 91-100.

Velkov 2009: Kr. Velkov. Grobove ot rannovizantiyskiya period (V-nachaloto na VII v.) kray gr. Karnobat. – V: D. Momchilov, R. Georgieva. Sb. Spasitelni arheologicheski prouchvania po traseto na AM „Trakia“, Lot 5, obhoden pat na gr. Karnobat, km. 6+400 – 6+800. Varna, 2009, 152-155.

Daskalov 2009: M. Daskalov. Toki i kolanni ukrasi (VI-VII v.) ot okolnostite na gr. Kotel. – V: *LAUREA: In Honorem M. Vaklinova. I*. Sofia, 2009, 89-102.

Daskalov 2012: M. Daskalov. Kolani i kolanni ukrasi ot VI-VII v. (ot dнешna Bulgaria i sasednite zemi). Sofia, 2012.

Daskalov, Trendafilova 2005: M. Daskalov, K. Trendafilova. Grob s kolanna garnitura (vtora polovina na VI v.) kray Rupkite, Chirpansko. – *Arheologia*, XLVI, 2005, 1-4, 161-170.

Drazheva, Momchilov 2009: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Akve Kalide – lyubimite bani na vladetelitate. – V: Moreto – granitsa ili vrata. Nauchna konferentsia „Moreto – granitsa ili vrata. Chernomorski bregove i bezbrezhia“. Burgas, 2009, 48-50.

Drazheva, Momchilov 2010: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Arheologicheski razkopki na obekt „Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Akve

Kalide – Terma”, Burgaski mineralni bani. – V: AOR prez 2009 g. Sofia, 2010, 291-293

Drazheva, Momchilov 2011: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Arheologicheski razkopki na obekt „Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Akve Kalide – Terma”, Burgaski mineralni bani, kv. Vetren, Burgas. – V: AOR prez 2010 g. Sofia, 2011, 257-259.

Drazheva, Momchilov 2012: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Arheologicheski prouchvania na obekt „Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Akve Kalide – Terma”, Burgaski mineralni bani. – V: AOR prez 2011 g. Sofia, 2012, 444-446.

Drazheva, Momchilov 2012a: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Akva Kalide – Termopolis, gradat na toplite izvori. – V: Ezikat I kulturata v savremenniyat svyat. Mezhdunarodna konferentsia. Burgas 22-23 yuni 2012 . Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov”. Burgas, 2012, 159-166

Drazheva, Momchilov 2013: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Arheologicheski prouchvania na obekt „Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Akve Kalide – Terma”, Burgaski mineralni bani., kv. Vetren, Burgas. – V: AOR prez 2012 g. Sofia, 2013, 424-426.

Drazheva, Momchilov, Kolev, Garbov 2009: Ts. Drazheva, D. Momchilov, G. Kolev, Dr. Garbov. Sondazhni arheologicheski prouchvania na obekt „Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Akve Kalide – Terma”, Burgaski mineralni bani., kv. Vetren, Burgas. – V: AOR prez 2008 g. Sofia, 2009, 476-479.

Lazarov 2001: L. Lazarov. Istoricheski muzey Dalgopol. Dreven bronz (Katalog). Slavena, 2001.

Momchilov 1991: D. Momchilov. Dve bronzovi toki s zhivotinski izobrazhenia ot Karnobatskiya muzey. – Arheologia, god. XXXIII, 1991, 2, 47-49.

Momchilov 1995: D. Momchilov. Starobalgarska toka ot karnobatskata krepost „Markeli”. – Arheologia, god. XXXVII, 1995, 3, 34-36.

Momchilov 2000: D. Momchilov. Dva srednovekovni pametnika s zhivotinski izobrazhenia. – Arheologicheski vesti, III. Izdatelstvo ALEA. Sofia, 2000, 1, 34-38.

Momchilov 2007a: D. Momchilov. Starobalgarska aplikatsia ot Markeli. – V: Izsledvania po balgarska srednovekovna arheologia. Sbornik v chest na prof. Rasho Rashev. Faber, 2007, 259-265.

Momchilov 2007b: D. Momchilov . Kultura i politika na Parvoto balgarsko tsarstvo v Severoiztochna Trakia. Knigoizdatelstvo Zograf. Varna, 2007, 114-127.

Momchilov 2009: D. Momchilov. Starobalgarski aplikatsii ot fonda na istoricheski muzey– Karnobat. – In LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Kniga II. Sofia, 2009, 167-178.

Momchilov 2011a: D. Momchilov. Pametnitsi na starobalgarskata metaloplastika v Severoiztochna Trakia prez Parvoto balgarsko tsarstvo. – Akademichno spisanie. Upravlenie i obrazovanie. Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov” – Burgas. Fakultet po obshtestveni nauki. Tom VII (2). Burgas, 2011, 26-31.

Momchilov 2011b: D. Momchilov. Za razoryavaneto na Severoiztochna Trakia prez 1206-1207 g. pri pohodite na imperator Anri – edin malko razrabotvan vapros. – V: Istorikii. 4. Nauchni izsledvania v chest na prof. din Ivan Karayotov po sluchay negovata 70-godishnina. UI „Episkop Konstantin Preslavski”. Shumen, 2011, 333-342.

Momchilov 2012: D. Momchilov. Pametnitsi na metaloplastikata ot Markeli. – In Honorem Professoris Dimitar Ovcharov. – Izvestia na Natsionalnia Arheologicheski institut, XL. BAN – NAIM. Sofia, 2012, 141-149.

Momchilov 2013a: D. Momchilov. Bronzova toka s lavsko izobrazhenie ot rayona na Markeli. – V: Sb. v pamet na akademik D. P. Dimitrov. NAIM pri BAN. Sofia. 2013, 665-669.

Momchilov 2013 b: D. Momchilov. Kolanni ukrasi V-VII v. ot Arheologicheskia fond na Karnobatskia muzey. – V: Sb. Preslav. 7. Izdatelstvo Faber. Veliko Tarnovo, 2013, 402-416.

Momchilov in print: D. Momchilov. Starobalgarski aplikatsii ot Markeli. – Doklad na Natsionalna nauchna konferentsia „Karel Shkorpil i balgarskata srednovekovna arheologia”. NIAR– Pliska 2-3.10. 2009 g. – V: Pliska – Preslav. T. 11. Pod pechat.

Nikolov 2006: M. Nikolov. Rannosrednovekovni remachni kolani i kolanni aplikatsii ot fonda na IM – Kotel. – V: IMYUIB. T. XXII. Burgas 2006, 155-162).

Rusev 2010: Ya. Rusev. Neobnarodvana toka sas zoomorfno izobrazhenie ot fonda na RIM – Yambol. – Velikotarnovski universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy” i balgarskata arheologia. 1. Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy”. Veliko Tarnovo, 2010, 539-541.

Sirakov 2009: N. Sirakov. Novopostapili rannobalgarski aplikatsii vav fonda na Regionalen istoricheski muzey – Sliven ot m. Hisarlaka kray grad Sliven. – V: IMYUIB. T. XXIV. IK zhazhda. Sliven, 2009, 167-171.

Stanilov 1995: St. Stanilov. Garnitura za remak ot Vatreshniya grad na Preslav. – V: 1100 godini Veliki Preslav. 1995, 161-171.

Trendafilova 2007: K. Trendafilova. Metalni prinadlezhnosti kam oblekloto (V-VI v.) ot kolektsiyata na Istoricheski muzey – Kotel. Godishnik na NAM, 11, 2007, 114-1.

КАТАЛОГ

1. Кат. № 1

Тока. Бронзова. Лята. Ажурна. Изцяло запазена без езика. Размери: дължина 35 мм, максимална височина 20 мм, дебелина – до 2 мм. Ушите са добре запазени, съответно с вътрешни диаметри от по 3 и 4 мм. Отворите, оформящи антропоморфния ѝ вид, са кръгъл (диаметър 4 мм), два луновидни (2 x 3 мм) и един елипсовиден (8 x 4 мм).

2. Кат. № 2

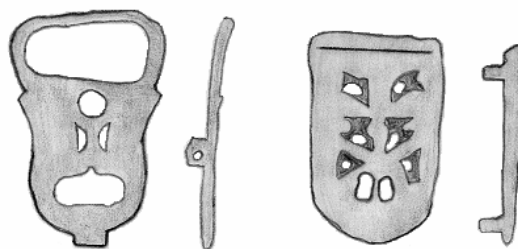
Накрайник. Бронзов. Лят. Добре запазен. Размери: дължина 28 мм, ширина 16 мм, основна дебелина на стените 1 мм, дебелина в двете крайни удебеления – 2 мм. Изобразителното поле е правоъгълно в горната си част, украсено с няколко прореза чрез вертикални насечки и заоблено в долната си част. Така всъщност е получено гравирано сложно масковидно изображение. Прикрепването към ремъка – от две плътни масивни уши с размери 4 x 2 мм.

3. Кат. № 3

Накрайник. Бронзов. Лят. Добре запазен. Размери: дължина 26 мм, ширина 19 мм, дебелина на стените 4 мм. Жлеб в горната част (широк 3 мм за дебелината на ремъка), през който преминава меден нит, прикрепващ ремъка, втиква в накрайника заедно с три отвора с диаметри от по 3 мм. Отворите са разработени доста симетрично и оформят представа за антропоморфно изображение.

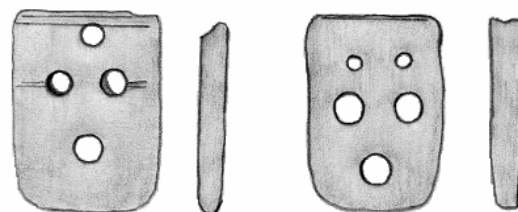
4. Кат. № 4

Накрайник. Бронзов. Лят. Добре запазен. Размери: дължина 26 мм, ширина 18 мм, дебелина на стените 5 мм. Жлеб в горната част (широк 2 мм за дебелината на ремъка), през който преминават два медни нита, прикрепващи ремъка, втиква в накрайника, заедно с три отвора с диаметри от по 3,5 мм. Отворите са разработени симетрично и оформят представа за антропоморфно изображение.

Обр. 1а

Обр. 1б

Обр. 1в

Обр. 1г

Обр. 2а

Обр. 2б

Обр. 2в

Обр. 2г

**ЗА ЕДИН МИТ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ, ГРЕШКА НА ХРОНИСТИТЕ – ИЛИ
КЪДЕ СЕ Е ЛЕКУВАЛ КОНСТАНТИН IV ПОГОНАТ ПРЕЗ 680 Г.?**

Димчо Момчилов

**FOR A MYTH IN BULGARIAN HISTORY, CHRONICLERS MISTAKE - OR WHERE
CONSTANTINE IV POGONAT WAS TREATED IN 680?**

Dimcho Momchilov

E-mail: d.momchilov@abv.bg

ABSTRACT

A new thesis in medieval historiography is defended here. After careful analysis of the sources and the available natural resources, and after the inclusion of the results of recent archaeological discoveries of ancient and medieval town Aquae Calidae - Therma, best known for its healing mineral baths, a correction of improper developed thesis in Bulgarian historiography is proposed.

There is no doubt, that in the war from 680, namely in Aquae Calidae - Therma, but not in Messemvria, the eminent Byzantine emperor Constantine IV Pogonat cured his gout.

Key words: *Aquae Calidae - Therma, Anhialo, archaeological results, Constantine IV Pogonat, Mesembria, Patriarch Nicephorus, Theophanes the Confessor*

Години наред в българската историография е наложена тезата, че по време на битката от 680 г. при Онгъла византийският император Константин IV Погонат отпътува и се установява на лечение в Месемврия, за да се лекува от подагра. В една кратка по обем публикация не е възможно да бъдат проследени всички отразявани на тази тема многобройни мнения, но е достатъчно като за начало те да бъдат извлечени от няколкото поредици „История на България”.

Настоящата публикация има за задача да развенчае това погрешно схващане, да внесе яснота по безкрайно повтаряното еднообразно и до втръсване мнение, че това е станало в Месемврия.

Войната между българите и Византия през 680 г., след която се ражда Дунавска България, безкрайно е била център на внимание от страна на изследвачите. Задачата в настоящата публикация е не цялата война и резултатите от нея (те достатъчно са били интерпретирани), а само един елемент от нея. Това е отплаването на император Константин IV Погонат в хода на самата война. Събитието е залегнало в хрониките на Теофан Изповедник и Патриарх Никифор. Ето как то е проследено от авторите:

1. Теофан Изповедник: „Понеже императорът страдал силно от болки в краката и бил принуден да се върне с пет кораба и с приближените си в Месемврия, за да прави бани...” (*Theoph. Conf. 32, 202*).

2. Патриарх Никифор пише, че „Императорът пък, обзет от подагра и страдащ силно, отплавал за град Месемврия, за да се лекува, ...” (*Nikeph. Patr. 5, 296*)

И върху информацията от най-коментирани византийски хронисти българската медиевистика разработва няколко теории. Най-общо те могат да бъдат обединени и систематизирани като три. Най-романтичната от тях естествено е, че император Константин IV Погонат (668-685 г.) бяга от битката с българите. Още в придружителните обяснителни бележки на преводния текст от авторите Веселин Бешевлиев и Геновева Петкова-Цанкова безапелационно е посочено, че „Болестта на императора е била предлог, за да се оттегли от този труден и опасен поход” (ГИБИ 3, 1960, 263, бел. 2). Тук се пропуска ясният исторически факт, че именно този император е един от силните и забележителни византийски владетели, че именно той е един от спрелите арабското настъпление, че при него Византия продължава да укрепва. Върху

основата от известията на византийските хронисти (Теофан Изповедник и Патриарх Никифор) в българската историография е широко тиражирано и тяхното мнение – а именно, че Константин IV Погонат, който е болен от подагра и страда от болестта, изоставя военните действия край Онгъла и се отправя с кораба си на лечение в Месемврия (дн. Несебър). Третата теза, донякъде също спасяваща „честта“ на империята е, че в хода на войната Константин IV Погонат се отправя към Константинопол, където протича изключително важно за Византия събитие и това е Шестият Вселенски събор. Последният започва през 680 и продължава и през 681 г. Освен участието на 170 православни отци, в него вземат участие и папа Агатон (римски папа 679-682 г.), както и самият император. Провеждането на Шестия Вселенски събор е събитие със световен за времето си отзвук, тъй като разглежда един от най-спорните моменти в окончателното изкрystalизиране на православната християнска догматика – новото проявление на монофизитството, а именно – монотелитството.

Тъй като литературата е многобройна, тя няма да бъде разглеждана подробно, но синтезирано може да се проследи в едно от последните обобщаващи изследвания - „История на средновековна България VII-XIV в.“, с автори Иван Божилов и Васил Гюзелев (Божилков, Гюзелев 1999, 89).

В тази публикация нямам за цел да се спрам на множеството въпроси, свързани със събитията от 680 г., между които и византийската сухопътна армия, и самата битка при Онгъла, и мястото Онгъл, и създаването на България (раждането на Дунавска България), и същността на монофизитизма и в частност на монотелитството, и резултатите от Шестия Вселенски събор. Главният въпрос, на който ще обърна внимание всъщност, е къде се е лекувал императорът, т. е. дали Константин IV Погонат се е отправил към Месемврия, за да лекува подаграта си. Че няма съмнение в неговото заболяване, представено от Теофан Изповедник и Патриарх Никифор в българската медиевистична историография, личи и от коментара на В. Бешевлиев и Г. Петкова-Цанкова, независимо от особеното им отношение към събитията от 680 г. (ГИБИ 3, 1960, 368).

Къде в този район е възможно да се установи византийският владетел, за да се лекува

от подагра? Дали това се е случило в Месемврия? Каква е археологическата картина?

Проучванията засега в средновековна Месемврия, които могат да се свържат със събитията от VII в., засягат ранновизантийските терми там. Първите археологически изследвания по тях са извършени през 70-те години на XX в. от Жана Чимбулева (Чимбулева 1988, 577-584), а на водопроводната система от - Евтелпа Теоклиева (Теоклиева 1988, 585-592) – между 1973 и 1976 г. Изграждането на термите се датира към края на V или началото на VI в. (Чимбулева 1988, 582; Теоклиева 1988, 589). Има проведен и втори етап на проучване между 1998 и 2002 г. от колектив в състав Димо Кожухаров, Стоянка Димова и Мария Донева с последвала частична консервация и реставрация. Прецизирана е и датировката на съществуването им. Месемврийските терми са изградени по време на управлението на император Юстиниан I Велики (527-565 г.) и функционират до края на VIII в. (Димова 2012, 41-45). Пак по археологически данни има известна информация за водоснабдяването на града, включително и на ранновизантийските терми. Извършва се чрез ранновизантийската водоснабдителна система, построена V-VI в. (Теоклиева 1988, 585-592). Основният водоизточник на града се е намирал далеч – вероятно в района на град Ахелой в местността „Стролата“, а на провлака в съвременния Несебър не са запазени останки от водопровода. В стария град е съхранен резервоарът (Димова 2012, 40).

Как стои въпросът с Анхиало (днешно Поморие)? Първоначалните археологически проучвания на Михаил Лазаров му дават основание да формира мнение. Градът е водоснабден чрез докарване на водата от далечен зидан водопровод, като се предполага, че водата е взета от изворите на „Баш бунар“ над сегашното село Рудник (История на Поморие 2000, 29-30). Особено внимание авторът на главата „Античният Анхиало“ Михаил Лазаров отделя на прочутите в древна Тракия Акве Калиде, наричани още Анхиалски бани, както и на техните лечебни свойства (История на Поморие 2000, 36). Последните, макар и доста активни проучвания, провеждани от 2007 г. насам (вж. АОР за целия период на изследователите Сергей Торбатов и Методи Даскалов заедно с колективите им), засега не водят до нови данни в тази посока и допълване на вече оповестената от М. Лазаров архео-

логическа картина по водоснабдяването на града.

Кое е общото и в двата случая при Месемврия и Анхиало? Както в „перлата на византийската корона“ Месемврия, така и в един от най-значимите градове Анхиало, водоснабдяването е особен проблем. Ясно е, че то се извършва от доста далеч, съпътствано е с трудности, осигуряваната вода съвсем не е в обилни количества, но най-важната особеност е, че и в двата града се доставя обикновена, годна само за питейни нужди вода. И ако се приемат в прав текст сведенията на Теофан и Никифор, то това означава, че болният от подагра император Константин IV идва да се лекува в Месемврия именно с такава, а не с лековита вода.

В същото време само на няколко километра от Анхиало, на разстояние от 12 римски мили (при 1 римска миля, равна на 1481,5 м), т. е. на малко повече от 17 км според Певтингеровата карта (*Tabula Peutingeriana*, 24), на пътя Анхиало - Кабиле е разположена пътна станция *Aquis calidis* (Акве калиде). Акве калиде е едно от местата, където се установяват при своите действия в Тракия готите. Готският историк Йорданес пише, че когато през 253-254 г. готите превзели града Анхиало в Тракия, те „...останали много дни и се наслаждавали на баните с топли води, които се намирили при дванадесетия милиарен стълб от град Анхиало и изблিকват от дълбочината на огнения си извор“. По-нататък той определя, че „В сравнение с останалите многобройни топли бани по целия свят те са във всяко отношение отлични и най-годни да лекуват слаби люде“ По-нагоре в текста си обаче историкът отбелязва, че след опустошенията в Азия Тракия също почувствала жестокостта на нападателите (*Jordan.*, 9, 334).

Особено внимание на лековития район отделя византийският император Юстиниан I Велики (527-565 г.). Видният историк от VI в. Прокопий Кесарийски отбелязва в труда си „*De Aedificiis*“ („За строежите“), че бликащите извори от естествена топла вода, образували от само себе си баня за тамошните хора, но мястото останало неукрепено още от старо време. Строителната политика на Юстиниан I контрастира с пренебрежението на по-ранните императори, независимо от заселилите се в съседство варварски племена и посещаването от много болни с риск за живота си – императорът „го оградил със стени“

(разб. мястото – б.м.) и направил лекуването безопасно (*Proc. Caes. III 7. 154*).

Показателен за значението на минералните води и качеството на водата е друг византийски източник – Теофилакт Симоката. В своята „История“ (*Historiae*) живелият по времето на управлението на император Ираклий (610-641 г.) Теофилакт Симоката описва нахлуванията на варвари (разб. авари, славяни и отчасти прабългари) през VI в. в земите отсам Дунав. При аварските нашествия през 584 г. ордите на хан (хаган) Баян измъчвали жителите на Скития и Мизия и превзели много градове, между които и Акве. Тук градът е посочен под името Акис в Горна Мизия (*Thoph. Simocat.*, 3, 299). При по-нататъшните военни действия на новия главнокомандващ Петър (назначен на мястото на уволнения Приск) нападнал отряд от 600 славяни, носещи със себе си голяма плячка, ограбена от жителите на Залдапа, Акве и Скопис (славяните отново ограбили и натоварили плячката върху голям брой коли и взели пленници) (*Thoph. Simocat.*, 11, 332). Най-важно от сведенията на Теофилакт Симоката е онова, директно свързано с баните. При своето настъпление Баян „веднага се отправил в поход, опустошил Анхиало и разорил околните села. Казват обаче, че не разрушил сградите на топлиите води. До нас достигна слух, че жените на хагана се били изкъпали тук и като награда за удоволствието си били го помолили да не събаря банските постройки“. По-надолу византийският хронист хвали лечебните свойства на водата: „Казват, че тези води били полезни за тия, които се къпят, и спомагали за здравето им“ (*Thoph. Simocat.*, 1, 293-294).

Съвсем нецивилизовани обаче са действията на латинските рицари в началото на XIII в. При наказателната експедиция на император Анри срещу българския владетел Калоян и българската държава през ранната есен на 1206 г. (септември – октомври) кръстоносците достигат до земята на българите и извършват завоевания на цветущи градове, ограбват районите, опожаряват, разрушават. От Жофроа Вилардуен знаем, че при похода през месец октомври 1206 г. кръстоносната войска достига до „...земята на Йоанис, краля на Влахия и България. И те достигнаха до един град, който се наричаше Ферме; и го овладяха и влязоха в него, и взеха твърде голяма плячка. И те пребиваваха там в продължение на три дни, пребродиха цялата околност и взеха

голяма плячка и разрушиха един град, който се наричаше Акило” (Вилардуен 1985, 452, 124). Променена е формата на името – от Терме (Терми) на Ферме. Последвалите действия на западноевропейските рицари ги поставят в графата на най-големите варвари, характерни със своите първични изстъпления. Латинският маршал, оцелял при разгрома край Адрианоупол (1205 г.), гордо се хвали за разсипването на града, нещо, което нито един от по-рано пребивавалите тук не е осмелил да направи: „На четвъртия ден те потеглиха от Ферме, който беше красив и добре разположен: там извираха топли води – най-хубавите в целия свят; и императорът заповяда да го разрушат и изгорят, и взе със себе си голяма плячка от животни и други богатства” (Вилардуен, 1985, 453). Неотдавна по въпроса за разоряванията в тази част на Тракия през 1206-1207 г. от кръстоносците и разсипването на важни градове като Акве калиде – Терма, Аетос, Маркели и по археологически данни бе представена обобщаваща публикация на Д. Момчилов (Момчилов 2011, 333-342).

Хаджи Калфа в своето описание „Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа” от втората четвърт на XVII в. предоставя единствените сведения, че върху близкия до Айдос (Айтос) „топъл извор султан Сюлейман издигнал голямо кубе” (Аргиров 1938, 80), действие, свързано с лечение на султана от подагра.

Георг Енехолм в „Бележки върху градовете отатък Балкана”, описвайки Айтос, отбелязва, че на „пътя от Айтос за Анхиало, близу до село Лъджа (Ludja) се намират серни минерални води, гдето щедростта на Селим II е построила великолепа баня” (Миков 1938, 125).

Това, разбира се, е само част от наративните източници, и то онази, която разкрива високите лечебни свойства на бликащите минерални води.

На качествата на минералната вода от Акве Калиде – Терма, е обърнато особено сериозно внимание след 1878 г. През целия XX в. към тях има особено отношение, базирано единствено върху лечебните им свойства и това е политика, продължаваща своята реализация и в момента.

През 2008 г. под ръководството на тогавашния директор на РИМ – Бургас Цоня Дражева бе поставено началото на поетапно археологическо проучване. За няколко години резултатите са зашеметяващи. Установени са

голяма част от антична (римска), късно-антична (ранновизантийска) и средновековна баня (резултатите могат да бъдат проследени в поредицата Археологически открития и разкопки 2008-2013 г.). Поне по досегашните разкрития един от най-силните функционални периоди на огромните терми (в момента е установена приблизителна площ от над 4-4,5 дка) е именно ранновизантийският (с голямо количество керамика, монети, енколпиони и др. материали).

Така всъщност единственото място, където не само е възможно, но единствено в целия регион се лекува подагра (както и други ставни заболявания), са баните при минералния извор на Акве калиде – Терма.

Много съществен факт е обилното количество извираща минерална вода, контрастиращо с нормалното водоснабдяване на Месемерия и Анхиало. Началото на тези бани, поне по досегашните археологически разкрития, е поставено в началото на II в. от император Траян. През следващите векове те са и разрушавани, и опожарявани, и възстановявани, и укрепявани, но остават все така притегателен център за лечение. Такива са те и към втората половина на VII и началото на VIII в. На Акве калиде – Терма и по-специално на минералните бани е посветена сериозна по обем литература, а тук ще бъде посочена само част от нея (Алексиева 1950, 46, 48; Ангелов 1939, 2-11; Аянов 1928; Аянов 1950; Ваклинова 1980, 142-146; Герасимов 1946, 51-81; Господинов 1981, 3-21; Господинов 1984; Господинов 1985, 83-91; Господинов 1995, 39-52; Господинов 1999, 10-12; Господинов 2000, 163-176; Господинов 2014, 71-87; Гълъбов 1950, 241-250; Гълъбов 1958, 7-12; Делирадев 1953; Димова 2012; Дражева, Момчилов 2009, 48-50; Дражева, Момчилов 2010, 291-293; Дражева, Момчилов 2011, 257-259; Дражева, Момчилов 2012, 444-446; Дражева, Момчилов 2012а, 159-166; Дражева, Момчилов 2013, 424-426; Дражева, Момчилов, Колев, Гърбов 2009, 476-479; Златарски 1934; Златарски 1972; Иванов 1911, 1-14; Иречек 1974; История на Поморие Ч. 1. 2000; Йорданов 2001; Йорданов под печат; Кара-йотов, Господинов, Кияшкина 2000; Кара-йотов, Райчевски, Иванов 2011; Лазаров 1969, 16-19; Момчилов 2011, 333-342; Съселов 2000, 88-100; Тотев 2010; Тотев, Чокоев 1993, 385-398; Филев 1910, 283; Филев 1911, 283-284; Чимбулева 1988, 577-584; Filov 1911, 558-576; Filov 1913, 344-363; Gerov 1961, 107-116;

Jordanov 2009; Jordanov, Momchilov, Dimova in print; Kiachkina 1994; Mihailov 1970; Momchilov in print).

През лятото на 2012 г. тук бе открита уникална златна находка от 7 броя византийски монети – една от император Константин IV Погонат и шест от император Юстиниан II Ринотмет (Дражева, Momchilov 2013, 424-426), която е още един щрих в посока на предложената корекция. Монетата на император Константин IV Погонат (обр. 1) е измежду най-рядко срещаните в Североизточна Тракия. По неофициални данни засега има само няколко екземпляра в два близки музея, и то с неустановено местонахождение.

Новата хипотеза в българската медиевистика бе оповестена преди няколко години от проучвателския екип – чрез интервюта за медии и сайтове. На няколко пъти отношение по този въпрос взе тогавашният научен ръководител на проучванията и директор на Регионалния исторически музей Цоня Дражева. В научен план точно така той бе докладван на престижен форум – международна научна конференция, посветена на военните експедиции, въоръжението и снаряжението през Античността и Средновековието (Momchilov in print).

Явно е, че използваният и от Теофан Изповедник, и от Патриарх Никифор „един и същ или два родствени източника“ (ГИБИ. Т. 3, 1960, 290) не е запознат (не са запознати) с Акве калиде – Терма, а включва(т) най-популярния византийски обект – перлата на Черноморското крайбрежие Месемврия.

Крайно време е този въпрос в българската медиевистична историография да бъде прецизиран и минералните бани в Акве калиде – Терма да заемат своето историческо място като любимите бани на владетелите през ранновизантийската епоха и Средновековието.

ИЗВОРИ

Аргиров: Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа. – Архив ППР., год. I, София, 1938, кн. 3, 80.

Вилардуен: Жофроа дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. София, 1985.

Миков: В. Миков. Г. Енехолм. Бележки върху градовете отатък Балкана. – Арх. ППР 1938, кн. 1, 125.

Френски пътеписи за Балканите. Т. 4. София, 1981.

Annae Comn.: Annae Comnenae. Alexsias. – Гръцки извори за българската история. 8. София, 1961.

Iordan.: Iordanis. Romana. – Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, 430; Латински извори за българската история, 1. София, 1958, 343.

Niceph. Patr.: Nicephori Patriarchae. Breviarium. – Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Proc. Caes.: Procopii Caesariensis. De Aedificiis. – Гръцки извори за българската история, 2. София, 1958.

Theod. Scut.:Theodori Scutaritae. Compendium Chronicum. – Гръцки извори за българската история, 8. София, 1961.

Theoph. Conf.: Theophanes Confessor. Chronographia. – Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Theoph. Simocat.: Theophilacti Simocatae. Historiae. – Гръцки извори за българската история, 2. София, 1958.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиева 1950: А. Алексиева. Амфорни печати в Бургаския музей. – ИИМ. Бургас, I, 1950, 46, 48.

Ангелов 1939: Б. Ангелов. Хидрологични и археологически бележки за околността на гр. Анхиало. – Водоснабдяване и канализация, год. III, София, януари-февруари, 1939, 2-11.

Аянов 1928: Г. п. Аянов. Нашите черноморски градове. Кратки исторически бележки. – в. Бургаска поща, бр. 2, 3 май 1926.

Аянов 1950: Г. п. Аянов. Археологически находки от Aquae calidae. – ИАИ, XVII, 1950.

Ваклинова 1980: М. Ваклинова. Пръстенът на Никифор от XI в. – В: Българско Средновековие. София, 1980, 142-146.

Герасимов 1946: Т. Герасимов. Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия. – ИБАИ, XV, 1946, 51-81.

Господинов 1981: К. Господинов. За локализацията на пътната станция Пудизо и по някои въпроси на античната пътна система в югоизточната част на Балканския полуостров. – Студентски изследвания, IV. Велико Търново, 1981, 3-21.

Господинов 1984: К. Господинов. Къде е била античната станция Пудизо? – в. Черноморски фронт, бр. 12819, 12 април 1984.

Господинов 1985: К. Господинов. За някои пътища и селища в Югоизточна Тракия според Равенския космограф. – В: Юбилеен сборник на възпитаниците от Исторически факултет. Велико Търново, 1985, 83-91.

Господинов 1985: К. Господинов. Отбелязана ли е в Певтингеровата карта пътна станция при Бургас? – в. Черноморски фронт, бр. 13150, 12 май 1985.

Господинов 1995: К. Господинов. Данните на Певтингеровата карта за района около съвременния Бургас. – ИМЮИБ. Т. XVIII. Стара Загора, 1995, 39-52.

Господинов 1999: К. Господинов. Пиргос или Порос. Бележки върху една необоснована локализация. – Море, кн. 3-4. Бургас, 1999, 10-12.

Господинов 2000: К. Господинов. Пиргос и Порос/Поро – писмени, картографски и археологически извори срещу една необоснована локализация. – ИНМБ. III. Бургас, 2000, 163-176.

Господинов 2014: К. Господинов. Пътят Anchialo – Deultum – Ostodizo в Итинерара на император Антонин. – В: ИМЮИБ. Т. XXVI. Стара Загора, 2014, 71-87.

Гълъбов 1950: Ив. Гълъбов. Археологически приноси за историята на град Бургас. – ИНМБ, I, 1950, 241-250.

Гълъбов 1958: Ив. Гълъбов. Далечното минало на Бургаски район. – В: Юбилеен сборник 80 години от Освобождението на Бургас. Бургас, 1958, 7-12.

Делирадев 1953: П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия. Т. 1. София, 1953.

Димова 2012: Ст. Димова. Несебър. История и паметници. Фабер, 2012.

Дражева, Момчилов 2009: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Акве Калиде - любимите бани на владетелите. – В: Научна конференция „Морето – граница или врата. Черноморски брегове и безбрежия”. Бургас, 2009, 48-50.

Дражева, Момчилов 2010: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма”, Бургаски минерални бани. – В: АОР през 2009 г. София, 2010, 291-293.

Дражева, Момчилов 2011: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма”, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: АОР през 2010 г. София, 2011, 257-259.

Дражева, Момчилов 2012: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма”, Бургаски минерални бани. – В: АОР през 2011 г. София, 2012, 444-446.

Дражева, Момчилов 2012а: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Аква калиде – Термополис, градът на топлите извори. – В: Езикът и културата в съвременния свят. Международна конференция. Бургас 22-23 юни 2012. Университет „Проф. д-р Асен Златаров”. Бургас, 2012, 159-166

Дражева, Момчилов 2013: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма”, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: АОР през 2012 г. София, 2013, 424-426.

Дражева, Момчилов, Колев, Гърбов 2009: Ц. Дражева, Д. Момчилов, Г. Колев, Др. Гърбов. Сондажни археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма”, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: АОР през 2008 г. София, 2009, 476-479.

Златарски 1934: В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. II. България под византийско владичество (1018 – 1185). София, 1934; София, 1972.

Иванов 1911: Й. Иванов. Старобългарски и византийски пръстени. – ИБАД, II, 1911, 1-14.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.

История на Поморие 2000: История на Поморие. Анхиало от древността до Освобождението. Ч. 1. Поморие, 2000.

Йорданов 2001: Ив. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Йорданов под печат: Ив. Йорданов, Ц. Дражева. Печатите от Акве калиде – Термополис. – В: Сб. в памет на Цоня Дражева. Под печат.

Карайотов, Господинов, Киашкина 2000: Ив. Карайотов, К. Господинов, П. Киашкина. Бургас. Вечното пристанище. Бургас, 2000.

Карайотов, Райчевски, Иванов 2011: Ив. Карайотов, Ст. Райчевски, М. Иванов. История на Бургас. От древността до средата на XX век. РБ „Пейо К. Яворов”. Бургас, 2011.

Лазаров 1969: М. Лазаров. Археологически разкопки и проучвания в Бургаски окръг.

Резултати, проблеми, задачи. – ИБМ, I, 1969, 16-19.

Момчилов 2011: Д. Момчилов. За разоряването на Североизточна Тракия през 1206-1207 г. при походите на император Анри – един малко разработван въпрос. – В: Историкии. 4. Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина. УИ „Епископ Константин Преславски”. Шумен, 2011, 333-342.

Съселов 2000: Д. Съселов. Разсъждения за архитектурно-пространствената структура на новооткрит археологически паметник в Несебър. – В: ИИМБ. 3. *Studia in memoriam Ivan Galabov*. Археологически музей - Бургас. Бургас, 2000, 88-100.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второ българско царство 1185-1396 г. Велико Търново, Фабер, 2010.

Тотев, Чокоев 1993: К. Тотев, Ив. Чокоев. Златни и сребърни пръстени-печати на територията на Балканския полуостров. – Изв. на ИМ-Кюстендил, 1993, Т. V, 385-398.

Филов 1910: Б. Филов. Новооткрити старини. Находки в Айтоските бани. – ИБАД, I, 1910, 216-217; ИБАД, II, 1911, 283.

Филов 1911: Б. Филов. Новооткрити старини. Айтоските бани. – ИБАД, II, 1911, 283-284.

Чимбулева 1988: Ж. Чимбулева. Ранновизантийские термы в Несебре. – In *Bulgaria Pontica Medii Aevi*. – II, Sofia, 1988, 577-584.

Filov 1911: B. Filov. *Archaeologische Funde im Jahre 1911*. – AA, XVII, 1912, p. 558-576.

Filov 1913: B. Filov. *Archaeologische Funde. Bulgarien*. – AA, XVIII, 1913, p. 344-363.

Gerov 1961: B. Gerov. *Römische Bürgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thrakien von Trajan*. *Studii classice* 3, 107-116.

Jordanov 2009: I. Jordanov. *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria*. volume 3, part one and two. Sofia, 2009.

Jordanov, Momchilov, Dimova in print: Ivan Jordanov, Dimcho Momchilov, Stoyanka Dimova. *Byzantine Seals From Aqua Kalide – Termopolis* (in print).

Kiachkina 1994: P. Kiachkina. *Les contrats commerciaux des thraces de la region de Burgas avec le monde egeen (IV-II s.av. J.C.)*. – *Thracia Pontika*. Varna, 1994.

Mihailov 1970: G. Mihailov. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Vol. I – *Inscriptiones orae Ponti Euxini*. Serdicae, 1970.

Momchilov in print: D. Momchilov. *Notes To Nikifor Gennik's Campaign in 811*. – Военни

експедиции, въоръжение и снаряжение (Античност и Средновековие). Варна (in print).

REFERENCES

Aleksieva 1950: A. Aleksieva. *Amforni pečati v Burgaskia muzey*. – INM. Burgas, I, 1950, 46, 48.

Angelov 1939: B. Angelov. *Hidrologichni i arheologicheski belezhki za okolnostta na gr. Anhialo*. – *Vodosnabdyavane i kanalizatsia*, god. III, Sofia, Yanuari-fevruari, 1939, 2-11.

Ayanov 1928: G. p. Ayanov. *Nashite chernomorski gradove*. *Kratki istoricheski belezhki*. – v. *Burgaska poshta*, br. 2, 3 may 1926.

Ayanov 1950: G. p. Ayanov. *Arheologicheski nahodki ot Aquae calidae*. – IAI, XVII, 1950.

Vaklinova 1980: M. Vaklinova. *Prastenat na Nikifor ot XI v*. – V: *Balgarsko Srednovekovie*. Sofia, 1980, 142-146.

Gerasimov 1946: T. Gerasimov. *Antichni moneti s kontramarki ot Dolna Mizia i Trakia*. – IBAI, XV, 1946, 51-81.

Gospodinov 1981: K. Gospodinov. *Za lokalizatsiyata na patnata stantsia Pudizo i po nyakoi vaprosi na antichnata patna sistema v yugoiztochnata chast na Balkanskia poluostrrov*. – *Studentski izsledvania*, IV. Veliko Tarnovo, 1981, 3-21.

Gospodinov 1984: K. Gospodinov. *Kade e bila antichnata stantsia Pudizo?* – v. *Chernomorski front*, br. 12819, 12 april 1984.

Gospodinov 1985: K. Gospodinov. *Za nyakoi patishta i selishta v Yugoiztochna Trakia spored Ravenskia kosmograf*. – V: *Yubileen sbornik na vazpitanitsite ot Istoricheski fakultet*. Veliko Tarnovo, 1985, 83-91.

Gospodinov 1985: K. Gospodinov. *Otbelyazana li e v Pevtingerovata karta patna stan-tsia pri Burgas?* – v. *Chernomorski front*, br. 13150, 12 may 1985.

Gospodinov 1995: K. Gospodinov. *Dannite na Pevtingerovata karta za rayona okolo savremenia Burgas*. – IMYUIB. T. XVIII. Stara Zagora, 1995, 39-52.

Gospodinov 1999: K. Gospodinov. *Pirgos ili Poros*. *Belezhki varhu edna neobosnovana lokalizatsia*. – *More*, kn. 3-4. Burgas, 1999, 10-12.

Gospodinov 2000: K. Gospodinov. *Pirgos i Poros/Poro – pismeni, kartografski i arheologicheski izvori sreshtu edna neobosnovana llokalizatsia*. – INMB. III. Burgas, 2000, 163-176.

Gospodinov 2014: K. Gospodinov. Patyat Anchialo – Deultum – Ostodizo v Itinerara na imperator Antonin. – V: IMYUIB. T. XXVI. Stara Zagora, 2014, 71-87.

Galabov 1950: Iv. Galabov. Arheologicheski prinosi za istoriyata na grad Burgas. – INMB, I, 1950, 241-250.

Galabov 1958: Iv. Galabov. Dalechnoto minalo na Burgaski rayon. – V: Yubileen sbornik 80 godini ot Osvobozhdenieto na Burgas. Burgas, 1958, 7-12.

Deliradev 1953: P. Deliradev. Prinost kam istoricheskata geografija na Trakia. T. 1. Sofia, 1953.

Dimova 2012: St. Dimova. Nesebar. Istoria i pametnitsi. Faber, 2012.

Drazheva, Momchilov 2009: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Akve Kalide – lyubimite bani na vladetelitate. – V: Nauchna konferentsia „Moreto – granitsa ili vrata. Chernomorski bregove i bezbrezhia”. Burgas, 2009, 48-50.

Drazheva, Momchilov 2010: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Arheologicheski razkopki na obekt „Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Akve Kalide – Terma”, Burgaski mineralni bani. – V: AOR prez 2009 g. Sofia, 2010, 291-293.

Drazheva, Momchilov 2011: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Arheologicheski razkopki na obekt „Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Akve Kalide – Terma”, Burgaski mineralni bani, kv. Vetren, Burgas. – V: AOR prez 2010 g. Sofia, 2011, 257-259.

Drazheva, Momchilov 2012: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Arheologicheski prouchvania na obekt „Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Akve Kalide – Terma”, Burgaski mineralni bani. – V: AOR prez 2011 g. Sofia, 2012, 444-446.

Drazheva, Momchilov 2012a: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Akva Kalide – Termopolis, gradat na toplite izvori. – V: Ezikat I kulturata v savremenniyat svyat. Mezhdunarodna konferentsia. Burgas 22-23 yuni 2012. Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov”. Burgas, 2012, 159-166

Drazheva, Momchilov 2013: Ts. Drazheva, D. Momchilov. Arheologicheski prouchvania na obekt „Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Akve Kalide – Terma”, Burgaski mineralni bani., kv. Vetren, Burgas. – V: AOR prez 2012 g. Sofia, 2013, 424-426.

Drazheva, Momchilov, Kolev, Garbov 2009: Ts. Drazheva, D. Momchilov, G. Kolev, Dr. Garbov. Sondazhni arheologicheski

prouchvania na obekt „Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Akve Kalide – Terma”, Burgaski mineralni bani., kv. Vetren, Burgas. – V: AOR prez 2008 g. Sofia, 2009, 476-479.

Zlatarski 1934: V. N. Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. II. Bulgaria pod vizantiysko vladichestvo (1018 – 1185). Sofia, 1934; Sofia, 1972.

Ivanov 1911: Y. Ivanov. Starobalgarski i vizantiyski prasteni. – IBAD, II, 1911, 1-14.

Irechek 1974: K. Irechek. Patuvania po Bulgaria. Sofia, 1974.

Istoria na Pomorie 2000: Istoria na Pomorie. Anhialo ot drevnostta do Osvobozhdenieto. Ch. 1. Pomorie, 2000.

Yordanov 2001: Iv. Yordanov. Korpus na pechatite na srednovekovna Bulgaria. Sofia, 2001.

Yordanov pod pechat: Iv. Yordanov, Ts. Drazheva. Pechatite ot Akve Kalide – Termopolis. – V: Sb. v pamet na Tsonya Drazheva. Pod pechat.

Karayotov, Gospodinov, Kiashkina 2000: Iv. Karayotov, K. Gospodinov, P. Kiashkina. Burgas. Vechnoto pristanishte. Burgas, 2000.

Karayotov, Raychevski, Ivanov 2011: Iv. Karayotov, St. Raychevski, M. Ivanov. Istoria na Burgas. Ot drevnostta do srednata na XX vek. Regionalna biblioteka „Peyo K. Yavorov”. Burgas, 2011.

Lazarov 1969: M. Lazarov. Arheologicheski razkopki i prouchvania v Burgaski okrag. Rezultati, problemi, zadachi. – IBM, I, 1969, 16-19.

Momchilov 2011: D. Momchilov. Za razoryavaneto na Severoiztochna Trakia prez 1206-1207 g. pri pohodite na imperator Anri – edin malko razrabotvan vapros. – V: Istorikii. 4. Nauchni izsledvania v chest na prof. din Ivan Karayotov po sluchay negovata 70-godishnina. UI „Episkop Konstantin Preslavski”. Shumen, 2011, 333-342.

Saselov 2000: D. Saselov. Razzazhdenia za arhitekturno-prostranstvenata struktura na novootkrit arheologicheski pametnik v Nesebar. – V: INMB. 3. Studia in memoriam Ivan Galabov. Arheologicheski muzey - Burgas. Burgas, 2000, 88-100.

Totev 2010: K. Totev. Zlatni prasteni-pechati ot vremeto na Vtoro balgarsko tsarstvo 1185-1396 g. Izdatelstvo „Faber”. Veliko Tarnovo, 2010.

Totev, Chokoev 1993: K. Totev, Iv. Chokoev. Zlatni i srebarni prasteni-pechati na teritoriata na Balkanskia poluostruv. – Izv. na IM-Kyustendil, 1993, T. V, 385-398.

Filov 1910: B. Filov. Novootkriti starini. Nahodki v Aytoskite bani. – IBAD, I, 1910, 216-

Filov 1911: B. Filov. Novootkriti starini. Aytoskite bani. – IBAD, II, 1911, 283-284.

Chimbuleva 1988: Zh. Chimbuleva. rannovizantiyskie termyi v Nesebre. – In Bulgaria Pontica Medii Aevi. – II, Sofia, 1988, 577-584.

Filov 1911: B. Filov. Archaologische Funde im Jahre 1911. – AA, XVII, 1912, p. 558-576.

Filov 1913: B. Filov. Archaologische Funde. Bulgarien. – AA, XVIII, 1913, p. 344-363.

Gerov 1961: B. Gerov. Romische Burgerrechtsverleining und Kolonisation in Thrakien von Trajan. Studii classice 3, 107-116.

Jordanov 2009: I. Jordanov. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria. volume 3, part one and two. Sofia, 2009.

217; IBAD, II, 1911, 283.

Jordanov, Momchilov, Dimova in print: Ivan Jordanov, Dimcho Momchilov, Stoyanka Dimova. Byzantine Seals From Aqua Kalide – Termopolis (in print).

Kiachkina 1994: P. Kiachkina. Les contrats commerciaux des thraces de la region de Burgas avec le monde egeen (IV-II s.av. J.C.). – Thracia Pontika. Varna, 1994.

Mihailov 1970: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. I – Inscriptiones orae Ponti Euxini. Serdicae, 1970.

Momchilov in print: D. Momchilov. Notes To Nikifor Gennik's Campaign in 811. – Voenni ekspeditsii, vaorazhenie i snaryazhenie (Antichnost I Srednovekovie). Varna (in print).

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - БУРГАС
Отдел "АРХЕОЛОГИЯ"

Наименование: Монета			СНИМКА Semissis Semissis = 1/2 Solidus
Местонахождение: Бургаски минерални бани			
Инв. №	ШИ№	Друг №	
	AK 140/12		
Местосъхранение: РИМ-Бургас			
Датировка: 668-685 г. сл.Хр.			
Материал: Злато			
Размери: Диам. 18 x 17 мм., Деб. 0.5 мм., Тегло 2.17 гр.			
Други екземпляри или копия:			
Начин на изработка: Отсичане			
Описание: Златна монета на император Константин IV, сечена в Константинопол (Византийска империя). Лице: Бюст на императора надясно с диадема, облечен с броня, надпис вляво – извън полето, вдясно – . . S PP. Опако: Мощен кръст върху глобус, надпис – VICTORIA AV.			
Състояние: Много добро			
Минало на предмета: Колективна находка от 7 бр. монети. Открити в кв. А2, югозападна част, дълб. 5.90 м. от к. 34.86 м.			
Начин на придобиване. От кого е изработен: Археологически разкопки през 2012 год.			
Консервация (намеси, консултации, лабораторни изследвания. Предписания):			Приложения:
Литература: Дражева, Momchilov 2013: Ц. Дражева, Д. Momchilov. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 424-426.			
Съставил паспорта (подпис, дата): Мирослав Класнаков, 21.02.2014 год.			

Обр. 1

НАЧАЛО НА ПОЛИТИКАТА ПО ТЮТЮНА В БЪЛГАРСКОТО КНЯЖЕСТВО

Валентин Китанов

TOBACCO POLICY OUTSET IN THE BULGARIAN PRINCIPALITY

Valentin Kitanov
E-mail: kitvalmil@abv.bg

ABSTRACT

The legislative and agricultural base of tobacco production is provided in the first decade after 1878, when the reconstructed Bulgarian state built a characteristic manufacturing practice for its national economics. On 1 February 1879, the Imperial Commissioner Prince Dondukov-Korsakov established temporary rules for the excise duty of tobacco in the country, aiming to lay the foundation for the development of flexible legal mechanism, which mainly supported the establishment of a tobacco sector as an important financial budget activity for the Treasury. This marked out the characteristics of the legislative initiatives in this direction and frequent change in the legal basis, to which the national tobacco industry referred. The constantly changing legislation of tobacco demonstrates the lack of stable agricultural and social policy in the country as well as high deficit of statesmanlike understanding of the strategic role of tobacco for the future development of Bulgarian agriculture and society as a whole.

Key words: *Bulgarian Principality, temporary rules, tobacco, fiscal policy, excise duty, legislative initiative*

ВЪВЕДЕНИЕ

През 1981 г. България изнася 66 хил. т. тютюн и държавното предприятие „Булгартабак“ се нарежда на 6-8 място по производство на тютюн в света след Китай, САЩ, Бразилия, Индия и Турция; по производство на цигари България е на 9-12 място в същата класация. На глава от населението обаче тя е на първо място в света по производство на тютюн, по износ на тютюн и тютюневи изделия.[1] Само преди 100 години от горепосочената дата малцина са били онези стопански и политически дейци, които са предвиждали подобно развитие на тютюневата индустрия и превръщането ѝ в стратегически отрасъл на националната икономика. Осъзнаването на тютюна като стопански и финансов приоритет идва трудно и е резултат от десетилетно натрупване на знания, опит, съобразяване с международните политически и търговски тенденции, прагматична оценка за природните дадености на страната, производствените и семейно-битовите традиции, характерни за българското общество. Следващите страници разглеждат някои аспекти от началото на по-

литиката по тютюна в България. Основен акцент в изложението са инициативи и решения на властта за правно-нормативното устройство на тютюневата индустрия, резултатите от тази политика и усилията за постепенното създаване на благоприятен социален и психологически климат за масовото отглеждане на тютюн и производство на тютюневи изделия. Хронологическият обхват на темата са първите години от живота на българското Княжество. Изложението не претендира за изчерпателност - по-скоро е част от отговора на въпроса за дългия и труден път, извървян от страната, за да се утвърди през 80-те години на миналия век като един от признатите световни тютюневи лидери.

ПОЛИТИКА ПО ИЗГРАЖДАНЕ НА ТЮТЮНЕВОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО СЛЕД 1878 Г.

Законодателните и стопански основи на тютюнопроизводството се полагат още през първото десетилетие след 1878 г., когато възстановената българска държавност изгражда производствената характеристика на своята

национална икономика. До този момент отглеждането, търговията и консумацията на тютюневи изделия имат дълга история в българските земи като част от османското имперско пространство. [2] През XIX век произвежданите на територията на Османската империя и в Гърция тютюни се утвърждават окончателно като търсена стока на международните пазари. [3] Съсредоточен главно в Македония и Беломорието, този отрасъл няма достатъчно присъствие в силно орязаните от Берлинския договор територии на Княжество България. Независимо от това, още в първите стъпки на властта в София се забелязват признаци за разбирането на ролята, която тютюнът има за финансовата политика на държавата и стопанското ежедневие на българина.

На 1 февруари 1879 г. императорският комисар княз Дондуков-Корсаков утвърждава Временни правила за акциза на тютюна в страната. [4] На 14 юни 1879 г. финансовият отдел към Временното руско управление изготвя инструкция за тяхното приложение в действие. [5] През следващите няколко години Временните правила са допълвани и променяни с различни законодателни инициативи. [6] Те определят общите положения и стандартите за производство, вносна и износна търговия със суров и обработен тютюн и тютюневи изделия, акцизната политика за различните тютюневи изделия. [7] Важна част от документа се отнася за статута, организацията и начина на откриване и закриване на тютюневи фабрики. [8] Временните правила дават известен тласък към откриване на тютюневи фабрики; още през 1880 г. Богдан Генев и Доси Кърджиев откриват в Шумен първата в Северна България цигарена работилница, където тютюнът се обработва, сортира, реже и пълни в пликкове за ръчно правене на цигари. [9] През 1883 г. с Указ №473 на княз Александър I, по предложение на финансовия министър, се опрощава штрафа на тютюнопроизводители от Плевенски окръг, Лесидрен, Лешница и Турски извор, който им е наложен от Дерманския мирови съдия с присъдите му от 1882 г. [10] Д. Ядков изказва становището, че с това опрощаване се полагат основите на тютюневата индустрия в Плевен, защото реално се дава път за законно тютюнопроизводство и създаване на тютюневи предприятия, като се откриват работилници за ръчно производство на цигари „Цар Крум“,

„Енидже Вардар“, „Зорница“ в Плевен и „Рила“ в Червен Бряг. [11]

Временните правила регламентират данъчните, патентните и митническите въпроси около производството, обработването и търговията с тютюн. [12] Не на последно място, те санкционират намесата на държавата при осъществяване на контрол върху всички производствени, търговски и финансови въпроси в областта на тютюна, както и борбата с контрабандата на тютюн и тютюневи изделия на територията на Княжеството. [13] Правилата са издадени с пакет от типови счетоводни книги и формуляри, като по този начин се гарантира стандартизираното документационно осигуряване на различните дейности в тютюневия отрасъл. [14]

Чрез изработването на тези правила се цели да се постави началото на изграждането на гъвкав правно-нормативен механизъм, който ще засили държавния контрол върху тютюневия отрасъл и ще съдейства за утвърждаването му като важна финансово-фискална дейност за хазната и за ангажираните с тези дейности лица. [15] Духът на правилата е либерален и стимулиращ стопанската активност, което личи от редица алинеи на този, по същество законодателен, документ. Още в Глава I, ал. 1 е посочено, че сеенето, разсаждането и обработката на тютюн се определят за свободен занаят, а текстът на ал. 7, Глава II гласи: „Разсаждането на тютюня не подлежи на никакви ограничения нито в отношение на количеството, нито за качеството му, и може да се сее и разсажда в тютюнищата /тютюнлъците/, в нивята, в градините и др. т.“ [16] Временните правила определят реда и начина за употребата на вносният тютюн. [17] Така се подчертава намерението новите политически и митнически граници да не попречат сериозно на дотогавашната вътрешно-османска търговска циркулация – по този начин да се гарантират връзките на Княжеството с Македония и Тракия, където производството на тютюн е далеч по-значително като обем. Макар и продиктуван главно от фискални причини, сам по себе си това е един, вероятно неосъзнат, но ранен белег за зачитане на интегриращата роля на тютюна за стопанската и социално-битовата характеристика на българското етническо пространство. От друга страна, чрез регламентацията на вносният режим на тютюневите изделия се цели да се овладее и контрабандата с османските тютюни.

Въпросът за борбата с контрабандната търговия на тютюневи изделия без бандероли и без патенти е един от най-съществените за властите и затова няколко месеца след издаването на Временните правила за акциза на тютюна е публикувана споменатата по-горе специална „Инструкция“ за тяхното прилагане в действие. Тук полицейската институция е натоварена с още по-големи правомощия по отношение „спазване интересите на хазната по акциза на тютюня...независимо от особно учреден по този предмет акцизен надзор“.[18] Инструкцията детайлизира всички съществени процедури и отговорностите на отделните нива на власт и компетентност в областта на тютюнопроизводството.[19]

Както бе отбелязано, първоначалните действия на Княжеството по отношение на тютюна имат предимно фискален характер. Това личи особено убедително от отделните закони, инструкции, наредби, укази и окръжни, които се издават, за да отговорят на постоянно променящата се ситуация около тютюнопроизводството и търговията с тютюневи изделия в страната. Самите Временни правила, с които се поставя началото на съзнателната законодателна дейност в областта на тютюневата култура, са ползват за основа османския закон за тютюна от 1874 г. и руския тютюнев закон - т. нар. „Табачен устав“, които засягат главно фискално-правната страна на тютюневото производство. [20] Това положение е съвсем естествено, предвид васалната обвързаност на София с Високата порта и международно регламентираната роля на Русия в изграждане на правно-нормативната уредба във всички сфери на живота в българското княжество след 1878 г.

Първоначалните инициативи на властта нямат никакъв осезаем ефект върху тютюневата култура, която продължава да се разпространява бавно, и то главно за местна употреба. [21] Македония и Тракия, които по същество са светът на тютюна на Балканите, остават, според решенията на Берлинския конгрес (1878 г.), османски територии. Районите, в които се отглежда по-активно тютюн, са Кюстендилско, Дупнишко, Делиорманско, а след 1885 г. - Пловдивско и Хасковско.[22] Употребата на тютюневи изделия обаче все още не е масова и не се е наложила като отличителна черта в битата на българина от Княжеството. Колебанията и несигурността дали тази култура може да се развива в Княжеството, са силни. [23] Независимо от това, про-

изведените количества са по-малко от търсенето на пазара. Според първите сигурни статистически данни от 1881 г., в Княжество България са произведени 400 000 оки тютюн и тъй като това количество не задоволява собствените нужди, са внесени още 160 000 оки. [24] На този етап тютюнът все още не е част от списъка на стоки, присъстващи в износната листа на страната. [25]

С намерението на държавата да ангажира по-голям брой от своето население да се занимава с тютюнопроизводство могат да бъдат обяснени и някои от постановките, залегнали в първите законодателни инициативи. Временните правила не налагат никакви ограничения за отглеждането на тютюн както по отношение на количеството, така и по отношение на качеството. Срещу този либерален режим производителят плаща два вида данък - поземлен, който е като поземления данък за другите ниви, и акциз /мурурие/ на произведения тютюн - по 75 ст. на ока, без разлика на качеството. Законодателят позволява 12 оки годишно производство за собствени нужди. Акциз се плаща и за обработените тютюни. [26] С последвалите промени на Временните правила обаче постепенно започва да се ограничава количеството за собствени нужди. Явно фискалните интереси на държавата налагат драстично намаляване на количествата на безакцизен тютюн. Това става предпоставка за увеличаване на контра-бандата в областта на тютюнопроизводството и тютюневата търговия.[27]

През 1891 г. е приет нов Закон за тютюна, който в последвалите години на няколко пъти е променян. Предмет на промени са плащанията за всеки килограм суров тютюн, преустановяването на плащането на поземления данък върху тютюнищата, акцизът за внасяния тютюн, диференцирането на бандеролното право според качеството, вида и количеството на тютюна, облагането на готовите тютюневи изделия от чужбина, облекчаване режима за износ на суров тютюн с цел стимулиране на родното производство.[28] През 1891 г. са изнесени първите 381 т. български тютюни за Австро-Унгария и Германия от двете големи за онова време фирми от Солун и Кавала – „Комерсиал“ и „Херцог“. [29]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ако трябва да обобщим, политиката на държавата в областта на тютюнопроиз-

водството и търговията с тютюневи изделия през първите години след 1878 г. има подчертано финансово-фискален характер и на тютюневия сектор се гледа като на един гарантиран и значителен приход за хазната, независимо че местната консумация все още не е така масова, каквато ще стане няколко десетилетия по-късно. Това предопределя характера на законодателните инициативи в тази насока и честите промени в правно-нормативната база, на която ляга тютюневата индустрия в страната. Постоянно променящото се законодателство по тютюна свидетелства и за отсъствието на стабилна стопанско-социална политика от страна на държавата в тази област и все още големия дефицит на държавническо разбиране за стратегическата роля на тютюна за бъдещото развитие на българското стопанство. Едно от редките изключения от тази констатация е Григор Начович - според редица изследователи, той е единственият държавник за периода от Освобождението до края на XIX в., който успява да предвиди голямото значение на тютюна за страната. Той настоява да започне политика за създаване на условия страната сама да произвежда тютюн. [30] Като финансов министър през 1883 г. Начович публикува брошура под заглавие „Тютюневата индустрия в Българското Княжество“, където прави първия задълбочен икономически, фискален, правно-нормативен и политически анализ на състоянието на тютюнопроизводството в България и Османската империя, обосновавайки необходимостта България да развие широко този отрасъл. Още тогава той е осъзнал, че тютюнът „може да стане за населението един значителен извор на благоденствие“. [31] Прозорливостта на Начович личи и от факта, че ако в годините след 1878 г. Тютюнопроизводството не представлява значителен дял от българската икономика, то след няколко десетилетия България е една от водещите сили в производството и търговията с ориенталски тютюни. [32] През 20-те години на XX в. средно около 11% от постъпленията в държавния бюджет са от тютюневата индустрия, без да се отчитат сумите, които са събирани от общинските и окръжните съвети в тяхна полза. [33] В следващото десетилетие тютюнът окончателно се утвърждава като най-доходния продукт на българското земеделско производство. [34] Тогава приходите от търговията с тютюни в износния баланс на

страната са между 35% и 40% от общия износ. [35]

БЕЛЕЖКИ

1. Ядков, Д. БУЛГАРТАБАК-спомени. С., 2003, с. 66, 87.
2. Повечето автори приемат, че тютюнът прониква в Османската империя, респективно по българските земи, в началото на XVII в. чрез пристанищата в Егейско и Мраморно море. Вж: Мюлер, Карл. Производство, обработване и търговия с тютюна в Европейска Турция, а сега Нова България. Превод от нем. Гр. Парашкевов. С., 1916, с. 6; Бехар, Алфред. Тютюнът в България. С., 1927, с.13; Ядков, Д. Цит. съч., с. 105; Белчев, Койчо. Тютюнът в България. С., 2006, с. 2; Питеков, Ив. Тютюневата индустрия на България 1909-2009. С., 2010, с. 9-11; Съществува и мнение, че тютюнът е познат в Османската империя още през последната четвърт на XVI в. /Вж: Байлов, Д., М. Попов. Тютюн. С., 1951, с. 8./
3. Белчев, К. Цит. съч., с. 3.
4. Временни наредби за акциза на тютюна в Българското княжество. С., 1879.
5. Инструкция за полагане в действие на временните правила за акциза на тютюна в Българското княжество. С., 1879.
6. Предложение за някои изменения на Временните наредби за акциза на тютюна. В: *Годишник от закони на Българското княжество*. Приети от II Обикновено народно събрание. С., 1886, с. 211-212.; Байлов, Д. Очерк върху законодателството по тютюна в България. // *Тютюнев преглед*, С., 1936, кн. 10, с. 260.
7. Временни наредби за акциза на тютюна, с. 1-6.
8. Пак там, с. 6-15. (Още през 1872 г. Магардич Томасян създава в бакалницата си в Пловдив отделение за рязане на тютюн – две хавани. С това се поставя началото на тютюневото предприятие „М. Томасян и Сие“, което е първата крачка към утвърждаване на тютюневата промишленост в българските земи.) Ядков, Д. Цит. съч., с. 41; Симеонов, С. Тютюневата индустрия в Пловдив до национализацията в 1947 г. // *ИДА*, кн. 18, 1969, с. 225. Повечето автори считат, че началото на тютюневата индустрия в България се поставя през 1905 г., когато се доставят първите цигарени машини с капацитет по 100 кг. производство на ден. Вж: Питеков, Ив. Цит. съч., с. 89.
9. Ангелова, Р. Развитие на тютюневата индустрия в Шумен 1878-1947 г. // *Известия на РИМ – Русе*, т. 9, 2005, с. 279-280; Ядков, Д. Цит. съч., с. 157.

10. Вж: *Държавен вестник*, бр. 102, 1883.
11. Ядков, Д. Цит. съч., с. 205.
12. Временни наредби..., с. 15-21.
13. Пак там, с. 21-24.
14. Пак там, Вж: Приложения.
15. Байлов, Д. Цит. съч., с. 260; Белчев, К. Цит. съч., с. 2-3.
16. Временни наредби ..., с. 1-2.
17. Пак там, с. 18-20.
18. Инструкция за полагане в действие на временните правила..., с. 3.
19. Пак там, с.3-9.
20. Байлов, Д. Цит. съч., с. 260.
21. Бехар, А. Цит. съч., с. 256.
22. Пак там, с. 256.
23. Ядков, Д. Цит. съч., с. 105.
24. Пак там, с. 106.
25. Пак там, с. 172.
26. Временни наредби за акциза на тютюна, с. 2; Байлов, Д. Цит. съч., с. 261.
27. Байлов, Д. Цит. съч., с. 261.
28. Пак там, с. 262.
29. Ядков, Д. Цит. съч., с. 107.
30. Пак там, с. 172.
31. Начович, Гр. Тютюневата индустрия в Българското княжество. С., 1883, с. 15.
32. Кременски, Г. Производството, търговията и пласментът на българските тютюни. С., 1933, с. 5 и следв.
33. Бехар, А. Цит. съч., с. 290.
34. Асеов, Жак. Тютюнът в българското стопанство. С., 1933, с. 69-76.
35. Пак там, с. 264.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ангелова, Р. Развитие на тютюневата индустрия в Шумен 1878-1947 г. // *Известия на РИМ-Русе*, т. 9, 2005, с. 279-280
2. Асеов, Жак. Тютюнът в българското стопанство. С., 1933
3. Байлов, Д., М. Попов. Тютюн. С., 1951.
4. Бехар, Алфред. Тютюнът в България. С., 1927.
5. Белчев, Койчо. Тютюнът в България. С., 2006.
6. Временни наредби за акциза на тютюна в Българското княжество. С., 1879.
7. *Държавен вестник*, бр.102, 1883.
8. Инструкция за полагане в действие на временните правила за акциза на тютюна в Българското княжество. С. 1879.

9. Кременски, Г. Производството, търговията и пласментът на българските тютюни. С., 1933.
10. Начович, Гр. Тютюневата индустрия в Българското княжество. С., 1883.
11. Питеков, Ив. Тютюневата индустрия на България 1909-2009. С., 2010.
12. Предложение за някои изменения на Временните наредби за акциза на тютюна. - В: *Годишник от закони на Българското княжество*. Приети от II Обикновено народно събрание. С., 1886
13. Симеонов, С. Тютюневата индустрия в Пловдив до национализацията в 1947 г. // *ИДА*, кн. 18, 1969.
14. Ядков, Д. БУЛГАРТАБАК-спомени. С., 2003.

REFERENCES

1. Angelova, R. Razvitiye na tyutyunevata industriya v Shumen 1878-1947 g. // *Izvestiya na RIM – Ruse*, t. 9, 2005.
2. Aseov, Jak. Tyutyunat v balgarskoto stopanstvo. S., 1933.
3. Bailov, D. Ocherk varhu zakonodatelstvoto po tyutyuna v Bulgaria. // *Tyutyunev pregled*, S., 1936.
4. Behar, Alfred. Tyutyunat v Bulgaria. S., 1927.
5. Belchev, K. Tyutyunat v Bulgaria. S., 2006.
6. Darzhaven vestnik, br. 102, 1883.
7. Instruksiya za polagane v deistvie na vremennite pravila za aktsizna na tyutyuna v Balgarskoto knyazhestvo. S., 1879.
8. Kremenski, G. Proizvodstvoto, targoviyata i plasmentat na balgarskite tyutyuni. S., 1933.
9. Nachovich, Gr. Tyutyunevata industriya v Balgarskoto knyazhestvo. S., 1883.
10. Pitekov, Iv. Tyutyunevata industriya v Bulgaria 1909-2009. S., 2010.
11. Predlozhenie za nyakoi izmeneniya na Vremennite naredbi za aktsizna na tyutyuna. - V: *Godishnik ot zakoni na Balgarskoto knyazhestvo*. S., 1886.
12. Simeonov, S. Tyutyunevata industriya v Plovdiv do natsionalizatsiyata v 1947 g. // *IDA*, kn. 18, 1969.
13. Vremenni naredbi za aktsizna na tyutyuna v Balgarskoto knyazhestvo. S., 1879.
14. Yadkov, D. BULGARTABAK-spomeni. S., 2003.

ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ОПИТИ ЗА МЕЖДУНАРОДНОТО ПРИЗНАВАНЕ
НА КНЯЗ ФЕРДИНАД 1890 - 1892 ГОДИНА

Гита Йовчева

DIPLOMATIC ATTEMPTS FOR INTERNATIONAL RECOGNITION
OF PRINCE FERDINAND 1890 - 1892

Gita Yovcheva

E-mail: gitajov4eva@abtv.bg

ABSTRACT

The current research focuses on the diplomatic attempts of official Sofia to obtain international recognition of Prince Ferdinand during the period 1890-1892. The intransigent position of Russia towards the choice of a Bulgarian ruler de facto prolonged the Bulgarian crisis. Despite their benevolent attitude, the friendly states warned Bulgaria to be patient regarding the recognition of Ferdinand. The attempts for assassination from 1890-1892 and the threats for the Prince's and the Prime Minister's lives were the main reason for activating the cabinet's policy regarding the recognition of the Bulgarian ruler. The warm welcome of Prince Ferdinand in Vienna and London, as well the audience of Stefan Stambolov with Sultan Abdul Hamid II had their indisputable significance for deciding "the Bulgarian question". All these actions led to "unofficial recognition" of the Bulgarian head of state, his first counsellor and government. They were the key moment towards the future founding of the Bulgarian dynasty in 1893 and the official recognition of the Bulgarian ruler in 1896.

In this research, the author used published and unpublished documents, memories, letters, as well as works of leading Bulgarian historians.

Key words: prince, diplomacy, recognition, audience, Great Powers

ВЪВЕДЕНИЕ

На 25 юни/7 юли 1887 г. принц Фердинанд Сакс Кобург Готски е избран за български княз. Когато поема управлението на страната през август същата година, той не е признат от нито една велика сила, включително и от сюзерена Турция. Първият регент на България, а впоследствие министър-председател, Ст. Стамболов, се опитва да стабилизира страната отвътре, като постигне сближение с Османската империя. Основният мотив за това е фактът, че точно при султана се намира - ако и не властта - то юридическото пълномощие за намеса в България и с това ключът за всяка акция. Колкото по-лоялна е България, толкова по-малко склонен за намеса е султанът. Така на 1 ноември 1887 г. австро-унгарският посланик в Цариград фон Каличе

[1] съобщава във Виена: „Султанът в никакъв случай не говори лошо за личността на принц Фердинанд, основно той би желал да може да потвърди неговото управление.“

В средата на декември 1887 г. българският дипломатически агент в Цариград д-р Г. Вълкович докладва в София „уверението в постоянната благосклонност на сюзеренната власт и желанието на султана да види княз Фердинанд установен като княз.“ Тази благосклонност обаче произлиза по-скоро от отзивчивостта, която Ст. Стамболов и князът проявяват по въпроса за източнорумелийския данък, чието изплащане е просрочено по време на кризата, отколкото от искреното желание за припознаване на владетеля. [2]

Проблемът за дипломатическите опити за признаване на княз Фердинанд в 1890-1892 г. няма самостоятелен акцент в българската ис-

ториография. Редица автори като Елена Стателова, Ив. Панайотов, Ст. Грънчаров и Й. Кьонигслъв [3] засягат отчасти тази проблематика, разглеждайки десетгодишния период на българската криза след абдикацията на княз Александър I Батенберг. Настоящото изследване си поставя за цел да разшири историческата рамка на така наречения „български въпрос“, като хвърли допълнителна светлина върху дипломатическите усилия на българските държавни мъже през 1890-1892 г. за признаването на българския владетел.

За целта са използвани публикувани и непубликувани документи, статии от тогавашната българска и чуждестранна преса, писма на съвременници, както и постиженията на българската историография.

Непримириемостта на Русия

След идването на Фердинанд в България, най-непримириема към позицията на княза е Русия. След злополучната мисия на генерал Каулбарс и скъсване на дипломатическите отношения с България, Русия преустановява преките контакти със страната ни, но не и с онези, които желаят промяна на статуквото и победа на русофилската опозиция. Самото руско правителство не прави нищо конкретно. Всъщност то оставя срещу България да действат заговорниците, които понякога дори заемат влиятелни постове и развиват солидна конспиративна дейност, докато царят и външният му министър стоят видимо безразлични.

На 15/27 март 1890 г. при атентат, който всъщност е предназначен за Ст. Стамболов, е убит министърът на финансите Хр. Белчев, когато двамата минават край Градската градина в София. Според Й. Кьонигслъв, следите на атентаторите водят до руското посолство в Букурещ, в резултат на което малко покъсно, през април 1891 г., руският посланик Хитрово е преместен в Лисабон. [4] Всъщност категорични доказателства за участието на Русия в атентата така и не се намират.

Убийството на министъра на финансите кара българския министър-председател да прибегне до една твърде необичайна постъпка: да търси споразумение с Русия. [5] Преговорите обаче се провалят поради натрупаното недоверие между двете страни. Освен това, царската дипломатия упорито поставя като главно условие за помирението незабавното изгонване на Фердинанд, [6] както и „*вземане на българските войски в руски ред и окупи-*

ране на Бургас от руска военна флота.“ [7] По думите на Стамболов, на подобни предложения никой българин не би се съгласил. След пропадането на преговорите външната политика на правителството продължава да е твърдо русофобска.

Покушенията през 1891-1892 г.

През 1891 и началото на 1892 г. зачестяват сигналите за подготовка на нови терористични актове срещу представители на властта в страната и в чужбина. [8] Според сведения на германското правителство, получени от Белград и София, заговорът се организира от емигрантите в Белград със знанието и с подкрепата на сръбското правителство. Той има за цел да убие княз Фердинанд и Ст. Стамболов и е подкрепен от офицери от българската армия. [9] Германското правителство уведомява българската страна за готвения заговор и съветва „княз Фердинанд и Стамболов да сменят резиденцията си, ако София не представлява сигурно убежище.“ [10] По сведения на германския консул в България, правителството взема извънредни мерки и княз Фердинанд не излиза от двореца в продължение на 14 дни. [11] Докато столицата е под впечатлението на готвещите се сериозни събития, на 12/24 февруари 1892 г. българският дипломатически агент в Цариград е прободен с нож на една от близките до българското агентство улици. Два дни по-късно д-р Г. Вълкович умира. [12] Българското правителство подозира, че убийството е организирано от Наум Тюфекчиев, Д. Ризов и други противници на управляващите от средите на македонските емигранти. [13] Всъщност заподозрените в убийството лица успяват да избягат с помощта на служители от руското агентство. [14] Австрийският, английският и германският печат са потресени от грозното покушение и обвиняват Русия, че е превърнала Цариград в център на съзаклятия срещу България. И точно тук европейската преса прави възможно най-логичното заключение, че източникът на злото се корени в неуреденото положение на България.

Създадената след атентата в Цариград обстановка на терор и политически убийства е изключително благоприятна за предприетата от Ст. Стамболов и българските държавни мъже дипломатическа офанзива. Нейната крайна цел е международното признаване на княз Фердинанд и окончателно предотвра-

тяване на всякакви поводи за намеса във вътрешните работи на България.

На мястото на убития д-р Г. Вълкович Министерството на външните работи изпраща дотогавашния дипломатически агент в Белград Петър Димитров. На 10 март 1892 г. той връчва акредитивните си писма на великия везир Джевдет паша, заявявайки, че горещото желание на българското правителство е „да поддържа съществуващите искрени отношения със съюзенната държава, които ще спомогнат за едно споразумение върху висящите въпроси и върху ония, които биха се появили в бъдеще.“ [15] В последвалите срещи с министъра на външните работи Саид паша и някои други министри българският дипломатически агент получава редица уверения в благоразположението на Високата порта. [16] Особено важни за българската страна са срещите с посланиците на Италия, Германия и Австрия. Въпреки благосклонното си отношение, и трите приятелски държави са категорични, че към настоящия момент не биха подкрепили признаването на княз Фердинанд, защото знаели предварително, „че две държави не щели да дадат съгласието си на това, а пък припознаването без тяхното съгласие можело да докара война, която всичките сили се стараяли да избегнат.“ Съветът към българското правителство е да се възползва от мира, за който се правят големи жертви от приятелските нему държави, „за да развие и да усилва страната във всяко отношение и тогава то можело да очаква недалечно бляскаво бъдеще.“ [17]

Петър Димитров е приет и от руския посланик, но в качеството му на частно лице. Ал. Нелидов [18] твърдо заявява, че Русия не може да признае Фердинанд, „защото той бил враждебно настроен към нея и бил католик.“ [19]

На 20 март/1 април 1892 г. П. Димитров се среща отново с великия везир. Последният го уверява, че „ако се повдигне сега въпроса, не ще се получи желаемото разрешение; и в такъв случай султанът ще претърпи големо унижение,“ което би засегнало и българския княз. [20] На 22 март/3 април българският дипломатически агент е приет от султан Абдулхамид II; привилегия, която рядко се дава дори на чуждите посланици. По главния въпрос съюзенът заявява, че „понеже въпросът за припознаването на нашия княз е много деликатен, той ще чака първия благоприятен случай да го реши за в полза на нашия госпо-

дар и на България.“ [21] На 25 март/6 април П. Димитров прави първото си посещение при френския посланик Камбон. [22] Подобно на Нелидов, и той го приема като частно лице. По въпроса за признаването на княза, позицията на Франция не е по-различна от тази на Русия. [23] В същото време посланиците на Италия, Австрия и Англия отново съветват българския дипломатически агент да не прави „нови постъпки по този въпрос пред Негово Величество и пред Високата порта“, а да чака да види какво ще последва от първите му изяви. [24]

Въпреки това българското правителство връчва на 31 март/12 април 1892 г. чрез турския комисар в София Решид бей нота, в която се настоява: Високата порта да поиска екстрадирането на интелектуалните убийци на д-р Г. Вълкович - Наум и Никола Тюфекчиеви и Владимир Шишманов, които се намират в Русия; Турция да затвори територията на империята за нови революционни начинания срещу Княжеството; Високата порта да забрани за в бъдеще на българските емигранти престоя във вилаетите на Европейска Турция; Високата порта, в своите чувства за дълбока справедливост и в желанието си да затвърди политическото положение в Княжеството, ще благоволи да признае правата на тази страна, утвърждавайки в международен аспект, съобразно член 3 от Берлинския договор, законния ред, съществуващ в България.“ [25] След подаването на нотата великият везир посочва, че тя била „много строга и доказителна за най-висшите чиновници на руското правителство и че колкото истинно и да било съдържанието ѝ, то пак подобни работи не ся пишали в официални ноти.“ [25]

Междувременно, П. Димитров отново се опитва да получи подкрепата на посланиците на приятелските сили, но без особен резултат. Най-общо всички те са на мнение, че първите две точки от нотата засягат отношенията между България и Турция. Особено ясен е английският посланик Форд, [27] който казва: „Приятелските вам държави, при всичкото си желание, не биха подкрепили пред Портата вашите искания и особено онова за утвърждаването на вашия княз, защото знаят предварително, че Русия и Франция ще откажат да дадат съгласието си и тогава първите трябва да претърпят едно унижение или пак да предизвикват всеобща война, която всяка от тях по разни свои причини ся старая да избегне в сегашните обстоятелства.“ [28] Турският ми-

нистър на външните работи Саид паша също съветва П. Димитров „да потърпим и да оставим на времето да реши този въпрос.“ [29]

Обиколката на княз Фердинанд из Европа

Докато Стамболов води борба против съзаклятията в България и се опитва да накара Портата да признае съществуващото положение, княз Фердинанд предприема пътуване из Европа с деликатната задача да търси подкрепа от великите сили за уреждане на българския въпрос. Според шифрованата телеграма на управляващия българското дипломатическо агентство във Виена Д. Минчович до министъра на външните работи Д. Греков, на 15 май 1892 г. князът е приет на официална аудиенция от император Франц Йосиф. Срещата продължава четиридесет минути. Коментирайки събитието, официалната европейска преса посочва, че аудиенцията има частен, а не официален характер, както твърди Д. Минчович. Дефинирана като неофициална, въпросната среща съвсем не е маловажна. Тя е нов знак на внимание от страна на Австро-Унгария към българския владетел и определено съдейства за нарастването на неговия престиж. [30]

След Виена Фердинанд заминава за Париж, а в началото на юни пристига в Лондон. Тук той се среща с министър-председателя лорд Солзбъри, който още през 1885 г. одобрява Съединението на България, вярвайки, че „една силна България с антируско правителство може да се окаже ефикасна преграда срещу руските намерения в Близкия изток.“ [31] В откровен разговор с него българският княз дава пълно обяснение върху положението си на непризнат владетел. В писмо до кралица Виктория английският министър-председател не само описва впечатленията си от срещата с Фердинанд, но отправя молба към височайшата особа да го приеме. „Много е важно от обществена гледна точка Ваше Величество да окаже известно внимание към княз Фердинанд. Положението му е особено. От най-голямо значение е той да не стане жертва на някакъв атентат и да не бъде изгонен от България. От подобна възможност се страхуваме не само ние в Англия, но и в Австрия, в Италия и донякъде в Германия. Въпреки че всички тези сили много желаят да го подкрепят, все пак те не са в състояние да го признаят, защото признанието трябва да

бъде дадено преди всичко от султана, а последният се страхува твърде много от Русия. Следователно българите, поданици на княз Фердинанд, нямат вяра в здравината на неговото управление. Поради общото несигурно положение и поради съмнението, създадено от неговото незаконно положение, има опасност той да бъде убит. Всяко внимание от страна на Ваше величество, макар и незаконно според Берлинския договор, ще засили твърде много положението на принца сред неговите поданици. Най-желателното нещо в случая е той да се ожени и да има наследник. Тогава мотивите за неговото отстранение значително ще отслабнат.“ [32]

На 25 май/7 юни 1892 г. княз Фердинанд е приет в Балморалския дворец в Шотландия. Срещата с кралица Виктория е събитието на деня. Владетелката на Англия, която доскоро не крие антипатиите си към своя далечен братовчед, сега му устройва бляскав прием като на независим владетел. По време на срещата, според дневника на кралицата, княз Фердинанд разкрива трудността на положението си, опасностите, на които е изложен след убийствата на министъра на финансите и на д-р Г. Вълкович и пр. „*Но това, което е от най-голяма важност, пише кралицата, е неговата женитба*“. [33]

По време на престоя си в английската столица българският владетел спечелва симпатиите и на лондонското висше общество. В негова чест лорд-мерът на Лондон дава банкет, на който княз Фердинанд горещо благодари за оказаната му висока чест от страна на короната и обществото. Няма съмнение, че и правителството на Англия, и самата кралица демонстрират желание да помогнат на българския княз. Чрез дъщеря си, майката на германския император Вилхелм II, кралица Виктория се опитва да уреди прием на княз Фердинанд в Германия. Императорът обаче отказва да го приеме. Усилията на Фердинанд да се срещне с германския канцлер Каприви също остават без резултат. [34]

Аудиенцията на Стамболов в Цариград

Най-голямото събитие в дипломатическата дейност на българското правителство през 1892 г. е официалното посещение на българския министър-председател Стефан Стамболов в столицата на Османската империя в края на месец юли. [35] То се провежда по инициатива на английската диплома-

ция, която успява да убеди Портата да отхвърли протеста на Русия и да приеме Стамболов с почести. На 29 юли 1892 г. българският министър-председател пристига по море в турската столица. Според шифрованите телеграми на Петър Димитров до външния министър на България Д. Греков, още на 30 юли Ст. Стамболов провежда поредица от срещи с висши държавни служители, които му засвидетелстват нужното уважение. [36] На 31 юли 1892 г. българският министър-председател има аудиенция при султана. Естеството на разговора е доста общо – деклариране на взаимна лоялност; задоволството на сюзерена от административните умения на българския премиер и загрижеността му за бъдещото припознаване на княза, когато настъпи благоприятният за това момент. В знак на добра воля султан Абдулхамид II подарява на Стамболов една скъпоценна брилянтна табакера за спомен. [37] На 1 август 1892 г. българският министър-председател се връща в София, за да участва в тържествата по случай петгодишнината от възкачването на княз Фердинанд на престола.

Посещението на Ст. Стамболов в столицата на Османската империя има забележителен отзвук на страниците на българската и чуждестранната преса. „Приемът на Стамболова от султана е една велика победа за българската политика и за Господаря, пише вестник „Свобода“; то е равносилно на признаване на законното положение на Господаря, защото султанът приема г. Стамболов като верен поданик на законноцарстващия наш Господар Н. Ц. Височество княз Фердинанд I.“ [38] Според вестник „Свобода“, признаването на княза сега или след година е напълно без значение. „За нас князът е фактически господар; това негово положение от ден на ден се закрепва и Европа не вижда вече в негово лице друго освен българския княз. Сам султанът приема г. Стамболова като пръв съветник на Н. Ц. Височество българския княз. Какво повече от това можем ние да искаме?“ [39]

Безспорна атестация за огромното политическо значение на аудиенцията са болезнената реакция на Русия и протестът на Франция. И двете посолства в Цариград искат обяснения от Високата порта за целта на посещението на Ст. Стамболов и за оказания му висок прием.

Важен показател за политическата значимост на срещата в столицата на Османската

империя е и негодуванието на Сърбия и Гърция, които с основание се опасяват, че „колкото повече България се приближава до Високата порта, толкова повече перспективата за велика Гърция и Велика Сърбия се помрачавала.“ [40]

Очевидно е, че приемът на Ст. Стамболов в Цариград говори за нов, по-решителен етап в политиката на Високата порта към България. Това е значителен успех за българското правителство, което полага огромни усилия да стабилизира международното положение на страната. Не случайно вестник „Таймс“ точно през есента на 1892 г. започва да защитава тезата, че „режимът на Стамболов и Фердинанд е така здраво установен, че неговата фактическа власт не се нуждае от потвърждаване чрез юридическо признаване.“ [41] Тази теза постепенно се усвоява и от управляващите в България, и от самия министър-председател.

Заклучение

Идването на княз Фердинанд в България през 1887 г. разрешава въпроса за българския владетел, но поражда нов, не по-маловажен проблем – този за неговото признаване от великите сили и сюзерена Турция. Непримиримата позиция на Русия, която настоява за незабавното изгонване на княза, удължава българската криза и на практика я прави трудно разрешима.

Въпреки определено благосклонното си отношение към България, така наречените приятелски държави Англия, Австро-Унгария и Италия не могат да излязат извън рамките на Берлинския договор. Ръководени преди всичко от своите собствени интереси, те съветват управляващите в София „да пазят реда и тишината в България,“ за да предотвратят евентуалното активизиране на Русия и трайното ѝ установяване на Балканите. Това напълно обяснява политиката на „тиха дипломация“ от страна на българското правителство и съзнателното изчакване на най-благоприятния момент за разрешаването на кризата.

Покушенията срещу знакови български политици през 1890 и 1892 г. и непрестанните заплахи за живота на княза и министър-председателя са сред основните мотиви за активизирането на българското правителство по въпроса за припознаването на княза.

Обиколката на княз Фердинанд из Европа и посещението на Ст. Стамболов в столицата на Османската империя не променят положението на Княжеството, нито разрешават висящите между двете държави проблеми. Въпреки това те имат безспорно значение за по-нататъшното благоприятно разрешаване на „българския въпрос“. На практика действията на княз Фердинанд и на министър-председателя Ст. Стамболов водят до един вид „неофициално признаване“ на българския държавен глава, на неговия пръв съветник и правителството. Те са ключовият момент към бъдещото основаване на българската династия през 1893 г. и последвалото официално признаване на българския владетел през 1896 г.

БЕЛЕЖКИ

1. Каличе, Хайнрих, барон (1831 – 1916) – австро-унгарски посланик в Цариград.
2. Кьонигсльов, Й. Фон. Фердинанд Български. От началото на кандидатурата за трона до признаването от великите сили 1886 – 1896, С., ГАЛ-ИКО, 1998, с. 171.
3. Стателова, Е. История на българската дипломация 1879–1913. С., Отворено общество, 1994; Панайотов, Ив. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд 1888-1896 г. С., Университ. Печатница, 1941; Кьонигсльов, Йоахим фон. Фердинанд Български...; Грънчаров, Ст., Политическите сили и монархическият институт в България 1886-1894, С., НИ, 1984.
4. Кьонигсльов, Фердинанд ..., с. 179-180.
5. Панайотов, Ив. Русия ..., с. 156-166.
6. Грънчаров, Ст. Политическите ..., с. 171-172.
7. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а.е. 382, л. 83; Стателова, Е. История на ..., с. 155-156.
8. Вж. напр. писмата на Минчович от Белград до Начович. БИА, ф. 14, а.е. 2703, л. 12-19. Срв. 78/4445.; Грънчаров, Ст. Политическите сили и ..., 173.
9. Langer, 231, забел. 68, съобщение на Ройсь до Калноки; Панайотов, Ив. Русия, великите сили и ..., с. 169.
10. Grosse Politik, IX 2122; Пак там.
11. Препис във виенските архиви, Langer, 231, забел. 68; Пак там.
12. Стателова, Е. История на ..., с. 163.
13. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а. е. 572, л. 24. Оригинал; Външната политика на България. Документи и материали, т. 3 1890-1894, С., 1998, с. 226.
14. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а. е. 572, л. 54. Оригинал; Външната политика на България ..., с. 229.
15. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а. е. 528, л. 10.
16. Пак там, л. 11-12.
17. Пак там, л. 14-15.
18. Нелидов, Александър Иванович (1835-1910) - руски дипломат. От 1883 до 1897 г. посланик в Цариград.
19. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а. е. 589, л. 1-3.
20. Пак там, л. 3-4.
21. Пак там, л. 6–8; 75 – 76.
22. Камбон, Пиер Пол – френски дипломат, посланик в Цариград (1891–1898).
23. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а. е. 528, л. 20-21.
24. Пак там, а. е. 589, л. 11.
25. Пак там, а. е. 505, л. 465 - 473.
26. Пак там, а. е. 589, л. 15-16.
27. Форд, А. – английски посланик в Цариград, 1892.
28. БИА - НБКМ, Ф 63, а. е. 32, л. 23; Външната политика на България ..., с. 263.
29. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а. е. 589, л. 24-25.
30. Пак там, а. е. 534, л. 16; Външната политика..., с. 274.
31. Пеева, П. Британия и Източният въпрос през XIX в. - *Сб. Източният въпрос, имперската дипломация и национализмът на Балканите (1815 – 1918)*. Съст. Г. Йовчева и П. Пеева. Бургас, У-т „Проф. д-р Ас. Златаров“, 2013, с. 44.
32. Victoria Queen, The letters of Queen Victoria, Third series, Vol. II, 1891-1895, London, 1931, p. 122-123.
33. Ibidem, p. 123-124.
34. Панайотов, Ив., Русия..., с. 173 - 174.
35. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а. е. 582, л. 8; Външната политика ..., с. 303.
36. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а.е. 582, л. 13; Външната политика ... , с. 315.
37. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а.е. 582, л. 14-15; Външната политика ..., с. 316-317.
38. Свобода, бр. 874 от 1 август 1892 г.
39. Пак там, бр. 881 от 11 август 1892 г.
40. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а.е. 582, л. 18-19; Външната политика ..., с. 319.
41. Крамптънл, Р. „Шаймс“ и консолидацията на режима на Стамболов (1888 - 1892). - България в света от древността до наши дни. Т. 2, С., 1979, с. 44; Стателова, Е., История на българската ..., с. 168.

ЛИТЕРАТУРА

1. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а. е. 505.
2. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а. е. 528.
3. ЦДИА, Ф 176, оп. 1, а. е. 589.
4. Грънчаров, Ст. Политическите сили и монархическият институт в България 1886-1894. София, Наука и изкуство, 1984.
5. Кьонигслъв, Йоахим фон. Фердинанд Български. От началото на кандидатурата за трона до признаването от великите сили 1886–1896, София, ГАЛ-ИКО, 1998.
6. Панайотов, Ив. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд 1888-1896 г. София, Унив. печатница, 1941.
7. Пеева, П. Британия и Източният въпрос през XIX в. *Сб. Източният въпрос, имперската дипломация и национализмът на Балканите (1815-1918)*. Съст. Г. Йовчева и П. Пеева. Бургас, У-т „Проф. д-р Ас. Златаров” 2013.
8. Свобода, бр. 874 от 1 август 1892.
9. Свобода, бр. 881 от 11 август 1892.
10. Стателова, Е. История на българската дипломация 1879–1913. Отворено общество, София, 1994.
11. Външната политика на България. Документи и материали. Т. 3, II част 1890-1894. С., АИ „Проф. Марин Дринов”, 1998.
12. Victoria Queen, The letters of Queen Victoria, Third series, Vol. II, 1891-1895. London, 1931.

REFERENCES

1. CDIA, F 176, op. 1, a. e. 505.
2. CDIA, F 176, op. 1, a. e. 528.
3. CDIA, F 176, op. 1, a. e. 589.
4. Grancharov, St. Politicheskite sili i monarhicheskiyat institut v Bulgaria 1886 – 1894. Sofia, Nauka i izkustvo, 1984.
5. Kyonigslyov, Y. Ferdinand balgarski. Ot nachaloto na kandidaturata za trona do priznavaneto ot velikite sili 1886 – 1896, Sofia, GAL-ИКО, 1998.
6. Panayotov, Iv. Rusia, velikite sili i balgarskiyat vapros sled izbora na knyaz Ferdinand 1888-1896 g. Sofia, Univ. pechatnitsa, 1941.
7. Peeva, P. Britania I Iztochnijat vapros prez XIX vek – sb. Iztochnijat vapros, imperskata diplomacia I nacionalizmut na Balkanite (1815-1918). Sust. G. Yovcheva, P. Peeva. Burgas, Assen Zlatarov University, 2013.
8. Svoboda, br. 874 ot 1 avgust 1892.
9. Svoboda, br. 881 ot 11 avgust 1892.
10. Statelova, E. Istoriya na balgarskata diplomatsiya 1879 – 1913. Sofia, Otvoreno obshtestvo, 1994.
11. Vanshnata politika na Bulgaria. Dokumenti i materiali, Ed. by E. Statelova, Sofia, AI “Prof. Marin Drinov”, T. 3, II chast 1890-1894, 1998.
12. Victoria Queen, The letters of Queen Victoria, Third series, Vol. II, 1891-1895, London, 1931.

**РУМЪНСКИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ПРЕТЕНЦИИ И БЪЛГАРСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ
ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА БАЛКАНСКА ВОЙНА 1912-1913**

Петър Парушев

**ROMANIAN TERRITORIAL CLAIMS AND BULGARIAN DIPLOMACY DURING
THE FIRST BALKAN WAR (1912 – 1913)**

Petar Parushev

E-mail: pet73@abv.bg

ABSTRACT

The current statement aims to examine an important point of the Balkan War, namely the actions of bulgarian and romanian diplomacy, and also the moves of the Great Powers during the first stage of the conflict, in search of a solution to the issue of the territorial compensations which Sofia have to make in favor of Bucharest.

For the purposes of the research are used basic scientific works on the topic, published documents and archival sources from the Central State Archive (CSA).

In the research are monitored the negotiations between Bulgaria and Romania related to the definition of the border between the two countries, as the mutual intransigence leads to increased tension between them. This causes the intervention of the Great Powers and reaches to the conduct of the ambassadors' conference in St. Petersburg (1913), where is defined the new territorial line in Southern Dobrogea between Bulgaria and Romania.

Key words: *First Balkan War, Southern Dobrogea, territorial dispute snop between Bulgaria and Romania, compensations, ambassadors' conference in St. Petersburg, international relations*

ВЪВЕДЕНИЕ

Изясняването на румънските териториални претенции към България по време на Първата балканска война 1912 – 1913 г. е исторически проблем, който поради своята несъмнена значимост, като част от Добруджанския въпрос, е широко застъпен в родната историография.

В различно време и по различни поводи интересът към него се активизира, а впоследствие заглъхва, но не прекъсва, подхранван периодично от новооткрити документи или пък с появата и лансирането на нови тези и тълкувания на вече известни исторически факти.

Множество научни статии, студии, монографии, документални и мемоарни сборници са посветени на един или друг аспект на този проблем. Той е разгледан в редица индивидуални и колективни научни трудове, като трябва да отбележим изследванията на Анто-

нина Кузманова, Георги Марков, Елена Стателова, Радослав Попов, Василка Танкова, Стефан Анчев, Симеон Дамянов и др. [1]

Настоящата статия си поставя за цел допълнително да осветли действията на румънската и българска дипломация и политиката на Великите сили за уреждане на българо - румънския териториален спор в хода на Първата балканска война 1912 – 1913 г.

Това е времето, когато начело на държавата стои „богата интелигентна и развита личност, произхождаща от известна международна фамилия, свързана с Англия и Австрия”[2]; време, когато България е водеща сила в Балканския съюз и със силата на оръжието успява да постави на колене Османската империя. Военните успехи по всички фронтове обаче не могат да решат появилите се проблеми между съюзниците вследствие неуредените помежду им взаимоотношения преди началото на войната.

За нуждите на изследването са използвани основните трудове по темата, публикувани документи и спомени, както и архивни източници от Централен държавен архив (ЦДА).

ИЗЛОЖЕНИЕ

В хода на подготовката на Балканския съюз и предстоящите военни действия срещу Османската империя България трябва да подсигури северната си граница, след като Румъния недвусмислено заявява, че е против всякакво нарушаване на балканското статукво.

В началото на март 1912 година министър-председателят и министър на външните работи на Румъния Титу Майореску заявява на българския пълномощен министър в румънската столица Георги Калинков: „При каквато е да е конфигурацията на Балканите, щом България пази статуквото, Румъния също строго ще го пази. Мръдне ли България за осъществяването на Санстефанска България, изцяло или отчасти, Румъния с всички сили ще иска поправка на неестествената си добруджанска граница спрямо България повече или по-малко съобразно с дела, който би взела тя от турското наследство“ [3].

След този разговор Г. Калинков напомня в София, че се налага България да се споразумее с Румъния. Министър-председателят Ив. Евст. Гешов веднага нарежда да се направят внимателни сондажи пред Т. Майореску. Българските постъпки нямат положителен резултат, но и София не проявява настойчивост, защото разчита на Русия и на съюзния си договор със Сърбия за предотвратяване на евентуална намеса на Румъния в предстоящия военен конфликт [4].

В самото навечерие и в началото на Първата балканска война балканските съюзници и особено България отново искат да знаят какво ще е поведението на Румъния, но румънските отговорни фактори предпочитат да заемат изчаквателна позиция. В отговор на българско запитване на 23 септември 1912 година, правителството на Т. Майореску избягва да даде пряк отговор и обявява, че поведението на Румъния ще зависи от поведението на Русия и Австрия. Няколко дни по-късно румънското правителство, уведомено за началото на войната, съобщава на българския дипломатически представител в Букурещ Г. Калинков, че „на уведомяването няма да има отговор“, а министърът на външните работи заявява, че „един фактически неутрали-

тет е по-добър от обявяване на формален неутралитет“ [5].

Румънското правителство не формулира веднага конкретни искания към България, но обявява, че след войната в замяна на неутралитета на Румъния „ще предави своите искания и сметки“. Без отговор остава искането на българското правителство за конкретизиране на тези „искания и сметки“, които Т. Майореску определя като „дребно заплащане“. Букурещ предпочита да изчака развоя на събитията, получавайки междуременно подкрепата на великите сили за своите претенции и тогава да ги представи [6].

Истинските намерения на румънското правителство ясно проличават от заявеното на 30.09.1912 г. пред австро-унгарския наследник на среща в Букурещ от румънския крал Карол. Монархът посочва, че ако последва бърза победа на балканските съюзници над Османската империя, той щял да окупира една стратегическа линия в Добруджа с цел да осигури претенциите на Румъния [7].

Бързите победи на българската армия в Тракия активизират неутрална Румъния и още през първите седмици от войната тя предприема енергични дипломатически стъпки. През месец октомври 1912 г. Т. Майореску заявява на руския посланик в Букурещ Шабеко: „Щом разпорежданията на Берлинския договор са отстранени, основата на Добруджанската граница, положена от този договор, съвършено изчезва и едно ново урегулиране е необходимо“ [8].

За съвсем кратък период от време Румъния сондира становищата на Австро-Унгария и Русия - двете най-заинтересовани велики сили от положението на полуострова. По това време Великобритания вече почти напълно подкрепя ревизията на статуквото и изтласкването на Турция от Европа. [9]

Българският дипломатически представител Стефан Бобчев в Петербург се среща с руския император и външния министър С. Сазонов, като определя техните първоначални изявления като „сдържани и деликатни“. С увеличаването на румънския натиск руските ръководни фактори „напомнят“ на София да уреди отношенията си с Букурещ чрез преки и незабавни преговори и ако се наложи, да отстъпи „малко късче“ от своята територия [10].

Виенската дипломатия отговаря на румънските постъпки и става защитник на териториални претенции на Букурещ към България. На 21.10.1912 г. граф Адам Тарновски, авст-

ро-унгарски пълномощен министър в София, прочита на Иван Евст. Гешов телеграма на граф Леополд Берхтолд, австро-унгарски външен министър, в която се посочва, че „ще бъде справедливо да се направи отстъпка на Румъния“ [11].

Тези действия на румънската дипломация са съпроводени и от силен натиск срещу България. На същия ден (21.10.) специален румънски пратеник пристига в София и води разговори с министър-председателя Иван Евст. Гешов. На тях стават ясни условията, които Букурещ поставя – нова българо-румънска граница по линията Тутракан – Балчик, т.е почти цяла Добруджа [12].

Претенциите на Букурещ, макар и подхвърляни в мъглява форма, започват да се очертават все по-ясно. Официално румънската страна настоява за ректификация (поправка) на границата с България в Добруджа, но на практика иска присъединяването на значителни територии с градовете Балчик и Силистра [13]. Формалните аргументи за тази мярка са разширението на България на юг и попадането на значително куцовлашко (считано за румънско) население в границите на съюзените балкански държави.

На 31 октомври Андрей Тошев, позовавайки се на сведения от руския посланик в Букурещ, съобщава от Белград, че румънското правителство „изглеждало разположено да усвои за в бъдеще още по-приятелска политика спрямо нас, ако сме се съгласили на една ректификация на границата в полза на Румъния. Това щяло да се счита като доказателство на благоразумие от наша страна към Румъния“ [14].

На 1 ноември притесненият Иван Евст. Гешов известява пълномощния министър в Петербург Стефан Бобчев: „Днес Неклюдов ми чете депеша за искането [на] Майореску да посредничи Русия за някаква ректификация на границата. Настоятелно помолих Неклюдова да не приема Русия посредничеството, понеже подобно приемане ще насърчи Румъния“. Гешов инструктира Бобчев да въздейства върху Сазонов да не се ангажира с посредничество [15].

На следващия ден с шифрована телеграма премиерът информира за проблема и Фердинанд, като обръща внимание на предупрежденията на посланика Неклюдов, че Румъния била „в навечерието да мобилизира против нас“. Констатацията на министър-председателя не е утешителна – „дори и най-добрите

ни приятели“ сред румънските политици смятали, че България трябва да отстъпи земи на Румъния. Бобчев му бил телеграфирал, че Сазонов приел да посредничи, „но Неклюдов мисли, че ще поиска да се съгласим на малка ректификация“ [16].

Въпреки че са лишени от правно основание, румънските искания не срещат достатъчно решителен отпор в Петербург. Освен съветите за умереност, Сазонов препоръчва на българското правителство да се споразумее, като отстъпи „нещо“ на Румъния. Руският външен министър все пак отхвърля първоначално предложението на Румъния за посредничество по въпроса за корекции на границата [17].

Поради тревожните сведения от Румъния, както и под натиска на руския външен министър Сергей Сазонов, българското правителство решава да изпрати Стоян Данев в Букурещ [18]. На 26 ноември, на път за Лондонската мирна конференция, той се среща с краля и представители на правителството. Въпреки дипломатичния тон на разговорите, Данев е категоричен, че България няма да прави териториални отстъпки. Румънските уверения за добросъседство са примесени с открито заявени претенции, стигащи до линията Тутракан - Добрич - Балчик. Мисията на българския дипломат завършва, без да е уговорено нищо конкретно, като всяка една от страните остава на първоначалната си позиция [19]. В същото време Иван Евст. Гешов изпраща телеграми до българските легации в чужбина: „*Педя земя не даваме на тези изнудвачи ... В краен случай има кой да ни защити ... Особено като имаме конвенцията от 1902 с Русия*“ [20].

При нарастващо напрежение в отношенията между двете държави преговорите се пренасят в английската столица. Там се обсъждат паралелно три въпроса, свързани с Балканите – подписването на мирен договор между съюзниците и Османската империя с всички последващи от това териториални промени; преговори за статута на Албания, обявила своята независимост в края на ноември 1912 г., и българо-румънският спор, свързан с румънските претенции за териториални отстъпки в Южна Добруджа [21]. В Лондон се правят последните опити по дипломатически път Румъния да придобие български територии – гранична линия „на запад от Тутракан, достигаща на юг от Кранево със или без Добрич“ [22].

По време на продължителните и безрезултатни преговори на съюзниците с Турция, Стоян Данев провежда паралелни преговори с румънския делегат Николае Мишу. Българският дипломат предлага план от четири точки за уреждане на българо-румънския спор, включващ църковна и училищна автономия на куцовласите в Македония, разрушаване на българските укрепления около Силистра, поправка на добруджанската граница с отстъпване на около 20 села на Румъния и гаранции за неприкосновеността на румънските интереси в Северна Добруджа [23]. Въпреки предложените частични компромиси (вкл. и възможно отстъпване на няколко села), българският дипломат категорично отхвърля как-вито и да е по-сериозни отстъпки. Н. Мишу директно настоява за линията Балчик - Силистра. Румънските претенции се разрастват, стават все по-настойчиви, като са подкрепени с открита заплаха за мобилизация. Напрежението между двете държави се покачва и румънското правителство използва за повод временното прекъсване на преговорите в Лондон, за да заяви, че ще окупира, без да обявява война териториите до линията Тутракан - Балчик или дори до Русе - Варна.

В отговор на заявените от Румъния агресивни намерения кабинетът на Гешов отново се обръща за помощ към Русия. На този етап руската дипломация успява да се намеси ефективно, като неутрализира румънските искания [24].

Постепенно обаче Сазонов отстъпва пред претенциите на Букурещ и започва да внушава идеята за пряко двустранно споразумение на базата на взаимния компромис. Управляващите в София са наясно, че не могат да противостоят ефективно на едно румънско нахлуване. Генералите се произнасят, че опасността от север е реална и не е възможна война едновременно на два фронта. По-различно е мнението на ген. Савов, който отбелязва с известно пренебрежение: „Румъния е подла, но ние с нея рано или късно лесно ще се разчистим. Грижи не трябва да ви създава нейното гнусно поведение”.

На 2 януари 1913 г. заседание на Коронния съвет, включващо правителството и висшия генералитет, обсъжда перспективите за продължаването на войната с Турция. Решено е, предвид опасността от румънска окупация на цяла Добруджа, да се даде съгласие за лека корекция на границата, но без да се отстъпват градове. Същият ден обаче Сазонов предава

румънските искания, възлизали на територията до линията Силистра - Каварна. В замяна румънското правителство поема ангажимента да откъсне страната си от Тройния съюз и да окаже помощ на България срещу Османската империя. Кабинетът на Иван Евст. Гешов остро протестира. Ръководителят на делегацията в Лондон С. Данев е уведомен за решенията от правителството минимални отстъпки на Румъния – „от уважение към Русия и с риск да жертвуваме популярността, а може би и бъдещето на двете (управляващи – б. а.) партии” [25].

В същото време дипломатите на останалите велики сили - Франция, Германия и Австро-Унгария не спират да ухажват Румъния. Всяка една от тях изхожда от собствените си интереси и планове. Франция се стреми да отслаби връзките на Букурещ с Централните сили и търсейки осъществяването на тази цел, съветва България да отговори положително на румънските искания за „корекция“ на границата в Добруджа. Лично министър-председателят Раймон Поанкаре изпраща „приятелски писма“ с подобно съдържание до Стоян Данев и Таке Йонеску в Лондон. Австро-Унгария и Германия от своя страна искат за сметка на териториалното ощетяване на България да задържат Румъния в своята сфера на влияние [26].

В претенциите си Румъния умело използва противоречията между Съглашението и Тройния съюз, който иска да я задържи на своя страна. Австро-унгарският посланик в София А.Тарновски се наема да посредничи в полза на двустранно споразумение с компенсиране на Румъния. Подобна, но още по-крайна е позицията на Германия, която настоява за по-сериозни придобивки в полза на своя балкански съюзник. На един по-късен етап Хабсбургската империя лансира идеята за компенсирането на България за евентуалната загуба на Силистра със Солун. Тази комбинация е свързана с проекта на Виена за политически съюз между България, Румъния и Османската империя, който да изолира Сърбия и да е под влиянието на Централните сили. На австрийското предложение се противопоставя Германия, която разчита на привличането на Гърция към Тройния съюз и поради това подкрепя нейните претенции за Солун. Англия и Франция са заинтересовани преди всичко от предотвратяване на преждевременен конфликт на Балканите, който да катализира общоевропейска война. Водени от такива съоб-

ражения, те също отправят съвети към България за пряко споразумение [27].

Предвид подновяването на военната кампания в Източна Тракия, българското правителство ускорява предварителното споразумение с Румъния. Преговорите приключват с подписването на 16.01.1913 г. на Лондонския протокол между представителите на Румъния и България, който повтаря резултатите, постигнати на срещата между С. Данев и Т. Майореску през ноември 1912 в румънската столица. Новото е, че българската страна прави известни териториални отстъпки, включващи 3-4 км по черноморския бряг на юг от Мангалия, като по този начин демонстрира готовността на българското правителство да поддържа приятелски отношения със северната си съседка. Българската дипломация подценява опасността за Южна Добруджа и позволява по-настъпателна политика на Румъния в тази посока пред Великите сили [28].

Преговорите във връзка с териториалните отстъпки, които трябва да направи България на Румъния, продължават в българската столица на ниво правителствени пълномощници в края на януари и началото на февруари 1913 година, но не довеждат до изглаждане на противоречията. Румънското правителство отхвърля новото българско предложение да бъде отстъпена територия по линията Меджедитабия (северните покрайнини на Силистра) до Шабла на Черно море, тъй като Букурещ разширява териториалните си претенции към цяла Южна Добруджа [29]. В края на февруари румънските искания ескалират до линията Силистра - Балчик, а впоследствие - до Тутракан - Балчик [30].

Българската страна търси руската помощ, като се позовава на конвенцията от 1902 г. В следващите седмици обаче подкрепата от Петербург става все по-вяла. С. Сазонов е раздразнен от денонсирането на примирието, както и от пренебрежителното, според думите на Бобчев, „неблагодарно отнасяне към неговото мнение и съвети, които искаме да чуем, а не изпълняваме”. Руският външен министър обещава единствено умерена дипломатическа подкрепа, но отново подчертава, че двустранната конвенция не съществува.

В полза на едно компромисно (т.е. с отстъпки от българска страна) споразумение с Румъния се изказва и Франция. Съглашенската дипломация постепенно започва да възприема становището, че с помощта на терито-

риалните придобивки за сметка на България управляващите в Букурещ ще бъдат откъснати от Тройния съюз и привлечени към Антантата [31].

Постепенно инициативата в добруджанския спор се изплъзва от София и в него се намесват великите сили. Държавите и от двата военно-политически блока са еднакво заинтересувани да не допуснат българо-румънски въоръжен конфликт, който би могъл да прерасне в европейска война, тъй като Румъния е съюзница на Тройния съюз, а България - на Съглашението. Силите се нагърбват с посредническа роля, като упражняват предварителен натиск върху София за териториални отстъпки, които да отговорят на румънските искания. Насрочена е посланическа конференция в Петербург, която да се заеме с уреждането на Добруджанския въпрос.

Българското правителство приема посредничеството, защото разбира, че не може да разчита на ничия подкрепа. На 07.03.1913 г. С. Данев отново е натоварен с тежката мисия да отстоява българския интерес срещу румънските домогвания и заминава за Петербург [32].

Работата на посланическа конференция за решаване на българо-румънския териториален спор е открита през март 1913 г. в Петербург под председателството на руския външен министър и участието на посланиците на Германия, Англия, Австро-Унгария, Италия и Франция.

Като цяло посланиците на Съглашението са по-благоклонни към българската позиция, а тези на Тройния съюз – към румънската. В становищата на отделните държави обаче има сериозни различия, мотивирани основно от личните им интереси, а не толкова от принадлежността им към някой от двата блока. Австро-Унгария, подкрепена и от Италия, излиза с формулата Силистра-Солун. Германската страна поддържа най-твърдо румънските териториални искания, включвайки и района на Силистра, и широка ивица по черноморското крайбрежие. Англия енергично се противопоставя на германското предложение, като се изказва единствено за незначителни поправки в полза на Румъния. Британската дипломация е подкрепена в по-умерена форма от Франция и Русия, макар че в изказванията на Сазонов преобладава това, че въпросът за Солун не бива да бъде обвързван с този за Силистра. След адаптиране на двете очертали

се становища, отстоявани от Съглашението и Тройния съюз, се достига до компромисно решение. В началото на април посланиците на Великите сили съставят протокол с окончателното си решение – България отстъпва гр. Силистра и най-близката му околност на Румъния. Протоколът официално е подписан едва на 26 април 1913 г.. Текстът му не подлежи на публикуване [33].

В него се посочва, че град Силистра се отстъпва на Румъния. Новата румъно-българска граница започва от една точка на р. Дунав, приблизително три километра заедно с периферията (окрайнината) на Силистра, пресичайки шосетата за Шумен и за Варна, също на три километра, и влиза в сегашната граница. Смесена българо-румънска комисия в срок от три месеца трябва на място да определи граничното трасе.

Румънското правителство трябва да изплати обезщетения на българските поданици, живеещи в Силистра и на териториите, попадащи в новите румънски граници, в случай че в срок от 6 месеца те заявят, че желаят да ги напуснат.

Предвижда се да започне работа специална смесена комисия, която в срок от 6 месеца да определи зоната, в която на България се забранява да строи укрепления и се задължава да разруши съществуващите такива.

Последната точка от протокола потвърждава декларацията, направена от българската страна на Лондонската конференция и свързана с предоставяне на автономия на куцовлашките училища и църкви, намиращи в новоприсъединените български територии [34].

Петербургският протокол не внася очакваното успокояване на отношенията между България и Румъния. За Букурещ направените отстъпки са прекалено малки. Основното искане, повдигано многократно в хода на преговорите, си остава линията Тутракан-Добрич-Балчик, която показва действителните румънски претенции. Българското правителство приема очевидно несправедливото решение под натиск и със скритите намерения да го ревизира при първа възможност.

Един от съюзниците на България в Балканския съюз – Гърция, още по време на преговорите в Петербург демонстрира все по-голямо сближение с Румъния. На 23 април 1913 г. гръцкият военен аташе в София капитан Францис заявява пред румънския си колега майор Дабижа, че „Букурещ и Атина ще нап-

равят съюз между Румъния и Гърция срещу прекалените претенции на България”.

В началото на май гръцкият посланик в Букурещ Пападиамантопулос се среща с румънския премиер Т. Майореску и директно предлага съюз между двете държави срещу България. За тази среща Т. Майореску съобщава на краля в доклад. Според него на въпроса на гръцкия посланик дали Румъния ще се обвърже с такъв съюз, Майореску отговори, че ще докладва на краля, но „засага моите лични впечатления са, че трябва да се придържахме към съглашенията в Петербург, одобрени от нашия парламент” [35].

От своя страна, румънската дипломация възползвайки се от възникналите противоречия в Балканския съюз, прави всичко възможно да ги задълбочи, демонстрирайки враждебност спрямо България и благосклонност спрямо Гърция и Сърбия.

В Букурещ са недоволни от отстъпването само на град Силистра. Възстановени са румънските териториални претенции за Южна Добруджа от времето на преговорите в Лондон. От Виена, Берлин и Лондон съветват България да направи исканите от нея отстъпки, за да си осигури румънския неутралитет [36].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

При подготовката на Балканския съюз българската дипломация не само не успява докрай да уреди взаимоотношенията си със съюзниците си Сърбия и Гърция, оставяйки много спорни въпроси, които да се решат след края на войната, но допуска и грешката да не осигури гърба си от север предвид предстоящите бойни действия срещу Османската империя.

Румънската страна ясно заявява, че не е съгласна с каквато и да било промяна в статуквото, установено на Балканския п-ов с Берлинския договор, и ще иска компенсация за сметка на бъдещо териториално разширение на България.

През 1912 г. управляващите в София не си дават ясна сметка за проблемите, които ще произлязат от румънската неотстъпчивост, разчитайки на подкрепата на Русия в преговорите с Букурещ.

След бързите военни успехи на България срещу Османската империя румънската дипломация заговорва за компенсации, като първо извежда на преден план искането си за

минимална корекция на българо-румънската граница, за да достигне в края на войната с претенциите си за цяла Южна Добруджа.

България не получава пълната подкрепа на Петербург и съглашенската дипломация постепенно възприема становището, че с помощта на териториалните придобивки за сметка на България ще може да се откъсне Румъния от влиянието на Централните сили и да я привлече към Антантата. От своя страна Тройният съюз с цел запазването на позициите си в Букурещ подкрепя румънските искания срещу България и препоръчва на София да направи исканите отстъпки.

След като България и Румъния проявяват неотстъпчивост и не успяват да постигнат разбирателство, на преден план излизат представителите на великите сили. На специална посланическа конференция в руската столица те се договарят за решение в полза на Букурещ, отговарящо и на техните интереси, като България се оказва големия губещ в българо-румънския спор.

* * *

1. Кузманова, Р. Румънските териториални претенции за Южна Добруджа и Букурещкият договор. - В сб. "Букурещкият договор и съдбата на Южна Добруджа". ИМ Добрич, 1994; **Марков, Г.** България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912 – 1913. С., 1989; **Стателова, Е., Р. Попов и В. Танкова.** История на българската дипломация 1879 – 1913. С., 1994; **Анчев, С.** Съдбата на Добруджа в политиката на Великите сили 1912-1913 г. – В: *Добруджа на кръстопътя на историята*. Сборник с изследвания. Съст. П. Бойчев, Д. Иванова. Тутракан, 2013; **Дамянов, С.** Европейската дипломация и България в навечерието и по време на Първата Балканска война (1912 – 1913). *Военно-исторически сборник*, 1982;

2. Йовчева, Г. Дипломатическата мисия на д-р Константин Стоилов във Виена, 1887 г. и позицията на принц Фердинанд относно кандидатирането му за българския престол. Сб. *Източният въпрос, имперската дипломация и национализмът на Балканите (1815–1918)*, състав. Г. Йовчева и П. Пеева, изд. на Универ. „Проф. д-р Ас. Златаров, Бургас, 2013, с. 162.

3. Трифонов, Ст. Добруджанският въпрос 1878 -1944. В: *Очерци по българска история (1878 – 1948)*. С., 1992, с.158.

4. Стателова, Е., Р. Попов и В. Танкова. История на българската дипломация 1879 – 1913. С., 1994, с. 435.

5. Кузманова, Р. Румънските териториални претенции за Южна Добруджа и Букурещкият договор. - В сб. "Букурещкият договор и съдбата на Южна Добруджа". ИМ Добрич, 1994, с.13.

6. Пак там, с. 13.

7. Трифонов, Ст., цит. съч., с. 159.

8. Пак там, с. 159

9. Пеева, П. Британия и източният въпрос през XIX век. - В: „*Източният въпрос, имперската дипломация и национализмът на Балканите (1815-1918)*“, Бургас, Университет „Проф.д-р А. Златаров“, 2013, с. 46.

10. Кишкилова, П. Българо-руските отношения през погледа на дипломата С. С. Бобчев (октомври 1912 - септември 1913) – В: *България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии*. С., 2000, С., с. 39.

11. Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова., цит. съч., с. 448.

12. Трифонов, Ст., цит. съч., с. 159.

13. ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1194, л. 30-33.

14. ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1194, л. 4.

15. ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1194, л. 12.

16. ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1194, л. 27.

17. Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912 – 1913. С., 1989, с. 80,107.

18. ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1194, л. 55.

19. Марков, Г., цит. съч., с. 184-185.

20. Панайотов, Ив. Из руско-българските отношения през Балканските войни 1912 -1913 г. - *Известия на института за история*. С., 1968, т. 20, с. 63.

21. Анчев, С. Съдбата на Добруджа в политиката на Великите сили 1912-1913 г. - В: *Добруджа на кръстопътя на историята*. Сборник с изследвания. Съст. П. Бойчев, Д. Иванова. Тутракан, 2013, с. 91.

22. Панайотов, Г. Южна Добруджа през Балканските войни (1912-1913). *Военно-исторически сборник*, 1982, кн. 5, с. 9.

23. Трифонов, Ст., цит. съч., с. 160.

24. Марков, Г., цит. съч., с. 210-211, 220- 223.

25. Пак там, с. 230-235.

26. Дамянов, С. Европейската дипломация и България в навечерието и по време на Първата Балканска война (1912-1913). *Военно-исторически сборник*, 1982, кн. 4, с. 43.

27. Марков, Г., цит. съч., с. 247-248, 255-256, 365-371.

28. Панайотов, Г. цит. съч., с. 9.

29. Пак там, с. 10.

30. Стателова, Е., Ст. Грънчаров. История на нова България 1878 -1944., С. 2006, т. 3, с. 272.

31. Марков, Г., цит. съч., с. 278-279.

32. Стателова, Е., цит. съч., с. 272.

33. Марков, Г., цит. съч., с. 247-248, 255-256, 278-279.

34. Извори за историята на Добруджа 1878 -1919. С., 1992, т. 1., с. 206-207.

35. Йордан, К. Румъния и проблемът Македония по време на балканската криза (1912-1913 г.) - Във: *В търсене на националния идеал 1878-1913*. Благоевград, 2009, 442-447.

36. Анчев, С. цит. съч., с. 92.

ЛИТЕРАТУРА

Анчев, С. Съдбата на Добруджа в политиката на Великите сили 1912-1913 г. – В: *Добруджа на кръстопътя на историята*. Сборник с изследвания. Съст. П. Бойчев, Д. Иванова. Тутракан, 2013.

Дамянов, С. Европейската дипломация и България в навечерието и по време на Първата Балканска война (1912 – 1913). *Военно-исторически сборник*, 1982.

Извори за историята на Добруджа 1878 - 1919. С., 1992.

Йовчева, Г. Дипломатическата мисия на д-р Константин Стоилов във Виена, 1887 г. и позицията на принц Фердинанд относно кандидатирването му за българския престол. - Сб. *Източният въпрос, имперската дипломация и национализмът на Балканите (1815–1918)*, съст. Г. Йовчева и П. Пеева. Универ. „Проф. д-р Ас. Златаров, Бургас, 2013.

Йордан, К. Румъния и проблемът Македония по време на балканската криза (1912-1913 г.) - Във: *В търсене на националния идеал 1878-1913*. Благоевград, 2009.

Кузманова, Р. Румънските териториални претенции за Южна Добруджа и Букурещкият договор. - *Букурещкият договор и съдбата на Южна Добруджа*. ИМ Добрич, 1994.

Кишкилова, П. Българо-руските отношения през погледа на дипломата С. С. Бобчев (октомври 1912 - септември 1913) – В: *България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии*. С., 2000.

Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912-1913. С., 1989.

Панайотов, Г. Южна Добруджа през Балканските войни (1912-1913). *Военно-исторически сборник*, 1982.

Панайотов, Ив. Из руско-българските отношения през Балканските войни 1912 -1913 г. - *Известия на института за история*. С., 1968.

Пеева, П. Британия и източният въпрос през XIX век. - В: *Източният въпрос, имперската дипломация и национализмът на Балканите (1815-1918)*. Бургас, Университет „Проф.д-р А. Златаров”, 2013.

Стателова, Е., Р. Попов и В. Танкова. История на българската дипломация 1879 – 1913. С., 1994.

Стателова, Е., Ст. Грънчаров. История на нова България 1878 -1944., С. 2006.

Трифонов, Ст. Добруджанският въпрос 1878-1944. - В: *Очерци по българска история (1878 – 1948)*.С., 1992.

ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1194

REFERENCES

Anchev, S. *Sadbata na Dobrudzha v politikata na Velikite sili 1912- 1913 g. V: Dobrudzha na*

krastopatya na istoriyata. Sbornik s izsledvania. Sast. P. Boychev, D.Ivanova.Tutrakan, 2013.

Damyarov, C. *Evropeyskata diplomatsia i Bulgaria v navecherieto i po vreme na Parvata Balkanska vojna /1912-1913/*. Voennistoricheski sbornik, 1982.

Izvori za istoriyata na Dobrudzha 1878-1919. Sofia,1992.

Yovcheva, G. *Diplomaticheskata misia na d-r Konstantin Stoilov vav Viena, 1887 g. i positiyata na princ Ferdinand otnostno kandidatiraneto mu za bulgarskia prestol*. - V: Sb. *Iztochniyat vapros, imperskata diplomatsia i natsionalizmat na Balkanite /1815-1918/*, sastav. G. Yovcheva i P. Peeva. Univer.” Prof. d-r As. Zla-tarov”, Burgas, 2013.

Yordan, K. *Rumania i problemat Makedonia po vreme na balkanskata kriza /1912-1913g/*. V: *V tarsene na natsionalnia ideal 1878-1913*. Blagoevgrd, 2009.

Kuzmanova, R. *Rumanskite teritorialni pre-tentsii za Yuzhna Dobrudzha i Bukureshkiyat dogovor*. V: Sb. ”Bukureshkiyat dogovor i sadbata na Yuzhna Dobrudzha”. ИМ Добрич, 1994.

Kishkilova, P. *Balgaro-ruskite otnosheniya prez pogleda na S. S. Bobchev/ oktomvri 1912- septemvri 1913/*. V: *Bulgaria i Rusia prez XX vek*. Bal-garo-ruski nauchni diskusii., Sofia, 2000.

Markov, G. *Bulgaria v Balkanskia sayuz sreshtu Osmanskata imperia 1912-1913*. Sofia, 1989.

Panayotov, G. *Yuzhna Dobrudzha prez Balkanskite voyni /1912- 1913/*.Voennistoricheski sbornik,1982.

Panayotov, Iv. *Iz rusko - balgarskite otnoshe-nia prez Balkanskite voyni 1912-1913g.*, *Izvestia na instituta za istoria*. Sofia,1968.

Peeva, P. *Britania i iztochniat vapros prez XIX vek*. V: *Iztochniyat vapros, imperskata dip-ломatsia i natsionalizmat na Balkanite /1815-1918/*, Burgas, Universitet “Prof. d-r A. Zlatarov”, 2013.

Statelova, E., R. Popov i V.Tankova. *Istoria na balgarskata diplomatsia 1879-1913*. Sofia, 1994.

Statelova, E., St. Grancharov. *Istoria nova Bulgaria 1878 - 1944*. Sofia, 2006.

Trifonov, St. *Dobrudzhanskiyat vapros 1878-1944*. V: *Oshertsii po balgarska istoriya /1878-1948/*. Sofia,1992.

TSDA, f. 176 K, op.2, а.е.1194.

NATIONAL ZONING OF STATE BUILDING IN UKRAINE IN THE 1920s-1930s

Maryna Kozyreva

V.O.Sukhomlinskiy Nikolaev State University, Ukraine

E-mail: tommy_jeans@mail.ru

ABSTRACT

This paper looks at the national zoning of state building in the system of national administrative and territorial units in Ukraine at a crucial period of domestic and international history in the 1920s and 1930s. The research analyses the impact of this act on the economic exchange in the country, on the political stability and statesmanship. Some parallels are given between this administrative, political and economic act and similar processes in neighbouring European countries.

Key words: *national zoning, administrative and territorial reform, state building*

The experience of operation and liquidation process of national administrative and territorial units in Ukraine at a crucial period of domestic and international history actualizes the research question of efficiency of these entities for modern scholars. Despite hypercritical attention of national experts to the issues of national coverage of national zoning's place in the practice of national and state building, this topic still remains far from being solved. The influence of creation of national administrative and territorial units on the processes of state formation in the UkrSSR needs further clarification.

General socio-economic and political crisis in Ukraine at the end of the civil war has demonstrated the fragility of the Soviet regime, despite the military victory.

The beginning of the 1920s in Ukraine was marked by the explosive escalation of interethnic relations, the direct basis of which was in a catastrophic deterioration of economic conditions of all ethnic groups of the republic [1, p.329]. It occurred against the backdrop of ongoing changes made by the Soviet authorities in Ukraine, which were aimed at liquidation of pre-revolutionary zoning [2, p. 70-72]. The main focus of these changes was in destroying the binding of commercial areas to the administrative and territorial boundaries [3, 18], which resulted in shredding previously integrated administratively and economically 'volosts' and in extremely exacerbating land

issue as the result of the tragic consequences of the famine 1921-1923.

With the introduction of a new administrative-territorial division of Ukraine in March 1923 with the consolidation of 'volosts' in the districts and 'povity' - in the counties [4, 79], a four degree system of governance (centre – 'guberniya'–vicinity– 'rayon') was formed in the republic. This reform that was carried out in a hurry, did not take into account neither the ethnic composition of residents, nor the historical forms of management. The severity of confrontation had forced the Bolshevik leaders to make certain concessions initially in the socio-economic sphere (the introduction of the NEP), and later in the national question (indigenization policy).

The policy concept of indigenization of the state apparatus was proposed at the Twelfth Congress of the CPSU (b) in April 1923. In union scale the indigenization was not considered as an independent socio-cultural program but as a tool to implement other more important social and economic projects. However, the event that was considered as a subsidiary, turned into a separate program in the local environment.

At the same time the Resolution of the Sovnarkom UkrSSR and VUTSVK "On measures to ensure equality of languages and to support the development of the Ukrainian language" from the 1st of August, 1923, which is defined by the researchers as the rising point of

indigenization policy in Ukraine, not only did not initiate the creation of national administrative and territorial units, but also made it unnecessary through the detailed regulation of the use of languages of ethnic minorities that had to cause indigenization of the personnel of the executive committees at all levels. However, the incredible ethnic diversity of the country that was on the pre-industrial stage of development, defined internal contradictions and complexity of its administrative-territorial structure [5, 144-145].

German regions became the first ones to be created in Ukraine during the national zoning [6, 418-419]. Urgency measures to eliminate systemic crisis in the German settlements in Ukraine and active and purposeful protection of their rights by their inhabitants, especially the Mennonites, forced the state go for urgent implementation of national zoning along with acceleration of land management activities and simultaneous resettlement. This contributed to the adoption of the joint Resolution of the VUTSVK and Sovnarkom of the UkrSSR "On the allocation of districts of Katerynoslav 'guberniya' with predominantly German population" on the 11th of June, 1924. It is significant that compactness of rural settlement of the German citizens on religious grounds led the Soviet leadership, despite negative attitudes towards religious factor and pre-revolutionary division, to de facto reckon with this at an early stage of formation of the German districts with the national status.

The adoption of the Resolution of the RNA UkrSSR from August 29th, 1924 "On the allocation of national districts and councils", approved on the 4th session of the VUTSVK of the 8th convocation (15-19 February, 1925), was the result of government clarifications regarding problems of various ethnic groups. The TSATK report "On the grassroots of zoning" was discussed on the 4th session of the VUTSVK of the 8th convocation. A significant reduction in the number of people required for the separation of national administrative and territorial units was allowed [8, 206].

Ukraine's political leaders needed to link the administrative anarchy "from the bottom" with the idea of economic regionalization proposed in 1921 by Moscow State Planning Commission, initiated by Lenin. This principle of zoning was seen by Russian Bolshevik leadership as the basis not only of economic activity (at the same time references were made on the

prerevolutionary experience - the creation of economic counties by the relevant ministries), but the administrative division of the entire Soviet space. The committee under the chairmanship of M. Kalinin was created by the USSR Central Executive Committee, generally adopting the idea of the State Planning Commission, proposed to align it with the national structure of the Union and recommended to zone two areas - the Urals and the North Caucasus as an experiment [10].

Created national areas had been identified from above, and not had been determined independently [5, p.143]. Although the emphasis in nation-building had not been made on the political self-determination, but on the national-territorial autonomy [5,138], the Bolshevik government from the beginning viewed the formation of national districts and village councils as a weapon of implementation of a proper language policy. Therefore, the national territorial units in areas of a compact ethnic minority settlement had become not only the territorial autonomies of a particular ethnic group, but more the national-territorial units with the office administration in national languages.

The proposals to finally put an end to the pre-revolutionary division by eliminating 'gubernii' were put forward as early as during the administrative-territorial reform in 1923. It was then prevented by H. Rakowski. He then rightly believed that the expansion of management subjects to forty counties would complicate the work of the central party and Soviet organs too much. However, the next republican leadership agreed to eliminate 'gubernias'. So a three-stage system of management (center - vicinity - district) was established in Ukraine in 1925 [4, 79].

The transition to vicinity system was considered as more acceptable by the Ukrainian higher authorities in comparison with the oblast division proposed by the Federal State Planning Commission. The proposal of the latter was in the formation of two regions (southwestern with the center in Kiev and southern and industrial with the center in Kharkiv), which included not only the territory of Ukraine, but also the Crimean ASSR and the part of the Don Army Oblast that was outside of the Ukrainian territory [12]. The proposed administrative variant by the State Planning Commission would expand the control capabilities of the Union center; whereas under the district system both projected oblasts would actually merge into one within the borders

of the UkrSSR strengthening managerial positions of the Ukrainian political leadership. The Union authority, though agreed with the proposals of the Ukrainian side under the pressure of the "national moment", from the beginning viewed it as a temporary one for the period not exceeding 3-5 years. Thus, from the very beginning the stabilization of the administrative-territorial system was not on the agenda.

The liquidation of provinces, as all previous Soviet administrative-territorial changes in Ukraine, was carried out in a hurry. Despite expectations of the Republican leadership it did not promote the reduction of costs spent on the Soviet apparatus [13]. Redistribution of functions and property of the dissolved 'gubernias' agencies to vicinities' structures, which needed a certain time period for establishing new conditions of work, brought confusion in management. Accumulation of the next administrative-territorial reform on the national zoning was reflected on the character and on the timing of the measures.

Some specificity was viewed in practice with community of state statutes in the national zoning. If the active position of the German settlers in the protection of their identity and the existence of vast population that lived compactly contributed to the primarily creation of the German national districts in the republic, then often different sequence had been among some ethnic groups. For example, the Jewish national zoning began with the formation of not areas, but village councils on the basis of the old Hebrew colonies and towns; districts due to the dispersion of settlement were singled out later when implementing controversial in its results resettlement program of the Jews on the land [14, 145-146]. The reasons for the introduction of certain administrative and territorial units were also differed. Creation of the Polish national areas near the border with Poland was seen as a basis for promotion of the socialist revolution in the West [15, 203]: after the lost war the Soviet authorities did not abandon attempts to make an expansion into Poland in order to create Polish socialist republic. At the same time the Polish population of Naddniprianska Ukraine was seen as the fifth column for this mission, and the UkrSSR was assigned the role of the Polish national ground for the implementation of this policy [15, 74].

The peculiarity of the situation in the national areas consisted in the fact that with the

inclusion of foreign village and town councils to their composition, the full range of activities associated with the introduction of indigenization was necessary to exercise with respect to them. Extremely important was the problem of linguistic personnel training, which required knowledge of the language of the majority population of the district at the district level, the Ukrainian language for the relations with the higher bodies, and language of some ethnic group with the inclusion of the foreign administrative and territorial units to the district. These guidelines created double or even triple language press for those responsible managers as well as technical staff of district level of governance. Their level of language training was often far from the desired.

It should be borne in mind that the main border of conflict in Ukraine took place not between ethnic groups and their mentalities, but in socio-economic relations, opposites in economic and political interests of different populations groups, which had remained as rudiments of sustainable forms of social coexistence throughout the NEP. The most important factor in this controversy was the land issue, especially attempts of its solution by the Bolshevik government in the conditions of the critical shortage of land in certain regions. Hence, the resettlement campaign added ethnic dimension to chronic social crisis [5, 150].

The Constitution of the UkrSSR of 1929 cemented the possibility of creation of national administrative and territorial units. However, the guarantee of equality before the law and protection of political rights exclusively of the working masses in the conditions of mandatory implementation of decisions and orders of the central institutions by the local executive committees, rigid hierarchy of the executive bodies of power and significant limitation of voting rights gave the caste character to the Soviet democracy of the 1920-30's, depriving the wider ethnic minority groups from political rights [5,136-137]. The extraordinary polyethnic population, which extremely complicated the implementation of national languages in everyday public life, became a decisive factor in phasing out the multilingualism [5, p.151], which affected further administrative and territorial changes.

With the requirements for maximum centralization of administration the sixteenth Congress of the CPSU (b) in 1930 decided to strengthen the district level of government,

which played a special role in the campaign of complete collectivization [9, 8]. 'Okruks' were eliminated and districts came under the direct management of the center by the Resolution of the VUTSVK and SNK the UkrSSR from the 2nd of September, 1930. Creation of a two-tier management system (district - center) in Ukraine, contrary to the expectations of the Soviet leadership, significantly complicated the administration efficiency. Activities of central bodies were almost paralyzed because of many small problems that arose in hundreds of rural districts [9, 8]. Their management from the capital of the republic proved to be absolutely impossible: center, which previously somehow coped with four dozen counties, could not handle the five hundred objects under its direct subordination. Most noticeable this situation was in rural areas that were almost completely isolated from the administrative center in the midst of complete collectivization. The administrative factor played a significant role in that situation in the agricultural sector of the Ukrainian Soviet Republic in 1931-1932 that was significantly worse than in any region of the country [4,78-79], becoming a prelude to the famine of 1932-1933.

Rapidly increasing disorganization of administration had put at risk the realization of certain state radical socio-economic transformations and demanded urgent intervention. In February of 1932 the leadership of Ukraine gained the agreement from Kremlin to create five areas, territories of which were almost twice bigger than the former 'gubernias' [4,79]. The fourth extraordinary session of the UkrSSR VUTSVK of the twelfth convocation on the 9th of February, 1932 confirmed this decision. Therefore, a three-stage system of management (center - region - district) was established in the republic.

Conducting administrative-territorial reforms in 1930 and 1932 had disorganizing consequences for the whole administrative system of Ukraine that evolved through trial and mistakes, and its imperfections had led to further territorial changes in the republic. Significant sizes of established regions were obstacles to an effective establishment of vertical hierarchy of management. This had raised questions about their downsizing [4,79-80]. These processes also affected the national zoning.

Administrative-territorial changes of the end of the 1920s and the 1930s, under the conditions of the curtailment of the NEP, the

implementation of complete collectivization and the loss of economic identity by national districts, initiated the elimination of "undesirable" for the government districts while simultaneously forming new districts with the national status. And if the emergence of new districts most often became the mechanical consequence of the administrative reallocation from the top, the destruction of others often also showed the internal changes in the environment of different ethnic groups. For example, the administrative reorganization in 1930 of Khortytskyi German and in 1932 of Sartanskie and Manhuskoho Greek districts only legislatively stated the transformation of large villages that constituted them into the suburbs due to the steady trend of urbanization as a result of the outflow of significant groups of farmers unwilling to join the collective farms [17, 402]. At the same time national districts that remained had been increasingly used by the government as means of political control and a convenient base for mass arrests.

The revised administrative and territorial division was enshrined in the Constitution of the Ukrainian SSR in 1937. However, changes had continued to occur in the future. As for adjustedness and reasonableness of the administrative-territorial reform in Ukraine in general and in the national zoning in particular, that despite the image of the Bolshevik Party and the Soviet functionaries of economic, national and cultural practices as a clear systematic strategy of formational changes, all components of internal policy of the Bolsheviks lied in continuous political maneuvering under the strengthened party control and the capture of the "commanding heights" in all areas of society [5, p.152].

It is not surprising that the initial positive assessment of the practice of the national administrative and territorial units' creation by the Soviet state structures had changed into the negative attitude to the very fact of their existence, which had gradually resulted in the ultimate elimination of these entities in the end of the 1930s.

The numerous administrative and territorial reforms were initiated during the establishment of the Soviet power in Ukraine. They were carried out on the basis of the abolition of private property and the persistent antireligious orientation, were aimed at the elimination of pre-revolutionary administrative-territorial division, which evoked dissatisfaction of the new state

institutions due to, from their point of view, far too fragmentation. On the background of general unsettled land relationships and a number of taxation errors implemented measures had brought the situation in the country to crisis.

Administrative and territorial reform in Ukraine in 1923, carried out in a hurry, did not take into account the ethnic composition of inhabitants and historical forms of management. Therefore, deterioration of the situation due to the ignorance of the national factor in the presence of diverse ethnic composition of the country forced the Bolshevik leaders to make certain concessions in the form of the national zoning.

However, the effectiveness of these measures proved to be inefficient due to the combination of the national zoning stretched over time (from 1923 to 1939) with the reform of the pre-revolutionary administrative and territorial division as well as with the implementation of the economic zoning by all-Union structures under the conditions of outright secondariness of the first component.

Chronic administrative-territorial reorganizations were carried out not so much on the basis of scientific conclusions, but on the prevailing political considerations of public institutions at various levels. A frequent lack of thought and calculations of far-reaching consequences of the administrative-territorial division as a whole and particularly of the national zoning has contributed to the confusion in the management system and has not helped, despite the authorities hopes, to reduce costs spent on the Soviet apparatus.

The final abolishment of indigenization policy in the late 1930s had resulted in the elimination of all national regions of Ukraine as administrative and territorial units.

REFERENCES

1. Yakubova L. 2005. Tsentralna komisiya natsionalnykh menshyn (TKHM) pry VUTVK ta yiyi mistsevi organy. 1924 – 1934 (Central Commission for National Minorities (TSKNM) at VUTSVK and its local bodies. 1924 – 1934) In Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennya, poshuky: mizhvidomchyi zb. nauk. prats. (Challenges of history of Ukraine: facts, thought, investigations: interdepartmental volume of scientific works). – Volume 14. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (Institute of history of Ukraine NAS Ukraine). PP. 329-365.
2. Dmytriyenko M.F. 2003. Zminy v administratyvno-teritorialnomu ustroiy Ukrainy v 1919-1920 rr. (Changes in the administrative and territorial division of Ukraine in 1919-1920) In Ukraynskiy istorychnyi zhurnal (Ukrainian scientific journal). – № 6. PP. 68-78.
3. Horbuk V.O., Skrypnyk P.I. 1995. Do pytannya pro rayonuvannya Ukrainy (On the question of zoning in Ukraine) In Ukraynskiy istorychnyi zhurnal (Ukrainian scientific journal). – № 2. PP. 17-27.
4. Kultchytskyi S.V. 2006. Holod 1932 r. v zatinku holodomoru-33 (Hunger of 1932 in the shadow of the Famine-33) In Ukraynskiy istorychnyi zhurnal (Ukrainian scientific journal). № 6. PP. 77-97.
5. Yakubova L. 2006. Teoretychni aspekty doslidzhennya istorii etnichnykh menshyn USRR (Theoretical aspects of research of the history of ethnic minorities of the UkrSSR) In Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennya, poshuky: mizhvidomchyi zb. nauk. prats. (Challenges of history of Ukraine: facts, thought, investigations: interdepartmental volume of scientific works). – Volume 15. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (Institute of history of Ukraine NAS Ukraine), PP. 132-154.
6. Kozyreva M. E. 2004. Nemetskie natsionalniye rayony Yuga Ukrainy v 1920-1930-kh rr. : obschie zakonomernosti i spetsificheskie osobennosti razvitiya (German national districts of the South of Ukraine in the 1920s and 1930s: main regularities and specific peculiarities of development): materialy X mezhdunar. nauch. konf. Mezhdunarodnoy assotsiatsii issledovateley istorii i kultury rossiyskikh nemtsev (materials of the 10th internat. sciet. konf. of the International association of researchers of history and culture of Russian Germans) [Key challenges of history of Russian Germans] (18-21 November 2003, Moscow). – Moscow : 3AO «MCHK-press» (ZAO “MSHK-press”). PP. 418-425.
7. Chyrko B. Natsionalniye nemetskie rayony i selskiye sovety (National German districts and village councils) In Materialy k Entsyklopedii “Nemtsy Rossii” (Materials to the Encyclopedia “Germans of Russia”). – Moscow, 2002. – PP. 160-163. – (Seriya: Nemtsy Ukrainy. Pilotnyi sbornik; vyp. 7 (Chapter: Germans of Ukraine. The pilot volume: issue 7).
8. Kulynych I.M., Kryvets N.V. 1995. Narysy z istorii nimetskykh koloniy v Ukraini (Sketches from the history of German colonies in Ukraine); NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy (NAS

Ukraine; Institute of history of Ukraine). – Kyiv, 272 p.

9. Kulchytskyi S.V. 2003. Kryza kolgospnogo ladu (The crisis of the collective farm system) In *Ukraynskiy istorychnyi zhurnal* (Ukrainian scientific journal), № 5. PP. 5-25.

10. Derzhavnyi arhiv Rossiyskoyi Federatsii (DARF) (State archive of the Russian Federation, DARF). Moscow. – F. P-6892. – Op. 1. – Case 50.

11. DARF. F. P-6892. Op. 1. – Case 1.

12. DARF. F. P-6892. Op. 1. – Case 47.

13. DARF. F. P-6892. Op. 1. – Case 48.

14. Orlyanskiy V.S. *Evreyi Ukrayny v 20-30 roky XX storicchya: sotsialno-politychnyi aspekt* (Jews of Ukraine in the 1920s and 1930s: socio-political aspect). – Zaporizhya, 2000. – 240 p.

15. Zaretska T. 2007. *Polityka radyanskoyi vlady schodo stvorennya polskykh natsionalnyh rayoniv v USRR* (Policy of the Soviet authorities in the sphere of creation of Polish national districts in the UkrSSR) In *Problemy istorii Ukrayny: fakty, sudzhennya, poshuky: mizhvidomchyi zb. nauk. prats.* (Challenges of history of Ukraine: facts, thought, investigations: interdepartmental volume of scientific works). – Volume. 16. – Part. 2 – Kyiv: Instytut istorii

Ukrayny NAN Ukrayny (Institute of history of Ukraine NAS Ukraine). PP. 203-219.

16. Zaretska T. 2006. *Polske naseleння USRR u 1920-ti roky: perekhid do radyanskogo sposobu zhyttya* (Polish population of the UkrSSR in the 1920s: transition to the Soviet style of life) In *Problemy istorii Ukrayny: fakty, sudzhennya, poshuky: mizhvidomchyi zb. nauk. prats.* (Challenges of history of Ukraine: facts, thought, investigations: interdepartmental volume of scientific works). – Volume. 15. – Kyiv: Instytut istorii Ukrayny NAN Ukrayny (Institute of history of Ukraine NAS Ukraine). PP. 73-84.

17. Yakubova L. 2003. *Sutsilna kolektyvizatsiya v selakh etnichnykh menshyn. 1930-1935 rr.* (Complete collectivization in the villages of the ethnic minorities. 1930-1935) In *Problemy istorii Ukrayny: fakty, sudzhennya, poshuky: mizhvidomchyi zb. nauk. prats.* (Challenges of history of Ukraine: facts, thought, investigations: interdepartmental volume of scientific works). – Volume. 11. – Kyiv: Instytut istorii Ukrayny NAN Ukrayny (Institute of history of Ukraine NAS Ukraine). PP. 370-412.

ЗА ЛИЦЕТО И ДУМИТЕ

Николай Атанасов

ABOUT THE FACE AND WORDS

Nikolay Atanasov

E-mail: npatanasov@abv.bg

ABSTRACT

The Face and words uncover exestential meaning of human being. But there are many issues of thinking and self recognition for the human matter and life. The basical phisophical questions and reflections are directed to the inner and external face that are considered as a model and kind of information face. The words are taken up as a paradox and steps to paragon of beauty (ideal). In conclusion the face and words are presented as a future of people and society.

Key words: *human being, philosophical antropology, face, philosophical thinking, value*

Лицето е нашият реален живот. То е същност и смисъл на каквото и да е живот, защото с него както в реалността, така и във въображаемия свят срещаме и възприемаме, разбираме и съпровождаме всяко известно и неизвестно нещо, посрещаме и изпращаме каквото и да е.

Лицето е основа на общуването, но не винаги то е централно понятие и познавателен обект или централна обективна фигура в погледа и мисленето, познанието и действието. Информационно-комуникативната функция на лицето има ключово значение за индикацията на субекта и личностното идентифициране. Например в медиите то е специален знак, знакова фигура, марка на новини и реклама. Но не винаги информационната единица и нейната представителност може да разкриват и показват лицеобразността в новината и обратно, новината да представя чрез думите, например красотата и тайната на лицето чрез тяхната достоверност.

Лицето е символ едновременно на родова, социална и културна идентичност, на своеобразна и универсална индивидуалност. То дава информация за възраст, националност, раса, специфични индивидуални белези и особености, здравето, нервите, движенията и др. Контурите и релефът на лицето зависят от мозъковите структури, от развитието на определени чувствително-двигателни области с

техни връзки към по-висшите центрове на съзнанието. Ясността на контурите се отличава със своя материя. Затова лицето е устойчив перифериен и притегателен център на живота. То представя личността независимо от многообразието на различни напрежения, материя и дифузии в мозъчните структури на съзнанието, идеите и мислите.

В лицето са съсредоточени високи морални ценности. Тяхното представяне и логически избор се свързват по схеми и модели, основани на различни по сложност и обем информация и знание, значение и смисъл, нива и степени на логическо сходство и контраст, свобода на познание, оценка, опит и преобразуване.

Без лицето субектът е лице на каквито и да са заблуди, а без истината за лицето субектът става жертва на илюзии. Чрез лицето субектът идентифицира и себепознава същността на човека и хората.

Проблем на човешкото същество и субекта е да запази достойнството си „да гледа другите в лицето или право в очите” („Лице от лице се посвениява”, казва българска пословица). Това е намерило потвърждение и в често употребявани изрази, например с отрицателен смисъл и насоченост като „Да нямаш лице да поискаш” или „Да нямаш лице да се покажеш пред света” и др. Значението на лицето се крие в смисъла, който изразява и носи, как то

се представя и каква истина разкрива, доказва и следва в своя вътрешен и външен свят.

ЗА ВЪНШНОТО И ВЪТРЕШНОТО ЛИЦЕ

Светът на лицето е свят на два вида реалности – външна и вътрешна, и следователно на два вида лица – на вътрешното лице и външното лице, на тяхното единство и многообразие по всичко, което съществува, но и което не съществува. Физическата красота на лицето (външното лице) е онази, която първоначално физически и емпирично силно привлича вниманието, но нейното свързване с вътрешната красота, доброто и знанието, истината и стремежът към съвършенство (или вътрешното лице) са предпоставки, които облагородяват същността на човека и хората, и са в основата на разнообразни възможности, реалност и перспективи.

Изумяващи са неповторимата хармония и балансираност на човешката душа, ум и разум да показват, усъвършенстват и се самообогатяват като източници-начала на информация и знание, опит и форми на лицето. Затова усмивката и хубавото лице не са нещо случайно. Те са начало или връх на хармония, опит, позиция и самочувствие – на реална истина на човешката същност в състояние или действие.

Лицето е приемник и източник-предавател на чувствени и мислено-познавателни вълни – на енергиите на човешкото самоопределение. То е „говорител” на човека според Давид Льо Бретон; но то е и „слушател”, „зрител”, „познавач” и „ценител” на човека, както и на онова, което субектът възприема, разбира и смята за по-съвършено от самия него. В този смисъл лицето се приема за образец на същността на човека.

Лицето е основа за комуникации и взаимодействия между хората, но то е и обект за търсене на разбиране, съчувствие, опознаване, споделяне и себепознание. Лицето се характеризира със стойностно значимо многообразие, защото наблюдава вътрешно и показва външно работата и резултатите на всички системи на човешкото тяло, душа, ум и разум.

Лицето е предмет на философската антропология и науката, но и на изкуството – на всичко, което може да роди човешкото въображение, мислене и знание, на всичко, което може да сътвори човешката смелост или

страх, радост или печал, болка или безчувствие и др. То става обект на изкуството, защото същността на човека е творец, за което и самият той няма крайно готово знание. В този смисъл не е без значение как се синтезират, обобщават и предават изследователският, образователният и творческият потенциал и опит на човека и хората, с които те се опитват да преобразуват и усъвършенстват не само себе си. От друга страна, лицето не е задължително някакво завършено произведение на изкуство, защото е продукт на мислене, себепознание и управление на самосъзнанието. Форми на лицето и лица могат да бъдат забравяни от самосъзнанието и неговия авторитет „Аза” в действия и взаимодействия, комуникации и трансформации на вътрешните и външните лица на субектите. Затова е необходимо не само внимание, а внимание и за тяхното внимание или невнимание.

Лицето е мястото, където във всеки миг е възможно откриване на истина. То не е просто някаква пространствена фигура, съвкупност от черти или сума от сигнали, информация и знания. За да се опознава, е нужен внимателен подход към него, тъй като зад външното лице е вътрешното лице или същността на човека.

Какво крие и обяснява лицето? С какво то е проникваемо, но остава и недоопределено с каквато и да е информация и знание?

Лицето е най-чувствителната, най-живата част, тъй като в нея са разположени всички видове сетива на човешкия организъм. Чрез информацията от тях се представя пряко и вътрешното лице с помощта на самосъзнанието и неговия авторитет „Аза”, и то повече от която и да е друга част на тялото. Без сетива лицето е сляпо, глухо, няма и студено. Но без душа, ум и истина, то е още по-бедно, болно и заблудено.

Магнетизмът на лицето е загадка, за която се провеждат научни изследвания и търсят решения от хилядолетия. В този смисъл интересен е въпросът: Ако всички лица са еднакви, как ще се самоидентифицират и общуват хората и личностите?

С човешкото лице се пренасят противоречия и спорове, конфликти и разбирателство, война и мир. Недоразкрита остава силата, знанието и творческата смелост на личността, с които последната се променя и самоуправлява. От основата на неврона, в която се извършват интегративни процеси, до

основата и върха на косъма, и обратно, не лежи ясен познавателен път на мисълта и себепознанието. Оказва се, че сетивата не работят нито за самите сетива, нито за познанието на логиката. В този контекст философската антропология поставя за изследване духовната система на лицето в единство и многообразие с останалите органични системи на човека, обществото, природата и света.

Лицето е сцена на дума и думи, както и на себеизразяванията с тях. Имитацията, подражанието и симулацията имат различен смисъл и качество, защото зависят от нивото и качеството на информацията и знанието, моделите, опита, ценностите и целите на субекта, който ги създава, поддържа и възпроизвежда, ползва и променя в общуването и обмяната на представи и мисли. В този контекст лицето е моделно средство за словото, а думите са образци-моделни на идеи, чувства и мисли, състояния и действия на вътрешното и външното лице на субекта.

Колкото повече човек се вглежда в себе си, толкова той вижда, разглежда и представя вътрешното си лице чрез словото. Но често вътрешният глас на лицето може да бъде пренебрегнат, а решенията и действията да се реализират единствено на основата на външното лице, което често се ползва като екран за размишленията и значенията на образи и понятия на обекти и вещи от битието. Това е така, защото радост не е радост, ако няма лица. Щастието не е пълноценно, ако няма общуване и споделяне. Огромна е ролята на думите и словото за това. Но всъщност, какво човек докосва със словото? И как словото – мислите и думите, се гаят в лицето?!

Вътрешното и външното представяне на лицето и думите се ускорява или забавя от втичането или изтичането на информацията покрай или с граничните профили и модели на вътрешното и външното лице, които се представят чрез дизайна на информационно-познавателни ресурси и обекти, към които са насочени лицето и думите. В този смисъл думите работят като вибрации на звуци и вътрешна светлина в каквито и да са измерения на душата, ума и разума, което е невероятно удивително по обхват, мащаб, смисъл и покриващо въздействие. Затова думата е чудо – нещо изведнъж изумяващо душата или ума.

Съвременен проблем е, че субектът остава често равнодушен към думите, живота и

тяхното качество, без смисъл на себеизразяване на лицето, защото например то е залято или погълнато от информация, проблеми, скорост и обхват на промяната на субекта, хората, обществата, системите, технологиите и обкръжаващата среда.

ЛИЦЕТО КАТО МОДЕЛ

Лицето представя човека пред света и света пред човека. В подобен логически смисъл то се явява като модел-образец за познание на битието и себепознание. Идеализирането на лицето предполага разкриване на произхода на желания и идеи, проекции и планове, оценки и действия и др. Но как и с какво лицето или някаква негова част от вътрешното и/или външното лице става по-малко или повече забележителна, привлекателна или отблъскваща?

Многогранно и многомерно лицето носи вяра и обич към съществуващото или нещо не-съществуващо чрез себе си в съответствие с отраженията и дълбочината на душата и ума, тяхното разбиране, значение и смисъл, пряко свързани с природната и обществената действителност, и дори Вселената.

Чрез лицето човек разбира, изживява и показва смисъла на истина и не-истина, щастие и не-щастие, успех и катастрофа, печалба и загуба и др. Лицето е огледало на твореца в човека.

Лицето скрива и предпазва душата, ума и разума от заплахи и агресии. То говори за това, което личността знае, но винаги е чрез себе си отговор и за това, което тя не знае. Затова лицето получава своите най-красиви черти чрез самоуправлението и разкриването на истината за по-добрия или по-човечен интелект, който облагородява и разкроява с доброто и естествените отражения, показвайки удвоено мощта на по-доброто.

Лицето е ценност, затова то е грижливо поддържано с каквото и да е образец на подражание, изпитание и свършенство чрез външното и вътрешното лице на субекта.

Като обект на естетически вкус и идеал лицето е градина на любов, благодумие и театър на мъдрост, защото свързва към каквото и да е диалог вниманието, чувствата и думите, душите и опита на умове и разум. Но лицето е труден модел за подражание, защото съдържа елементи и качества на своеобразно изследователско и творческо начало, което по неповторим начин преоб-

разува самото себе си – единството и многообразието на вътрешното и външното лице, чиито контрасти влияят дълбоко върху мисленето и емоциите, решенията и действията.

Лицето е модел на ума и душата. Затова то може и да е стока, която се представя – показва, разкрива, предлага, обменя и преоценява чрез думите, информацията и знанието, например в театралното изкуство. Особен вид стока в разширяващото се потребителско общество е рекламното лице. Негова красота са съблазнителните видения на потребителството – гладът за удоволствия и абсолютна задоволеност, привличане на интерес и възможности за въздействие, влияние и власт в пазари и общества. Това води до търсене и пресъздаване на своеобразно или еднакво, общо по някакъв пример, величини и качества модел на информационно лице, и дори до някакво по чаровност влияние на вътрешното и външното лице с необикновени черти на поява и представяне.

ЗА ИНФОРМАЦИОННОТО ЛИЦЕ

В смисъла на демасовизацията на ценностите от края на XX в., която се наблюдава в съвременните най-развити общества, както и в следствията от редица видове кризи в политическия, финансовия, икономическия, социалния и културния живот, лицето, отразявайки техните противоречия и проблеми, е също в стрес. Още повече тревогата, например от състоянието на кризисните икономики, нараства както с информатизацията на връзките и отношенията между хората, така и с деинформатизацията на личността – задържането, скриването и затварянето ѝ в себе си. Затова личността ползва различни по род и вид външни и вътрешни маски за самозащита.

Съвременната криза в информационните общества е криза на нов вид лице – на информационното лице, което има и нова форма на съществуване – виртуалното лице, чрез което субектът все по-успешно представя с информация истинското си лице. Това може да носи удоволствие, предлагайки нова сфера на опознаване и себепознание, комуникации, мултикултура и съвършенство.

Информираното и информиращото лице са две нови страни на развитие на изследователско-творческата същност на съвременния гражданин и информационното цифрово общество за лицето, което се основава на приоритетите на информационните, комуни-

кационните, компютърните и навигационните системи и технологии. С помощта на информационната цифрова форма на лицето могат да се създават множество иновации и модели, които представят и симулират многообразие от взаимовръзки и взаимодействия. В този контекст без развитието на фундаменталното и приложното знание, свързано със същността на човека и лицето, може да има шок или катастрофален за човека и обществата характер, дори само в културен аспект, защото усъвършенстването на техническите системи и изкуствения интелект излиза извън контрола на самосъзнанието на субекта като количество информация и качество на знанието.

Все пак лицето в третото хилядолетие е пред съдба на по-добра същност, несъпоставена и непремерена пълноценно известност, с нереализирани точно и докрай пресътворяващи изследователски и творчески възможности и способности. Защото лицето носи и има характер на творец и защото човекът все още не е достигнал онези, завещани му от предците по битие и не-битие величини, способности и качества. Затова не е без значение с какво лице се възприема и споделя информация, каква е човешката или античовешката същност на субекта, който разбира и представя чрез себе си лицето и личността.

Думата от времето на Платон е своеобразна „парадигма” – образец на душата за обшуване и обмяна на идеи. В някакъв смисъл лицето се оказва потрет на дума или думи – мяра на тяхна ценност или безценност. От друга страна, в съзнанието и самоотраженията на лицето, думите са своеобразен вид модели на вътрешни лица, които разговарят или мълчат вътрешно чрез самите единици на информация и познание с каквото и да е мислено и словесно твърдения.

Моделът на лицето е проблем на проучвания и творчество, защото съдържа в себе си свое вътрешно желание, цел и воля, ценност и безценност, които никога не могат да бъдат абсолютно точно пряко материално или идеално измерени и постигнати, а се допълват, отделят, задържат или потискат с някаква степен на знание и не-знание така, както желае изследователят и творецът на желанията, по образец или без образец, план или без план, с информация или без информация. Това е така, защото новото възниква или става със самия разкриващ и пресътворяващ го субект. Затова информационното общество и

информационното лице са преход към по-съвършеното.

Лицето е свръхценност, защото нищо друго реално не може да го замени или измести при индикацията и идентификацията на субекта и самоуправлението на познавателно-ценностните процеси. Но такъв смисъл може да има и всяка част от тялото, тъй като тя е единствена не само сама за себе си, а за същността на субекта. Резервни части за лицето няма или поне за уникалността на връзките на вътрешното и външното лице, или ние все още не знаем за тях. Въпреки това лицето е винаги сподвижник и фаворит на личността. То носи самоотраженията на мислите и думите, знанията и словото, които пряко се проектират върху него, или се създават и възпроизвеждат като информация и знание, опит и промяна. То показва дълбочината на източниците (начала) на чувства и мисли и въздействия пряко върху себеподобните при общуване. Ключова роля в развитието на комуникациите, пазарите и обществата има информационното лице, което представя не само себе си и същността на човека, но продукти и услуги на глобално ниво чрез електронните системи и мрежи.

Информационното лице и дигиталното общество имат преходен характер към по-съвършено по вид общество, в което хората и лицата като същност ще бъдат по-ценни и истински не само на основата на информация, знаци и символи, независимо в каква физическа – електронна и светлинна форма и среда, те се представят, общуват, работят и развиват.

Лицето е огледало на ума и живец на душата, просветление на думите, знаците и символите, с които умът и душата представят не само себе си. Затова без лицето се подценява реалният свят на човека независимо от коя епоха на историята се опитваме да го разглеждаме и анализираме.

Човек променя лицето си, но и лицето променя човека, затова човек може да спаси себе си, ако спаси лицето.

ЗА ДУМИТЕ

Известното Библейско начало „В началото бе словото...” насочва към тайната, истината и ценността на словото. Защото какво е това, от което и с което хората имат знание и спомен за възникването на историята на човека и битието?

Словото се оказва творение или част от творение, което освобождава, но и поставя в зависимост освобождаващия се да следва творчески и да изследва дори свободата, която придобива с подобно средство, ако иска да не греши поне със себе си в реалността на битието или всичко съществуващо.

Обикновено хората се срещат, първо, като най-напред се погледнат в лица, механично по навик, с външно отражение и някакво чувство. От най-древни времена в лицето на човека се среща обща съдба на хората, историческа истина, съмишленици и безкрайно различни по характер качества, възможности и способности на човешкото същество. В същия смисъл и значение думата осигурява за лицето перспектива за размишления и желания, връзка и споделяне, взаимност, но и разделеност, сътрудничество и помощ и др.

Възходът на личността винаги е бил обект и предмет на познание. В информационното общество като че ли лицето е станало изключителен обект на „Аза”, на модерните и постмодерни информационни, компютърни и комуникационни средства за предаване, представяне, привличане и демонстриране на информация, за оцеляване и бизнес чрез данни, знание и опит.

Вярваме в различни думи, но не следваме истински докрай нито една, защото нито една дума не ни следва по подобен начин. Затова ние просто напредваме или изоставаме в и с думите, например по количество или по произход на тяхното значение и смисъл. Говорим с различни думи, но вярваме и на лице, което мълчи, независимо от нашите въпроси и опити за диалог или споделяне на нещо.

Сложно затруднение се оказва въпросът защо думите отразяват, но не представят пряко чрез себе си лицето на субекта.

Съществува следният

ПАРАДОКС НА ДУМИТЕ:

Ако с думите ние усилваме или отслабваме само думи по някакво значение и смисъл, връзки и отношения, то е защото лицето или субектът не е сигурен напълно в тяхната адекватност нито като реалност, нито като ефект и полезно средство за представяне на нещо чрез тях или за представяне на самите думи. От друга страна, ако за думи сме принудени на думи да имаме само едно значение или смисъл на нещо, то губим красотата, поне на словото и езика. Въпросът и задачата е да не се отказваме нито от едното, нито от другото както за душата, така

за ума и разума. А лицето е винаги налице, за да помага относно точността или грешките с или без думи на душата и ума, защото то не само може пряко да се види, но и вътрешно да се поправи и самоусъвършенства. Думата се оказва мяра на лицето. Освен това тя е мяра и на душата, ума и разума.

Например като единство на словесното и мисленото твърдения, терминът дума може да се представи по следния начин:

ДУМА = (нещо)+Д(о)+УМА

Като че ли светът на думата се оказва твърде малък. Думата е нещо до ума – защото думата е реалност на ума, с която умът изглежда като свят от думи. Думата е обект на ума, а умът е предмет на дума. Думата се мисли като действие, опит и продукт на ума. Затова с думата умът се учи да чете и разчита по себе си и да самоусъвършенства вътрешното и външното лице.

Думата е формула и програма на ума, която носи подробности на словото и мисълта, някакъв предварително наследен или придобит опит. Затова с думата може да се вземе или загуби всичко от ума. Например, „Загубил ума от дума” е казал в пословица нашият народ.

Ако всяка дума е формула, повече думи означават повече формули, по-лесно с тях се намират решения на проблеми и субектът има по-голям избор за действие. Но само ако се знаят смисълът на техния произход, правилата на образуване, използване и приложение в моделите на отражение, логика и ценностен избор; защото в противен случай се пропускат неща за истината, наблюдаващия, търсещия и прилагащия нещо с думите.

Думата е лице на мисълта, виждано от душата и ума. Формата на лицето на мисълта включва и започва от корените на сетивата, по тялото на разсъдъка (ума) до върха на разума, и обратно.

Думата е етикет на ума и душата на каквото и да е обект или субект на отражение. Тя е модел, който възражда мислите и техните значения, поддържа връзки и отношения, като ги обогатява с логиката на себепознание и опит. Смисълът на Думата зависи от живота на лицето и съзнанието, от дълбочината на мислите и знанията, опита и целта на размишленията на душата и ума, както и от рода и вида на комуникациите в реалността, чрез които се възприема и разбира битието и небитието, тоест самия смисъл на живота и смъртта.

Друг пример за единство на словесното и мисленото твърдения е следният за думата „информация”:

INFORMATION = IN+FORM+(to)+A(c)TION
ИНФОРМАЦИЯ = (Нещо)+ във+ ФОРМА+(към)+(ак)ЦИЯ

Познавателно е трудно да се определят и позиционират думите и техният произход обективно точно и пълноценно едновременно по лице, душа, ум и разум. Въпреки това ние изграждаме различни мислени словесни миниатюри и модели, вземаме решения с тях или без тях, отричаме или безрезервно, дори безумно вярваме на думи и текстове.

Думата се оказва молекула на идеите или на ума, душата и словото, защото чрез нея самите образи и мисли за вътрешния и външния свят на субекта и хората придобиват реалност и оживяват феномените на вътрешното и външното лице. Обект на внимание в лицето са думите и проблемите на вербалната комуникация, защото думите като словесни единици са непосредствено единство на начало и резултат от вярата на душата и логиката на мисленето, познанието и самоуправлението на субекта и хората с тях.

Обикновено съвременният гражданин говори с крайните-върхови практически или абсолютни значения на думите, а мисълта е бърза и променлива. Отгук се появява неяснота относно произхода на самите представими мисли. Затова субектът не си представя, не действа или не върши онова, в което не вярва.

Като че ли думата е сцена на мисъл, а буквите са декор на образи, мисли и действия. Но в думата се влага само част от диалектиката на измененията и развитието на представите и техните отражения като чувства и мисли на душата и ума, на словесни и мислени твърдения с тях, на самоотраженията и логиката в образите на лицето.

Лицето е преграда за думите, а думите са граници на мислите и чувствата. Думата е живо логическо огледало в същността, защото е форма на опит и знание, както и средство за себепознание.

Всъщност, коя е най-силната и мощна дума? Това може би е първата дума, която детето изрича с усмивка – “МАМА!”, защото с нея то проглежда в битието и обществото.

Думата е свидетелство на това какви са били и какви са хората, какви следва да бъдат. Тя и лицето отразяват и носят истината през вековете и културното наследство за степента на човечност или античовечност,

защото предопределят промяната и възхода на субекта и хората във всичко съществуващо или можещо да съществува чрез тях.

Огромно затруднение представлява въпросът: Какво е лицето на ума и душата, които се отказват от себе си?

Думата е знаково-символно и материално средство, но думата е и дематериален феномен, чиято идеалност е трудно опознаваема като система, защото може да има случаен, прекъснат или само сигнален-импулсен характер. От друга страна, погледнато в исторически план или с измеренията на историята, като че ли само думата е божествена. Но лицето крие и словесната, и божествената тайна на думата, например в невероятна безсловесна или словесна усмивка.

Симбиозата на лицето и думите, синергията на мисли, думи и действия не е нещо формално, което служи на образованието, науката, изкуството и обществото. Затова е необходимо да си служим с думи, като се грижим за смисъла и значението, които носят не само думите и понятията, а същността на човека и същността на природата, планетата и Вселената. Удоволствието от подобна картина е ново поле за необхватно творчество, образователна и изследователска перспектива на лицата и словесните произведения.

Всъщност, как реално и исторически може да се пресъздава истината на лицето в информационно-познавателен план, без да се изкривява, ограничава и лишава с нещо част от самата основа на лицето като обект и субект на някакъв смисъл на съществуване?

СТЪПКИ КЪМ ИДЕАЛА

„Стъпки към идеала“ означава за лице свободно или независимо от думи, и за думи – идеали на лицето. Думата носи и изразява както жизнения тон на лицето, така и напреженията на душата и ума, безмерността на мисленето и въображението. Паралелизмът на речевия поток в мисленето генерира и възстановява единството и многообразието от различни редове и системи на наблюдение, самоуправление и контрол. В този смисъл защо човек да се доверява само на думата, ако тя не описва и не носи винаги във формата и съдържанието си мислено-познавателния образец-модел на нещо, цялото състояние на естественото или телеснофизичното, емоционалното, рационалното и духовно отражение, преживяване и богатство?

Думата има външен и вътрешен живот на лицето, защото тя е отражение на външното и вътрешното лице, които носят смисъл и значение на нещо съществуващо или не-съществуващо. Единството и многообразието на вътрешния и външен живот на думата не се опознава без външното и вътрешното лице на субекта и лицата на хората. Средината или единството и многообразието на вътрешния и външния живот на думата е начало, от което най-лесно се проследяват отклонения, намалявания или преувеличения на един или друг смисъл и значение на каквато и да е отражение на сетивата и самоотражение на съзнанието, на връзките и отношенията на мисленето и познанието към реалността и въображаемия свят на душата и ума. Затова думата и мисълта са най-финото единство в системите на човешкия организъм и смисъл на живот.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

И днес, около 25 века след Сократ, е нужно по-дълбоко и по-широко себепознаване. По-бързо и по-точно човек да разкрива, представя и споделя доброто чрез себе си в микро- и макросвета, по-точно и пълноценно да оптимизира и усъвършенства връзките и отношенията си в микро- и макросистемите на даден екип, група, организация или общество.

Чрез образите на лицето субектът е тласкан към прозрения и проникателност, които могат да изпълват формите на душата и тялото, ума и разума и с тяхната загадъчност, истинност и цялост да се разкриват нови измерения и смисъл на живота.

Лицето на човека е сложна словесна обективна и субективна реалност, която се променя с помощта на информацията и знанието, опита и ценностите. Лицето и думите помагат за преосмисляне на всичко, свързано с качеството на живота. Целта е в лицето да се претърква онази човечност, която е потребна за по-дълбоко и по-високо отразяване, съхранение, съпровождане, осигуряване и опознаване на човека и лицата не само на хората.

Единството на словесното и мисленото твърдения помагат за по-точно разкриване на вътрешните и външни противоречия на човека и хората, за определяне на сложното единство и многообразие на външното и вътрешното лице.

Логиката и езикът, с които се отразяват и описват процесите на познание и себепозна-

ние, е необходимо да бъдат моделни и парадигмални, конструктивно единни, за да работят едновременно и паралелно в множество измерения на различни нива на действия и практики.

Лицето и размишленията са необходими, за да се представя истината и напомня на хората да се самоусъвършенстват с нея, като се образуват и себеопознават, да получават повече внимание и любов, да изграждат ново разбиране за живота, да пречистват по-лесно душата от излишни напрежения, страдания, болки и болести. Да се опитват да оглеждат и преоценяват себе си от най-малката жива единица – клетката, и да не забравят до последния си дъх връзката си на обич към нея, на любов към всичко подобно на нея и на живота в целия свят, от и в каквито и да са измерения и системи, на каквато и да е живо същество, лице, човек, общество, цивилизация, природа, планета и Космос.

Бъдещето на човека и обществото зависи от философията, историята и истината за лицето, защото лицата по света зависят от информацията, знанието, истината и ценностите, образованието, опита и културата, с които се идентифицират и общуват субектите, независимо дали го искаме или не.

Следващото по вид и степен на развитие на обществото след дигиталното общество с висока вероятност ще бъде общество, в което лицето ще бъде един от основните индикатори, критерии и ценност за определяне на здравето, интелигентността и красотата, миролюбието, високата благородност, съвършенството и перспективите на гражданина и самото общество, свързани с по-доброто от тяхната същност.

Българското слово е Божествено, защото носи универсалност на високо творение непосредствено с истината за каквито и да са

микро- и макросистеми. То няма нужда от замяна с друг естествен или изкуствен език. Просто е необходимо субектът да се дообогатява с откритията, философията, обществените, хуманитарните и техническите науки и истината за произхода на думите.

Философското познание има неизвестен докрай брой измерения. Затова то има бъдеще. Или поне дотолкова, доколкото човекът има желание и сили да изучава природата и битието, или дотогава, докато съществуват поне словото и знанието, които винаги вдъхновяват, ако се опитаме да разберем същността на своя произход, лицето или нещо истински повече от самите нас.

Животът е някакъв риск, предизвикателство и съдба на лицето и думите, които свързват и разделят външния и вътрешния живот на субекта като частици от искрица на философски въпроси и размишления.

Лицето и думите се оказват толкова познати, но и толкова неизвестни докрай! Вероятно защото бъдещето на лицето и думите е бъдеще на душата и ума, на разума и същността на човека, от които зависи собственият темп на растеж и значение за бъдещето на човека и хората.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасов, Н. Лицето и думите. НСА, С., 2008.
2. Дьо Бретон, Д. Загадката на лицето. - Курьер де Юнеско, май, 1997.

REFERENCES

1. Atanasov, N. Litseto i dumite. NSA, S., 2008.
2. Dyo Breton, D. Zagadkata na litseto. - Kurier de Yunesco, May, 1997.

МОРАЛНИЯТ ИЗБОР НА САРТР В КОНТЕКСТА НА ДНЕСНИТЕ РЕАЛНОСТИ

Мария Костурова – Парашкевова

SARTRE'S MORAL CHOICE TODAY

Maria Kosturova – Parashkevova

E-mail: m_kosturova@abv.bg

ABSTRACT

The dilemma about the existence which the man of our time daily faces, makes the main ideas of Sartre's philosophy – freedom and humanism - especially useful.

Key words: *freedom, humanism, modern times, moral values.*

*“За да съществува морал, нужно е човешката общност да го признае за свой.”
Жан-Пол Сартр*

Един от най-големите хуманисти на ХХ век - Жан-Пол Сартр, е от поколението френски мислители-екзистенциалисти, опитващо се да разчете парадигмата на човешкото битие чрез разкриването на индивидуалната самобитност на недетерминирания човек. Целта му е търсенето на свободата и хуманизма като право и цел на човека, постигането на съзнанието на „Аз-ът” и неговото движение от битие „в себе си” до битие „за себе си” - днес и в бъдещето. Това е пътят на свободния човек, който той трябва да извърви от проекта до реализацията, онтологизирайки „нищото”. Средството е бунтът на “Аз-ът”, в който се проявява и неговата свобода. Затова и Сартр заявява своята дефиниция за свободата, а именно: „Мисля, че човек винаги може да направи нещо с това, което са направили от него. Това е определението, което днес бих дал за свободата: тя е малката постъпка, която прави от напълно обусловеното същество личност...” [1, с.105.]

Сам олицетворение на вечно търсещия „Аз”, Сартр преминава през драматичните перипетии на опита да трансформира света и да проектира индивида в нова ценностна система, заявявайки: „И тъй, аз търся днешния морал...Опитвам се да изясня избора, който един човек може да направи за самия себе си

и за света през 1948година.” [2, с.13] И сякаш логично и естествено е ние да продължим тези мисли с въпроса - а днес, през 2014-та - какви са реалностите и светът, какъв е днешният морал?! А най-важното - светът такъв, какъвто е днес – това ли е изборът на мислещия съвременник?! Защото, както справедливо отбелязва Сартр, „... за да съществува морал, нужно е човешката общност да го признае за свой” [3, с.13], още повече, че моралните норми имат конкретно-исторически характер, където „доброто и злото, истината и неистината не са веднъж завинаги дадени, а зависят както от ситуацията, така и от избора” [4, с.13].

Но какви са конкретно-историческите реалности, а и събитията, които са повлияли на личностното формиране на Сартр и които до определена степен са предопределили неговите философски възгледи, избора на собственото му Аз като личност и творец?

Жан-Пол Сартр е роден в бунтарската и предреволюционна 1903 година във Франция. Поради твърде ранната смърт на баща му израства при дядо си по майчина линия. Домът на дядо му разполагал с богата библиотека, оказала се любимото място на малкия Сартр. Той учи в прочутия лицей Ла-Рошел, завършва висше училище в Париж и аспирантура в Сорбоната, специализира в Берлин до 1934 година.

Философските му възгледи тръгват от типично френското „Мисля, следователно съ-

ществуват”, повлияни са от идеите на Сьорен Киркегор, Ницше, Хусерл, Хайдегер, за да достигнат до онази специфика на екзистенциално мислене, която го прави и днес недостижим и актуален чрез вечно търсещия и бунтуващ се негов творчески и чисто човешки дух. Както става ясно, запознавайки се с биографията му, за раждането на този дух много голямо влияние оказват и такива имена от интелектуалния му кръг като Жорж Полицер, Клод-Леви Строс, Морис-Мерло Понти и много други имена и събития, с които съдбата среща Сартр - по желание и по необходимост. Такава необходимост за него и за неговите връстници се оказва участието им във френската съпротива по време на Втората световна война. За това участие от свое име и от името на съвременниците си Сартр по-късно заявява, че за французите не е имало друга възможност, освен или да подкрепят или да се борят срещу германците. [1, 104] Духовното лидерство на Сартр тук се предопределя от идеята му, че изборът в тези реалности е между единствените две възможни алтернативи- да бъдеш фашист или просто човек. По-късно, след войната, на базата на историята и на опита на обществото, Сартр ще заяви, че в действителност светът е сложен и затова възможността за свободно решение е способността на индивида да взема решения и да поема отговорност независимо от своята обусловеност.

Максимите на отстоявания от Сартр хуманизъм следват биографичните факти и предопределят екзистенциалистката му дефиниция за свободата, която се заключава, както става ясно, в способността на човека за познание и самопознание. Силата на Сартровия хуманизъм се заключава и в необходимостта, и способността на обречения на свобода човек да търси истината за себе си чрез зачитане на Аз-а на другите. Защото в битийността на вещите човекът е съществуващ изначално. Отначало човекът е нищо. Той ще бъде нещо едва по-късно. Индивидуалността и неповторимостта на човека имат едно единствено онтологично разчитане, тръгващо от презумпцията, че „човек по-напред съществува, случва се, явява се в света и след това се определя.” [6, с.13.] Впоследствие човекът се самопроектира, себеполога, самосътворява. В екзистенциализма на Сартр човекът е преди това, което е осъзнато. „Искам” е осъзнатото решение, следствие от това, че сме проектирали сами себе си. ИЗБОРЪТ се пре-

допределя от волята. Затова, ако изходната теза, че съществуването предхожда същността е вярна, то „човекът не е нищо друго освен това, което сам се направи.” [6, с.14.] Оттук, според екзистенциализма на Сартр, произтича и отговорността на човекът за това, което той е. Нещо повече - екзистенциализмът предпоставя за човека субективност, вменена му като вина, от която следва връщане отново на цялата отговорност за съществуването му. В този контекст Сартр постановява, че „когато казваме, че човекът е отговорен за себе си, ние не искаме да кажем, че човек е отговорен само за конкретна индивидуалност, а че е отговорен за всички хора” [6, с.16.], т.е. избирайки себе си, човекът избира всички хора, човечеството.

Така философията на Сартр за човека отстоява тезата, че да изберем какви да бъдем означава да утвърдим стойността на това, което избираме. А при условие, че това, което винаги избираме, е доброто, то естествен е изводът, че универсалното добро не може да бъде добро за нас, без да бъде такова за всички. [6, с.17.] По този начин екзистенциализмът ангажира човечеството с тоталната отговорност на идеята „избирайки се, аз избирам човека.” А правейки този избор, човекът предпоставя и определя същността на цялото човечество. Ето защо този избор е не само тотална отговорност, но и тревога – онзи двигател, който проектира движението на човешката същност. Но тази тревога има стойност само ако носи ангажимента на избора пред другите: „Разбира се, много хора мислят, че когато действат, ангажират само себе си и ако бъдат запитани: Какво ще стане, ако всички правят така?, те вдигат рамене и отговарят: Но нали всички правят така... На тази обезпокоителна мисъл човек може да убегне само с цената на нечистата съвест.” [10, с.20.] Стойността на това безпокойство и тревога се изразява в това, че тя е част от самото действие по реализацията на избора. Тя е битоваща в човека като страх от отговорността му за избора и неговата реализация. Тази тревожност човекът крие от другите, но оправданието за нейното съществуване в него се корени единствено в отговорността му пред тях, а чрез тях и пред цялото човечество. Тези философски разсъждения на Сартр чертаят величието на ангажирания за своето „Аз”, но и за своето бъдеще човек – своето, но и на Другия и Другите. Този човек няма право да търси оправдание за постъпките си

в света и в другите, макар и светът наистина да не дава на човека нищо ценно и продуктивно. /Нека си припомним, че екзистенциализмът като философско направление се утвърждава в реалностите на войните и революциите на XX век в Германия, Франция, Русия/ Затова въпреки съзнанието, че другият е факторът, ограничаващ „моята свобода“, Сартровият „Аз“ трябва да търси причините за недобрите и непродуктивните за човешкото съществуване реалности в самия себе си. Въпреки тези реалности, човекът е осъден да бъде „свободен, защото веднъж захвърлен в света, той е отговорен за всичко, което прави“. [11, с.28]

Изходната отправна точка на Сартровия екзистенциализъм е виждането, че човекът е изначално свободен и не бива да търси оправдание в света. Свободата е присъща на чистата субективност /битие за себе си/. Като присъща на човека тя се определя от съзнанието и волята му и в този смисъл не може да му бъде отнета. Затова човекът е по своему хуманен, приемайки и жертвата като част от избора си. Нещо повече - хуманността произтича не от характера на самия избор, а преди всичко от разбирането за неговата отговорност. Затова и Сартр ще конкретизира мисълта на Понж – „Човекът е бъдещето на човека“, с извода „Човекът е бъдещето на човечеството“. Именно затова от свободата, присъща на човешката субективност, произтича и хуманността, която се постига чрез избора. В него човекът не е обект, а субект - от него зависи и решението, и действието, и резултата от реализираното действие, които са базирани на отговорността - към себе си, към другия и към човечеството.

В произведението си „Екзистенциализмът е хуманизъм“ Сартр прави опит да бъде защитена тази принципна идея на екзистенциализма за човека - той отначало е неопределен, защото е нищо, а ще бъде нещо едва когато се самопроектира, себеположи и самосътвори - такъв, какъвто трябва да бъде: мислещ, волеви, обърнат към другите, отговорен за избора си и за бъдещето - своето и на другите.

Без съмнение, тази специфична онтология и аксеология за човека, която Сартр ни е завещал, при цялата си субективност и дори волунтаристичност заслужава да бъде припомнена на мислещия съвременник и да му послужи като своеобразна технология за самоопределянето му в реалностите днес – та-

кива, каквито са, а и в стремежа му да ги подобри и очовечи. Защото Сартровото търсене на човека и моралните измерения на неговите избори при други обстоятелства може би би било неуместно и старомодно. В чисто научно-методологически аспект това виждане е и неприемливо, тъй като елиминира ролята на социалните реалности, на съвместната практическа жизнена дейност на хората за формирането на човека и неговата личност, както и ролята на обективните реалности за субективните избори на личността. Защото човекът е свободен в избора на постъпки и действия, но това не го извежда извън пределите на обществените му връзки и зависимости. Човекът се формира и утвърждава като личност в тази мяра, в каквато общественото, социалното, „родовото“ се превръща в нейно вътрешно присъщо, собствено. В този смисъл личността се „обособява“, формират се индивидуалните ѝ способности, възниква представата ѝ за лична свобода. Същността на човека е социална, формира се и се проявява в системата от обществени отношения и е съвкупност от всички обществени отношения. [12, с.5] А личната свобода се проявява в активността и инициативността, в способността на личността да взема самостоятелни решения.

Днес, в реалностите на XXI век, когато възможността светът да стане такъв, че от тук насетне да бъде невъзможна всяка свобода, е твърде голяма. Кой са по-конкретно основанията ни за тази тревожност? Те се коренят в съдържанието на обществените реалности и във все по-засилващата се тенденция на дехуманизация във всички сфери на живота. Причините за тази тенденция е човекът, проявяващ своята същност в отношението си към другите, към природата, към материалния и нематериален свят на своето съществуване. Проблемът е в неумението на човека да определи мярата на тези взаимоотношения, която би му позволила да съхрани и реализира правото си на свобода и бъдеще.

Така например, в сферата на развитието на науката и НТП това неумение се проявява в безконтролното им развитие и използване, водещо до сериозни негативни последици за човека и човешките общности. През изминалия XX век развитието на науката и техниката протичаше в две основни направления: представителите на едното се обявяваха за „академична“ свобода, за „чиста наука“ без контрол и ограничения от страна на общест-

вото, и без мисъл за практическото им приложение. Те отстояваха индивидуалната свобода на любопитния изследовател, свободата на научното търсене и мисъл като най-важните предпоставки за човешкия прогрес. Това доведе до обособяването на затворени научни общности и авторитети, до появата на научни открития, чиято сила и мощ е с непредсказуеми последици за бъдещето и човешкия прогрес.

Днес засилената комерсиализация на всички човешки дейности, на които сме свидетели и в научната област, би направила /а и прави/ възможно безотговорното използване на тези открития.

Представителите на другото направление се обявиха за ускорено прилагане в практиката на научно-техническите постижения, залагайки на тясната специализация и концентрация с цел - натрупване на максимална печалба за кратко време. Този процес бе съпътстван с подтискането на личната свобода и правото на избор както на твореца на науката, така и на нейния приложник и изпълнител в практиката. Всичко това доведе до дехуманизацията на научното творчество, на научно-приложната и развойна дейност.

В социалната сфера тази тенденция на дехуманизация се прояви в зародилото се най-напред в развитите индустриални държави на запад, а по-късно утвърдило се и в целия свят потребителско общество, основано на принципа на хедонизма. Ето какво споделя по този повод Збигнев Бжежински, анализирайки реалностите в Америка: „...акцентът, който днес се поставя ...върху култа към материалното богатство, върху потребителството и върху себезадоволяването като определение на добрия живот, прави обществото сляпо за ключовите социални дилеми, възпирайки търсенето на отговор, който с течение на времето би могъл да породи едно наистина ефикасно оздравително действие. Релативисткият хедонизъм като базисна жизнена норма не предлага стабилни социални връзки; ...едно общество, което не се ръководи от общосподелени принципи и което вместо това възнагражда индивидуалното себезадоволяване, е общество, заплашено от разруха.” [13, с.118-119] И както сочи практиката, представителите на потребителското общество /и особено на неговия „елит“/ все повече се отдалечават от проблемите за съществуването на останалите слоеве от населението в собствените си държави, а и на проблемите за оцеляването на социално

слабите слоеве от населението на по-бедните държави в света. По думите на Нобеловия лауреат по икономика и бивш председател на МВФ Джоузеф Стиглиц, казани още през 2000 година по отношение на сблъсъка на интереси в глобалното обществено пространство: „...международните икономически институции - Международният валутен фонд, Световната банка и Световната търговска организация, които определят правилата на играта...често налагаха предписания, гарантиращи интересите на напредналите индустриални държави, а не на развиващия се свят.” [14]

Протичащите в съвременния взаимно свързан глобален свят процеси са толкова динамични, че все повече засилват разделителните линии между хора и общности и проблематизират човешкото съществуване. Тук ще посоча за пример описания в книгата на Джереми Рифкин „Епохата на достъп” един нов тип икономически и социален живот, който се основава не толкова на собствеността и материалния капитал, колкото на интелектуалния капитал на идеи, образи, понятия..., на богатството, основаващо се на човешкото въображение и творчество. Основният пазар в този нов тип социален живот са мрежите, а притежанието се свързва с достъпа в тях. Този достъп авторът определя като преживяване и прогнозира, че това ще бъде най-важната стока за потребление в близкото бъдеще: „Купуваме образование и игри, разкрасяване и елегантност и всичко помежду им - дори самото прекарване на времето. Животът все повече се превръща в стока, а комуникациите, общуването и търговията стават все по-неразчленяеми.” [15, с.14.] Описаното, според автора, е новата култура на хиперкапитализма, в която целият живот е „платено преживяване”. [15, с.14.] От появата на тази книга на книжния пазар са минали не повече от 15 години, а описаната в нея представа вече става факт. Успоредно с това нараства и взаимозависимостта между индивиди и социални общности, а съдържанието на социалните процеси, протичащи в една страна, а и в глобален план, оказва влияние върху съдържанието на процесите във всички други страни и сфери на живот. Тези процеси набират скорост и водят до задълбочаване на различията и противоречията между хора, общности и държави, и внасят несигурност и несправедливост в човешкия живот и съществуване.

Основна и все по-задълбочаваща се днес е и тенденцията на противоречие между обективния ход на обществените и социални процеси и тяхното съдържание, и субективното им изживяване от хора и общности. Това е същностен проблемен въпрос на нашето съвремие - изключително труден за решаване и болезнен като изживяване за всеки човек и човешка общност.

Тук ще подчертая, че причините за тази проявила се в края на ХХ и началото на ХХI век тенденция в света не бива да се търсят единствено в безконтролното развитие и приложение на научно-техническия и на научно-технологическия прогрес. нито само в появата на потребителското общество. Причините са много и комплексни. Те са свързани и с протичащия процес на глобализация, засилил се особено много след рухването на световната социалистическа система, както и с последиците от този процес за развитието на бившите държави-членки, а и за света - спад на икономическо развитие и жизнен стандарт за населението в тези държави, междуетнически, междурелигиозни и други конфликти и стълкновения навсякъде по света, поредната война в Персийския залив, провокираната Арабска пролет и не на последно място - събитията с днешна дата в Русия.

Основаната на принципа на индивидуализма и на егоизма /като най-хипертрофирана форма на индивидуализма/ международна икономическа система и управленските механизми, които тя прилага, не способстват за внасяне на мяра във взаимоотношенията между икономическите субекти - държави и общности. Стимулира се безконтролното натрупване на богатство в ръцете на шепа хора и държави, а доминантата на интересите на свръхсилата Америка в последните десетилетия се оказва с неблагоприятни последиствия за развитието на процесите и явленията в целия свят. Едно от тези последиствия е, например, утвърдилият се в световен мащаб култ към парите, в основата на който е девизът: „Алчността е полезна!“ Това е културата, утвърдила се през осемдесетте години на ХХ век в САЩ - времето на лесните, високорискови кредити с тлъсти комисионни и хонорари... [17, с.10.] Разсъждавайки в тази насока, световноизвестният съвременен режисьор Майкъл Мур в книгата си „Глунави бели мъже“ посочва за новите милионери в САЩ: „За тях алчността е не само добродетел, а лайтмотив. Те толкова сполучливо създадоха

климат за отглеждането на тази алчност, че дори думата вече не се употребява в познатия смисъл. Сега алчността е синоним на Успех!“ [18, с.13] Този девиз започна да се налага като определящ в ценностната ориентация на съвремие то ни и роди както световната организирана престъпност, така и крайната бедност и безкрайната порочност...Доведе и до съвременната глобална финансова и икономическа криза.

Процесът на дехуманизация на обществените реалности се прояви ярко и в отношението на държавите и хората към природата, в резултат на което екологичният проблем взема все по-застрашителни за оцеляването на човечеството размери.

Всички тези проблеми се отразяват и преживяват твърде болезнено от съвременника на ХХI век и се проявяват като отчуждение, песимизъм, депресия: „Данните в световен мащаб показват една, както изглежда, съвременна епидемия от депресия, която се разпростира из целия свят заедно с утвърждаването на съвременния начин на живот. След началото на века всяко следващо поколение е подложено на по-висок риск в сравнение с предходното да изпадне в депресия - не просто тъга, а парализираща апатия, униние, самосъжаление и непосилна безнадеждност, която съсипва живота... Сnižаването на долната граница на възрастта, в която хората за пръв път изживяват депресия, също изглежда световна тенденция.“ [19, с.418.] Успоредно с това сме свидетели на все по-засилващи се форми на насилие във всички сфери на живота - от междуличностното и семейното насилие до това в глобален план между държавите не само на икономическа, но особено силно изразена и на религиозна, и др. основи.

Считам, че на фона на тези дехуманизирани съвременни реалности е необходимо да преосмислим проблема за свободата, дори и в аспекта, завещан ни от Сартр - независеща от никого друго освен от самия човек... Дотолкова, доколкото нейното осъществяване е възможно само в единодействие с отговорността. Отговорност не само за собственото си оцеляване и благополучие, но и за това на другия и другите, на природата и света.

В реалностите на ХХI век при тази висока степен на взаимоотношаност и взаимозависимост на процесите и явленията, на държавите и хората, и на фона на все по-засилващите се конфликти между тях, свързани с

оцеляването, проблемът за свободата придобива изключителна важност. Считам, че днес този проблем би могъл да намира реализация само ако свободата се осъзнае като отношение между равноправни субекти. Тоест, реализирайки отношението си към другия, другите и към природата, конкретният субект /индивид, социална общност, държавно обединение/, да съумява да съблюдава онази мяра, извън която свободата би се превърнала в несвобода и би нарушила принципа на равнопоставеност в общуването и на равновесие в природата. Конкретизирайки виждането си за свободата като обективно отношение, чиято основна характеристика е зависимостта на човек от човека и от външните обстоятелства на жизнената му дейност, ще подчертая ролята и мястото на съзнателността на субектите за нейното реализиране. Приемайки за основополагаща постановката за социалната същност на човека, формираща се и проявяваща се в системата от обществени отношения, ще подчертая, че днес повече от всякога свободата на личността следва да се прояви в активността и инициативността ѝ за промяна на съществуващите обществени реалности. Свободата е свързана с действения характер на човека и с неговата активност, със способността му да взема решения и да отговаря за последствията от своите действия. Изборът е свободен акт, „когато перманентно разкрива реалните тенденции в светлината на новото. Той създава резултати, които са невъзможни за постигане по друг начин освен чрез началото на съзнателното предпочитание.” [20, с.53] В този смисъл изборът е съзнателен ангажимент за бъдещето, свързан със смисъла на човешкото съществуване.

Етико-практическата същност на избора като свободно, съзнателно и отговорно реализирано човешко предпочитание го прави фундаментално значим не само за личностното формиране и развитие, но и за отстояването на човешкото достойнство. В този смисъл считам, че днес повече от всякога съдържанието на обществените реалности в глобален, европейски, регионален и национален аспект провокират бунтът на „Аз-а”. Време е този бунт да се прояви чрез жизнената позиция не на послушника и бедния духом, а в дейността и гражданската позиция на интелектуалеца, на мислещия съвременник, на човека с достойнство. Защото колкото и сложни да са реалностите за човешкото ни съществуване, предпочитанието на прими-

рението пред борбеността не е работещата за бъдещето ни позиция. Днес сме свидетели не толкова на примирението като позиция, а на „удобното” подчинение, превръщащо се в норма на поведение. Разсъждава се така - „Съгласявам се със „силния на деня” /има се предвид притежаващият по някакъв начин власт/ и така и той е доволен, и аз постигам желаното - пари, работа, облаги и др. Подобни. Единственото, за което в такива случаи не се мисли, е личното достойнство. А последното е най-висшето и основно морално право на субекта на дейност и поведение, което трябва да бъде отстоявано чрез отговорността. Последната е винаги субектна, лична. Тя е, както отбелязва Бауман, „най-личната и неотчуждаема от човешките способности и най-скъпоценното от човешките права”, което „не може да бъде отнето, споделяно, отстъпвано или депозирано в името на спокойствието”. [21, с.343]

Взаимодействието между свободата и отговорността и реализирането му в процеса на избор на субектите на дейност и поведение като единен етически комплекс е виждането на Жан-Пол Сартр, което и днес, в комерсиализираните съвременни обществени реалности е потребното средство за тяхното хуманизиране. Най-съществената стъпка в тази посока е отказът на субектите от ширещата се покупко-продажба в сферата на духа. Затова днес философските размисли на Сартр са ни необходими - за да преосмислим ценностите на човешкото си съществуване в един свят, доминиран от насилие, корупция и усещане за безнаказаност, в който стремежът за себеудовлетворение се е превърнал в най-висшата ценност. Философските разсъждения на Сартр ни предлагат една своеобразна култура на съзнанието, основана на свободата на човешкия избор. Тази култура ориентира към „човешки светове” и ценности, които човекът днес, въпреки реалностите, може да сътвори – тези на хуманизма и съпричастността към чуждата другост, на борбата за достойно съществуване. А този ценностен ориентир е потребност на нашето съвремие както в индивидуален, така и в обществен план. Изборът на този ориентир и активността на субектите и социалните общности за неговата реализация биха направили „възможен” човешкият живот. Такова е и основното разбиране за екзистенциализма, както посочва Сартр още в началото на книгата си “Екзистенциализмът е хуманизъм”. [6, с.5]

ЛИТЕРАТУРА

1. Райнова, Ив. Жан-Пол Сартр. Философът без бог. Плевен, ЕЛ, 1995, с.105.
2. Сартр, Жан-Пол. Истина и съществуване. С., 1998., СОНМ, с.13.
3. Пак там.
4. Пак там.
5. Райнова Ив. Жан-Пол Сартр. Философът без бог..., с.104.
6. Сартр, Жан-Пол. Екзистенциализмът е хуманизъм. С, ЛИК,1994, с.13.
7. Пак там, с.14.
8. Пак там, с.16.
9. Пак там, с.17.
10. Пак там, с.20.
11. Пак там, с.28.
12. Виж:Маркс, К., Ф. Енгелс. Съч. Т.3, с. 5.
13. Бжежински, Зб. Извън контрол. С., 1994, с.118-119.
14. Стиллиц, Дж. -Сега, 13.11.2003.
15. Рифкин, Дж. Епохата на достъпа. С., Атика, 2001, с.14.
16. Пак там.
17. Луис, М. Културата на парите. С., Компас,1999, с.10.
18. Мур, М. Глупави бели мъже. С., 2003, с.13.
19. Голдман, Д. Интелигентна емоционалност. С.,Кибя, 2000, с.418.
20. Нешев, К. Философии на морала. С., 1997, с. 53.
21. Бауман, З. Постмодерната етика. С., ЛИК, 2001,с.343.
22. Сартр, Жан-Пол. Екзистенциализмът е хуманизъм. С., ЛИК, 1994, с.5.

REFERENCES

1. Raynova Iv., Jean-Paul Sartre, Chovekat bez Bog.,1994,Pleven,Izdat.EL,s.105.
2. Jean-Paul Sartr, Istina I sashestvuvane,1998,S.,SNOM,s.13.
3. Pak tam.
4. Pak tam.
5. Raynova Iv.,Jean-Paul Sartr, Chovekat bez Bog, 1994, Pleven, Izd.EL,s.104.
6. Sartr Jean-Paul, Ekzistencializmat e humanizam,S.,LIK,1994,s.13.
7. Pak tam,14.
8. Pak tam,s.16.
9. Pak tam,s.17.
10. Pak tam, s.20.
11. Pak tam, s.28.
12. Vig: Marks K.,Engels F., Sach. t 3,str.5.
13. Bjejiniski Zbigneve, Izvan control, S.,1994,str.118-119.
14. Stiglic Dgouzev,v-k Sega,S., 13.11.2003.
15. Rifkin Dg, Elohata na dostapa, S. Atika, 2001,s.14.
16. Pak tam.
17. Vij: Luis M., Culturata na parite, S, Izd.kashta Compas,1999,s.10.
18. Mur Maycal, Glupavi beli maje.,S.,2003,s.13.
19. Goldman D. Inteligentna emocionalnost, S.,Kibeya,s.418.
20. Neshev K., Filosofii na morala,S.,1997,s.53.
21. Bauman Z., Post modernata etika, IK Lik, S.,2001, s.343.
22. Sartre, Jean-Paul. Exzistencializmat e humanizam. S., LIK, 1994, s.5.

LINGUISTIC MEANS OF REALIZATION OF COHESION IN THE NOVEL
“TIMEQUAKE” BY KURT VONNEGUT

Svitlana S. Melnyk

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

Olha I. Serdiukova

Kharkiv Institute of Banking of University of Banking of National Bank of Ukraine

ABSTRACT

The article deals with the analysis of linguistic means which take part in realization of cohesion in the novel “Timequake” by Kurt Vonnegut at the lexical and syntactic levels of language. Special attention is given to such ways of expressing cohesion at the lexical level as synonyms, antonyms, repetition and inversion, elliptical sentences, parceling at the syntactic level correspondingly. The analysis underlines their specificities and role in realization of cohesion in the text of the novel under consideration which makes it coherent, unified, comprehensible and vivid.

Key words: text category, lexical level, syntactic level, cohesion, supra-phrasal unit, synonyms, antonyms, repetition, inversion, elliptical sentences, parceling, coherent.

Introduction. A lot of works in Russian [1; 3; 5] and foreign [10; 11; 12; 13; 14] linguistics are devoted to text categories which are considered constituent parts of text. I. R. Galperin gave the most profound and complete in-depth look to this problem. He has singled out such text categories as information, cohesion, continuum, division, autosemantics, retrospection, prospection, modality, integrity and completeness [4]. “Text category is a feature characteristic of all types of texts ... it is a typological feature. Text, in its turn, can be considered as a combination of inter-related in some way text categories” [6, p. 13].

Aim and objectives. The aim of the article is to research linguistic means of realization of cohesion at the lexical and syntactic levels of language. We share the linguists’ opinion and understand cohesion as a basic text category which expresses logical and semantic links and relations between elements of different language levels which function in text structure [4, p. 38].

Cohesion provides logical sequence and correlation of separate utterances, facts, actions, etc. which can be expressed in a formal way, mainly by linguistic means based on substitution pronouns, lexical repetition, presence of conjunctions, corresponding grammar forms, etc [7, p. 48].

Main material. According to the means of its realization cohesion is known to be internal and

external (or explicit). As our article deals with external cohesion which has formal indices expressed by grammatical and lexical means [8, p. 27-28] thorough attention will be paid to it.

Explicit cohesion is traditionally divided into phonetic, lexical, derivational, morphological, syntactic [9, p. 68].

After analyzing the language of the novel “Timequake” by K. Vonnegut, we have come to the conclusion that synonyms, antonyms, repetition, inversion, ellipsis and parceling are the most interesting and productive means of realization of cohesion found in the text of the novel.

Specifying synonyms are usually employed for characterizing the object more completely as every synonym reveals a certain additional shade of meaning. The aim of this stylistic device is the usage of two or more synonyms (placed nearby as a rule) for denoting the same or similar meaning: *He won his Nobel in 1975 for demanding a halt to the testing of nuclear weapons. He, of course, had already tested his. His wife was a pediatrician! What sort of person could perfect a hydrogen bomb while married to a child-care specialist? What sort of physician would stay with a mate that cracked? <...> His pediatrician wife, Elena Bonner, accepted it for him there. But isn’t time for us to ask now if she, or any pediatrician or healer, wasn’t more deserving of a Peace Prize than anyone who had a hand in*

creating an H-bomb for any kind of government anywhere? [15, p. 17]. In the given context not only specifying synonyms are employed (pediatrician, healer, child-care specialist), but three synonyms (within one paragraph) for identifying the profession of a doctor (pediatrician, child-care specialist, physician) are used as well. Moreover, specifying synonyms pediatrician or healer are used nearby, mixed lexical repetition of lexeme pediatrician is observed (repetition within the same paragraph, distant repetition within the supra-phrasal unit). Distant lexical repetition of the word combination a hydrogen bomb – a H-bomb is used but we deal with a mixed abbreviation in the second case.

The analysis showed that the synonyms used in the novel under research are different from each other according to their structure (simple, derived and compound), parts of speech they belong to (Participle I, Participle II, adjectives, nouns), members of the sentence (the predicate, attribute, object): “But that was godlike with a little g” he wrote. “They identified themselves with minor deities who only avenged and destroyed...” [15, p. 18]; He said without a scintilla of regret, “I made sandwiches of German soldiers between an erupting Earth and an exploding sky, and in a blizzard of razor blades.” [15, p. 18], etc.

It is known that antonyms are usually used in pairs. Antonyms are widely spread among qualitative adjectives and nouns denoting quality or condition. However, antonyms are observed among verbs and adverbs as well. We shall have a look at some examples: “People so smart you can’t believe it, and people so dumb you can’t believe it. People so nice you can’t believe it, and people so mean you can’t believe it.” [15, p. 19]. The writer contrasts nice people to mean ones, smart – to dumb that it is even hard to believe that such people exist and such strong disbelief is underlined by lexical repetition you can’t believe it which functions as a complete syntactic parallelism.

But nothing implies something, just as up implies down and sweet implies sour, as man implies woman and drunk implies sober and happy implies sad [15, p.26]. The given example is full of antonymous pairs: negative and indefinite pronouns nothing – something, adverbs of direction up – down, qualitative adjectives sweet – sour, happy – sad, nouns man – woman, drunk – sober, which are bound by means of coordinating conjunctions which are the realization of cohesion.

“The first something to be implied by all the nothing,” he said, “was in fact two something, who were God and Satan. God was male. Satan was female. They implied each other, and hence were peers in the emerging power structure, which was itself nothing but an implication. Power was implied by weakness.” <...> “God created the heaven and the earth,” the old, long-out-of-print science fiction writer went on. “And the earth was without form, and void, and darkness was upon the face of the deep. And the spirit of God moved upon the face of the waters. Satan could have done this herself, but she thought it was stupid, action for the sake of action. What was the point? She didn’t say anything at first [15, p. 27]. The writer contrasts God and His creations to Satan and Her evil. It is necessary to mention that God is said to be a male and Satan is a female: they are opposed by gender. When God is meant, He has created the heaven and the earth, unlike Satan who considers that actions are worth nothing and she thought it was stupid, action for the sake of action; God appears in Power, while Satan appears in weakness.

Zoltan was crying and laughing simultaneously [15, p. 30]. This example illustrates the usage of homogeneous antonymous predicates and stylistic device of oxymoron whereas these two actions happen at the same time and absolutely exclude each other.

Cohesion can be realized by means of repetition as well, the great variety of which is widely employed in the K. Vonnegut’s novel – simple repetition: “There are no males in Europe your age for you to talk to. He himself was a kid during Kilgore Trout’s and my war, as were Elie Wiesel and Jersy Kosinski and Milos Forman, and on and on [15, p. 19], expanded repetition: “Do any human beings ever realize life while they live it? – every, every minute? [15, p. 25], framing repetition: Hooray for firemen! Scum of the Earth as some may be in their daily lives, they can all be saints in emergencies. Hooray for firemen [15, p. 16], anadiplosis: Here’s the thing: After an atom bomb was dropped on Hiroshima, and then another one was dropped on Nagasaki, Joy’s Pride was ordered to drop yet another one on Yokohama, on a couple of million “little yellow bastards”. The little yellow bastards were called “little yellow bastards” back then [15, p. 16]. Inversion is a syntactic stylistic device the main role of which is to attract the reader’s attention to the given information and make it logically emphatic. On analyzing the novel “Timequake” by K. Vonnegut, we can state that the

following types of inversion are used by the author: full and partial inversion, the type of inversion in which prepositional object is placed at the beginning of the sentence: *Without imaginations, though, they couldn't do what their ancestors had done, which was read interesting, heart-warming stories in the faces of one another* [15, p. 23], the type when the predicate precedes the subject: *He was left-handed, as was I until my parents made me switch, and as are my daughters Edith and Lily, or, as we call them affectionately, Edie Bucket and Lolly-boo. "In the beginning there was absolutely nothing, and I mean nothing" he said* [15, p. 26], the type when negative particle is used at the beginning of the sentence making it emotionally colored: *But not long after I moved my family from Schenectady, New York, to Cape Cod, television, a much better buy for advertisers than magazines, made playing short story pinball for a living obsolete* [15, p. 20]. It is obvious that inversion gives greater additional expressiveness to the utterance which makes the novel vivid and bright.

Cohesion at the syntactic level can be realized by means of elliptical sentences as well. It is known that such sentences are characteristic features of dialogues and it has been proved by the analysis of the novel. As for the types of elliptical constructions, they vary greatly – auxiliary verbs *do, did, does, is* are omitted: *"Anything interesting happen at work today, Honey-bunch?"* [15, p. 15] – the auxiliary verb *did* is omitted at the beginning of the sentence; both main members of the sentences are omitted or at least one of them: *Trout described the third atom bomb like this: "A purple motherfucker as big as a boiler in the basement of a mid-size junior high school."* [15, p. 17] – in the given example the predicate is omitted. So, it is evident that these elliptical constructions are used by the author as a means of expressing a real, vivid conversation.

Parceling is another means of realization of cohesion at the syntactic level of the language. In a parceled construction, although the two parts are separated by a finalizing sentence tone in oral speech and by a full stop in written speech, they relate to each other as parts of one and the same sentence. The analysis of the novel "Timequake" by K. Vonnegut shows that parceling is used rather rarely but it has the certain stylistic value – parceling intensifies the sense of the main part, what the character believes in: *She died believing in the Trinity and Heaven. And Hell. And all the rest of it. I'm so glad. Why? Because I loved her* [15, p. 81]; parceling can fulfill a descriptive

function: *"The wolf also shall dwell with the lamb, and the leopard shall lie down with the kid; and the calf and the young lion and the fating together; and a little child shall lead them."* [15, p. 52] and the author, describing the situations, thinks over the possible cases when animals, usually enemies in wildlife, have a rest together and obey a child; parceling of subordinate clauses makes the utterance rhythmic and dynamic: *She died believing in the Trinity and Heaven, and Hell, and all the rest of it. I'm so glad. Why? Because I loved her* [15, p. 81]. This two-component parceled construction makes the utterance expressive.

Conclusions. So, after doing the research of linguistic means of realization of cohesion in the novel "Timequake" by K. Vonnegut at the lexical and syntactic levels of the language, we can draw the conclusion that synonyms are frequently used in the novel under consideration, but it is necessary to mention that specifying synonyms prevail over substitution ones.

Antonyms employed in the novel can be of any part of speech and various structures enriching language of the text.

Repetition within the same micro-context is a means of emotional and logical emphasis of the utterance the main function of which is to express stylistically colored reaction to what has been said and make it dynamic. The analysis shows that chain repetition has not been used in K. Vonnegut's novel.

Inversion used in the analyzed novel attracts the reader's attention to the main events from the author's point of view and makes the narration coherent and complete.

The information in elliptical constructions is redistributed to the saved elements due to the omitted ones and fulfill the function of linguistic economy. The meaning of such sentences is understood from the situation or context. Such constructions, like inversion, are widespread in the analyzed novel. Parceling is rarely used in the novel but possesses a certain degree of expressiveness thanks to which a reader can imagine and comprehend the events in a more colorful way.

Thus, all the means by which cohesion is realized in the novel "Timequake" by K. Vonnegut, make it coherent, integral, expressive and complete.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. К проблеме связности прозаического текста. Сб. ст., посвящ. памяти акад. В. В. Виноградова. М., 1971, с. 22-30.
2. Бабенко, Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста. М., Флинта, Наука, 2003, 496 с.
3. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата. К., Вища школа, 1993, 200 с.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования М., Наука, 1981, 141 с.
5. Инфантова, Г. Г. Реализация категории связности в устном тексте. Структура и семантика. М., 2001. Т. 1, с. 54-62.
6. Лукин В. А. Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа. М., Ось – 89, 1999, 192 с.
7. Матвеева, Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий: Синхронно-составительный очерк. Свердловск. Изд-во Урал. ун-та, 1990, 172 с.
8. Николина Н. А. Структура повествования в автобиографической прозе. - *РЯШ*, 1986, № 4, с. 56-61.
9. Шанский, Н. М. Филологический анализ художественного текста. Пособие для студентов филолог. факульт. вузов. СПб., Специальная литература, 1999, 319 с.
10. Beaugrande, Robert de and Wolfgang U. Dressler, *Introduction to Text Linguistics*. Harlow: Longman, 1981, 270 pp.
11. Brown, Gillian and George Yule, *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 302 pp.
12. Clark, Herbert H., *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 167 pp.
13. Givón, Talmy, "Coherence in the Text and Coherence in the Mind", in *Coherence in Spontaneous Text*, edited by Morton Ann Gernsbacher and Talmy Givón. Amsterdam: John Benjamins, 1995, 267 pp.
14. Halliday, M.A.K; and Ruqayia Hasan, *Cohesion in English*. London: Longman, 1976. – 374 pp.
15. Vonnegut, K., *Timequake*. New York: G. P. Putnam's Son's, 1997, 219 pp.

REFERENCES

1. Arutyunova, N. D. K problem svyaznosti prozaicheskogo teksta Sb. st., posvyasch. Pamyati akad. V. V. Vinogradova. M., 1971, s. 22-30.
2. Babenko, L. G. Lingvisticheskii analiz khu-dozhestvennogo teksta. Teoria i praktika. M., Flinta : Nauka, 2003. – 496 s.
3. Vorobyova, O. P. Tekstovye kategorii i factor adresata. K., Vyscha shkola, 1993, 200 s.
4. Galperin, I. R. Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovania. M., Nauka, 1981, 141 s.
5. Infantova, G. G. Realizatsia kategorii svyaznosti v ustnom tekste [Tekst] / G. G. Infantova. Tekst. Struktura I semantika. – M. 2001. – Vol. 1. – S. 54-62.
6. Lukin, V. A. Khudozhestvennyi tekst : Osnovy lingvisticheskoi teorii i elementy analiza / V. A. Lukin. – M. : Os – 89, 1999. – 192 s.
7. Matveeva, T. V. Funktsionalnye stili v aspekte tekstovykh kategorii : Sinkhronno-sopostavitelnyi ocherk / T. V. Matveeva. – Sverdlovsk : Izd-vo Ural. un-ta, 1990. – 172 s.
8. Nikolina, N. A. Struktura povestvovaniya v avtobiograficheskoi proze / N. A. Nikolina. – RYASH, 1986. – № 4. – S. 56-61.
9. Shanskii, N. M. Filologicheskii analiz khudozhestvennogo teksta : Posobie dlya studentov filolog. fakult. vuzov SPb., : Spe-tsialnaya literature, 1999, 319 s.
10. Beaugrande, Robert de and Wolfgang U. Dressler, *Introduction to Text Linguistics*. Harlow: Longman, 1981, 270 pp.
11. Brown, Gillian and George Yule, *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 302 pp.
12. Clark, Herbert H., *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 167 pp.
13. Givón, Talmy, "Coherence in the Text and Coherence in the Mind", in *Coherence in Spontaneous Text*, edited by Morton Ann Gernsbacher and Talmy Givón. Amsterdam: John Benjamins, 1995, 267 pp.
14. Halliday, M.A.K; and Ruqayia Hasan, *Cohesion in English*. London: Longman, 1976, 374 pp.
15. Vonnegut, K., *Timequake*. New York: G. P. Putnam's Son's, 1997, 219 pp.

HUMOUR IN AN ENGLISH FOR TOURISM TEXTBOOK

Ivan Sokolov

E-mail: mail.sokolov@gmail.com

ABSTRACT

The paper presents a study of verbal humour in “English for International Tourism Intermediate”, the main book used in an ESP course for students of Tourism. The study was carried out employing the Semantic Script Theory of Humour and the General Theory of Verbal Humour. It was found out that the coursebook and workbook contain very little humour, despite the authors’ claim that it is a useful tool in the field of tourism, especially when giving a talk to a group of people. The humour scripts are not exploited for teaching purposes whatsoever. Since humour competence is an important part of communicative competence and humour is a valuable pedagogical instrument, the course has to be supplemented with additional material to deal with this inadequacy.

Key words: *humour research, humour script, foreign language teaching, communicative competence, pedagogy*

INTRODUCTION

Recent years have seen a growing interest in humour research. Humour and its use and effects have been studied by experts working in different areas of science, including pedagogy. The notable achievements in the linguistics of humour have found reflection in language teaching and books of activities specifically devoted to learning English with humour or developing certain language skills have been published [Woolard 1996, Woolard 1999, Medgyes 2002, Tranter 2011].

Humour is an essential part of human communication. Since the main goal of any language teaching is to develop communicative competence, it definitely has its place in the foreign language (FL) classroom. Moreover, if used appropriately, humour can create certain pedagogical advantages. The motivational role of positive humour and laughter is undeniable. As Medgyes points out, humour releases tension, brings students closer together, develops creative thinking, generates a happy classroom, introduces a refreshing change from routine language-learning procedure, enhances motivation, etc. [Medgyes 2002: 5].

However, due to the often controversial nature of humour, many coursebook writers generally tend to be on the safe side and avoid including humour in their FL teaching materials. This is even truer for the majority of English for spe-

cific purposes (ESP) textbooks, probably because of the fact that they are meant to train learners how to use the language in a certain job or field of work, which is regarded as a “serious” thing. No serious empirical study exists, however, to prove this point.

The present paper aims to fill this gap, at least partially, by examining the verbal humour in an English for tourism textbook used as the main book in teaching students of Tourism at Prof. Dr Assen Zlatarov University, Burgas. The method employed is script analysis and knowledge resources analysis (in some cases) as defined by the Semantic Script Theory of Humour (SSTH) [Raskin 1985] and the General Theory of Verbal Humour (GTVH) [Attardo and Raskin 1991]. The results of the study can then be used to determine how to supplement the course by selecting or designing humour tasks and materials so that students can benefit from both the pedagogical and the communicative advantages humour offers.

THEORETICAL BACKGROUND

Humour is not easy to define. There are a number of definitions and views of the nature of humour, depending on the subject the authors are specialists in. Some have directly related it to laughter; the comic, the funny or the ludicrous; the expression of a feeling of superiority over somebody who has a defect or is at a disadvan-

tage; psychological theories usually deal with the incongruity or disparities involved in humour and their perception and resolution, etc. [for an overview and taxonomy of the major theories, see Attardo 1994 and Genova 2011: 15-81].

For the purpose of the present study, we will accept Raskin's views on humour postulated in his SSTH, the first linguistic-based theory of verbal humour. According to him, "a text can be characterized as a single-joke-carrying text if both of the [following] conditions are satisfied: (i) The text is compatible, fully or in part, with two different scripts; (ii) The two scripts with which the text is compatible are opposite. The two scripts with which some text is compatible are said to fully or in part overlap in this text." [Raskin 1985: 99].

Raskin also introduces the notion of "humour competence" following Chomsky's model of linguistic competence [Chomsky 1965]. Generally, much in the same way as an idealized native speaker can tell if a sentence belongs to the set of grammatical sentences, Raskin claims that the speaker can tell if a joke is funny or not. Consequently, he builds his SSTH along two components, a script-based lexicon and combinatorial rules. A script is an organised chunk of information about something, in the broadest sense (other terms used by different authors with the same meaning are "frames" and "schemata"). It is a cognitive structure internalised by the speaker which provides the speaker with information on how things are done, organised, etc. This information is usually typical, such as well-established routines and common ways to do things and to go about activities. To clarify his notion, Raskin gives as an example the lexical script of the word *doctor*, which is then used in a joke he analyses [Raskin 1985: 85].

Scripts can be of two basic types: lexical and non-lexical. Lexical scripts give information pertaining to words (lexical knowledge), while non-lexical give information pertaining to the world (encyclopaedic knowledge). To illustrate their relation, Raskin proposes an image consisting of four concentric circles [1985: 135]. The circle in the centre shows the linguistic scripts, i.e. those which are supposed to be known to any native speaker of the language because of their being a native speaker. The external circles represent the non-linguistic scripts in order of accessibility to the speakers in general. General knowledge scripts are immediately adjacent to linguistic scripts and are defined as those which are generally known to speakers, but do not di-

rectly affect their use of the language (e.g. Bulgaria is in Europe). The same is true of restricted knowledge scripts, that is those which are known to a small number of people because they are specialists in a certain area, or members of a particular group or part of society, etc. (e.g. the structural formula for starch). Individual scripts are those which are probably unique to a person. When presented on the graph, each node (=script) is connected to other nodes by links that specify types of relation such as synonymy, hyponymy, agenthood, instrumenthood, etc. and account for the occurrence of connotation. The nodes carry the lexical entries, thus providing the access to the scripts as the entries are the triggers. A script is a certain domain of this graph with a certain range and including several lexical entries and the links between them. These semantic links provide the extra-lexical, quasi-encyclopaedic aspect of the script-based lexicon. Every word can then be "characterized by a limited domain of the continuous semantic graph" [Raskin 1985:84].

The second element of Raskin's semantic theory is the combinatorial rules that are used "to combine the scripts evoked by the words of the sentence into one [if unambiguous] or more [if ambiguous] compatible combinations" [1985: 86] that determine the semantic interpretation. First, the rules will check for syntactically inappropriate scripts and rule them out. Then, the mode of communication has to be determined, that is whether it is bona-fide (not violating the principle of cooperation [Grice 1975] or non-bona-fide (violating one or more of Grice's maxims). In the bona-fide mode the combinatorial rules will not aim to come up with all possible ambiguities, but disambiguate a sentence to exactly one meaning. Then the rules check whether the evoked scripts involve any conditions on their use and if so, whether these conditions are satisfied. According to the results, the scripts will be marked again, presuppositions and inferences generated and stored. Finally, the semantic interpretation produced in this way is compared to "world information" (potentially disambiguating sentences if the rules failed to do it so far) and then added to the information already stored. In non-bona-fide mode, the combinatorial rules will "modify their format with regard to the operations described above and also assume additional responsibilities" [Raskin 1985: 92].

If a text is ambiguous, that is it has two "senses" or two "meanings" which are opposite, yet at the same time both compatible with a "reading"

of the text, and they overlap totally or partially, the text is perceived as a joke. Script oppositeness is a matter of situational, contextual, or local antonyms. Oppositeness can therefore be defined and detected by the combinatorial rules in the semantic links. The script oppositions fall into three main classes: actual vs. non-actual, normal vs. abnormal, and possible vs. impossible. They are all instances of a basic opposition between real and unreal situations in the text and are instantiated into more concrete oppositions (Raskin lists five common oppositions appearing in the jokes he has analysed: good/bad, life/death, obscene/non-obscene, money/no-money and high/low stature [185: 113-114, 127]).

Attardo and Raskin's GTVH [1991] is a revised version of the SSTH, "a linguistic theory 'at large' – that is, it includes other areas of linguistics as well, including, most notably, textual linguistics, the theory of narrativity, and pragmatics" [Attardo 1994: 222]. This broadening is achieved through the introduction of six Knowledge Resources (KR): script opposition (SO), logical mechanism (LM), target (TA), narrative strategy (NS), language (LA) and situation (SI).

LA contains all the information necessary for the verbalisation of a text and is responsible for the exact wording of the text and for the placement of the functional elements that constitute it. NS refers to the genre, or rather microgenre as it were of the joke. TA selects who is the "butt" of the joke. However, not all jokes necessarily have a target, so it is an optional feature. The SI of a joke is what the joke is about and the props it contains: the objects, participants, instruments, activities, etc. The LM is the parameter that accounts for the way in which the two senses in the joke are brought together, for example faulty logic, figure-ground reversal, punning, etc. SO deals with the script opposition as presented in the SSTH, with a few differences. The KR are arranged hierarchically, each parameter determining the parameters before itself and being determined by those after, in the following order:

SO→LM→SI→TA→NS→LA.

Since the two theories were published, they have seen a number of developments and "enhancements". Attardo himself offered an upgrade of the GTVH by presenting a theory of how to analyse humour in long humorous texts (2001), where the basic concept of "humour script" remains unchanged. His other ideas, however, have

been met with controversial reaction and fall outside the scope of the present work.

RESEARCH AND DISCUSSION

The object of research is the intermediate level coursebook and workbook of *English for International Tourism*, an ESP language course published by Pearson Education Limited and used as the main book in teaching students of Tourism at Prof. Dr Assen Zlatarov University, Burgas. *English for International Tourism* is a three-level series designed to meet the English language needs of professionals working in the tourism industry and students of tourism in further education. It includes authentic material and helps learners build confidence in professional skills such as dealing with enquiries, marketing destinations, negotiating, offering advice, etc.; develop language awareness through an integrated grammar and skills syllabus; acquire specialised vocabulary; practise language skills in realistic case studies [Strutt 2013: 3].

The coursebook [Strutt 2013] is 128 A4 pages long and contains ten units and two consolidation sections. Each unit has the same structure: a grammar lesson; a vocabulary lesson; a professional skills lesson; and a case study lesson, each of them two pages long. The book also comprises a writing bank of models of different text types, pairwork files, a grammar reference section and audio scripts of the listening exercises. There is an accompanying DVD-ROM that can be used either alongside the coursebook or as a free-standing video for private study and coursebook audio CDs.

The workbook (Harrison 2013) is 52 A4 pages long (without answer key) or 64 A4 pages long (with key). It contains extra tasks for each of the ten coursebook units that can be used either in class or for private study. It also comprises a list of abbreviations used in the tourism industry and audio scripts of the listening exercises in the workbook.

The study of *English for International Tourism Intermediate* found 12 humorous texts, seven of which in the coursebook and five in the workbook. Some of the texts contain multiple humour scripts, due to their nature or that of the exercises they are used in. Five can certainly be regarded as "funny" although for some researchers they may be borderline cases with regards to the requirements of the SSTH and GTVH. All the studied scripts are verbal.

Here is a brief description of the humorous texts stressing their specifics to exemplify the type of data looked for, followed by a summary of the findings and comments:

Unit 2 of the coursebook contains two puns which are used for humorous purposes. Both appear in the Pairwork Files (File 3, Unit 2) (Strutt 2013: 103) in two different texts about airlines and obesity and both involve names. In the first, Eagle Airlines spokeswoman called Robin Swift justifies the company's decision to make obese passengers pay for a second seat. The play is on the names used in the text, which are compatible with two different scripts:

Eagle	[+Proper noun]
Robin	[+Proper noun (name and
Swift	surname)] [+Human]

on the one hand, and

eagle	[+Animate] [+Bird] =flies well; large; powerful; prays on other animals and birds
robin	[+Animate] [+Bird] =sings well; small
swift	[+Animate] [+Bird] =makes high-pitched sounds; small; long wings

on the other. As the eagle is considered the king of birds and an excellent flier, it is natural for an airline to be named after it. The two small birds stand lower in the bird hierarchy and chirp well, which is consistent with their position as a spokesperson. Their smallness, however, provides another opposition: with the obesity of the passengers who should pay for two seats. Therefore, Robin Swift would naturally stand up for "normal weight" passengers rather than put herself in the shoes of obese ones.

In the second extract, it is reported that a woman who was forced to buy a second seat won a lawsuit against an airline called Cowperjet. Again, the pun is on the interpretation of Cowperjet as a proper or common noun(s). In the proper noun script, Cowper is perhaps the company owner's name and jet (a plane driven by jet engines) is a common noun often added to a person's name to form airline designations. In a second interpretation, the airline name can be read as three separate words: "[one] cow per jet." Among others, the lexical script for cow includes the following offensive meaning:

cow	[+Human] [+Female] =unpleasant].
-----	-------------------------------------

Thus the script for cow is linked to the script for woman and may refer to the obese woman who was made to buy a second seat after boarding the plane. In this case, besides as humorous, the resulting pun can also be regarded as ironic or offensive, with obese people being the target of the joke.

Another example of a humour script is found in Exercise 1, Unit 9 [Strutt 2013: 78]. The exercise lists some customer feedback to be evaluated as reasonable and unreasonable. A customer, obviously British, complains:

"It took us nine hours to fly home from Barbados to England. It only took the Americans three hours to get home."

The complaint has the structure of a joke with a punchline in final position and scripts having the oppositions of possible/impossible and clever/dumb. The logical mechanism employed is faulty logic.

Exercise 11 in Review and Consolidation 2 of the coursebook [Strutt 2013: 95] lists eight sentences which, according to the book author, do not make sense and the learner is required to correct them by writing the opposite to the personal qualities given in them. The exercise is meant to practise prefixation of adjectives. However, the sentences do make sense if seen as a violation of the principle of cooperation [Grice 1975]. As they are devoid of context, it is not possible to decide whether they are meant as humour, irony, lie, etc. Those which are closest to the description of humour are as follows:

No one wants to work with a person who is reliable and capable of correcting his or her mistakes.

Many hotel guests are honest and steal the towels.

He's totally competent: he never files anything and often loses documents.

She was awfully polite and just took the tickets off me without saying *thank you*.

In certain contexts, these sentences may be viewed as containing humour scripts which fit the basic opposition of real/unreal.

Exercise 13 in the same section [Strutt 2013: 95] is also a source of humour resulting from error. Learners are required to read a brochure extract and correct spelling mistakes. Half of the mistakes are, however, open to a second, humor-

ous interpretation. Here is the text with the mistakes underlined and numbered for the ease of discussion:

Located in downtown Rio and (1) closed to the business (2) distract, this brand-new (3) accomodation comprises a total of 74 (4) suits and 114 bedrooms. The conference centre is within (5) waking distance of the Tiradentes Palace and the National Library. Nearby points of (6) intrest include (7) teh famous Carioca Aqueduct and the Santa Teresa quarter with its cafés and restaurants. Each room has a fully (8) stoked fridge and a direct-dial telephone with (9) voicemail. Bathroom features include baths and/or showers, bidets and hairdryers. The international airport is just 25 minutes away by car or (10) shuttel bus.

As can be seen, all mistakes are typographical with a letter or two missing, added or misplaced. Some of them have, however, resulted in humorous puns, namely (1), (2), (5), (8), (9) and possibly (4). Although they will be immediately registered as errors by a native speaker, they will certainly bring a smile too, because of the implications they carry. “Within waking distance” (5) used instead of the collocation “within walking distance,” for example, carries the image of somebody sleeping and opening his eyes to find himself in the specified place. “Voicemail” (9) used instead of the homonymous “voicemail” may bring associations with “male voice” and so on. The text is an example multiple humour scripts found in a single paragraph.

Two more texts in the coursebook can be regarded as mildly funny and narrowly meet the script opposition criteria of the SSTH and GTVH. These are the first text in File 3, Unit 2 [Strutt 2013: 103] and the second listening text in Exercise 1, Unit 10 [Strutt 2013: 86], where a man describes a practical joke played on him. Both texts have the narrative strategy of an anecdote.

The workbook was found to have fewer humour scripts. The third listening text in Exercise 2, Unit 5 [Harrison 2013: 22] begins with a light joke about the benefits of bad weather made by a guide showing visitors around a museum. The script opposition is of the good/bad type.

The book also contains a funny anecdote about an unfortunate team-building event (Exercise 6, Unit 10) [Harrison 2013: 41] and three funny dialogues (Exercise 2, Unit 10) (Harrison 2013: 42), where the conventions of making small talk are flouted.

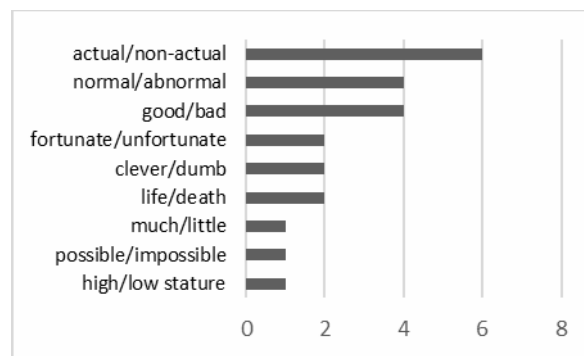
To sum up, the study has found 12 humorous texts: seven in the coursebook and five in the

workbook. The two books contain a total of 23 different humour scripts, six of which are perceived aurally (listening texts) and 17 are perceived visually (reading texts) (Table 1). Non-verbal humour was not detected.

Table 1. Number of humorous texts and humour scripts found

Humorous texts	12 (SB: 7; WB: 5)
Humour scripts,	23
of which	
aural	6
visual	17

The script oppositions are of several different types (Figure 1). The most common ones are actual vs. non-actual, probably because of the fact that one of the exercises where humour was found comprises puns due to spelling mistakes, and normal vs. abnormal. What is more, some oppositions are more distinct and “mainstream” with regards to the SSTH and GTVH, while others can be considered “borderline” between humour and non-humour. Therefore, they can be divided into strong oppositions, for example those based on puns in the first two texts and the Barbados-to-England joke, and weak oppositions, for example those found in the anecdotes.

Figure 1. Number of humour scripts per type

The results of the study show that humour is rarely found in the coursebook and workbook of *English for International Tourism Intermediate*, despite the fact that the authors advocate its use when speaking to a group of tourists: “Use some humour or an anecdote to maintain interest” [Strutt 2013: 45] and “Be enthusiastic and use humour” [Harrison 2013: 22]. In a way, this can be regarded as something natural for a book meant to be sold worldwide and used by learners of different cultural, religious, etc. backgrounds. Besides, there are certain drawbacks in incorporating humour in textbooks. As Schmitz points

out, humorous discourse "institutionalized" in this way runs the risk of becoming stale very quickly for many humorous texts can become outdated in a matter of months (2002).

However, some of the examples of humour commented above seem to appear in the books only because they were taken from other sources as reading texts. None are exploited by the authors to develop students' humour competence as part of their overall communicative competence or for pedagogical purposes. This means that students are devoid both of an essential communication strategy and an efficient and motivating learning tool.

As far as communication in the FL is concerned, attention should be focused on the differences and similarities between the humorous discourse in the FL and the mother tongue with regards to the six knowledge resources of the GTVH. As each nation has its own culture, there are humour scripts that are commonly used in its jokes and there are others that are considered inappropriate or tabooed and learners need to be aware of this. There may be different narrative strategies too, for example limericks in English. Many of the jokes of a nationality share common targets, which are the result of socioeconomic situations that shape the country's culture, but will be incomprehensible to people from other countries. Commonly used logical mechanisms and situations also may differ from country to country. Finally, the language, that is the exact wording of the joke, is of particular importance for the funny effect it can achieve (for a more detailed discussion, see Sokolov 2002).

As for using humour as a pedagogical tool, if employed carefully with regards to age, FL level of proficiency, cultural and ethnic background, etc., it can create an enjoyable and relaxed atmosphere in the classroom, stimulate learners' motivation, productivity and creativity and have a positive effect on learning in general.

CONCLUSIONS

The study has found few instances of humour used in *English for International Tourism Intermediate* (Strutt 2013, Harrison 2013), which is the main English language coursebook for students of Tourism at Prof. Dr Assen Zlatarov University, Burgas. Therefore, the course has to be supplemented in accordance with the aims of the course programme. Since the main goal is for

students to acquire the type of communicative competence that will enable them to work efficiently in the tourism industry, they will need to have some humour competence too so as to use or avoid the use of humour appropriately and when necessary. Besides, humour can be a valuable pedagogical tool, if applied with due care.

REFERENCES

- Attardo, Salvatore. 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Attardo, Salvatore. 2001. *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Attardo, Salvatore and Victor Raskin. 1991. Script theory revis(it)ed: joke similarity and joke representation model. *Humor*. 4:3-4. 293-347.
- Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Genova, Dafina. 2011. *Studying Humor Seriously*. [no place]: Faber Publishers.
- Grice, H. Paul. 1975. Logic and conversation. In Peter Cole and Jerry Morgan (eds.) *Syntax and Semantics*. Vol. 3. *Speech Acts*. New York: Academic. 41-59.
- Harrison, Louis. 2013. *English for International Tourism: Intermediate Workbook*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Medgyes, Péter. 2002. *Laughing Matters*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raskin, Victor. 1985. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht, Boston, Lancaster: D. Reidel.
- Schmitz, John Robert. 2002. Humour as a pedagogical tool in foreign language and translation courses. *Humor*. 15-1. 89-113.
- Sokolov, Ivan. 2002. Modern linguistic theories of humour: Implications for foreign language teaching. *Annual Assen Zlatarov University*. Vol. XXXI. Pt. 2. Bourgas, Bulgaria. 102-109.
- Strutt, Peter. 2013. *English for International Tourism: Intermediate Coursebook*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Tranter, Geoff. 2011. *Using Humour in the English Classroom: Teaching Ideas and Activities*. Stuttgart: Ernst Klett Sprachen.
- Woolard, George. 1996. *Lessons with Laughter*. Hove: Language Teaching Publications.
- Woolard, George. 1999. *Grammar with Laughter*. Hove: Language Teaching Publications.

ИНТЕГРАТИВЕН МОДЕЛ ЗА ПСИХОСОЦИАЛНА ПОДКРЕПА НА ОНКОБОЛНИ ХОРА И ТЕХНИТЕ СЕМЕЙСТВА

Биляна Великова-Цонкова

THE INTEGRATIVE PSYCHOSOCIAL SUPPORT MODEL FOR THE CANCER PATIENTS AND THEIR FAMILIES

Bilyana Velikova-Tzonkova
E-mail: bvelikova@yahoo.com

ABSTRACT

The article explores the theme of the cancer psychosocial rehabilitation. It discusses the basic psychosocial support model aimed at improving the individual functioning and psychological well-being after cancer diagnosis. The paper also presented Bulgarian and world's best practice models in psychosocial care services for cancer patients.

Key words: social rehabilitation, cancer patients, model for psychosocial support

ВЪВЕДЕНИЕ

Статията разглежда темата за социалната и психологическа рехабилитация на онкоболни хора и техните семейства. За целта се обсъжда базисен теоретико-аналитичен модел на психосоциална подкрепа, включващ различни инициативи и практики, насочени към възстановяване и/или подобряване индивидуалното физическо функциониране и психологическо благополучие след диагностициране със злокачествено заболяване. Интегративният модел за психосоциална подкрепа акцентира върху възможностите за предлагане на специализирана грижа както за конкретния човек, така и за неговите близки, отговаряйки на емоционалните и социални предизвикателства, пред които изправя живото застрашаващата болест. Водещ принцип на подобен модел е повишаване качеството на живот на пациента след диагностициране с онкологично заболяване.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Увеличаващият се брой на новодиагностицирани случаи на онкологични заболявания в национален и световен мащаб, както и нарастващият процент на оцелелите след болестта хора, формира социална потребност от редефиниране на възприятието за това за-

боляване в перспективата на хроничната болест. Справянето с болестта - или т.нар. cancer survivorship, бива концептуализиран през 2006 г. от Националния раков институт на САЩ като „времето от поставяне на диагнозата до края на жизнения път” [4]. Това ново разбиране за същността на болестта рак налага различна перспектива относно пациентските нужди от систематична професионална подкрепа за разрешаването на различни физически, психологически и социални проблеми, корелиращи с онкодиагнозата и последиците от нея. С откриването на заболяването онкоболният човек е изправен пред необходимостта да предприеме стъпки, за да възстанови отнетите му от рака функционални способности, а също така да приеме и да се адаптира към новата жизнена ситуация. За да се реализират ефективно процесите на адаптация и ресоциализация, е нужна мобилизация на всички налични индивидуални и групови ресурси, съотнесени към конкретната жизнена ситуация. За съжаление, процесът не винаги протича безпроблемно и приключва успешно, което довежда до социална алиенация и/или принудителна самоизолация на онкоболните хора. Причините за подобно негативно развитие могат да се търсят в няколко насоки: клинични характеристики на заболяването и последици от проведеното лечение; липса на добре развита социална мрежа, която да подпомага

процеса на адаптация; неинформираност относно възможностите за получаване на психосоциална подкрепа от общността в лицето на предлаганите от различни рехабилитационни програми, инициативи и практики за подпомагане на ресоциализацията. Всичко това обуславя необходимостта от дискутиране на добрите практики, обединяващи се около един интегративен модел за медицинска, психологическа и социална подкрепа, който да обслужва онкоболните хора и техните близки в процеса на реадaptация.

Психологическа и социална рехабилитация на онкоболните хора

Цялостният процес на рехабилитация може да се опише чрез усилията, действията, инициативите и интервенциите, насочени към връщане състоянието на здраве и повишаване качеството на живот след тежко или инвалидизиращо боледуване. При онкологично болните хора рехабилитацията се дефинира като процес, подкрепящ пациента и семейството му за постигане на възможно най-доброто физическо, социално, психологическо и професионално функциониране при ограничаващите условия на злокачественото заболяване и неговото лечение [3]. Комплексната рехабилитация на онкоболни хора е една сравнително нова област в сферата на здравеопазването и социалните дейности, поради което липсват достатъчно данни и препоръки за нейното реализиране.

В мнозинството от случаите раково болните хора сами или с подкрепата на своето семейство се справят с кризисната ситуация и успяват да възстановят физическото си и психическо здраве. Други пациенти обаче, поради огромния стрес и/или физическата инвалидизация, следствие от болестта, се нуждаят от професионална подкрепа, за да постигнат оптималното за своето състояние личностно функциониране.

Процесът на рехабилитация може да стартира веднага след поставяне на диагнозата (ранна рехабилитация) или да се провежда паралелно с активното лечение, а също така да е насочен към последствията от болестта и стимулиране на ресоциализацията на индивида (късна рехабилитация).

Комплексната рехабилитация включва широк спектър от разнородни услуги, насочени към осъществяването на медицинската, психологическа и социална рехабилитация.

Във фокуса на интерес на настоящата статия са предимно измеренията на психосоциалната рехабилитация. Тя е насочена към ограничаване влиянието на болестта до степен да се постигне максимална социална адаптация [2]. Психологическата рехабилитация се насочва към следните проблемни области: справяне с кризисната ситуация чрез мобилизиране на личните ресурси; понижаване на тревожността чрез редуциране на страха от влошаване на състоянието и от неблагоприятния изход; овладяване на депресивната симптоматика; подпомагане на реадaptационния процес чрез промяна на възприятието за болестта и балансиране на емоционалното състояние, както и подобряване на психичното функциониране чрез възстановяване на ежедневните активности. Интервенциите в тази насока имат за цел да повишат качеството на живот на пациента и неговите близки.

В същото време не бива да се подценява фактът, че онкологичните заболявания поради своята специфика и разнolikост изискват много по-широк набор от рехабилитационни грижи в сравнение с всеки друг медицински проблем [3]. Поради тази причина рехабилитацията трябва се основава на холистичния и всеобхватен подход на медицинската грижа, ангажиращ експертните познания на различни специалисти. Целта е да създаде социална мрежа от професионалисти, която да стимулира, фасилитира и подпомага управлението на кризисната ситуация от онкоболния човек.

В този екип от специалисти се включват както медици, така и психоонколози, психотерапевти и психолози, социални работници и трудотерапевти. Психоонколозите са дипломирани специалисти в областта на психоонкологията, които имат базисна квалификация в някоя от следните области: медицина, социално дело, психология, педагогика, теология и други. Психоонколозите се срещат и разговарят с онкоболните хора и техните близки по различни теми, провокирани от болестта. В този смисъл психоонколозите са по-скоро консултанти и в по-малка степен терапевти, които оказват кризисна интервенция, насочена към преодоляване на шока от диагнозата и рedefиниране на жизнената ситуация по конструктивен начин. Психотерапевтите се ангажират в процеса на психосоциална рехабилитация в случаите, когато в следствие от заболяването се отключат психични проблеми или се обострят налични такива. Във всеки случай успешният психотерапевт трябва да притежа-

ва съответните професионални компетентности за работа с онкологично болни хора и техните семейства. Нуждата от наличието на социален работник в мултидисциплинарния екип от специалисти, осъществяващи процеса на психосоциална рехабилитация, се обосновава от факта, че злокачественото заболяване повлиява негативно различни аспекти на социалното функциониране на личността. Финансови загуби от продължителното лечение и инвалидизация, несигурна бъдеща професионална реализация, заплахата от загуба на личната независимост, както и по-голямото натоварване, което трябва да поемат близките заради създалата се ситуация, са само част от проблемите, които се налага да решава онкоболният човек.

Социалните услуги са насочени към предоставяне на психосоциално консултиране по проблемните области, разкривайки възможностите за действие с оглед на конкретния случай и ситуация. Консултирането в онкологията е по отношение на адаптацията към диагнозата и лечението, справянето с жизнените промени, кризисна интервенция, консултиране относно сексуални дисфункции, семейно консултиране, консултиране за преодоляване на загубата на близък и преминаване през етапа на скръбта и болката. Когато проблематиката е извън компетентността на социалния работник, пациентът се препраща за консултация към съответния специалист по финансови консултации, психотерапия, палиативни грижи.

Конкретните измервания на процеса на психосоциална рехабилитация се определят в зависимост от индивидуалните потребности, естеството на заболяването и структурата на организацията, в която се осъществява процесът. Важен елемент на този холистичен подход е постигане на отношения на сътрудничеството между отделните участници в процеса на психосоциална рехабилитация. Пациенти, семейство и екип от специалисти заедно трябва да определят реалистични за изпълнение цели на програмата за индивидуална психосоциална адаптация, като структурират и планират стъпките за постигане на оптимално функциониране.

Добри световни и български практики

В САЩ функционират редица програми за медицинска рехабилитация на онкоболни хора, но само част от тях включват и психосоциален компонент. Подобни са рехабилита-

ционните програми, предлагани от Онкологичния център Мемориъл Слоан Кетъринг и програма Тапестри. Последната включва петдневен стационарен режим, фокусиран върху създаване на сигурна среда за пациента, в която се провеждат ежедневни групови срещи за споделяне, арттерапевтични сесии, сесии по йога и медитация, дискусии върху темите за контрола върху болката, страха от смъртта и умираването. Основен принцип, върху който се изгражда програмата, е предлагане на социална подкрепа и взаимопомощ от хора със сходни проблеми. Данни от проведени изследвания представят обнадеждаващи резултати за ефективността на тази и други подобни програми [3].

Заслужаващ внимание е и скандинавският интегративен модел за психосоциална подкрепа на онкологично болни хора.

В Дания грижата за осъществяване на рехабилитационни програми за онкоболни хора от 1 януари 2007 г. се възлага на 98-те общини в страната. Към 2011 г. функционират две изследователски програми, спонсорирани от Датската онкологична асоциация и НОВО Нордик [2].

През последните петнадесет години в Норвегия, благодарение на съвместните усилия на правителството, здравната система и Норвежката онкологична общност, са създадени специализирани служби, предлагащи рехабилитационни услуги с различна времева продължителност. Като клинични и извънклинични услуги към онкологичните отделения и диспансери се предлагат възможности за провеждане на физиотерапия, психологическо консултиране и терапия, консултации с диетолог и социален работник [2].

Във Финландия развитието на рехабилитационната програма за онкологично болни хора стартира в началото на 70-те години на 20 век, инспирирана от дейността на онкологичните общности и насочена предимно за хора с ларингеален рак, които имат нужда от обучение за получаване на езофагеална реч и помощ, за да се справят с предизвикателствата, произтичащи от болестта. В следващите десетилетия рехабилитацията на рака се превръща в синоним на пет или седемдневни мултидисциплинарни курсове, които се организират от пациентските организации или онкологичните общества в страната. От 2000 г. Финландската онкологична общност, подемайки тази идея, разширява предлагания модел на рехабилитационни услуги, включвайки

дейности, насочени към повишаване усещането за благополучие и качество на живот на онкологично болните хора и техните семейства. Понастоящем рехабилитационните услуги обхващат широк набор от дейности, предлагани както от държавната здравна система, така и от неправителствени организации [2].

В Холандия през 80-те години на двадесети век правителствени мерки иницират създаване на експертни онкологични центрове с локални представителства, целящи подобряване на качеството на онкологичната пациентска и палиативна грижа. Профилактични прегледи и дейности за психосоциална подкрепа се предлагат в болници и първични медицински звена, както и в специализирани центрове за психосоциална грижа. Психолози, социални работници, диетолози и физиотерапевти се включват в тези инициативи, като финансирането им е частично покрито от националната здравноосигурителна система. Онкологичната рехабилитация, иницирана от онкологичните центрове през 1996-1997 г., се концентрира в многодименсионална дванадесетседмична програма, съчетаваща физически упражнения и психологически тренинги. Целта на програмата е подобряване качеството на живот, физическото, психологическо и социално функциониране, както и намаляване страничните ефекти от болестта и лечението. Програмата се реализира в болници, рехабилитационни центрове и първични медицински звена под ръководството на мултидисциплинарни екипи. Понастоящем всички здравни центрове в Холандия предлагат програмата на онкоболните пациенти. От 2010 г онкологичната рехабилитация се финансира от националната здравна каса [2].

В Германия програмата за рехабилитация, включително и онкологична рехабилитация, е интегрален елемент от социалната осигурителна система, чиито основи се поставят през деветнадесети век. Основният слоган на програмата е „рехабилитация преди пенсиониране“ (Reha vor Rente), отразявайки идеята за рехабилитация като превенция на ранното пенсиониране. Немската рехабилитационна система се различава в голяма степен от другите европейски системи поради своята самостоятелност и отделеност от първичната здравна грижа. Онкологичните комплексни рехабилитационни дейности се извършват предимно в специализирани центрове, в ко-

ито работят мултидисциплинарни екипи. Обикновено програмата е с триседмична продължителност и включва занимания по физиотерапия, обучителни програми, релаксационен тренинг, функционален тренинг, психонкологично лечение, групови сесии, консултации с диетолог, социален работник, както и професионален консултант, съобразени с конкретните нужди на всеки пациент [5].

Данни от проведени изследвания потвърждават ефективността на програмите за рехабилитация след онкологично заболяване и показват, че тези услуги подобряват качеството на живот, физическото функциониране и общо благосъстояние на онкологично болните хора [2; 3].

В България пример за подобна добре работеща програма за онкологична рехабилитация е Програма Виктория, стартирана като идеен проект за създаване на модел от социални услуги за последваща грижа за пациенти с онкологични заболявания и впоследствие осъществявана с финансовата помощ на държавата. Програма Виктория представлява комплексен модел за медицинска, социална и психологическа рехабилитация на жени след оперативно лечение на рак на гърдата [1]. В рамките на десет дни засегнатите жени имат възможност да посещават занятия по физикална терапия за възстановяване двигателната активност на засегнатия крайник и профилактика на лимфния застои и свързаните с него последици; индивидуална и групов психотерапия; арт- и трудотерапия; музико- и цветотерапия; както и специална програма за занимания през свободното време [1].

На основата на направения преглед на теоретичните специфики на интегративния модел за психосоциална рехабилитация и добрите световни и национални практики за неговото прилагане, може да се обобщи, че е безспорна ползата от подобен вид систематична, организирана, професионална социална подкрепа, която да медира процеса на психосоциална рехабилитация на личността. Засилваният се научен и практически интерес към проблематиката се диктува от увеличаващия се брой хора, които оцеляват след страшната диагноза, както и стигматизирането на групите за взаимопомощ и подкрепа. Постигането на физическото преборване на болестта със средствата на медицината обуславя потребността от възстановяване на нормалното функциониране на личността и повишаване качеството на живот.

Не бива да се пренебрегва фактът, че независимо от наличните възможности за професионална социална подкрепа, у някои раково болни хора доминира представата, че животът след болестта никога не ще се върне към обичайното си русло, тъй като ракът е оставил своя жесток отпечатък, отнемайки завинаги радостта и надеждите за светло бъдеще. Поради тази причина те смятат, че е безмислено да се търси професионална социална подкрепа, от която толкова много се нуждаят. Не по-малко са другите пациенти, които успяват да се върнат към нормалното русло на живота и да оценят неговата незаемима ценност. Това са хората, които осъзнават високата цена, която са платили, и преосмислят и преподреждат своите приоритети, често възприемайки коренно различен модел на живот и взаимоотношения с околните.

В заключение може да се каже, че от изключително значение за нормалното съществуване на реадaptацията след онкологично заболяване е прилагането на комплексни рехабилитационни интервенции и дейности, насочени към редуциране симптомите на дистрес и тревожност, повишаване качеството на живот на раковите пациенти, стимулиране и възстановяване обичайните нива на функциониране и усещането за благополучие. Рехабилитацията на онкозаболяванията трябва да се разглежда през многодименсионалната перспектива на хроничното заболяване и комплексното му влияние върху човешкия живот. Холистичният модел за възприемане на злокачественото заболяване и неговите непосредствени и дългосрочни последици за отделния човек, семейството и обществото като цяло, предопределя нуждата

от структуриране и реализиране на мултидименсионална и мултидисциплинарна програма за медицинска и психосоциална рехабилитация. Като такава програмата трябва да стане основен елемент от продължаващата здравна грижа за всеки един раково болен човек и неговото семейство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Програма Виктория, АПОЗ.
2. Hellbom, M., C. Bergelt, M. Bergenmar, B. Gijssen, J. Loge, M. Rautalathi, A. Smaradottir & Ch. Johansen. Cancer rehabilitation: A Nordic and European perspective. - *Acta Oncologica*. 2011 (50); pp. 179-186.
3. McQuellon, R., S. Danhauer. Psychosocial rehabilitation in cancer care, *Oncology*. 2006; pp. 1952-1964.
4. National cancer institute at the National institutes of health. - <http://www.cancer.gov>.
5. Reha nach Krebs.

REFERENCES

1. Programa Victoriya, APOZ.
2. Hellbom, M., C. Bergelt, M. Bergenmar, B. Gijssen, J. Loge, M. Rautalathi, A. Smaradottir, & Ch. Johansen. Cancer rehabilitation: A Nordic and European perspective. - *Acta Oncologica*. 2011 (50); pp. 179-186.
3. McQuellon, R., Danhauer, S., Psychosocial rehabilitation in cancer care, *Oncology*. 2006; pp. 1952-1964.
4. National cancer institute at the National institutes of health. - <http://www.cancer.gov>.
5. Reha nach Krebs..

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ФОРМИРАНЕ НА УЧИЛИЩНА ОБЩНОСТ ЧРЕЗ ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ РОЛИ НА УЧИТЕЛЯ

Биляна Великова-Цонкова

POSSIBILITIES FOR FORMATION OF SCHOOL COMMUNITY THROUGH TEACHERS' PROFESSIONAL ROLES

Bilyana Velikova-Tzonkova
E-mail: bvelikova@yahoo.com

ABSTRACT

The article discusses the teacher's leading position for initiating and maintaining the community at school. It focuses on the analysis of the system of formal and informal social roles performed by the teachers in the school context, that make the development prospects of community ethos and culture possible.

Key words: school community, formal and informal roles of teacher, professional community in school

ВЪВЕДЕНИЕ

В условията на съвременната динамична социална реалност значима част от промените в областта на образованието се насочват към оптимизиране взаимодействието между участниците в процеса на обучение. Формирането на общност се идентифицира като една от базисните потребности на съвременната образователна система, стимулираща ефективния процес на учене, тъй като единствено чрез взаимодействие между преките и косвени участници в процеса на обучение (ученици, учители, семейство, училищно ръководство и администрация, социална общност) могат успешно да се решат проблемите на развитието на детската личност. Интересът към проблематиката произтича от възможностите, които предлага подобен модел на обучителна общност за превенция и ограничаване на редица социално значими проблеми като преждевременно отпадане на рискови групи деца от училище, управление на конфликти в образователен контекст, справяне с предизвикателствата за обучение на деца в поликултурна образователна среда, повишаване мотивацията за учене и личностно развитие на учениците и др. Това предопределя актуалната обществена потребност от инициране на дискусия и търсене на възможни решения на проблемните ситуации, свързани с и/или

произтичащи от неефективната комуникация и взаимодействия в образователната среда.

В настоящия доклад се дискутира водещата роля на учителя за инициране и поддържане на обучителна общност като стратегия за противодействие на конфликтните ситуации и неблагоприятия в училище. Акцентът се поставя върху анализ на системата от формални и неформални социални роли във формализирана по своята същност среда на училищния контекст, които чрез процесите на групов динамича правят възможни перспективите за развитие на общностен етос и култура.

ИЗЛОЖЕНИЕ

В контекста на формализираната училищна институция все по-трудно осъществими са принципите на ефективна комуникация и взаимодействие между участниците в обучителния процес. Вероятно поради липсата на мотивация или компетентност, маскирани зад предписанията на професионалните роли, позовавайки се на задълженията, произтичащи от йерархията в отношенията, учители и ученици все по-често губят диалогичността в общуването помежду си и вместо да решават заедно възникналите проблеми, ги задълбочават.

Извън формализираните взаимоотношения между преподавател и ученик стоят възможностите, които предоставя неформалната структура на отношения за успешното постигане на споделени цели за придобиване на знание, развитие на умения и способности, личен и професионален просперитет.

Формални и неформални роли на учителя в училище

Учителите са свързващото звено между учениците, колегите си, училищната администрация, семействата и членовете на общността, към която се съотнася училището. Обезпечавайки връзката между всички участници в образователния процес, учителят има възможност да фасилитира междуличностните отношения и комуникация, съотнесими към ефективния обучителен процес и индивидуалното развитие на учениците. Природата на тези взаимодействия варира в зависимост от намеренията на учителите и потребностите на техните ученици. Тези от тях, които срещат затруднения с усвояването на учебния материал, както и учениците в риск от отпадане от училище, се нуждаят в голяма степен от проактивната подкрепа на своите учители [7]. Именно поради това професионалните роли на учителя днес се простират отвъд формализираните отношения, като ролевият диапазон се разширява до изпълнението на неформалните по своята същност функции за обгрижване, предлагане на подкрепа и съпричастно отношение. Ангажирането с подобни отношения дава възможност на учителя да противодейства на факторите, негативно влияещи върху училищната успеваемост и цялостното усещане за благополучие на учениците в училище.

Ключовите отношения, в които учителите участват от позицията на предписанията на професионалните си роли, както и възможностите, които им предоставя неформалната структура на взаимодействия, са „ситуирани“ в базисния контекст на класната стая и училището, но отиват отвъд предписанията на формализираната структура, достигайки до семейството и дома на своите ученици и социалната общност, към която принадлежат.

За съжаление, актуални изследвания относно статусно-ролевия профил на учителя доказват явната съпротива и невъзможност на учителя да се идентифицира с „нетипични“ роли извън контекста на преките му професионални задължения [3]. Последното силно

затруднява взаимодействието с учениците, които „изискват“ тези роли от учителя. Често, именно в ситуации на конфликт, се проявява противоречието между „реалния“ статусно-ролеви профил на учителя и „актуалния“, който е и желаният от учениците профил. Невъзможността на учителя да „отговори“ на нуждите и очакванията на учениците чрез професионалните роли, които изпълнява, рязко снижава авторитета му и поставя под съмнение престижността на училищната институция изобщо [2].

Отношения „учител – ученици“

В исторически аспект интересът към тази тема датира от повече от 2000 години, като свидетелства за това се откриват в трудовете на Платон, Сократ и Конфуций, които акцентират върху диалогичността в общуването и взаимодействието между учителя и неговите ученици. В съвременното психологическите модели на интеракцията „учител – ученици“ се съсредоточават около две противоположни концепции - бихевиористката теория за ученето на Б. Скинър и принципите на конструктивизма. Съгласно бихевиористката теория за ученето, учителят се явява посредникът, предаващ знание, а учениците са пасивни получатели на информацията. Учителят представя съдържанието на учебния материал и с помощта на упражнения подпомага неговото запомняне от учениците, което в голяма степен формализира отношенията помежду им.

Взаимовръзката между учител и ученик се рedefинира с развитието на когнитивната психология. Следвайки принципите на конструктивизма, моделът за взаимодействие между учители и ученици се насочва към съвместното конструиране на знание. Така се формира обучителна общност, ангажирана със социалния дискурс и конструирането на споделени разбирания [7]. В този модел на общност ролята на учителя е тази на фасилитатор, насочващ и обогатяващ учебната дейност на децата, които от своя страна стават съпомагатели на процеса.

През последните години акцентът в отношенията между учители и ученици се поставя върху психосоциалните им измерения. Съществуват убедителни данни, че загрижените учители, които изпълняват ролята на наставници, довереници и ролеви модели за своите ученици, допринасят в значителна степен за развитието на техния индивидуален потенциал [7]. Фокусирането върху психосоциалните

аспекти на преподаването е от особена важност за всички ученици, защото предлага допълнителни ресурси за справяне както с конфликтни ситуации в училище, така и с кризисни периоди в живота на детето извън него.

Отношения „учители – семейство” и „учители – местна общност”

Безспорна е положителната роля, която оказва ползотворното взаимодействие между учители и родители върху обучителния процес и усещането за благополучие на учениците в училище. Родителите и семейството могат да се включат в училищния живот под различни форми - участие в обучителни дейности, членуване в училищното настоятелство и др. По този начин грижовните родители и учители обединяват ресурсите на училището с ресурсите на семейната среда, за да подсилят резултатите от образователните и социални интервенции в името на благополучието на децата.

Що се отнася до иницирането на ефективно взаимодействие между учители и местна общност (квартал, населено място), в която се ситиуира даденото училище, тепърва се осъзнават възможностите на подобно сътрудничество. Местната общност би могла да бъде ангажирана в училищния живот чрез предоставяне на възможност тя да подпомогне обучителния процес чрез материални и нематериални ресурси като например допълнително включване към програмата за обучение на дискусии с известни общественици или представяне дейността на местни организации [7].

Отношения с колегите в училище

Професионалните отношения между учителите в училище се координират от правила и норми, указващи преди всичко начина, по който те комуникират и взаимодействат помежду си в рамките на учебния процес и задълженията в училище. Интересен аспект на тези взаимодействия са перспективите, които те предлагат от гледна точка на усъвършенстването на професионалната практика на преподавателите и продължаващото обучение за придобиване на нови знания и умения и надграждане на вече формираните такива. Отлични възможностите предлагат различни програми и инициативи, сред които ясно се разграничават програмите за наставничество на начинаещите учители. Целта на тези програми е да подпомогнат професионалното раз-

витие на учителите чрез стимулиране на колегиалност и създаване на споделени стандарти за практика, насочени към формиране и поддържане на общности от професионалисти. Подобни програми отиват далеч отвъд формализираната структура на отношения между учителите в училище, предоставяйки възможност те да конструират и поддържат нов модел на общностност – образователна общност в училище.

В пряка релация с нея е моделът на взаимоотношения между учителите в т. нар. професионални общности.

Характеристики на професионалните общности на учителите

Дуфор дефинира професионалната общност на учителите като „обучители, които работят заедно по събирането на информация (данни), решаването на проблеми и прилагането на решенията в практиката” [4].

Онова, което диференцира общността, е специфичната култура на единство и общностен етос, характеризиращ се с индивидуално интериоризиране на груповите норми и ценности [1]. За съжаление, повечето данни от проведени изследвания върху темата са съсредоточени върху описание спецификите на общностната култура на професионалистите от различни професионални общности, основаващи се на сходство в профилирането, образователната степен и др. [5].

Неизследвани са перспективите за структуриране на професионална общност между преподавателите в рамките на едно училище. Възможностите, които предоставя подобен тип неформална организация, са от изключително значение за развитието както на всеки участник в обучителния процес, така и на цялостната образователна система.

Една от базисните характеристики на професионалната общност е възможността за осъществяване на процеса на „учене заедно”, при който водещият принцип е, че колективното познание значително надвишава индивидуалния капацитет на знания. В термините на системната теория колективният разум и знания, надвишаващи тези на отделния индивид – участник в групата, отразява един от аспектите на „разпределеното познание” [5]. В своето професионално ежедневие обаче преподавателите разчитат преди всичко на своята компетентност и познания в съответната област, за да управляват обучителните ситуации. Поради това, за да се реализира

съвместното учене, е нужна промяна в нагласата им относно необходимостта да получават нови знания от своите колеги.

В практиката Маклафлин и Талбърт разграничават три типа училищна култура от гледна точка на постигнатото ниво на професионална общност [5]. Училищата със слаба професионална култура демонстрират строго спазване на йерархията в отношенията, взаимна изолация между учителите, като обучителната цел е насочена към наизустяване на учебния материал. Във втория тип училища, които Маклафлин и Талбърт определят като силно традиционалистки, преподавателите регулярно комуникират и взаимодействат помежду си, но фокусът на тези срещи е свързан с процеса на предаване на знания на учениците, а не с по-задълбочения професионален контакт и сътрудничество. Училища, в които има формирана професионална общност, се характеризират с екипно взаимодействие между учителите, готовност за обмяна на знания и конструктивни дискусии върху теми от съвместния училищен живот [5].

Реализацията на принципите на професионалната общност в училище в действителност се оказва трудно постижима и процесът за нейното осъществяване е белязан от някои негативни особености. Пример за това е т.нар. „норма за изолираност“ между преподавателите, която се основава на специфичното разделение на структурите в училище, доколкото по своята същност практикуването на обучителния процес е изолирана активност. Това е така, защото учителите насочват своите усилия към класната стая и случващото се в нея и посвещават повече време и енергия на своето преподаване, отколкото на инвестиране в колегиални отношения с другите преподаватели. В относително безопасното пространство на класната стая те се чувстват в значителна степен „имунизирани“ срещу евентуални конфликтни ситуации и отношения. От друга страна, демотивиращи иницирането на общност са неуспешните опити на учителите за обединение, при което единството се реализира на повърхностно ниво, водейки до взаимни разочарования и загуба на доверие [5].

Като цяло липсват данни, свидетелстващи за световни или национални добри практики за реализиране на професионална общност на учителите в училище. В теоретичен план може да се предположи, че мотивацията за ней-

ното постигане е добра основа за иницирането на процеса.

Образователна общност в училище

В по-широк контекст комуникацията и взаимодействието между всички участници в образователния процес трябва да бъдат целенасочено направлявани по посока формирането на общност. Според модела на М. С. Пек трансформациите, през които трябва да премине групата, за да достигне до общността изискват усилия от всички и лична ангажираност с процеса. Пек идентифицира четири етапа, през които преминава групата, докато достигне до общност [6].

Първият етап е т.нар. *псевдообщност*, за който е характерна тенденцията да се „играе на общност“. Специфично за етапа е, че членовете на групата в опитите си да се харесат на другите и да избегнат противоречията и конфликтите помежду си, минимизират различията и негативните преживявания. Формално групата изглежда така, сякаш функционира като едно цяло, но в действителност себепознанието, откритостта и истинското споделяне не могат да се реализират.

След открояването на индивидуалните различия групата навлиза в *стадия на хаос*. Той се провокира от добри намерения за промяна и развитие, които обаче не са добре изпълнени. Групата все още се опитва да уеднакви различията, но го прави, влизайки в неконструктивни спорове и битки.

Пътят за постигане на общност след стадия на хаос минава през *стадия на празнотата*. Това е най-трудният, но и решаващ стадий във формирането на общност. Той се характеризира с освобождаване от комуникационните бариери (предразсъдъци, очаквания, идеализации, грешно формирано впечатление, готови решения, опити за контрол над другите и обслужване на собственото его), които пречат на членовете на групата да постигнат откритост в общуването и отношенията помежду си. Стадият стартира, когато членовете на групата започнат открито да споделят своите страхове, поражения, неуспехи.

Общностният дух предполага готовност да се приеме всеки като част от цялото. Общността се характеризира с позитивизъм и реалистична визия. Процесът на трансформация на една група в общност изисква не малко лични жертви, но и групова саможертва, преминавайки през етапа на „празнотата“ [6].

Освобождаването от бариерите и предразсъдъците отваря пространство за ново усещане за сигурност, върху което да се изградят екипната работа и конструктивният диалог.

Отчитайки процесуалните предизвикателства пред иницирането и поддържането на общност в училище, могат да се очертаят някои схематични насоки за бъдещи действия. Като начало е нужно да се отбележи, че професионалното взаимодействие между преподавателите в дадена образователна институция предполага формиране на общност на ниво училище чрез инициране на целенасочени неформални отношения на сътрудничество, готовност за оказване на подкрепа, отвореност към чуждото мнение, диалогичност в общуването и съпричастност към училищния живот във всичките му проявления. Постигнатата общност, съгласно Бела и сътрудници, е „група от хора, които са социално взаимозависими, участват заедно в дискусии и вземане на решения по различни въпроси и споделят общи практики, като едновременно създават и подхранват съществуването на общността” [5]. Подобни социални формирания трудно се иницират и поддържат, тъй като е нужно време и мотивация за тяхното реализиране, както и подкрепа от всички участници в процеса на обучение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Динамичната социална среда налага промяна във визията за същността на образователния процес и ролята на различните участници в него. Общественото внимание трябва да се насочи към възможностите, които предлага обучителната институция за стимулиране на индивидуалното и групово развитие чрез инициране и активно подпомагане на културата на образователната общност. Водеща е ролята на учителя, който чрез своите професионални умения и компетентности, но също така и неформален авторитет сред ученици, колеги, семейство и местна общност е „овластен” да управлява и насочва тези процеси в училище. Но без съдействието и активната подкрепа на всеки участник, ангажиран с образователния процес, е невъзможно постигането на единство на целите и споделена визия за бъдещето.

ЛИТЕРАТУРА

1. Великова-Цонкова, Б. Психологически характеристики на успешните училищни

общности. - Управление и образование. 2013, IX (4), с.124-130.

2. Калоянова, Н. Училищна агресия и статусно-ролеви профил на учителя – модел на ученици от гимназиален етап. - Сборник „40 години Шуменски университет“, Шумен, 2011, с. 400-405.

3. Калоянова, Н. Някои нетипични роли на съвременния учител. - Предизвикателствата пред висшето образование и научните изследвания в условията на криза. Бургас, 2010, с. 254-261.

4. DuFour, R., What is a professional learning community. - *Educational leadership*. 2004, 61 (8), pp. 6-11

5. Grossman, P., S. Wineburg. *What makes Teacher Community Different from a Gathering of Teachers? An Occasional Paper*. Center for the study of teaching and policy. University of Washington, USA. 2000

6. Peck, M.S. *In search of stones*. NY: Hyperion. 1995

7. Wang, M., H. Walberg. *Teacher relationships*. Laboratory for student succes, <http://msan.wceruw.org/>

REFERENCES

1. Velikova-Tsonkova, B. Psihologicheski karakteristiki na uspehnite uchilistni obstnosti. - *Upravlenie s obrazovanie*. 2013, IX (4), s. 124-130.

2. Kaloyanova, N. Uchilishtna agresiya i statusno-rolevi profil na uchitleya – model na uchennitsi ot gimnazialen etap. - *Sbornik „40 godini Shumenski univer-sitet”*, Shumen, 2011, s. 400-405

3. Kaloyanova, N. Nyakoi netipichni roli na savremenniya uchitel. - *Predizvikelstva pred vissheto obrazovanie i nauchnite izsledvaniya v usloviyata na kriza*. Burgas, 2010, s. 254-261

4. DuFour, R., What is a professional learning community. *Educational leadership*. 2004, 61 (8), pp. 6-11

5. Grossman, P., S. Wineburg. *What makes Teacher Community Different from a Gathering of Teachers? An Occasional Paper*. Center for the study of teaching and policy. University of Washington, USA. 2000

6. Peck, M.S. *In search of stones*. NY: Hyperion. 1995

7. Wang, M., H. Walberg. *Teacher relationships*. Laboratory for student succes, <http://msan.wceruw.org/>

**ПЕДАГОГИЧЕСКАТА КОМПЕТЕНТНОСТ НА СОЦИАЛНИТЕ ПЕДАГОЗИ И
ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА КЕЙС-МЕТОДА ЗА ФОРМИРАНЕТО Й**

Елена Дичева

**SOCIAL PEDAGOGUES' PEDAGOGICAL COMPETENCE AND ABILITIES OF THE
CASE-STUDY METHOD FOR ITS FORMATION**

Elena Dicheva
E-mail: di4_el@ abv.bg

ABSTRACT

The article analyzes the components of the professional pedagogical competence, shares an experience in applying the capabilities of the Case-method in the teaching process of academic disciplines like "Family Pedagogy", "Preventive Pedagogy", "Social and pedagogical prevention", "Pedagogy of the deviant behavior" for the purpose of forming a pedagogical competence of the future social pedagogues.

Key words: *pedagogical competence, social pedagogue, case method, facility, application, the sequence of solutions of the case-situations*

ВЪВЕДЕНИЕ

За да е конкурентоспособен един специалист в сферата на своята професионална дейност, той трябва да притежава следните базови характеристики: насоченост, гъвкавост, компетентност. Без да пренебрегваме значимостта на първите две категории, като продължение на предишни публикации проектираме интереса и вниманието си в настоящия материал върху педагогическата компетентност на социалните педагози и възможностите на кейс-метода за придобиването и формирането ѝ в процеса на профилиращото обучение по специалността във ВУЗ [2].

Актуалността на нуждата от изграждането и формирането на педагогическа компетентност у бъдещите социални педагози е продиктувана от ярко изразената насока на работа с хора от различните социални групи, нарасналите проблеми на социализация на съвременното подрастващо поколение (във връзка с липсата на необходимото възпитание на децата от страна на родителите заради тяхната заетост или отсъствие, девиантно поведение, различни форми на зависимост, трудности и проблеми със здравето, развитието на личността и др.), както и широкото разпространение и внедряването на социално-педагогическата дейност в институциите за социализация. Във връзка с това фор-

мирането на педагогическа компетентност у студентите – бъдещи социални педагози в процеса на обучението ще им позволи придобиването на практически навици за работа с различни категории хора, способност за професионална и социална мобилност, или с други думи – способност за ефективна реализация на социално-педагогическата функция.

Социално-педагогическата функция е присъща на всички специалисти, използващи потенциала на социума в своята дейност, но дейността на социалния педагог е характерна с това, че е насочена към оказване на помощ на човека и подготовката му за преодоляване на различни трудности. В своята професионална дейност, отнасяща се към типа професии „човек-човек“, социалният педагог решава редица задачи: формиране на знания, умения, навици; развитие у подрастващите на личностни качества за преодоляване на трудностите на дезадаптацията, свързани с проблеми в социализацията, семейството и средата. Успешното им решаване изисква наличието на висока степен на педагогическа компетентност у бъдещите социални педагози.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Проблемът с формирането на професионалната компетентност на различните специалисти е във връзка с компетентностния подход

– крайъгълният камък на Болонския процес и произтичащите от него стратегически общоевропейски програми и концепции – основа на политики в областта на образованието и обучението, науката като фактори за устойчив икономически растеж на страните от Общността. Той определя формирането на личностни и професионални качества, обезпечавачи успешност на използване на знания и умения в различните сфери на социалната практика и детерминира необходимостта от постоянно творческо самоопределение и саморазвитие. Има особена актуалност и намира отражение в работата на много изследователи. В последните години на компетентността като научен проблем отделят внимание автори като Г. Бонева, Д. Господинов, Л. Десев, В. Делибалтова, Б. Здравкова, Р. Кузманова-Карталова, Д. Левтерова, Б. Мизова, Л. Милков, С. Николаева, Р. Пейчева, Н. Петрова-Димитрова, Пл. Радев, Я. Рашева-Мерджанова, Кл. Сапунджиева, Р. Стаматов, Я. Тоцева, Г. Христовова, С. Цветанска, С. Чавдарова-Костова и др. Но проблемът за формиране на педагогическа компетентност на бъдещите социални педагози се нуждае от допълване и обосноваване.

Анализът на литературата по проблема на компетентността показва цялата сложност и не еднозначност на трактуване на понятията „компетентност“, „педагогическа компетенция и компетентност“, подходите за тяхното формиране и оценяване, независимо от продължителността им на изучаване и изясняване в системата на хуманитарните науки [7: 43]. В настоящата разработка компетентността определяме като образованост, набор от знания, умения и нагласи, завършен комплекс от способности и качества, пригодност за изпълнение на дейности във водещите сфери на производство и адекватно поведение във всяка ситуация, а компетенцията – като пълномощия, предоставени на специалиста (организацията) в изпълнение на конкретната дейност [8:5]. Изучаването на психологопедагогическата литература позволи уточнението, че в педагогическата наука при интерпретиране съдържанието на понятието „компетенция“ съществуват общо два подхода. При първия акцент се поставя върху интегралното личностно качество (характеристиката) на човека, докато във втория – на описание на отделните компоненти на неговата дейност, различните ѝ аспекти, позволяващи успешното справяне с проблемите. Най-общо, понятието „професионална компетентност“ се разглежда като съвкупност от знания и

умения, определящи крайните резултати на труд; обем от навици за изпълнение на задачи; комплекс от знания и професионално значими личностни качества; вектор на професионализация; единство на осъзната теоретична и практическа готовност за труд; способност за осъществяване на сложни действия [4].

Във връзка с това, че компетентността е дейностна характеристика на човека, в контекста на споделяне и обосноваване на практически опит в изложението си, педагогическата компетентност ще разглеждаме в аспект на професионална компетентност. Базирайки се на разсъжденията и дефинициите на множество наши и чужди автори, педагогическата компетентност на социалния педагог приемаме като интегрална характеристика на личността, определяща способността за действие в конкретната педагогическа ситуация, придобита и утвърдена в процеса на обучение и включваща съвкупност от психологопедагогически и специални (по предмета) знания, умения за актуализиране и разширяване на тези знания, намиране на верните решения в съответствие с условията на конкретната педагогическа ситуация, педагогическите способности и професионално значимите качества, необходими за успешна педагогическа работа [1:32].

Тъй като педагогическата компетентност приехме за част от професионалната компетентност, то при определяне на структурата на педагогическата компетентност на социалния педагог е логично и целесъобразно да изходим от спецификата на изпълняваната професионална дейност, представена в нормативните документи. В тази връзка, по наше мнение, в структурата на педагогическата компетентност на социалните педагози влизат следните компоненти: мотивационно-личностен (система от мотиви, знания, умения, навици за самоусъвършенстване, потребност в саморазвитие); концептуален (познаване на теоретичните основи на социалната педагогика, усвояване и овладяване на базовите педагогически умения и навици, развитие на практически умения); дейностен (знания, умения, навици и индивидуални способности за самостоятелно и ангажирано осъществяване на професионалната дейност при реализиране на социално-педагогическата функция); рефлексивен (умения да анализира и оценява решаването на педагогическите задачи на база на установилите се традиции и схващания); да проектира и прогнозира последствията от своята педагогическа дейност; комуникативен (знания, умения, навици и способности за

творческа реализация на професионалната дейност); готовност за изпълнение на педагогическите задачи на основата на съществуващите професионално-педагогически етични норми).

Всъщност, представената структура на педагогическата компетентност на бъдещите социални педагози съответства на съдържанието и нивата на всеки вид компетентност в съвременното общество [6]: ниво на теоретични знания; ангажираност и изява в работата; социална зрелост (цел, мотиви, убеждения, интереси, етични и морални критерии, естетически предпочитания, отговорност за своите поведение и постъпки, създаване на собствена система от методи и форми на дейност, осъзнаване на своето незнание и необходимост от намиране на необходимата информация).

С други думи, основната цел и главна задача на компетентностния подход се явява формирането на компетентен специалист. В съвременното образование на този въпрос се отделя значително внимание, но за съжаление до момента той остава не докрай решен по силата на много фактори. Но въпреки това следва да отчетем наличието на консенсус и принципно съгласие в необходимостта от формиране на компетентния специалист в процеса на обучение във ВУЗ с цел повишаване на конкурентоспособността му на пазара на труда. Болшинството преподаватели сме съгласни и поддържаме идеята, че формирането на компетентности у обучаваните е реално възможно при условие на действена промяна в работата на студентите, превръщаща ги от пасивни слушатели и информирани възпроизводители в активни участници на образователния процес, и съответно, дейността на преподавателя от непосредствен транслатор на знанията и осведомител към обезпечавач и насочващ, съпровождащ и подпомагащ учебния процес, с помощта на технологии и технически средства активизиращ процеса на обучение. Една от тези технологии представлява и кейс-методът.

Кейс-методът е технология за обучение, използваща описание на реални социални, педагогически и други ситуации и можем да го разглеждаме като делова игра в миниатюра, защото съчетава в себе си професионалната дейност с играта. Това е интерактивна и синергетична методика, тъй като обучението е резултат на активно изследване и взаимодействие, обединяване на няколко технологии, умножаване на знанията чрез формираните ефекти; способ за интегриране на учебното, образователното и из-

следователското съдържание в обучението. Причислява се към групата на имитационните интерактивни методи на обучение. Същността му се изразява в самостоятелната дейност на обучаемите в изкуствено създадена професионална среда, позволяваща да се обедини едновременно теоретичната подготовка с практическите умения, необходими за творческа и успешна дейност в професионалната сфера. В основата на кейс-метода лежи теорията на практическото научаване или ученето чрез преживяване. Към практическата реализация на тази теория се отнасят: обучение на работното място, наставничество, тюторство, коучинг, обучение в аудитория с метода на анализ на конкретна ситуация.

В литературата се срещат няколко синонима и интерпретации за обозначаване на тази технология, въпреки различията по съдържание, насоченост и приложимост между тях. Например, понятието „кейс-метод“ се заменя с case-study (метод на конкретните ситуации), което е не съвсем точно и коректно. Обосновка на констатацията намираме в работата на А.Панфилова [5: 44–45], където авторът уточнява, че методът case-study (метод за ситуационно обучение (анализ) и „кейс-метод“ са разновидности на технологията за анализ на ситуациите за активно обучение, а кейс-метод (метод на случаите) е разновидност на метода case-study. С други думи, методът case-study е не просто методическо нововъведение, а метод на активно обучение на базата на реални ситуации. Можем да кажем, че този метод е предназначен не толкова за усвояване на конкретни знания или умения, колкото за развитие на общия интелектуален и комуникативен потенциал на студентите и преподавателите. Кейс-ът е отделен случай, сюжет, сценарий, позволяващ не само получаването на информация, но и проникване в атмосферата на случващото се. Това помага на студентите да поставят себе си в реална жизнена ситуация, а не просто да решават сложна задача. Прието е да се счита, че техниката „кейс-метод“ е била разработена в началото на 20-те години на миналия век в Харвардската бизнес-школа. Но основите на тази методика се коренят далеч в античността. Един от първите кейсолози е бил Сократ, който много векове назад разбира, че знанието, получено от човека в готов вид, е по-малко ценно за него и затова не така дълговечно като продукта на собственото мислене. Задачата на учителя той виждал в това да помогне на своите слушатели самостоятелно „да родят“ зна-

ния, които в някаква степен вече се съдържат в мислите им. Хилядолетия след използването на метода, чийто прародител бил Сократ, ще го определят като ментален бум в образованието и името му ще бъде метод case-study. Иначе казано, историята на възникване и развитие, утвърждаване и разпространение на метода е сериозна и поучителна. В ново време за първи път методът се ползва в Харвардския университет, в Колежа по право, през 1870 г. Тъй като американското право е прецедентно, идеята, която се влага в прилагането на метода на конкретните ситуации, е при обучението бъдещите прависти да се научат да решават сложни, често нестандартни прецеденти, ситуации при отсъствие на детайлно описани кодекси и закони, да мислят продуктивно, оригинално и смело, да могат да излагат юридическите си тези логически стройно и убедително пред съдебните заседатели. От началото на миналия век се прилага при обучението по търговско право, икономика, управление, бизнес, а впоследствие и в юриспруденция, психология, социология, медицина. Повсеместно разпространение получава през 70-80-те години на ХХ в., когато навлиза и у нас. За развитието и утвърждаването му в образованието важно значение имат идеите на Джон Дюи, които утвърждават прагматизма в тази сфера. Той ратува за преодоляване на пасивния и абстрактен характер на обучението, за ориентирането му към действието и потребностите на практиката. В статията „Мисленето в обучението” той прави извода, че ефективността на признатите и успешни методики на обучение във формалното образование се дължи на това, че те „връщат ученика в ситуации, които се случват в реалния живот зад пределите на училището. Те дават възможност на учениците да правят нещо, а не да научават; за да се направи нещо, е необходимо да се помисли, да се открият връзките между различни явления; научаването е естествен резултат от този процес” [3: 34]. Според него ситуацияите, които разрешават учащите, следва да развиват мисленето, т.е. не изискват просто действие, вършени на нещо случайно и рутинно, а изискват решаване на проблеми. Изискваните решения от своя страна са тясно свързани с усвоените привички и опит. От значение е предприетите целенасочени действия да водят до осезаем, до видим резултат, така че за учащия да е ясна връзката проблем-действие-резултат и удовлетворението от успеха.

Идейната среда за теоретичното разработване и утвърждаване на кейс-метода е повлия-

яна и от постиженията на психологията с разработването на теорията за трудовата мотивация от Д. Макгрегър. Пренесена в образователното поле, последната интерпретира ученето и обучението като вид труд, в който желанието за активно действие и изява, базирани на знания и ценности, са движещите мотиви. Ако това е така, методическо предизвикателство е изграждането на подходяща педагогическа технология, която да използва тези благоприятни предпоставки за подготовка на успешни специалисти. В рамките на такива предпоставки се разполага и кейс-методът. Като правило, той включва конструиране и построяване съдържанието на единични, отделни прецеденти или многократно повтарящи се типични случаи и има междудисциплинарен характер, позволяващ широкото използване на тази технология в обучението. Обезпечава формирането у студентите на самостоятелност и инициативност, умения да се ориентират в широк кръг въпроси от професионалната дейност, да развиват критическо и творческо мислене, умения за водене на дискусия, формулиране на различни видове въпроси, аргументирани отговори, навици да обосновават и презентират становища, да работят в екип и разработват колективно решение.

За метода кейс-стади са характерни признаци и технологични особености, които позволяват да го отличим от другите методи на обучение. Към тях се отнасят: наличие на модел на социално-икономическа (педагогическа) система, състоянието на която се разглежда в конкретен времеви срок; разглеждат се фактически организационни проблеми, при участието на максимално количество хора в тяхното изучаване и се споделят различни алтернативни варианти на решения, изключвайки еднозначността на решение; поставяне на единна цел на изработка на решенията; сравнение на различни мнения, възгледи, становища и приемане на колективно решение; минимална степен на зависимост на обучаемите един от друг; наличие на система за групово оценяване на дейността; контрол върху емоционалното напрежение и поведение на участниците в дискусията.

За реализацията на кейс-метода е важно наличието на свобода за всеки да изразява правилни и неправилни отговори, да се осигурява взаимен обмен на информацията, да има многоалтернативност на решенията при принципална липса на единствено решение. При това организаторът на занятието ръководи обучае-

мите през всички етапи на сценария, като изпълнява функциите на експерт, наставник, опекун, катализатор на учебния процес (тьютор, коуч, фасилитатор). Принципно различие на кейс-метода от case-study се изразява в количеството и сложността на задачите, включени за разглеждане. Кейс-методът се използва във вид на кратко упражнение (30-60 мин.), а използването на метода в разгърнат вид (от едно до няколко занятия) се отнася към case-study. По тази причина кейс-методът не изисква големи материални и времеви ресурси. Тези отличителни признаци формират достойнствата и преимуществата на кейс-метода пред останалите и разширяват приложимостта му в подготовката на социалните педагози. Причините са няколко и се коренят във възможностите му и в характера на професионалната социално-педагогическа дейност:

- кейс-методът е ефективен в изграждане на социални компетенции. Професията на социалния педагог е социална професия и в този смисъл методът е подходящ за подготовката на студентите;

- той намира благоприятна почва при обучението по дисциплини, при които няма единствен критерий за истината, т.е. тя е плуралистична;

- предпочита се за преодоляване на теоретичното еднообразие и изграждане на практически умения и компетенции. Включва обучаваните в активна дейност по разбиране на ситуациите, намиране на решения, тяхното отстояване и представяне;

- професията в практически план се представя като изкуство, което не върви по точно определени теоретични концепции и схеми, а изисква творчески личностен подход за прилагане на теорията на практика;

- тя често предлага за решаване сложни и нестандартни ситуации, в които няма единствен и правилен изход; самите решения не могат да се предвидят в тяхната конкретност, за да се превърнат в обект на предаване като готово професионално знание;

- за нея е важна не само теоретичната подготовка, а личното знание, което е пречупено през личния опит;

- включването на обучаваните в активни дискусии дава възможност за рефлексия: да осмислят теоретичната подготовка, да развиват умения за нейното конкретизиране, актуализация и да изпитат удовлетворение от добре работещите теоретични постановки.

Проблемът с развитието на педагогическата компетентност на социалните педагози чрез използването на кейс-метода се нуждае от обосноваване. Във връзка с това ще представим своя опит от проведен експеримент по използването на кейс-метода с цел формиране на педагогическа компетентност у бъдещите социални педагози в процеса на профилиращото обучение по дисциплините „Семейна педагогика”, „Превантивна педагогика”, „Педагогика на девиантно поведение” и „Социално-педагогическа превенция”. Предвид на това, че процесът на прилагане на технологията на кейс-метода може да бъде разнообразен (тъй като в него се интегрират различни педагогически технологии), ние се опитахме да обединим изучаването на посочените дисциплини, използвайки кейс-метод. Изборът им беше обусловен от причините:

- необходимостта и задължението от активно включване на студентите в образователния процес за сметка на съвместната организация на работата;

- изучаването на посочените дисциплини в съответствие с учебния план се осъществява в един семестър и учебна година;

- при изучаване на дисциплините студентите срещат трудности в процеса на усвояване на голям обем теоретична информация, неподкрепена с практическа дейност ;

- практическото овладяване на разнообразните технологии само чрез лекционен метод по посочените дисциплини се явява трудна задача;

- често студентите не могат да проследят и да възприемат взаимовръзката между дисциплините, което не позволява разкриването на важни теми в пълен обем.

Организацията на работа в процеса на изучаване на горепосочените дисциплини се осъществяваше по следния алгоритъм: определяне на образователния резултат от занятията – формиране на педагогическата компетентност на бъдещите социални педагози, разширяване знанията по тема от учебните дисциплини; подготовка на оценъчен материал за контрол на достигнатите резултати в обучението (във вид на отзыв, написан от студентите); търсене на най-ефективни педагогически технологии, процедури и средства за достигане на поставената цел.

При избора на кейс-метода като ресурс за формиране на педагогическата компетентност се ръководихме от това, че използването на дадената технология ще позволи повишаване

мотивацията на студентите при изучаване на конкретния предмет, ще осигури конструктивно взаимодействие на педагогическата теория и практика; студентите ще получат възможност вместо репродуктивно овладяване на знанията чрез използването на кейсове да достигнат евристично ниво. Работата с кейсове стимулира студентите да търсят, добиват и обработват, използват нова информация, постоянно обръщайки се към по-рано изучаван материал. По този начин се преодоляват редица недостатъци в процеса на обучение като бързото усвояване и последващо забравяне от студентите на новата информация във връзка с нейния обем и недостатъчното време за изучаване и усвояване.

За осъществяване на посочената цел беше проведено следното: Първоначално предложихме на студентите да се разделят на подгрупи по 3-4 човека. Всяка микрогрупа доброволно избра една тема по дисциплината „Семейна педагогика” и „Педагогика на девиантно поведение”. Задачата на студентите се състоеше в това да подготвят част от семинарно упражнение по избраните дисциплини с използването на кейс-метод или някаква друга съвременна педагогическа технология, изучаването на която се планираше в рамките на дисциплината „Превантивна педагогика” или през следващия семестър – по „Социално-педагогическа превенция”. Например, затвърждаването и развитието на знанията по темата „Проблемното семейство - фактор за поява на девиантно поведение при деца и подрастващи” студентите организираха под формата на семинар-дискусия, а втората половина на семинара по тема „Трудните деца и подрастващите с девиантно поведение” беше проведена с използване на кейс-метод. Студентите, освободени от подготовка към занятието с използване на кейс-метод, се занимаваха с въпросите по дисциплината „Семейна педагогика” в съответствие с предварително зададения план.

По-долу представяме последователността на работа с използване на кейс-метода:

- обявяване на темата и целта на семинарното упражнение - разширяване и задълбочаване на знанията за трудните деца и подрастващите с девиантно поведение;

- запознаване на студентите с подготовения сценарий за дискусия чрез представяне на конкретна ситуация на деца с девиантно поведение от проблемно семейство;

- решение на ситуацията от студентите в подгрупите по предложен алгоритъм;

- разработка на кейс-ситуации от подгрупите на теми „Измерения на девиантното поведение”, „Проблеми на трудните деца с околните”, „Девиациите в поведението на учениците и проблемите в училище” с цел осмисляне на информацията, разработка и попълване на библиотеката с кейсове по дисциплината „Педагогика на девиантно поведение”. На всеки студент беше предложено да опише една реална ситуация по подобие на решената на упражнението. Студентите бяха информирани, че отделните кейсове ще бъдат обработени и ползвани в следващите практически упражнения от преподавателя;

- представяне и споделяне на ситуацияите, описани от студентите в хода на занятието между подгрупите и тяхното решаване по посочения по-долу алгоритъм;

- дискусия по повод на приемане на решение;

- анализиране и оценяване на протеклото занятие от преподавателя;

- самооценка на проведеното занятие и участието в него от студентите, отзив за методиката на организиране и провеждане;

- обсъждане със студентите на проведеното занятие по дисциплината „Педагогика на девиантно поведение” в рамките на дисциплината „Семейна педагогика”.

По такъв начин максимално обобщеният модел на провеждане на занятието с използване на кейс-метода изглеждаше по следния начин: представяне и въвеждане на обучаваните в кейс-ситуацията, осмисляне на проблемите и техните причини (системен анализ), представяне на информация и аргументирана защита на визията по казуса, откриване и типизиране на основните проблеми, определяне на общите и специфичните им характеристики, търсене на варианти за решаване на кейс-ситуацията, избор и формиране на обосновано решение.

На етапа на въвеждане в кейс-ситуацията изложихме пред обучаемите предварително избран и разработен в съответствие със съдържанието на дисциплината и поставената учебна цел модел на ситуация. Насочихме обсъждането към изясняване на основния проблем под формата на беседа, фронтална дискусия. При разработката на кейс-ситуацията отчитаме спецификата на специализация на обучение на студентите и съдържанието на учебните програми на изучаваните конкретни дисциплини.

Към кейс-ситуацията беше предложена на студентите допълнителна информация за нор-

мативните документи и организацията на системата за социално подпомагане и защита на населението, спецификата им на дейност в превенцията и корекционно-възпитателната работа с различните категории рискови групи.

Формулирахме и зададохме насочващи въпроси към кейс-ситуацията:

1. В какво се състои проблемът и какви са причините за появата му?

2. Откривате ли общи и специфични характеристики на проблема? Посочете ги и ги анализирайте.

3. Какви са възможностите за диагностични ране на типологията проблеми ?

4. Кои са подходящите участници в превантивната и корекционно-възпитателна дейност на различните нива и обществена среда?

5. Какви са функциите и възможностите на отделните институционални звена за оказване на помощ на семейството и подрастващия в трудната жизнена ситуация?

6. Какъв оптимален модел на превенция и подпомагане на семейството и трудното дете бихте избрали? Обосновете защо.

7. Каква програма за въздействие и подпомагане ще предложите ?

8. Определете участниците и разпределете функциите и отговорностите на всяко звено в реализацията на програмата за въздействие .

9. Кои са контролните показатели и срокове за резултата от дейността Ви ?

10. Какви заключения и изводи ще направите във връзка с извършеното? Какви препоръки за актуализация и корекция на работата в бъдеще имате?

Моделът на организация и провеждане на съвместната работа в хода на занятието протече в традиционните три етапа:

1. Етап на организиране на съвместната работа, привличане на вниманието, създаване на атмосфера и дух, формиране на мотивация в съответствие със спецификата и особеностите на аудиторията. Отговорен и труден в методически и психологопедагогически аспект момент, определящ интереса, общия тон и настроението за работа с възможни варианти. Текстът на кейс-ситуацията може да бъде раздаден за самостоятелно изучаване и предварителна подготовка на отговори на въпросите към него. Предполага консултиране преди и проверка за готовността в началото на занятието. Вторият вариант на начало започва с встъпително слово, поставяне на основните въпроси и задачи, организиране обсъждането на кейса, запозна-

ване със системата за оценяване на резултатите от преподавателя.

2. Работа над кейс-ситуацията в аудиторията. Етапът се изпълнява в следната последователност: - **анализ на ситуацията** в подгрупите с конкретни действия по: откриване на противоречия в проблемната ситуация; изясняване на информацията за социалната среда около героя (семейната атмосфера, характер на взаимоотношенията, статус на родителите, средата в микрогрупите – дом, училище, улица, общуване с околните), характеризирани на спецификата ѝ; изясняване на благоприятните и неблагоприятни условия около него; характеризирани на педагогическата система, в която се намира героят на ситуацията; изясняване характеристиката на героя – състояние, взаимоотношения, мотиви на действия, способности за адаптация или начичие на дезадаптация към социума; изясняване причините, породили наблюдаваното състояние у героя; определяне характера на отношенията между героите, участници в ситуацията; оценка на ситуацията; формулиране на главния въпрос (проблем) на кейс-ситуацията; критерии за избор на приоритетите в проблема: важност и последиствия при нерешаване на проблема, срочност на решаване, йерархично положение - до каква степен проблемът е първоизточник на последващи; формулиране на варианти за решаване на кейс-ситуацията в подгрупите;

- намиране на алтернативни варианти за решаване на проблема, съдържащ се в педагогическата ситуация, разработване на конкретен план (програма) за неговото решаване; избор на най-добър вариант на решение на кейс-ситуацията: сравняване на преимуществата и недостатъците на предложените варианти в подгрупите; представяне на своя вариант на решение от всяка подгрупа, организиране на обща дискусия с обосноваване избора на краен вариант на решение.

3. Етап на анализ и рефлексия на съвместната работа. Основната задача на този етап е да се разкрият образователните и учебни резултати от работата с кейса, да се анализира ефективността на организацията и провеждане на обучението, разкриване на проблемите в работата, поставяне на задачи за подобряването ѝ. Действията на преподавателя са: завършва дискусията с обобщение и изводи , анализирайки процеса на обсъждане на кейс-ситуацията и работата в подгрупите, оценяване изявиите на участниците.

След приключване на семинарното упражнение под формата на отзыв за неговото провеждане студентите споделят отношение по следната схема: задачи, решавани с помощта на представената технология; нейната структура; сложности и затруднения, възникнали в процеса на подготовка и провеждане на учебния процес; общо впечатление от процеса с използване на технологията. Отзывите впоследствие послужиха като източник за актуализиране на обучението по водените дисциплини по специалността.

Обобщението на споделените мнения в отзывите на студентите от специалност „Социална педагогика“ позволяват да се направят следните заключения: потенциалът на кейс-метода дава възможност за използването му по всяка тема от дисциплините в учебния план за специалността, проверка степента на усвояване на лекционния материал или самостоятелната форма за подготовка за семинарни или практически упражнения; подходящ е за формиране у студентите на умения за приемане на самостоятелни решения; удобен е за контрол на знанията в контекста на предмет, по който може да се зададе конкретна ситуация; възможни са различни форми на работа с кейс-метода; творческата изява и ангажираност на студентите носи позитивни емоции и положителни резултати в обучението. Към недостатъците при работа с кейс-метод студентите посочват: сложност при излагане на нов материал; висока степен на изисквания и ангажираност в предварителната подготовка на преподавателя към занятието.

По такъв начин методиката на организация и провеждане на описаната по-горе учебна дейност с използване на кейс-метода позволява систематизация на материала от студентите, задълбоченото му изучаване и формиране на педагогическа компетентност у тях като бъдещи социални педагози, тъй като в нея се съдържат всички компоненти от структурата на педагогическата компетентност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асаул, А. Н. Профессиональная компетентность выпускника. - *Международный журнал современного образования*, 2011, кн.10, с.32-33.
2. Дичева, Е. Модел на професионалната компетентност на социалния педагог. – *Годишник на Университет „Проф. А. Златаров“*, т.32, 2003, с.70-77.

ник на Университет „Проф. А. Златаров“, т.32, 2003, с.70-77.

3. Деви, Д. Мышление в обучении. – Преподavanje и метод конкретных ситуаций. М., Гардарики, 2000, с. 33-42.

4. Европейска квалификационна рамка за учене през целия живот (ЕКР), 2009, Люксембург, Служба за публикации на Европейските общности. - [www.mon.bg/ ?h=download File&fileld](http://www.mon.bg/?h=download File&fileld).

5. Панфилова, А. Инновационные педагогические технологии. Активное обучение. М., Академия, 2009, с. 44-45.

6. Равен, Дж. Компетентность в современном обществе, М., Когити-Центр, 2002.

7. Здравкова, Б. Основни компетентности в социално-педагогическата практика. – 30 год. Педагогически факултет, Великотърновски Ун-т „Св.Св. Кирил и Методий“, т.86, №1, 2014, с. 43.

8. Учителят: призвание, компетентност, признание (Есенен научно-образователен форум, спец. издание), С., СУ „Св. Климент Охридски“, 2011.

REFERENCES

1. Asaul, A.N. Professionalnaya kompetentnosty vypusknika. - *Mezhdunarodnyj zhurnal sovremennogo obrazovania*, , 2011, №10, p.32-33.

2. Dicheva, E. Model na profesionalna kompetentnost na badeshtia socialen pedagog. - *Godishnik na Universitet “Prof. Dr. Asen Zlatarov”*, vol. 32, 2003, p.70.

3. Devi, D. 2000. Myshlenie v obuchenie. - *Prepodavanje i metod konkretnyh situacij*. М., Gardariki, 2000, p.33-42.

4. Evropejska kvalifikacionna ramka za uchene prez celia zhivot, 2009, Lyuksemburg, Sluzhba za publikacii na Evropejskite obshtnosti.

5. Panfilova, A. Innovacionnye pedagogicheskie tehnologii. Aktivnoe obuchenie. М., Akademia, 2009, p.44-45.

6. Raven, D. Kompetentjosty v sovremennom obshtestve, М., Kogiticentr, 2002.

7. Zhravkova, B. Osnovni kompetentnosti v socialno-pedagogicheskata praktika. Velikotyrnovski Universitet, Pedagogicheski facultet, vol.86, Number 1, 2014, p.43.

8. Uchitelyat: prizvanie, kompetentnost, priznanie (Esenen nauchno-obrazovaten forum, spets. izdanie) S., Universitet “Sv. Kliment Ohridski”, 2011.

ИЗПОЛЗВАНЕ НА УЧТИВА ФОРМА („ВИЕ“) В ОБЩУВАНЕТО СЪС СТУДЕНТИТЕ
ОТ СПЕЦИАЛНОСТ „СОЦИАЛНА ПЕДАГОГИКА“

Мария Дишкова

USING POLITE FORM (“YOU”) IN COMMUNICATION WITH STUDENTS
FROM “SOCIAL PEDAGOGY” SPECIALTY

Maria Dishkova

E-mail: msshtereva@gmail.com

ABSTRACT

It is known that university lecturer is supposed to observe some unwritten rules in communication with students. This is very important being an example for students' behavior, education and complete growth. This paper is about how to communicate with students being prepared for social works meaning that they will work with children and people with different social problems. Theory and practice are not in one opinion in this case. With this publication it will be proved that it is better to avoid polite form (“you”) when lecturer works with students prepared to be social educators.

Key words: *polite form (“you”), distance, social educators, communication, rules of communication, professional skills*

ВЪВЕДЕНИЕ

В академичното общуване съществуват неписани правила на диалог, които са се наложили с времето и се съблюдават както от университетските преподаватели, така и от студентите. Те се налагат от факта, че в рамките на това общуване се цели не само цялостното обучение на студентите, но и демонстрация на едно поведение за пример от страна на преподавателите – пример за поведение, който студентите ще следват не само в рамките на университета, но и в своята бъдеща професионална реализация.

Съществуват редица изключения, но може да се каже, че е общоприето в академичните среди:

1. Университетският преподавател да се обръща към студентската аудитория с названието „колеги“ (в мн.ч.) и „колега“ (в ед. ч. за м. и ж. род). Това се налага от факта, че на студентите предстои да придобият определена образователната степен (напр. „професионален бакалавър“, „бакалавър“ или „магистър“).

Освен това, университетското образование изисква поставянето и изпълнението на задачи, които са свързани с реализирането на опреде-

лено количество научна работа, в това число: курсови проекти, редица изследвания и проучвания, статии за студентски конференции, както и текущи (семинарни и практически) разработки, тематични реферати и др.

Именно реализирането на научна работа от страна на студента го поставя в позицията на т. нар. научен работник, каквито са и академичните преподаватели.

2. Университетският преподавател да се обръща към студентите с учтивата форма „Вие“, дори в ед. ч. Етикетът в академичното общуване изисква да се спазва една социална дистанция между преподаватели и студенти, която се обуславя от различни фактори (напр. разлика във възрастта, постижения, научно израстване и др.). От една страна преподавателят, който е теоретичен или практикуващ експерт в определена научна област, се дистанцира от тези, които обучава, а от друга страна, чрез обръщението „Вие“ той демонстрира уважението си към студентите - бъдещи експерти, колеги и практики в тази научна дисциплина.

3. Университетският преподавател стои изправен пред аудиторията. Съобразно непи-

саните академични правила и закони на общуване се изисква от лектора да стои изправен пред аудиторията по време на лекции. По този начин той демонстрира уважение към студентите и не губи визуален контакт с тях. Нещо повече, изправеният преподавател заразява с енергия и ентузиазъм, докато седналият създава една далеч по-апатийна среда за работа. Подобна среда на застоялост губи актуалност и резултатност в днешния ден, когато усилията са насочени към иновиране на учебно-образователния процес на всички нива (детска градина, училище, университет). А една от основите на иновативните методи за обучение и образование е именно динамиката.

Така споменатите точки са общоприети, наложени се и утвърдили се с времето положения в университетското преподаване. Те могат да се разглеждат в няколко основни аспекта (виж фиг. 1). Общуването между преподаватели и студенти има академична, социална и практическа значимост, която се определя както от изучаваната специалност, така и от конкретната дисциплина.

В академичен аспект преподавателите и студентите спазват правилата на общуване, утвърдени в научното общество. Те включват както гореописаните положения, така и редица други, обусловени на макро- и микроравнище (политическа действителност в страната, икономическа обстановка, тенденции в световен мащаб и т.н.).

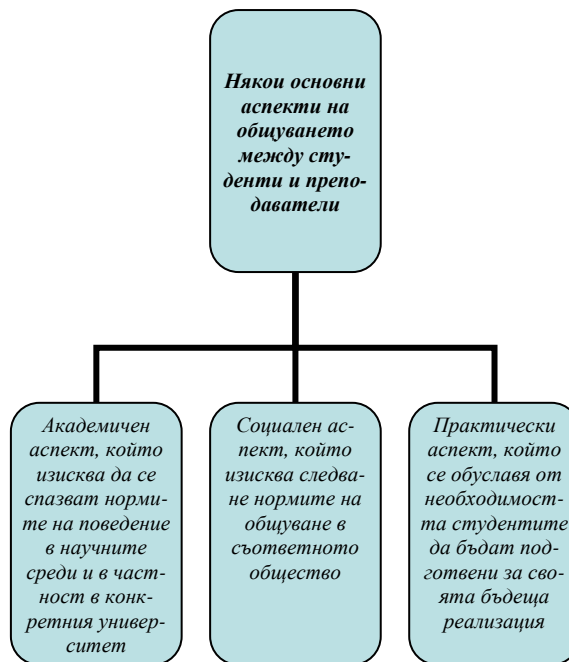
В социален аспект преподавателите и студентите се съобразяват с изискванията както на обществения живот в университета, така и на обществения живот извън него. Тези изисквания трябва да са съобразени и да толерират личността на студента и личността на лектора, чиято крайна цел на работните взаимоотношения би следвало да е единна в търсенето на крайния резултат.

В практически аспект може да се каже, че дейността на университетските преподаватели е от най-голяма значимост. Подготвянето на специалисти в конкретна област е особено голяма отговорност. Излизането на студента от университета и отиването му на пазара на труда, още повече - неговата реализация, е много труден процес, за който е необходимо той да е подготвен предварително. Тази подготовка изисква не само студентът да е овладял нужните за съответната професия практически умения, но и да се е научил как да се държи в обществото така, че неговото поведение да

съответства на образованието и професията му.

И не на последно място, факт е, че дипломираният се студент става визитна картичка на своя университет. Във връзка с това от него се изисква да представя тази институция и в трите разгледани области: академична, социална и практическа.

Фиг. 1. Някои основни аспекти в общуването между преподаватели и студенти

Работата на социалния педагог е особено специфична. Тази специфика се определя от сферата на дейност, обекта на интервенция и способностите, които всеки специалист в тази област следва да е усвоил.

Съществуват някои основни умения (виж табл. 1), които социалният педагог трябва да притежава, когато практикува социална работа и консултиране [4, 5, 6]:

- ✓ Изразяване на внимание (attending)
- ✓ Катализиране (catalytic)
- ✓ Катартис (cathartic)
- ✓ Изясняване (clarifying)
- ✓ Конфронтиране (confronting)
- ✓ Уточняване (elaborating)
- ✓ Окуражаване на себеразкриването (encouraging self-disclosure)
- ✓ Емпатия (empathizing)
- ✓ Фокусиране (focusing)
- ✓ Поставяне на цели (goal setting)
- ✓ Идентифициране на теми (identifying themes)

- ✓ Идентифициране на ресурсите на потребителя (identifying user resources)
- ✓ Информирание (informing)
- ✓ Активно слушане (listening)
- ✓ Мобилизиране (mobilizing)
- ✓ Наблюдаване на невербалното поведение (observing non-verbal behaviour)
- ✓ Парафразиране (paraphrasing)
- ✓ Предписване (prescriptive)
- ✓ Напредване (progressing)
- ✓ Задаване на въпроси (questioning)
- ✓ Припомняне и преглед на съвместната работа (recalling and reviewing)
- ✓ Рефлексия (reflecting)
- ✓ Обобщаване (summarizing)
- ✓ Подкрепяне (supporting)
- ✓ Намиране на подходящото темпо на работа - синхронизиране с клиента (timing and pacing)
- ✓ Съветване (advising)
- ✓ Интерпретиране (interpreting)
- ✓ Преформулиране (reframing)

В табл. 1 е направено кратко описание на съдържанието на изброените умения. Трябва да се вземе под внимание, че не целият набор от умения се използва задължително и в този ред при всеки социално-педагогически случай. Специалистът, овладял тези умения, трябва да ги използва в контекста на конкретна ситуация и да включва тези от тях, които са необходими и когато са необходими.

Таблица 1. Кратко описание на уменията за социална работа и консултиране

Умения за практикуване на социална работа и консултиране	Кратка характеристика
Изявяване на внимание	Изисква се от социалния педагог не само да насочи цялото си внимание към клиента, но и да създаде оптималната среда за едно продуктивно интервю. Обстановката е от особено значение за социално-педагогическата работа и е необходимо да се избегнат всякакви разсейващи фактори от околната среда (напр. тел. позвънявания, влизащи хора и др.).
Катализиране	Умение за ускоряване процеса на личностно израстване, така необходимо за социално-педагогическата интервенция

Катарзис	<i>Катарзисът или пречистването предполага клиентът да се освободи от натрупаните негативни емоции; в това число са и потиснатите чувства. Често социално-педагогическата работа предполага цялостно обновление на личността (нагласа, гледна точка, настроение, очаквания, емоции, взаимоотношения, познания, перцепции и др.).</i>
Изясняване	<i>В общуването между социален педагог и клиент има особена динамика, която изисква специфичен диалог. Целта на уменията за изясняване е да се постигне по-голяма яснота и точност в разбирането на проблема на клиента, но и от двете страни (както от клиента, така и от социалния педагог).</i>
Конфронтиране	<i>Интервентивна техника за решаване на проблеми, която е приложима в същинската фаза на социално-педагогическото интервю. Това е в известна степен силово или още авторитарно умение, което изисква сблъсък с гледната точка на клиента. По този начин му се помага да осъзнае противоречия, които не забелязва, но които пречат на прогреса и развитието на помагачия процес.</i>
Уточняване	<i>Умението е свързано с фазата на планиране. Цели да се подчертаят конкретните измерения на промяната, за която се работи и която се очаква да се реализира. Използва се, когато клиентът има твърде обща представа за това, което ще се случи след срещата му със социалния педагог.</i>
Окуражаване на себе-разкриването	<i>Да се насърчава себеза-криването е особено важно за социално-педагогическата интервенция. Важно е да се случва поетапно и диференцирано, както и да се спазват правилата за конфиденциалност на получените данни за клиента. Реализира се само с негово съгласие.</i>
	<i>Означава да се съчувства на</i>

Емпатия	клиента и да се съпреживява с него. За реализацията на това умение в практиката спомагат вербалната и невербалната комуникация. Буквално социалният педагог трябва да се постави на мястото на клиента в този момент.
Фокусиране	Използва се най-вече, когато случаят е заплетен и клиентът говори объркващо и обобщаващо. Социалният педагог трябва да прекрати прескачането от тема в тема и да насочи вниманието към решаването на конкретен проблем.
Поставяне на цели	Задължително е да се поставят цели, които са съобразени с възможности-те, желанията и очаквания-та на клиента. В зависимост от конкретния случай цели-те могат да се планират в краткосрочен или дългосрочен план.
Идентифиране на теми	Социалният работник често забелязва, че в процеса на интервюто се разкриват нови теми, които могат да се използват в общуването с клиента и преследването на крайната цел.
Идентифиране на ресурсите на потребителя	Това умение е тясно свързано с оценъчния процес в работата по случаи и изисква от социалния педагог да разпознае личните ресурси на клиента, които често остават скрити за неспециалиста, но могат и трябва да бъдат използвани в случване-то на промяната.
Информирание	Това умение поставя социалния педагог в ролята на обучител, като изисква от него да предоставя информацията, необходима на клиента. Изисква от специалиста да е отлично запознат със структурата на социална работа в страната.
Активно слушане	Означава разбиране на всички видове послания, които клиентът изпраща на социалния педагог (вербално или невербално). Изисква не само внимание и слушане, но и чуване, както и умение за „четене

	между редовете“.
Мобилизиране	Това умение се изисква от социалния педагог, за да съумее да подпомогне потребителя в организирането на всички ресурси (материални, психологически, човешки, организационни и др.), с които разполага в оптималното постигане на поставената крайна цел. Разбира се, всички тези ресурси имат и подкрепяща функция – те подпомагат потребителя в процеса на решаване на проблема.
Наблюдаване на невербалното поведение	Умение за правилно декодиране на невербалните послания от клиента към социалния педагог. Невербалната реакция или поведение често разкрива какво е реалното емоционално и психическо състояние на потребителя, което може да остане скрито или не напълно изяснено в рамките на вербалния диалог.
Парафразиране	Професионалистът повтаря със свои думи това, което е чул от клиента. По този начин той проверява дали е разбрал правилно разказа на жертвата и ѝ помага да чуе отстрани своя проблем. Парафразата е рефлексия или още отражение. Тя трябва да бъде максимално обективна и неутрална, т.е. не бива да съдържа отношение (критика, насмешка, одобрение, неодобрение и т.н.), за да бъде работещо умение.
Предписване	Също е авторитарно умение и цели насочване поведението на клиента в определена посока. Това се случва чрез съвет, критика или негативна обратна връзка от страна на социалния педагог.
Напредване	Изключително важно е да се използва, когато множество фактори не позволяват на клиента да контролира живота си и той остава с нагласата, че няма необходимите сили да се справи с проблема. Социалният педагог спомага жертвата да използва блокирания си по-

	<i>тенциал и да направи крачка-ка напред. Колкото и малка да е тя, обикновено има стимулиращ ефект и е последвана от втора стъпка.</i>
Задаване на въпроси	<i>Неизменна част от оценъчния процес. Въпросите се задават, за да се получи определено количество информация. Задаването на въпроси е умение, което изисква специална подготовка: как да се пита, какво да се пита, кога да се пита, кога да не се пита и т.н.</i>
Припомняне и преглед на съвместната работа	<i>Социалният педагог помага на клиента в поредната сесия от помагация процес да се ориентира докъде е стигнала работата и какво още трябва да се направи за постигането на крайната цел.</i>
Рефлексия	<i>Рефлексията помага на този, за когото е предназначена, да се увери, че разбирането, от което се нуждае, е постигнато. Това умение е обратна връзка. Чрез него социалният педагог показва на клиента как съпреживява неговия проблем; тя е отговор на вербалната или невербалната експресия на чувствата на клиента. С други думи, рефлексията означава да отвърнем с разбиране на това, което ни е споделено.</i>
Обобщаване	<i>Обобщението може да се направи както от водещия специалист, така и от потребителя на услугата. Обобщава се постигнатото до момента. Обобщаването е селективно – избират се най-важните моменти от съвместната работа. Предоставя възможност за преразглеждане на случая и нанасяне на корекции при необходимост.</i>
Подкрепяне	<i>Означава показване на одобрение от страна на професионалиста по посока на уменията на клиента да работи за промяна.</i>
Намиране на подходящото темпо на работа	<i>Синхронизирането на действията на двете страни в помагация процес е от особена важност. Не бива да се изпреварва готовността на клиента за активност, но не</i>

	<i>трябва и да му се позволява да „търче на едно мляс-то“. Това умение е свързано и с подбора на най-удобния момент за по-нататъшни действия.</i>
Съветване	<i>Професионалистът изразява личното си мнение или селективно предлага информация. Целта е да се повлияе на потребителя по отношение на неговите решения и действия. Отговорността е на социалния педагог, но това може да доведе до увеличаване на зависимостта на клиента от него. Затова даването на съвети трябва да се практикува така, че да не нарушава автономността на клиента и да не нарушава общоприетите етични принципи.</i>
Интерпретирание	<i>Използва се в същинската фаза на интервюто. Придава нов смисъл на събития, преживявания и впечатления, които клиентът е споделил. Желателно е да се използва от специалисти с богат опит. Интерпретацията са хипотетични допускания за обяснението на причините, довели до конкретния проблем: обяснения, които клиентът не вижда. Подпомага процеса на себеизследване, себеразбиране и себеосъзнаване. Ако клиентът отхвърли направената от социалния педагог интерпретация, това означава, че не е готов да приеме предложеното му обяснение.</i>
Преформулиране	<i>Внася се нова гледна точка в описаните събития, преживявания и поведение (напр., ако поведението на клиента се описва като „досадно“, чрез преформулиране то може да се определи като „търсещо внимание“).</i>

Така описаните умения за извършване на социална работа и консултиране се намират в т. нар. „банка на уменията“ на социалния педагог [4, 5, 6]. Това е набор от умения, които е необходимо професионалистът да притежава, но не е задължително да се използ-

ват всички заедно във всеки социално-педагогически случай. Банката включва целия набор от умения, които се съхраняват там и се използват само когато е необходимо и при които е необходимо.

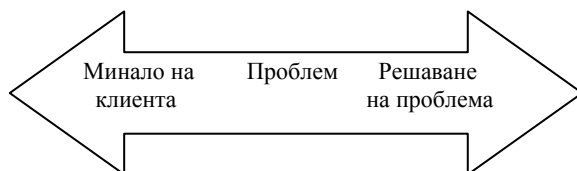
Нещо повече, уменията „отлежават“ и се „олихвяват“ в банката, т.е. колкото повече се съхраняват там, толкова по-богат става опитът на социалния педагог и толкова използването им е по-умело.

Тези умения се описват в настоящата статия, за да представят по-детайлно част от работата на социалния педагог с клиент. Видно е, че при подобен вид общуване един от най-важните аспекти е комуникацията. Тя трябва да е на ниво, което да гарантира постигането на оптимални резултати от реализирането на социално-педагогическата интервенция. В една подобна обстановка на довереност не е удачна употребата на учтивата форма „Вие“. Например, жертва на насилие споделя преживяното със специалист, а той пита: „Вие как се чувствате в момента?“ или „От какво се нуждаете сега?“, или „Аз съм тук, за да Ви помогна да се разреши проблемът“; или „Вие тук сте в безопасност.“ Проявата на емпатия и съчувствие, опитите на социалния педагог да успокои жертвата и да ѝ вдъхне увереност, както и установяването на доверени взаимоотношения са действия, на които пречи подобна дистанция, установена от употребата на учтивата форма „Вие“.

Практиката показва, че най-често социалните педагози и работници разговарят с клиентите си на „ти“ почти във всички сфери на социална работа. В този смисъл, с цел по-адекватното образование на студентите – бъдещи социални педагози, е необходимо да се прескочи академичният етикет и да се разговаря с тях на „ти“.

Социално-педагогическата интервенция е процес (фиг. 2).

Фигура 2. Социално-педагогически процес

Налице е потребител (клиент) със социално-педагогически проблем. Този проблем е с определено съдържание и може да има различни измерения (например: правни, здравни, финансови, емоционални, социални, психоло-

гически и т.н). Дейността на социалния педагог е изцяло насочена към решаването на проблема, но за съжаление, процесът не е задължително еднопосочен. Клиентът има минало, в което се намират причините за възникването на този проблем. Тези причини много често затрудняват, забавят, дори връщат назад процеса на социално-педагогическото въздействие.

В този смисъл социалният педагог не бива да губи връзката с клиента, на която често се базира изходът от съвместната работа, бил той с положителен или негативен индекс. Разговорите на „ти“ определено спомагат процеса на взаимно доверие и коопериране. Затова студентите – бъдещи специалисти в социалната педагогика, трябва да умеят да разговарят на „ти“ с клиентите си. Би било добре, ако овладяването на това умение започне в рамките на университета, чрез личния пример на преподавателите.

ИЗСЛЕДВАНЕ - РЕЗУЛТАТИ

Целта на проведеното проучване е да се докаже, че студентите от специалност „Социална педагогика“ трябва да придобият широк набор от комуникативни умения, едно от които е да поддържат диалог на взаимно доверие по време на работния процес. Дистанция между социален педагог и клиент трябва да има, но нито прекалено голяма, нито твърде малка.

Хипотеза на изследването е, че ако студентът възприеме „ти“ обръщението като естествено в социално-педагогическото общуване, той ще започне работа с по-голяма увереност и самочувствие и с едно придобито умение в повече.

По време на провеждане на проучването бяха изпълнени следните задачи:

- провеждане на експериментални игри, в които академичният преподавател сяда сред студентите, говори с тях на „ти“ и им позволява да се обръщат към него по същия начин;
- изследване мнението на студентите чрез използването на анкетни карти;
- наблюдение поведението на социалните работници в различни специализирани институции;
- осъществяване на теоретична подготовка на студентите по разглеждания проблем за „ти“ обръщението в социалната педагогика и практика.

Изследователският инструментариум се състои от анкетни карти; устни интервюта

със студенти и социални работници; наблюдения.

В проведеното изследване се проучи мнението на студенти от специалност „Социална педагогика“ и практикуващи социални работници.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРОВЕДЕНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Веднага прави впечатление, че по време на различните дейности и активности, които студентите извършват в специализираните институции (например: практика, наблюдения, хоспитиране, практически упражнения), те се посрещат изключително топло и дружелюбно (т.нар. friendly) от специалистите, работещи там. Акцентира се върху липсата на излишна официалност и претенциозност.

Винаги социалните работници, още от първия момент на запознанство, се обръщат към студентите на малко име и на „ти“. Това се случва абсолютно непринудено и много естествено. В допълнение, когато устно се представят на студентите, те казват цялото си име, но ги молят да се обръщат към тях на първо име. Специалистите споделят, че такъв е методът на работа и с потребителите на социално-педагогически услуги.

Често студентите, научени да се обръщат с „Вие“ към други хора, звучат неестествено в подобна обстановка. Понякога те сами се усещат и сменят тона, а понякога го правят, защото са помолени за това от самите социални работници. В крайна сметка, в процеса на работа винаги, без нито едно изключение, се установява „ти“ формата на обръщение.

Незадължително, но най-често клиенти на социалните работници са: нискообразовани хора; представители на малцинствата; хора от третата възраст; малолетни и непълнолетни; лица, престъпили социалните и/или нормативните правила; хора в неравностойно положение.

Казано с други думи, изброените са хора, които не използват „Вие“ обръщение в своето ежедневие. Следователно, учтивата форма би звучала неадекватно в диалога с тях. Дори може да ги обърка или да попречи на взаимодействието.

От друга страна, социалните работници интервюират и образовани хора, за които „Вие“ – обръщението е начин на работа и живот. Дори в тези случаи обаче, учтивата форма забавя общуването в смисъл на една излишна дистанция. При всички положения тя би била пречка за установяването на доверени взаимоотноше-

ния, чиято крайна цел е решаването на конкретен проблем.

Конкретният проблем в конкретна социално-педагогическа ситуация изисква конкретни действия за конкретен резултат. Всичко това не може да се случи без конкретност в общуването. Излишната официалност пречи в социално-педагогическата дейност на оказване на помощ.

По време на провеждането на игри – експерименти със студентите от специалност „Социална педагогика“, лекторът сяда сред студентите (в зависимост от играта, групата може да се нареди в кръг или студентите да останат по местата си и лекторът произволно избира къде да седне). Дори сред студентите преподавателят-социален педагог не трябва да губи своята позиция на водещ дейността, както е и в реалната практика. Студентите са инструктирани предварително да говорят с колегите си (в това число и лектора) на „ти“ и на малко име. Има случаи, в които някои от студентите не успяват веднага да прескочат бариерата на „Вие“ – общуването с преподавателя, но в процеса на работа това се променя. В края на упражнението групата е далеч по-сплотена, отколкото в началото, а студентите вече почти не се затрудняват в използването на „ти“ към преподавателя.

Важно в университетското образование е студентите да натрупат достатъчно теоретични знания. Информацията се нарежда на пластове и формира една голяма част от експертността на дипломирания студент (т.нар. „банка от умения и способности“).

Изразено с математическо съотношение, практическите умения, които се усвояват в рамките на университета, са много по-малко в сравнение с теоретичните знания. Този факт важи в още по-голяма степен за социалните педагози, което се обуславя от спецификата на социално-педагогическата професия. При нея трудно се допускат външни лица, особено неспециалисти. В резултат на това студентите от специалност „Социална педагогика“ трудно практикуват по време на университетското си образование. В този смисъл е необходимо да се използва всяка възможност тези студенти да се подготвят практически за бъдещата си реализация. Да усвоят някои от тънкостите на социално-педагогическото общуване е съвсем възможно в университетска среда и зависи от академичния преподавател.

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЯ

1. На първо място може да се отчете, че социално – педагогическата практика и дейност показват как използването на „ти“ – общуване между специалист и клиент е много по-уместно и работещо в сравнение с учтивата форма „Вие“. Нещо повече, много често тя може да бъде абсолютно неразбираема за клиента.

2. В ежедневната си практика, както и срещи с потребители на социално-педагогически услуги, социалните работници определено разговарят с тях на „ти“ и на малки имена. Тази форма на общуване вече се е наложила и определено се случва съвсем естествено и неангажиращо.

3. Академичният етикет изисква известна доза официалност в комуникацията и общуването между преподаватели (лектори) и студенти. Тази официалност обаче никак не звучи адекватно по време на едно социално-педагогическо интервю. Да се спазва етикетът е правило, което лесно може да се преформулира така, че да е актуално и едновременно полезно за студентите.

4. Добрата университетска подготовка на студентите ще повиши самочувствието им при търсене и започване на работа – нещо, което самите те споделят, че обикновено им липсва.

5. Усвояването на „ти“ – обръщението в социално-педагогическата професия може безпроблемно да започне още в рамките на университетската зала.

6. И последно, но не на последно място: усвояването на „ти“ – обръщението в социално – педагогическата професия не изисква допълнителни ресурси, а единствено готовността и изобретателността на лектора (академичния преподавател).

ЛИТЕРАТУРА

1. Дишкова, М. Кога социалният педагог придобива уменията да комуникира. - *Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“*, Б., 2012, XLI (2).

2. Дишкова, М. Талантът на социалния педагог да комуникира. - *Сборник „Управление и образование“*. Б., 2012.

3. Дишкова, М. Умението на социалния педагог да задава въпроси. - *Сборник „Педагогически основи на формирането на гражданина и професионалиста в условията на университетското образование“*. С., 2012.

4. Ръководство за практическа подготовка на студенти по социална работа. БСУ. Б., 2010.

5. Geldard, David. *Basic Personal Counseling*. Englewood Cliffs : Prentice-Hall. 1989

6. Kadushin, Alfred and Goldie Kadushin. *The social work interview. A guide for human service professionals*. Columbia University Press. 1997

REFERENCES

1. Dishkova, M. Koga sotsialniyat pedagog pridobiva umenieto da komunikira. - *Godishnik na Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov“*, B., 2012, XLI (2).

2. Dishkova, M. Talant na sotsialnia pedagog da komunikira. - *Sbornik „Upravlenie i obrazovanie“*. B., 2012.

3. Dishkova, M. Umenieto na sotsialnia pedagog da zadava vaprosi. - *Sbornik „Pedagogicheski osnovi na formiraniето na grazhdanina i profesionalista v usloviyata na universitetskoto obrazovani“e*. S., 2012.

4. *Rakovodstvo za prakticheska podgotovka na studenti po sotsialna rabota*. BSU. B., 2010.

5. Geldard, David. *Basic Personal Counselling*. Englewood Cliffs : Prentice-Hall. 1989.

6. Kadushin, Alfred and Goldie Kadushin. *The social work interview. A guide for human service professionals*. Columbia University Press. 1997.

ДЕТСКАТА ГРАДИНА И СЕМЕЙСТВОТО – ОПРЕДЕЛЯЩИ ФАКТОРИ ЗА ЗДРАВНОТО ВЪЗПИТАНИЕ НА ДЕЦАТА

Марияна Тодорова

KINDERGARTENS AND FAMILIES – A DETERMINANT OF HEALTH EDUCATION OF CHILDREN

Mariana Todorova
e-mail: *mstancheva111@abv.bg*

ABSTRACT

The article refers to a study of parents of preschool children on the phenomenon - health and health education. Conducted a survey to establish the show enough interest in this problem and provide you the necessary conditions for good health of their child. It was found that most of them do not care enough and therefore do not provide the necessary healthy lifestyle in the family. The aim is to permanently look for opportunities to enrich the health literacy of parents and teachers, which determine health education and health of children in this age period.

Key words: *health, health education, physical activity, nutrition, health and hygiene habits*

ВЪВЕДЕНИЕ

Здравето е ключов човешки феномен, който определя същността, динамиката и естеството на човешкия живот. В основата на доброто здраве е личната отговорност на всеки за състоянието му и степента на съобразяване с физиологичните закони, по които функционира човешкият организъм. Доброто здраве осигурява качествен, пълноценен, удовлетворяващ живот. Семейството и детската институция са гарант за качеството на живот на детето. Те са факторите, определящи навременното формиране на положително отношение към здравето, неговото опазване и съхраняване, които се възпитават в детството.

Днес перманентно сме свидетели на факта, че съвременното дете овладява в много и различни аспекти вредни навици и режим, в голяма степен протекционирани от факторите на околната среда – лоши битови условия, непълноценно хранене, постоянен стрес, непрекъснато нарастване степента на хиподинамията и др. Ето защо знания и умения в тази област са изключително нужни на децата още от най-ранна възраст, за да могат те – доколкото е възможно, да игнорират и да се предпазват от тези вредни въздействия и последс-

твията от тях. Изградените именно в този възрастов период здравни навици и стереотипи се превръщат в стил и поведение за цял живот. В този контекст специалистите в областта на здравеопазването и образованието считат, че основният проблем на образованието в българското училище е, че се изучават не малко и разнообразни дисциплини, но липсва такава, свързана със здравето и превенцията на здравето на човека, които са в основата и от които зависят предстоящите дейности и живот на подрастващите [1]. За разлика от българската образователна система, в Япония, САЩ и Канада е въведена дисциплина, наречена „Здравословен начин на живот”. Във Финландия за здравословен начин на живот подготвя дисциплината „Формиране на навици за здравословен начин на живот”. „Безопасност на живота” е дисциплината в това направление, която изучават децата в Русия, Украйна и Беларус [4].

В тази връзка е много важно и в българското образование да се изгради и въведе цялостен модел на здравно възпитание, както и такъв, адаптиран за периода „предучилищна възраст”, който да бъде задължителна част в учебната програма и подготовката на детето за училище. „Значението на здравното възпитание и образование като система от въздейс-

твие и взаимодействие се изразява в усвояването на здравни познания, здравни умения и навици за здравословен стил на поведение, даващ отражение върху цялостната личност” [5]

ИЗЛОЖЕНИЕ

Здравното възпитание на детето започва с неговото раждане и началната му проява е в семейството. Семейните традиции, насочени към здравословен или нездравословен начин на живот, са определящи за бъдещата здравна култура на детето. Много често обаче и на самите родители липсват необходимите знания и компетенции относно проблема. При постъпването в детската градина педагозите е поставена задача, свързана с изграждане на здравна култура и навици у децата. В тази връзка е налице необходимостта да се работи в две насоки:

1. Работа с родителите:

- да се запознаят с конкретните методи и средства за изграждане на здравно-хигиенни навици и умения;

- да познават качествата и предназначението на видовете храни – здравословни и нездравословни;

- да разбират необходимостта от активна двигателна дейност и спорт като важно средство за закаляване и укрепване здравето на детето;

- да са информирани за определящите здравето фактори - пълноценен сън, престой на чист въздух и пр.

2. Работа с децата, която изисква поставяне на достъпна информация по различни, свързани със здравето теми, решаващи определени задачи:

- децата да осъзнаят значимостта на здравето като основна ценност и необходимостта

да се грижат перманентно за неговото опазване;

- да приемат спорта като изключително важно средство и в много тясна връзка и зависимост със здравното им състояние, предвид което да увеличат максимално двигателната активност;

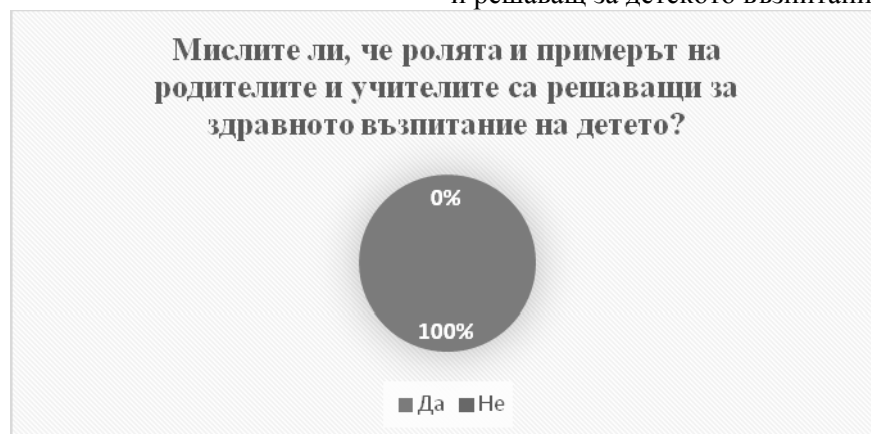
- здравословният начин на хранене да стае тяхна норма;

- да познават и спазват основните здравно-хигиенни правила и изисквания, гарантиращи им добро здраве и начин на живот.

Здравето е естественото състояние на тялото, но то не е константна величина. За него трябва да се полагат грижи всекидневно. Върху здравето на човека оказват влияние различни фактори – начин на живот, генетични фактори и много други. Едно е безспорно - социалните фактори имат водещо значение. Затова на първо място трябва да се постави задачата за тяхното правилно използване.

Предвид значимостта на проблема, бе направено изследване с цел да се проучи интересът на семейството към проблема и най-вече - осигурява ли то здравословен начин на живот на детето. Проведена бе анкета с родителите на 67 деца на възраст 5-7 години от ЦДГ „Звездица – Зорница” - гр. Бургас. От участниците 31 са мъже и 36 – жени. Народността на изследваните е 95,98% българи и 4,02% роми. Анкетата включва 8 въпроса, свързани със здравното възпитание на децата.

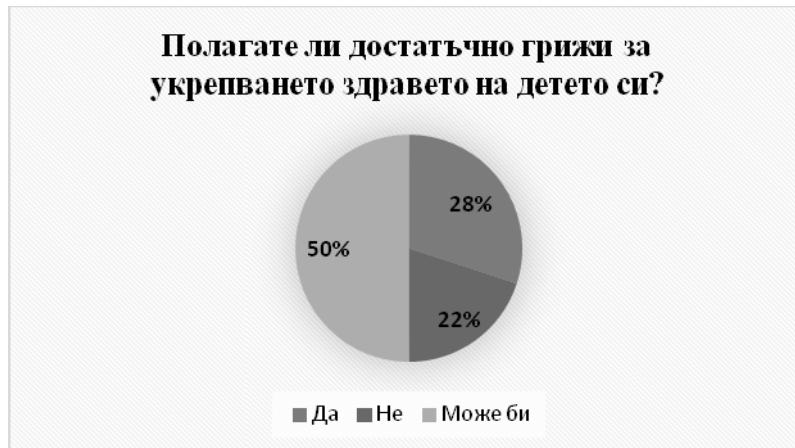
Мислите ли, че ролята и примерът на родителите и учителите са решаващи за здравното възпитание на детето? е въпрос, чиято цел е да се установи осъзнават ли родителите своята роля, както и тази на педагога в детската градина за възпитанието на децата. Данните са показателни, че примерът на възрастния в този период е основополагащ и решаващ за детското възпитание.

Всички родители са отговорили положително, отчитайки значимостта на двете страни при осъществяване на възпитателния процес.

При анализа на отговорите на въпроса - **Полагате ли достатъчно грижи за укрепване здравето на детето си?**, може да се твърди, че много от тях определено се съмня-

ват дали полагат необходимите и достатъчни грижи за децата си в днешното забързано ежедневие. Само 28% са категорични, че го правят, за разлика от останалите 72%. 50% посочват отговор „може би”, което в голяма степен клони към отрицание, а 22% от тях със сигурност отговарят - „Не”.

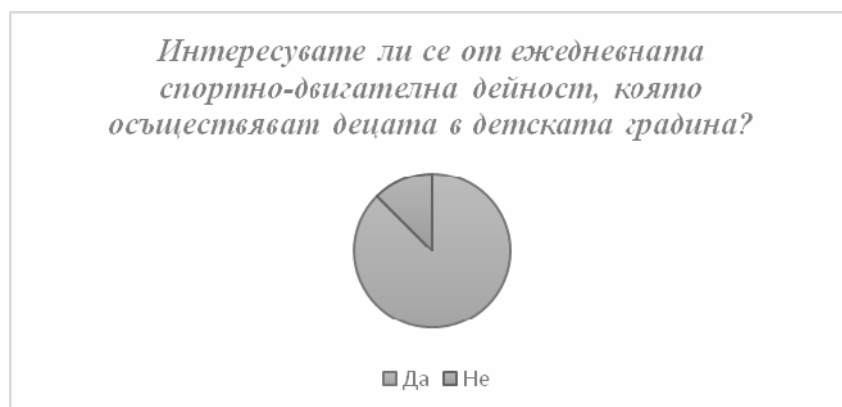

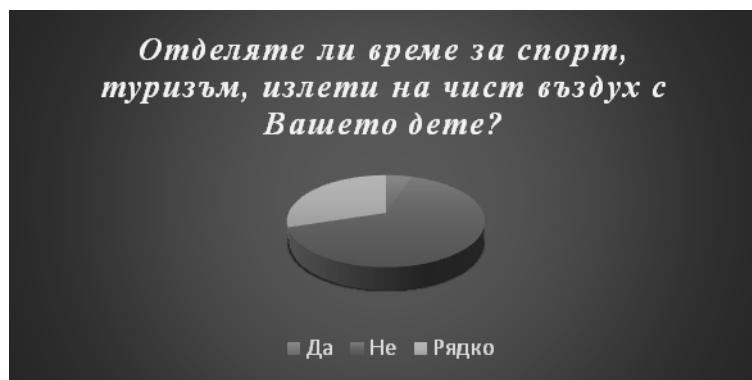
Това е потвърждение на факта, че децата не получават достатъчно грижи в семейна среда, дори и относно здравето, което е основен компонент на възпитателния процес и най-важното - свързан е с техния живот.

Отговорите на въпроса: **Интересувате ли се от ежедневната спортно-двигателна дейност, която осъществяват децата в детската градина?**, визират, че 68% от родителите не проявяват особен интерес към физическата дейност на детето, осъществявана в детската градина. Това е потвърждение на отговорите им, че не полагат необходимите грижи за укрепване здравето на децата.

С това се обяснява и фактът, че повечето деца пропускат утринната гимнастика, провеждана в началото на сутрешния режим, поради по-късното им пристигане в детската градина. Той е показател за незаинтересоваността на родителите към този изключително важен проблем.

Чрез въпроса: **Отделяте ли време за спорт, туризъм, излети на чист въздух с Вашето дете?**, се уточнява до каква степен семейството подпомага двигателната дейност, спомага за физическото развитие на децата, укрепване на тялото, духа и здравето им като цяло.

Данните отново потвърждават, че 66% от родителите не отделят специално време за спорт, разходки и игри на открито с децата. Това е лоша тенденция, особено при днешните социално-битови условия на живот, и е предпоставка за недобро здраве.

Въпросът: **Какви методи използвате при възпитаване на лична хигиена у детето?** изисква отворен отговор. Част от отговорите са следните: „В много случаи използвам игрова форма със състезателен елемент – „Кой пръв ще си измие ръцете или зъбите“; „При възможност купувам интересна четка за зъби. Детето има специална чашка за нея с литературен герой“; „Предпочитам разговори с детето, но тъй като не винаги осъзнава казаното, често използвам метода „показ“; някои родители споделиха, че в много случаи използват пример с други деца - колко са чисти всеки ден, как добре са облечени, как чудесно изглеждат и които биха му се присмели; други отговориха, че често четат на децата стихчета с подобно съдържание, и пр. Отговорите на родителите бяха разнообразни, но всички съдържаха мотивационен елемент, стимулиращ децата към формиране на здравно-хигиенни навици и поддържане на лична хигиена.

Мислите ли, че осигурявате на детето си необходимата здравословна храна? е въпрос, на който 72% от родителите отговарят категорично, че семейството не се храни с нужната здравословна храна. Това е показател, че те са запознати в определена степен с качеството на разнообразните продукти, но по различни причини не могат да осигурят полезните храни.

В същото време на въпроса: **Обсъждате ли с детето същността и значението на полезните и вредни хранителни продукти?** 83% от родителите са категорични в отговорите си, че обсъждат темата с децата, въпреки че не им осигуряват необходимата здравословна храна.

Добър показател са отговорите на въпроса: **Считате ли, че е добра практика да се провеждат обучителни семинари за родителите, свързани със здравното възпитание на децата?**, при който 71% от респондентите одобряват и подкрепят идеята за участие в обучителни семинари, и то конкретно с насоченост здравното възпитание на децата. Очевидно е, че много голям процент имат желание и интерес да обогатят знанията си по проблема, както и перманентно да утвърждават взаимодействието си с детската институция.

19% от родителите не дават категоричен отговор на въпроса, а 10% от тях определено не проявяват съгласие относно провеждането на обучение, което вероятно се дължи на ангажираността им, притежаването на достатъчно знания в посочената област, недостатъчна заинтересованост за развитието и здравето на децата им или други причини.

В тази асоциация е и изключителната роля на педагога, а именно:

- *продуцираща* благоприятни междуличностни отношения „учител – родител“;

- *стимулираща* повишаване интереса на родителите към обсъждане с децата на конкретния проблем;

- *провокираща* разнообразни инициативи и предложения от страна на родителите;

- *мотивираща* активността на семейството при осъществяване на добри практики съвместно с детската институция.

Несъмнено днес е наложително предучилищното възпитание да бъде насочено към откриване на модерни, ефективни форми за съхраняване на детското здраве с активното участие на семейството. Единствено при наличие на перманентна връзка и приемственост между детската градина и семейството резултатите могат да станат факт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от изследването дават основание да се формулират следните изводи:

1. Родителите осъзнават своята роля, както и тази на учителите в детските институции, като основополагащи фактори за поставяне основите на здравното възпитание на децата в предучилищна възраст.

2. Въпреки че оценяват важността на проблема, те не полагат достатъчно грижи за укрепване здравето на децата, не отделят време за дейности сред природата. Голяма част от тях не се интересуват от физическата активност на децата; признават, че не осигуряват нужната здравословна храна.

3. Положителното е, че 71% от тях подкрепят идеята за организиране на образователни семинари, които ще обогатят здравната им култура.

Препоръките, които могат да бъдат направени, са насочени към преодоляване на проблемите, свързани с подобряване здравното образование на педагозите. Нужни са обучаващи семинари със здравна насоченост за превенция на детските болести; условия за

здравословен начин на живот; емоционално здраве и стрес; оказване на първа помощ и пр.

Днес здравето на детето е обект на изследване от съвременната научна област „Екология на детството“. Продуциран е иновативен модел за здравно възпитание, базиран на валеологичния подход, включен в програмите „Здравей, училище“ и „Приказни пътечки“ [2, 3]. Здравното възпитание като част от гражданското образование става задължителен компонент от подготовката за училище поради редица причини: хиподинамията, вредните условия на околната среда; игнориране на предходни традиции; упражняване на дейности с нездравословни последици; ограничен контакт с природата.

Целта е перманентно да се търсят възможности за обогатяване здравната култура на родителите и учителите като водещи фактори за здравно възпитание и осигуряване на здравословен начин на живот на децата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова, Е. Здравното образование в българското училище и ролята на педагогическия съветник. - Педагогика, 2004, кн. 3.

2. Галчева, К. и др. Методическо ръководство (I – IV група). С., Булвест, 2000, 2008.

3. Галчева, К. и др. Книга за учителя (I – IV група). С., Булвест, 2000, 2008.

4. Кузманова, А., Междисциплинарен курс на обучение и здраве. - Биология, екология, биотехнология, 1994, кн.2

5. Попов, Т., Л. Чакърва и др. Здравно възпитание на деца-роми в контекста на социализацията. - Здравен мениджмънт, Т.8, 2008, кн.3.

REFERENCES

1. Aleksandrova, E. Zdravnoto obrazovanie v balgarskoto uchilishte i rolyata na pedagogicheskiya savetnik. - Pedagogika, kn.3, 2004.

2. Galcheva, K. i dr. Metodicheskoto rukovodstvo (I – IV grupa). S., Bulvest, 2000, 2008.

3. Galcheva, K. i dr. Kniga za uchitelya (I – IV grupa). S., Bulvest, 2000, 2008.

4. Kuzmanova, A., Mezhdudistsiplinaren kurs na obuchenie i zdrave. - Biologiya, ekologiya, biotehnologiya, 1994, kn. 2

5. Popov, T., L. Chakarova i dr. Zdravno vazpitanie na detsa-romi v konteksta na sotsializatsiyata. - Zdraven menidzhmant, T.8, 2008, kn.3.

ДЕНЯТ НА ДЕТЕТО – ИСТОРИЧЕСКИ И СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ

Тинка Иванова

CHILDREN'S DAY – HISTORIC AND MODERN ASPECTS

Tinka Ivanova

E-mail: tinche_ivanova@abv.bg

ABSTRACT

Children's day is one of the most popular holidays in the world. Today it is celebrated in more than 100 countries, although on different dates. It reflects the specifics of nations' cultural traditions. In over 40 countries 1st June is chosen as Children's day and is called the International day for children's protection. This is an initiative that directs social attention and concern to the children's care, their problems as well as to providing best conditions for further development. The research is done in the historic and pedagogical sphere. Its aim is to present not only the history and traditions in Bulgaria related to the Children's Day, but also its contemporary image.

Key words: *Children's Day, Bill of Child's rights, Union for Child's protection in Bulgaria, Geneva Declaration for Children's Rights, Convention for Child's Rights*

ВЪВЕДЕНИЕ

Един от най-популярните и общоприети празници в световен мащаб е Денят на детето. Днес той се празнува в повече от 100 държави, макар че се отбелязва на различни дати и отразява спецификата на културните им традиции. В над 40 страни за Ден на детето е избран 1 юни и носи названието Международен ден за защита на децата. Това е инициатива, която насочва общественото внимание към грижите за децата, техните проблеми и създаване на възможно най-добри условия за развитие. Нейното начало се поставя с Женевската декларация, приета на 26 септември 1924 година от Обществото на народите и подписана от 54 страни. Тя продължава да звучи актуално и днес:

„1. ДЕТЕТО трябва да бъде поставено в положение да се развива правилно телесно и душевно.

2. ГЛАДНОТО ДЕТЕ трябва да бъде нахранено; болното да бъде лекувано; недоразвитите деца трябва да бъдат вразумени; сираците и изоставените трябва да бъдат подпомогнати и приборани.

3. ДЕТЕТО трябва първо да получава помощ във време на бедствие.

4. ДЕТЕТО трябва да бъде подготвено да изкарва прехраната си и трябва да бъде защитено от всяко изкористяване.

5. ДЕТЕТО трябва да бъде възпитавано в съзнание, че най-добрите си качества то трябва да употреби в услуга на своите братя“ [1, с. 14].

ПОСТАНОВКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването е в историко-педагогическата област. Неговата цел е да представи както историята и традициите, свързани с Деня на детето, така и неговия съвременен облик. Изследването търси отговори на въпросите:

Кога и как е възникнал Денят на детето като Международен ден за защита на децата?

Какво е неговото съвременно съдържание?

Заема ли той подобаващо място в празничния календар на семейството и учебните институции?

Инструментариумът на изследването се базира на теоретичен анализ, теоретична реконструкция, беседа с деца и родители, фокус група със студенти.

РЕЗУЛТАТИ

През 1919 г. английската учителка Еглантин Джеб основава фонда „Спасете децата“, който заедно с швейцарския Съюз за закрила на децата и с Международната комисия на Червения кръст през 1920 г. създава в Женева Международен съюз за закрила на децата. През януари 1925 г. тази организация отправя покана към Българското дружество на Червения кръст да изпрати двама представители, които да вземат участие в провеждането на Първия конгрес на детето. На форума от българска страна присъстват проф. д-р Стефан Ватев и д-р Димитър Киров. След завръщането си от Женева те са главни инициатори за създаването на Съюз за закрила на децата в България. Под председателството на Иван Шишманов на 14 юни 1925 г. се провежда учредително събрание, на което се избира управителен съвет, приема се уставът на организацията. За председател на Съюза е посочен Стефан Ватев - известен и уважаван педиатър, общественик.

В устава на организацията ясно е определена нейната цел - да обединява усилията на всички министерства, дирекции, съюзи, дружества и лица, които имат предмет на дейност грижата за децата, независимо дали това е тяхно професионално задължение, или доброволна дейност. Целта на Съюза се конкретизира в следните задачи:

- да обединява съществуващите до тогава различни начинания за подпомагане и закрила на българските деца;
- да съгласува дейността на обществените организации с тази на държавата и на общините в посочената област;
- да популяризира медико-педагогически инициативи за отглеждане на децата и да изтъква необходимостта от социални грижи за правилното им развитие;
- да работи за създаване на специално законодателство за закрила на българските деца.

Съобразно поставените задачи дейността на организацията се насочва в няколко направления:

1. Обща грижа за децата – свързана е с проучване на храненето, отглеждането и възпитанието на децата, с повишаване на здравно-педагогическата култура на родителите.
2. Обществено подпомагане на децата – включва подпомагане на децата в нуждаещите се семейства или при необходимост наста-

няването им в обществени институции, както и цялостна грижа за децата, останали без родители.

3. Обединяване усилията на обществото за създаване на цялостно законодателство за закрила и подпомагане на българското дете.

4. Подготовка на квалифициран социален персонал, който да се грижи за децата.

Една от водещите инициативи на Съюза е отбелязването на Деня на детето. В България този празник за първи път официално се провежда на 8 май 1927 година. Това е международна инициатива, която намира радители и у нас. По традиция Денят на детето се чества през пролетта, във втората неделя след Великден, наречена неделя на Мироносците. Този празник бързо получава всенароден характер и по своята мащабност се сравнява с деня на Светите братя. В тържествата се включват не само родители, учители и деца, но и различни организации - граждански, културни, църковни, военни, общински, детско-юношески. През 30-те години на ХХ век празникът се провежда под покровителството на княгиня Евдокия и софийския митрополит Стефан.

С времето Денят на детето се превръща в празник, който концентрира общественото внимание върху проблемите на децата в България, каквато е и основната му цел. За неговото ежегодное провеждане Съюзът създава Върховен комитет, който отправя публична покана към всички обществени институции да подкрепят инициативата. Негово задължение е да създаде местни комитети и да състави програма за провеждането му. Върховният комитет определя ежегодно мотото на деня и за какво ще бъдат предназначени събраните средства. Начинанията на местните комитети се съобразяват с националната програма и я подкрепят. Седмицата преди празника се нарича подготвителна. Събитията, организирани през този период, имат за цел да го популяризират сред народа и да насочат вниманието на обществеността към проблемите на българското дете. Според традицията, която се създава, Денят на детето се отбелязва с тържествена и весела част. Първата част се провежда преди обяд и обикновено включва манифестации, детски шествия, публични сказки, църковни служби и молебени. За следобед са предвидени забавления, игри, томболи, лотарии.

В чест на празника Съюзът издава специален вестник „Ден на детето“. В него по тради-

ция се включват материали за здравето, възпитанието и обществената закрила на децата, поместват се стихове и разкази на изявени български творци, сред които са Елин Пелин, Д. Габе, Ел. Багряна, Анг. Каралийчев, Г. Райчев, Й. Стубел, Ран Босилек. По инициатива на Д. Кацаров, Ст. Чилингиров, П. Цонев и М. Герасков Студентското педагогическо дружество издава Лист на детето като израз на съпричастност към хуманната кауза, а писателите му посвещават своето специално издание – „Радост за детето“. За да се съберат повече средства и идеята да достигне до повече хора, на празника се организират продажби на плакати, значки, знаменца, афиши. 80% от получените приходи най-често се използват за откриване на трапезарии или други инициативи, насочени предимно към подобряване на материалното положение на децата.

През 1929 г. Съюзът преминава към изграждане на местни структури под формата на Комитети за закрила на децата. Те носят отговорност за проучване на потребностите на децата във всяко населено място и за намирането на необходимите средства за тяхното задоволяване. Уставът на комитетите регламентира техните задачи, а Програмата конкретизира дейността им. Тези структури имат широк диапазон за изяви в социално-педагогическата област. Комитетите:

- организират откриването на забавачници за деца на работещи родители;
  - уреждат занимални и работилници за свободното време на учениците;
  - поддържат трапезарии за бедни ученици;
  - запознават населението с материали за живота и здравето на децата;
  - настояват пред общинските власти за упорядначаването на санитарен контрол в училищата и на източниците за питейна вода;
  - грижат се за бедни майки и родилки;
  - настаняват деца без родителски контрол или с проблеми от здравен характер в приюти и болници;
  - организират летовища за физически слаби и болни деца;
  - съдействат за назначаване на работа на учителки-съветнички и акушерки;
  - работят за оказване на медицинска помощ на всяко дете и за създаване на училищни аптеки;
  - провеждат Деня на детето,
- През 1931 г. Съюзът издава Правилник и програма за отбелязване на Деня на детето, които се използват до 1946 г.

На 29 септември 1946 г. организацията отбелязва за последен път Деня на детето. Посочената дата нарушава традицията празникът да се чества през пролетта, но съюзното ръководство приема, че началото на учебната година е добър повод обществеността да насочи вниманието си към проблемите на детето и детството. Традицията се спазва по отношение на начина на провеждането му съгласно Правилника за деня на детето.

Под ръководството на проф. Хр. Негенцов Съюзът се опитва да се адаптира към новите социално-политически условия, но със Закона за здравна защита на майчинството и детето и Закона на Министерството на народното просвещение за обществени грижи и възпитание на детето, приети през 1946 г., неговите функции се изземват от държавата. В тези нормативни актове на новата власт не намира място една от най-благородните и хуманни каузи за обществена подкрепа на децата, защото е частна инициатива и това решава нейната съдба.

През ноември 1949 г. в Москва Съветът на Международната демократична федерация на жените обявява 1 юни за Международен ден за защита на децата. Първоначално празникът носи белезите на Втората световна война, защото е обявен в памет на всички деца, загинали във войната.

През 1950 година Денят на детето се възражда в новата социално-икономическа ситуация. Той се отбелязва официално в 51 страни, сред които е и България. Този ден рядко има политически характер, макар че се празнува предимно в страните от комунистическия блок. Представа за това как се отбелязва в условията на социализма ни дава първата публикация за честването му в списание „Предучилищно възпитание“, отразяваща провеждането на събитието в Хасковски окръг. „За този първи по рода си празник в детските градини“ се създава план, който се одобрява от всички обществени институции, включително и от Окръжния комитет на партията. Първоначално се провежда по райони, а на финала е „окръжният празник на щастливото детство“. На районните празници се наблюдава богата и разнообразна програма - български хора и ръченици, детски игри, драматизации на приказки, хорово и индивидуално изпълнение на песни, балет, танци, спортни упражнения. В празника участват всички деца от детските градини. На 1 юни се провежда манифестация, на която децата де-

филират „с пъстроцветни костюми на най-красивите цветя, с костюми на любими горски животни, в ръце с флагчета ...“ [3, с. 44]. Според Д. Николова и Д. Трендафилова, „празникът на щастливото детство“ допринася за заздравяване на връзката между родители и учители, популяризиране на работата на детските градини сред обществеността, възпитаване на децата в патриотизъм и по-добряване на цялостната учебно-възпитателна работа в детските градини. Това „първо мероприятие в страната получило всеобщо одобрение“ [3, с.45] въпреки някои слабости, които не се посочват в статията, се определя като „чудесна инициатива“. Не може да не се отбележи позицията на редакцията, която категорично изказва мнение, „че провеждането на празненства от окръжен мащаб не е подходящо за деца от предучилищна възраст“ [3, с. 45].

Днес Първи юни като Международен ден на детето се празнува в над 40 държави по света. У нас на 1 юни детски градини, учебни институции и обществени организации си подават ръка и провеждат състезания, изложби, творчески ателиета и работилници, панаири, карнавали, хепънинги, илюзионни спектакли. В многообразието от инициативи могат да се отбележат и такива, които имат национален характер. Това са акциите „Спри! Спаси живот!“ и „Ваканция! Да пазим живота на децата на пътя!“. На 1 юни по традиция автомобилите се движат с включени фарове и се провеждат публични дискусии за превенция на пътно-транспортните произшествия с деца и рискованото им поведение на пътя. Празникът е повод да се говори и за други проблеми, свързани с децата и детство-то. Сред тях най-често са бедността, отпадането от училище, употребата на алкохол и наркотици, насилието. Членството на България в Европейския съюз също се отразява върху темите за празника. Някои от тях са насочени към общия европейски дом на децата, към тяхното общо бъдеще.

Във Фейсбук е създадена страница за деца и родители, посветена на 1 юни. Най-често в интернет пространството се провеждат конкурси за изображение и поздрав, посветени на празника.

От информационния портал на българите, живеещи в чужбина - www.eurochicago.com - се вижда, че 1 юни се отбелязва и от нашите сънародници зад граница.

Българската православна църква също отбелязва празника чрез църковно слово в изданията от нея вестник. Макар че 1 юни не е включен в църковния календар като празник, той дава основания за поздрав, за поучителни беседи с примери от детството на Христос.

От беседа с 20 деца и техните родители се установи, че този ден е очакван празник за всички. Той е част от семейния календар и е свързан с весело настроение и приятни емоции. Родителите отделят повече време да бъдат заедно със своите деца и искат да ги изненадат приятно. Интересно е, че някои родители го приемат и за свой празник, защото „продължават да носят детето в себе си“, „нищо детско не им е чуждо“. Децата очакват от празника предимно лакомства, подаръци и забавления.

Дискусия, проведена във фокус група от студенти, разкри, че 1 юни е свързан с много мили спомени. Според бъдещите педагози родителите сякаш искат да компенсират дните, в които нямат време за своите деца. Работата в групата приключи с написването на сценарий за отбелязването на празника в детската градина. Осем от сценариите студентите изградиха върху състезателни игри и активности на децата, два от сценариите са насочени към запознаване с правата на децата, два - по приказни мотиви – „Желания - мечтания“, „В деня на детето стават чудеса“, и един - на екологична проблематика – „Искам да живея в чист свят“. Друга идея, използвана в седем от сценариите, е създаването на рисунка или поздравителна картичка, с която всяко дете се включва в благотворителен базар за деца в неравностойно социално положение.

Според авторите на сценарии 1 юни предполага празнична обстановка. За това детската градина променя своя облик, украсена с балони, цветя, знаменца, хвърчила, цветни ленти. Родители и общественици са в ролята на гости на тържеството. Има и много лакомства за децата. Изследването показва, че празникът на детето е благоприятно съчетание от очаквания и реалности.

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Международният ден на детето в България се отбелязва от 1927 г. до 1946 г. Той се организира и провежда от Съюза за закрила на

децата в България и неговите местни структури под формата на Комитети.

През 1950 година Денят на детето се възражда в нови политически условия под егидата на Международната демократична федерация на жените. Първоначално той се отбелязва официално в 51 страни, сред които е и България.

Днес Международният ден на детето се отбелязва в над 40 държави по света, включително и в България на 1 юни. Празникът се свързва и с 20 ноември, обявен от ООН и ЮНЕСКО за Световен ден на децата през 1954 г. През 1959 г. Общото събрание на ООН приема Декларацията за правата на детето, в която основен принцип е: „Човечеството е задължено да даде на детето най-доброто от себе си!“. През 1989 г. е гласувана Конвенцията за правата на детето, която представлява договор за признаване и закрила на правата на детето.

20 ноември не е така масово възприет в световен мащаб, защото мнозинството от страните в света предпочитат да съхранят традициите си в честването на празника на детето през юни или друг ден от техния календар.

От проведена беседа и студентска фокус група проучването доказва, че празникът на детето е съхранил традиционния си облик,

свързан с празнично настроение, игри и лакомства за децата.

Въпреки неоптимистичната социална ситуация, икономическа криза и природни бедствия, възрастните продължават да дават най-доброто от себе си за децата. Те отбелязват техния празник, като се съобразяват с очакванията на малчуганите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Женевска декларация за правата на детето. - *Нашето дете*, 1928, кн.1, с.14.
2. Иванова, Т. Социалната педагогика в България в края на XIX век и първата половина на XX век. Бургас, 2007.
3. Николова, Д., Д. Трендафилова. Празник на щастливото детство. - *Предучилищно възпитание*, 1961, кн.3/4, с. 42-45.

REFERENCES

1. Zhenevska deklaratsiya za pravata na deteto. - *Nasheto dete*, 1928, kn.1, s.14.
2. Ivanova, T. Sotsialnata pedagogika v Bulgariya v kraia na XIX vek i parvata polovina na XX vek. Burgas, 2007.
3. Nikolova, D., D. Trendafilova. Praznik na shtastlivoto detstvo. - *Preduchilishtno vazpitanie*, 1961, kn. 3/4, s. 42-45.

GRAY ECONOMY SHARE IN TOURISM IN BULGARIA

Dragomir Stefanov*
Sofia 1700, „8-mi dekemvri” str., UNWE, cab. 1069
e-mail: dr_stefanov@abv.bg

ABSTRACT

Tourism sector has become a key sector to the Bulgarian economy and it has significant contribution to the stabilization of the current account balance. At the same time, the management of tourist sites is characterized by a number of shortcomings and illegal practices. This article presents the results of a survey about the share of the gray economy in tourism, as compare them with similar data from 2010 and it seeks to put trends in the sector.

Key words: *tourism, management, survey, gray economy.*

INTRODUCTION

In July-August 2014 was organized and conducted an empirical study among copyright owners and managers of tourist sites in the country. The study was set as a questionnaire containing 54 questions prepared by the author and divided into two sections - general questions and those regarding illegal practices in the tourist sites. The purpose of this study is to make a comparison between the data obtained with those of a similar survey conducted in February 2010 and also to identify trends in the gray economy in tourism sector.

The subjects under this research are about 2,900 objects, according to official statistics NSI [1], including hotels, hotel resorts and guest houses in the country. There are covered 124 sites, based on territorial and structural signs, selected by quota sample and there is reason to believe that the study is representative of the country. The criterias used to select specific objects for study are the hotel category, type of object, according to the proposed tourism product and maximum dispersion in the country. The method of registration of empirical information is standardized interview of the "face-to-face." There are presented all statistical criterias in order to conclude that the information collected is accurate and reliable enough to be interpreted for the purposes of analysis.

CURRENT POSITION OF TOURISM PROPERTY

In the questionnaire, the general questions clarifies capacity load, category and type of research tourist object, as well as from how long it works and what is the average number of employees in it. From an economic perspective, it is paid attention to issues related to internal and related infrastructure, the presence or absence of the proposed additional hotel services, restaurants, entertainment facilities for presenting business events, facilities for spa and wellness treatments, and etc.

The main place within all these services is taken by the service related to nutrition and supply of hot and cold drinks. That's why, 68% of the examined objects had a catering facility located near by and 49% of them have a bar, cafe or other establishment offering drinks to visitors. These rates are lower than those obtained in 2010 (Stefanov 2010, 156-176), but this is due to the fact that the sample includes objects from the segment "guest houses" that have facilities for self-catering tourists. Nearly 46% of the subjects of the research have rooms for conferences or symposia, and two out of three managers believe that the object managed by them is suitable for organizing group visits such "team building". It can be concluded that the accomodation services, are not services only for sleepovers, but something more. (Ribov 2014, 20-23) It is well know that if you increase the functionality of the tourist object in terms of business space, business

meetings, seminars, trainings and offer conditions for congress tourism and leisure group - it will be better and expanded service provided to tourists.

There is a slight increase in the share of the tourist places that have special attractions for children - from 25% in 2010 to 29% in 2014. This is still a relatively low rate, suggesting that this possibility remains underappreciated, probably due to the low profitability of this type of services. In this country, one of the markable signes of the fashion is related to the supply of spa and wellness services of hotels and hotel complexes. Every third examined object or about 30% of respondents say that they have the necessary equipment and personnel for the provide such services. Generally, the problem is that besides these abbreviations/words is hidden a different context, as example the only investment made by the owners is a placement of a sauna, Jacuzzi or massage table, which is nearly not enough to be called a wellness center. In Bulgaria there are huge amounts of mineral springs and other special areas that offer great opportunities for health and recreational tourism through water, mud, microclimate, etc. Most of those tourist resources remain untapped and create conditions for possible future development.

As a result of the dynamic investing activity in the tourism industry in the period 2000-2009 years, the businesses in this sector is facing a high level of competition. (Stefanov 2014, 338-342) Nearly half of hoteliers in the country operate under direct competitive environment with many other sites offering the same services to the tourist segment. Others, nearly above than 30 percent of respondents, answers that near their objects there are in the places from the same industry but in different category. Only around 20% of the hotel complexes in the country (Fig. 1) have a monopoly position over the services offered by them, as there is no similar services provided nearby. These figures clearly show a high consistency of the tourism business, which is in contradiction with the slightly decrease of the global standard occupancy rates in the country and the related low profitability of the industry, as a whole. At the same time, competition creates incentives for individual players on the market and it can be defined as the main driver for the introduction of various practices in tourism activity in the country, as well as improving the quality of tourism services and products.

How do you assess the level of competition?

August 2014	Near the hotel	In the region
There are MANY other hotels	48	56
There is LITTLE else, or MORE, but in a different category from our	32	34
Nearby there are NO OTHER hotels, restaurants, etc.	20	10

Fig. 1

Often, the analysis of trends in the development of tourism in the country, states that our country is permanently in stuck of mass tourism and in the near future, there is no chance to become a highly paid tourist destination. (Minkov 2007, 43) This opinion is shared by representatives of the business and of the state administration operating the sector, as well. Important aspect from the survey is the answers given by the managers of hotels about what kind of developments they need to make to improve the quality of services offered.

When the issue is related to infrastructure improvements, the managers of tourist sites show understanding and awareness of existing problems. First group of 32-35% of the respondents, indicate that the difficulty of access to the sites is one of the reasons for the low quality of tourist services. In this point, there is some worsening in the results of the recent years, despite the widely advocated government policies to improve infrastructure. Apparently, the business expectations are rising faster than the ability of the administration to respond to these expectation. If into these answers, is added the expected improvements in terms of cleanliness, sanitation, lighting and sidewalks in the settlements and resorts, the overall picture will show that more than half of the respondents believe that public infrastructure around the tourist sites is a major problem for the poor quality of service.

Serious attention is paid to the low part of responses related to the need for training of staff (only 21%) and additional landscaping near the resorts (only 10%). Service quality and its relation to the education of employees is still insufficiently appreciated by the managers in the

industry. In relation to the issues of the staffing, it is necessary more direct connection between the user and the provider of tourism product. Probably, responsible for this gap can be the specialized secondary schools and universities ,which prepare specialists in the field of tourism, which do not have necessary practical trainings. Moreover, the builders and those who use tourist sites have not reached the conclusion that the quality of service required more landscape view. You need enough green space with trees, flowers and shrubs, less decorative and for "landscaping" as green table and refreshing shade, oxygen and a sense of nature. Definitely, it can be summarized that the Bulgarian tourist business is now damaged from this perspective. Very often, while is carry out a construction work , there are destroyed a big portion of Eco Fund, including the hundreds of large trees, and instead of this are planted a small number of saplings and shrubs. In conclusion, the fact that this eco problem is not very often stated within the given answers among the respondents , implies that a small portion of the users of tourism cares about the landscape view and the eco equilibrium of the nature.

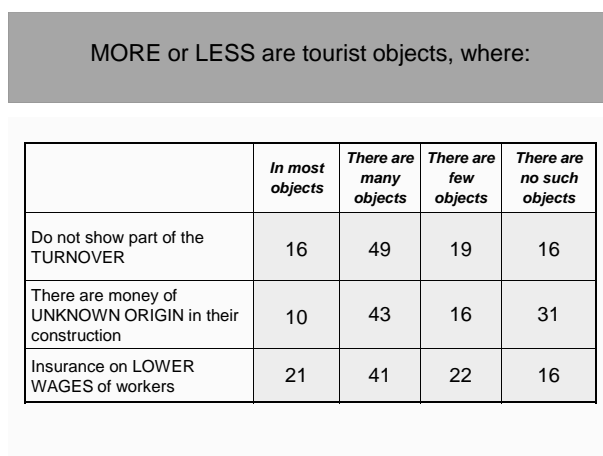
GRAY ECONOMY IN TOURISM SECTOR

In the last 4-5 years, in the country, took place quite administrative changes in the direction of tightening the regime of tax registration and strengthening the control of the administration. At the same time, the economic crisis, instability and limited cash flows in tourism further put pressure on business activity in the sector. In this context it is interesting to measure in what direction have changed the attitudes among the industry for carrying out illegal practices and the informal economy.

Author's belief agrees with shared informal opinion of representatives of business, that one of the essential reasons for poor management of investment and business processes in tourism is the high share of the gray economy in the sector. It is quite understandable for the negative answer of the direct question whether it is happening to work in people without proper labor contracts. Actually, positive the answers, were not taken into consideration. In practise, for such questions with hardly self-disclosure character, it is necessary to examine the same practice, but on other sites or the industry as a whole. As a result,

the respondents will become more sincere and the result will be closer to the truth.

The answers of the examined hoteliers regarding the hidden sales turnovers are quited questionable. Around 16% of respondents claim that this is practice in most of the tourist places . Moreover, 49% of the participants recognize that there are many such places and in overall nearly the managemnt of two-thirds of the tourist places does not declare in full, the gained sales turnovers. This indicator marked growth of 11 percentage points compared to 2010. This is a clear indication for a large volume of gray economy in the tourist sector, and for its expansion in recent years (Fig. 2).

Fig. 2

The second examined option registers unclearance of the funds used in the investments in tourist places. The paramether of this indication is approximately the same as in 2010. This includes cases as uncertain source of capital from abroad, money from criminal activity or from other gray and illegitimate business in the country, which is a tax undeclared. Less than the half of the respondents indicated that many investors use such money, but only 31% of the respondents share the opinion that their invesment money are properly tax declaredare and are not part of the gray economy within the sector. Also, it should be taken into account the fact that the gross amount of gross investment in tourism sharply decrease after 2009 and this correnspondigly weaks the need for additional funds of unknown origin. To make the picture more clear, it was ask the question “ Whether the tourism industry gives good opportunities for investment of funds of unknown origin?” and the answeres were positive and negative by equal. In order to try to

find a numerical expression of the amount of these investments over all investments, the answers are divided into three categories - up to 10%, about 20% and over 30% (a significant amount of informal sector). The answers are allocated evenly.

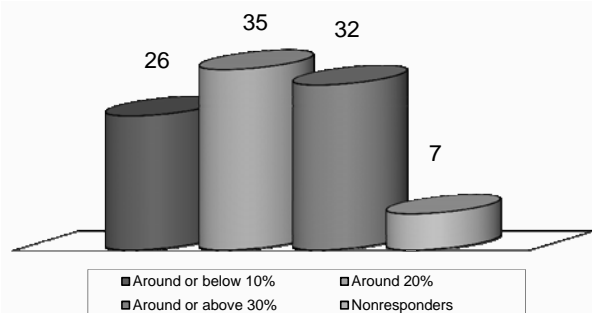
The third examined aspect of illegal practices in the tourism is to declare lower salaries paid to employees than what they actually receive. In relation to this measure, it is noticed increase in comparison to 2010. Four years ago, the percentage of undeclared actual salaries is around 14%, rather than 21% today. All these respondents answer that, to declare lower salary to employee, different from its actual salary is practises in most of the tourist places. Also, there are noticed some increase in the given unclear answers from 36% in 2010 to 41% in 2014. This fact confirms the trend already built by the previous two indicators the presence of Gray economy in the "Tourisum" industry. Around of 60-65% of the participants gives self-assessment for the influence of the gray economy, which is quite enormous part. Only one fifth of all tourism places, are operating in compliance with the tax authorities regulations.

On the general question of the self-evaluation of the hoteliers regarding the share of the gray economy in their sector in terms of volume, the answers are similar to those in 2010. Approximately one third of respondents confirmed one of the following answers: presence of around or below 10% gray practice between 20 and 30% and around 50% of the actual amount. Following the trend of the answers, we can conclude that in total, the informal economy in the sector, is between 25 and 30 percent of total trade volume. Both groups for the examined indicators show similar profile on the scale of the informal practice in tourism, whether talking about the number of objects or volume on the unregulated business.

Also there is a negative trend in terms of the "unregistered tourists in accommodation." For some facilities, this practice actually does not exist, because it is technically impossible to accommodate a tourist without being properly registered. Mainly such places are hotels of city business type or by major international chains. At the other extreme are the guest houses, family hotels and „apart-complexes” where registration and announcement of tourists is the exception. If in 2010 53% of those surveyed site managers state that such a practice exists and its share exceeds 20%, today they are already 58%. Also

the number of non-response to this question, which further suggests that there is a reluctance to disclose the real picture.

What is the total share of UNREGISTERED INCOME in the sector "Tourism" in the country?

Fig. 3

The situation is similar to the amount of undeclared gross income in the sector. According to 62% of respondents in 2010, this amount is about more than one fifth of the total, while today this response is indicated by 67% of hoteliers (Fig. 3). Such trend is noticed not only in undeclared gross income, but also in other types of tourist services, such as supply of food and drink, organizing entertainment and attractions, selling souvenirs.

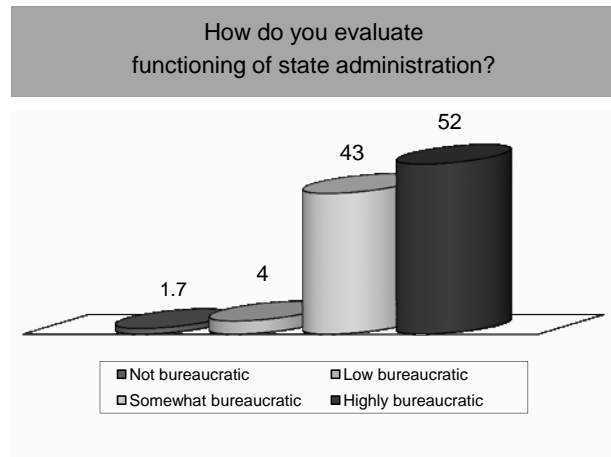
This severe assessment of the state of the tourism industry raises the question of the role of the state as regulator. Also, whether the government policy and the action of the institutions do not encourage more illegal practices which are in conflict with public morality. In relation to this group of questions in the survey, the results mostly equal those given in 2010 or in other words, no significant changes were observed. Around 26% of managers answer that the state has no general attitude towards this kind of actions and if someone does something illegal, they will not have any consequences, which imply for increase of such illegal actions. Also, it can be added that 36% of the respondents answer that "in a little and rarely" or a total of about 62% states that the state sometimes provokes, but as a rule does not encourage illegal ordinances and practices in the sector. On the other hand there are 38% who give a clear negative answer and blame the state as one of the main causes of the informal economy in tourism - 26% say it in a soft and diplomatic form, but 12% say it quite directly. Possible answers can be a corrupt practices and actions by the

administration, forcing hoteliers to go beyond the law and the legitimate rules and procedures.

The respondents gave recommendations for limiting this phenomena by following more clear operating rules and laws, strict and regular monitoring for compliance and reducing in the bureaucracy. At the same time, the idea of harsher penalties, heavy fines and penalties is not accepted as an effective mechanism, probably due to fear of the consequences on the business itself.

In relation to the matters of the tax policy of the state and its impact on the development of tourism, the answers are mixed and does not give a clear decision. Moreover, more than half of hoteliers gave opinion that through tax reforms can not be prevent the common practice to undeclare income, social securities and other taxes. Around 39% of the examined participants do not give a clear answer or keep silent regarding the question whether the low capital gains tax is a sufficient incentive for formalizing business. This conclusion is supported and by the results of the given answer of the following question: How much is the increase of the profits in the sector "Tourism" that are declared as a result of the reduced tax rate on corporate income tax? Only 15% of people in the industry estimate that there are some effective result of the reform. Obviously, the general opinion is that there is some partial effect regarding the increase in the declaration of the profits. However, this contrasts with the initial goal of the government.

In relation to the social security benefits, the overall assessment of managers is that their size is high. This is logical, because they are by side which is paying the social security expenses. That's the main reason for their answer. This situation can be probably called a group egoism – because if are set lower rates, the managers will still measure them as high, because of their unwillingness to pay any contributions. Around 37% of the participants believe that future reductions will not result in significant effects believe. This sounds more like an honest answer. The remaining 63 percent state that is likely to lead to a contraction of the gray economy. In my opinion, this is just an attempt to escape the honest answer.

Fig. 4

Figure 4 shows what is the assessment of the public administration given by the business people in the tourism industry. In general, the result is clearly marked - Hoteliers blame the state that has created, made and maintained ultra bureaucracy in administration. The exceptions of this opinion are insignificant, which only confirms the general opinion.

August 2014	First response	In the first three response
Less BUREAUCRACY, more streamlined process	19	25
Less DOCUMENTATION	7	7
Increase the COMPETENCE of staff	8	15
COMPUTERIZATION of operation	9	13
FASTER service	3,8	9
Better ORGANIZATION	5	7
Better CONTROL	4,4	6
Reducing TAXES AND INSURANCE	5	6
Other	17	26
Nonresponders	22	22

Fig. 5

Possible recommendations related to this over bureaucracy can be simplification of the main processes, less documentation and raising the issue with incompetent of the employees (Fig. 5).

Another discussed problem is the high complexity and volume of the legal framework. Probably, the over bureaucracy is result of these factors. Also, the accumulation of laws and regulations, ordinances, tariffs and other obstacles are the main source of problems. These conditions helps for increase in the problems or even stimulate the break to laws and regulations. When asked what specific changes need to be taken, the respondents failed to give clear

directions. It is noticed and rather relative indifference on the issue.

The next group of questions discussed are related to the different way of payments and the use of credit cards as a possible way of preventing from interven of gray economy into the sector. Most of the inquired managers, stated that on average only 20% of customers pay their bills through a bank. However, this percentage is relavant regarding to the personal usage of the services, but when is related to corporate clients and travel agencies, this percenatges seems very low.

Only 9 % of the clients used credit or debit card as way for payment of bills. Based on this percentage, is quite clear why the hotels andother tourit places, refuse to work with debit/credit cards and prefered cash on hand payments. Possibly, in the hotel parts of the places, it could be easier to work with cards, but for the rest of places as restaurants, cafes, children's playgrounds, SPA centers - traditionally mainly is used payment in cash. It is still not yet develop the system for accumulation all bills into one account and at the end of the stay, to be paid at once. Because of the unusage of such a system, the customers are obligated to carry on cash on hand each moment, which could be a problem to customers who have kids, or clients having spa procedures. Regarding this service offered by the tourist places, it is idenitified huge lag between the places in the country and abroad.

On the other hand, 52% of inquire managers of hotels said that they settled all obligations with suppliers trogh paymnet in cash. This really shows a huge lag between the adoption of more convinient way of payments than the places abroad. This percentage seems so high but it presents the uability of the domestic tourist industry to adopt inovetions and developments from other countries abroad. Also, this practise implies for the existance of gray economy by manipulation of costs, and undeclaration of all expenses, etc.

One of the questions in this group is whether the company uses a gross settlemet for a way of payment by bank transfer. Only 19% responded positively to this question. Moreover, it seems that a big portion of the respondents did not know what it comes with introducing this opportunity.

The use of debit cards for payment of salaries of employees is one of the criteria for how much the company is regulated activities. Only 34% of respondents answered positively to this question.

Again, the reason is probably a relation with illegal work within the industry, especially in the peak tourist season.

CONCLUSION

In summary, based on all of the above received and analyzed empirical data from the survey, it can be made the following main conclusions:

- The aim of the sector is to provide more comprehensive travel service to customers;

- The hotel's facilities in the country operate in a highly competitive environment and high density of business. An exception is observed for only about 20% of them where there is some territorial remoteness. This leads to a over supplying in the market, low bed occupancy and unprofitable reduction of price levels, respectively, extending the period for redemption of investment and lowering the expected rate of return. Meanwhile, in the absence of serious public policy in the industry over the past 25 years, the competition is the only factory which can lead to further development in the tourism industry;

- The poor condition or absence of adjoining tourist facilities infrastructure is perceived as a problem by the business. Disturbing is the low share of managers who pay attention to the level of service, personnel qualification and green areas as a source of oxygen, refreshing shade and generally a sense of nature;

- Analysis of the results shows that nearly two thirds of the tourist sites in the country perform unregulated and illegal activities related to tax revenues, the use of funds of unknown origin, the declaration of lower salaries than the actual received and other. If we summarize the various indicators above, it can be concluded that gray economy is between 25 and 30% of the total volume for the last years, this share has increased under the influence of various factors;

- The assessment of state regulation in the sector is inadequate. Business opinion is ambiguous in terms of excess bureaucracy, complexity of regulations and generally shows conflicts between hoteliers and the state;

- The majority of the tourist sites in the country still do not work with credit cards and expect payments to be made in cash. To the fullest extent it relates to small hotels, guest houses, catering and entertainment venues providing attractions for children, centers providing spa and wellness services and more.

More than half the sites make payments with their suppliers in cash. In this direction, the gap with the new trends sounds quite pessimistic. Moreover, it is noticed not only slow technological improvement but also and possible factors for increasing the gray economy within the sector.

ЛИТЕРАТУРА

Минков, В., С. Петрова, П. Мидова. Съвременни предизвикателства пред туристическото обслужване. С., 2007.

Стефанов, Др. Усъвършенстване на инвестиционния процес в туризма. С., Авангард прима, 2010.

Рибов, М. За необходимостта от преосмисляне теорията на туризма. С., Инфраструктура & комуникации, т.9, с. 20-23.

Stefanov, Dr., The impact of World wide economic crises over development of the investment

process in Bulgarian tourism, S., Infrastructura & Komunikatsii, v. 9, p. 338-342.

НСИ. Отраслова статистика. Туризм. www.nsi.bg.

REFERENCES

Minkov, V., S. Petrova, P. Midova. Savremenni predizvikelstva pred turisticheskoto obsluzhvane u nas. S., 2007.

Stefanov, Dr. Usavarshenstvane na investsiionniya protses v turizma. S., Avangard prima, 2010.

Stefanov, Dr. *The impact of World wide economic crises over development of the investment process in Bulgarian tourism.* S., Infrastructura & Komunikatsii, v. 9, p. 338-342.

Ribov, M., *Za neobhodimostta ot preosmi-lyane teoriyata na turizma,* S., Infrastructura & Komunikatsii, v. 9, p. 20-23.

NSI, Otrасlova statistika, Turizam, www.nsi.bg.

СЕНЧЕСТО БАНКИРАНЕ

Ивайло Михайлов

SHADOW BANKING

Ivaylo Mihaylov

E-mail: iv_mihaylov@yahoo.com

ABSTRACT

In a market economy, the financial sector includes financial intermediaries whose main representatives are credit institutions and financial markets - stock exchanges. This article examines the nature and manifestation of the shadow banking and the problems arising from its expansion. "Shadow banking" is defined as a system of credit intermediation, which includes business units and activities outside the scope of the regulated banking system. The challenge for monetary policy is to maximize the benefits to the economy of shadow banking and in parallel to take measures to reduce systemic risk. That is the extent to which shadow banking regulation and supervision have a function of systemic risk.

Key words: shadow banking, regulation, lender of last resort.

ВЪВЕДЕНИЕ

В пазарната икономика финансовият сектор включва финансовите посредници, чиито основни представители са кредитните институции и финансовите пазари – борсите. В първия случай се казва, че посредничеството е косвено, а във втория случай, където търсенето и предлагането се срещат директно – пряко. Основната цел на финансовото посредничество е свързването на спестителите със заемателите. Спестителите поверяват спестяванията си на банките под формата на депозити, заеми или дялови участия, а банките от своя страна използват набраните вече средства за предоставяне на нови заеми.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Дефиниране на понятието сенчесто банкиране

Дефиницията за сенчестото банкиране все още не е пълна и съвсем точна. Един от подходите поставя акцент върху финансовата стабилност и регулаторните отношения. От гледна точка на финансовата стабилност трансформацията на падежите и/или лик-

видността от сенчестата банкова система, която разчита предимно на краткосрочни ресурси, я прави уязвима на рязкото изтегляне на вложените средства и свързаните с това ликвидни рискове, тъй като, за разлика от регулираната банкова система, сенчестата няма изградена система за гарантиране на вложителите. Следователно подобен шок може да генерира системен риск, тъй като последиците могат да се прехвърлят към регулираните сегменти на системата чрез ефекта на заразата или чрез взаимната свързаност между регулираните банки и техните субсидиари [Bakk-Simon 2012, pp. 8-9].

Смята се, че сенчестото банкиране може да усилва процикличността във финансовата система, като изостри проблема с натрупването на дълг и рязкото покачване на цените на активите, като механизмът на заразата отново е взаимната свързаност между регулираните посредници или чрез инвестиции на банките в финансовите продукти, емитирани от участниците в сенчестото банкиране.

От друга страна, регулаторният арбитраж, който намира израз в експлоатирането на различията в регулациите между отделните сектори в икономиката или регулациите между отделните държави, може да застраши

финансовата стабилност поради изкривените стимули и последващите неравнопоставени конкурентни условия. Нещо повече, тъй като финансовият сектор се характеризира с международна взаимна свързаност, натрупаните дисбаланси могат да бъдат пренесени сред другите държави, като трансмитирането, както показва световната финансова криза, може понякога да бъде много бързо.

Очаква се новият капиталов акорд, познат като Базел III, да създаде допълнителни стимули за банките да се опитат да избегнат по-високите рискови тегла за съответните експозиции и капиталови изисквания чрез секюритизация или да избегнат ограниченията за ливъридж чрез инвестиране в небанкови финансови институции с висок ливъридж, с цел получаване на по-висока възвращаемост на собствения капитал.

Въз основа на изложените по-горе особености „сенчестото банкиране“ може да се дефинира като система от кредитно посредничество, която включва бизнес единици и дейности, намиращи се извън обхвата на регулираната банкова система. Макар и доста обща, това е понастоящем работната дефиниция, върху която стъпват икономистите при разглеждането на този въпрос [FSB 2011, op. cit. p. 3].

В широк смисъл кредитното посредничество може да се определи като всякакъв вид кредитна дейност, при която спестителите не предоставят директно средства на заемателите, а използват поне един посредник, което всъщност е традиционната банкова дейност. С помощта на финансовия инженеринг обаче сърцевината на банковия бизнес се разделя на отделни поддейности, които могат да бъдат отделени от банката и на свой ред да бъдат предоставени за осъществяване от други субекти. Друга възможност е портфейлът от активи да бъде разделен на траншове, всеки от които с различна степен на риск. Това се постига чрез секюритизация, като отделните портфейли се субординират. От своя страна, субординацията е форма за създаване на гаранции, т.е. при възникването на загуби активите от най-ниския клас, но и най-доходни, поради по-високата степен на риск, ще поемат първи „удара“, предпазвайки по този начин активите от по-горните класове. Секюритизацията улесни в значителна степен този процес и се превърна в мощно средство за генериране на сенчесто банкиране.

Трансформацията на падежите се отнася до използването на краткосрочни задължения за финансиране на инвестиции в средно- и дългосрочни активи. В известна степен тази операция се доближава до т.нар. ликвидна трансформация, което означава инвестиране в неликвидни активи, за които е осигурено финансиране от ликвидни пасиви. Трябва да се отбележи, че и двата вида трансформации имат своето място в процеса на кредитното посредничество.

От изложеното се вижда, че дефиницията за сенчесто банкиране не включва само финансови институции или отделни сегменти на сектора – финансови компании, фондове, опериращи на паричния пазар, репо операции, хедж фондове, дружества със специална инвестиционна цел и др., а и дейности.

2. Основни компоненти, съставляващи сенчестото банкиране

По своята същност фондовете на паричния пазар се явяват алтернатива на банковите депозити. Те инвестират набраните от институционални и индивидуални клиенти средства предимно в краткосрочен дълг – депозитни сертификати, съкровищни бонове, репо транзакции и търговски ценни книжа [Bakk-Simon 2012, pp. 15-16].

Каква е степента на проникване на тези фондове в сенчестия банков сектор и каква е обвързаността им с останалата част от финансово-кредитния сектор? Тези въпроси станаха особено актуални след фалита на инвестиционния посредник Лемън Брадърс през септември 2008 г.

До 2007 г. дейностите, съставляващи сенчестото банкиране в САЩ и Европа, са отчитали бърз растеж, но много от тях претърпяха провал по време на кризата. С течение на времето финансовите им системи започнаха да разчитат все повече на репо операциите и секюритизацията, докато опериращите на паричния пазар взаимни фондове – на входящите потоци, произтичащи от излишната ликвидност в глобален мащаб. Накрая устойчивият растеж доведе до ликвидна криза на пазарите за секюритизирани и обезпечени с активи ценни книжа, тъй като инвеститорите отказаха да ги „превъртят“.

Търгуването на ценни книжа от брокери и дилъри за тяхна собствена сметка или от името на техните клиенти. Традиционно те работят с по-високи нива на дълг спрямо банките

чрез използване на краткосрочни обезпечени кредитни споразумения, като например репо операциите. В периоди на стрес, бягството на ликвидност може да подкопае моделът им на финансиране и да предизвика бързи продажби на активи, което, в крайна сметка, ще нагнетява напрежение в системата.

Тръстовете за инвестиции в недвижими имоти (REITs) са компании със специална цел. Те съществуват в два варианта: тръстове, които притежават и управляват собствено имущество, и ипотечни REITs, които разчитат на краткосрочни средства за финансиране на притежаваните ипотечни [IMF 2014, op. cit., p. 93].

Друг компонент, съставляващ сенчестото банкиране, са хедж фондовете (*hedge funds*). Това са инвестиционни пулове, обикновено организирани като частни компании, които са изправени пред твърде малко регулаторни ограничения при портфейлните трансакции. Следователно, сравнявайки ги с по-силно регулираните институции, хедж фондовете използват много по-широка гама от инвестиционни техники в усилията си да управляват риска и възвращаемостта на капитала. Хедж фондовете заемат дългосрочни, краткосрочни и ливъридж позиции в ценни книжа с фиксирана доходност, а в някои случаи могат да упражняват и директна кредитна дейност. Този вид фондове са изправени пред риск от внезапни продажби на активи (*fire sales*), които свалят цените и понижават стойността на портфейла, респ. възвращаемостта от него.

Репо споразуменията са контракти, при които едната страна се съгласява да продаде ценни книжа на другата страна и да ги изкупи обратно на определена дата по цена за обратно изкупуване. На практика сделката представлява обезпечен заем, с тази разлика, че тук няма лихвен процент, а доходността се формира от разликата между покупната и продажната цена на съответния актив. Дилърите обикновено използват репо операциите за финансиране на дейността си, като заемат средства от паричните фондове и от другите участници на пазара, разполагащи със свободен ресурс. От своя страна кредиторите могат да ипотекират повторно (*rehypothecate*) обезпечението по репо сделката с цел набавяне на допълнителни средства. [ibid., p. 94].

3. Сравнение между конвенционално и сенчесто банкиране

Един от индикаторите за добре функционираща икономика е размерът на кредитната активност. Съществуват два основни канала за трансформиране на спестяванията в инвестиции – косвен, чрез посредничеството на кредитни институции и пряк, при който заемателите и спестителите се срещат директно на финансовите пазари.

За да се гарантира устойчивостта на финансовата система, традиционните банки са подложени на строги регулации. Например по закон банките са длъжни по всяко време да поддържат определено ниво на капиталова адекватност, да изпълняват изискванията за ликвидност и т.н. Банките също така са подпомагани от правителствата при евентуален фалит, като тази гаранция се отнася до депозитите на вложителите и е до 100000 евро за страните от еврозоната и до 250000 долара за САЩ. В допълнение централните банки могат да подпомогнат изпаднала в затруднение кредитна институция чрез ролята си на кредитор от последна инстанция (*lender of last resort*). В случай на необходимост от краткосрочно финансиране търговските банки могат да заемат средства от централната банка, което осигурява допълнителен буфер. Или - това са възможности за превенция срещу евентуален фалит.

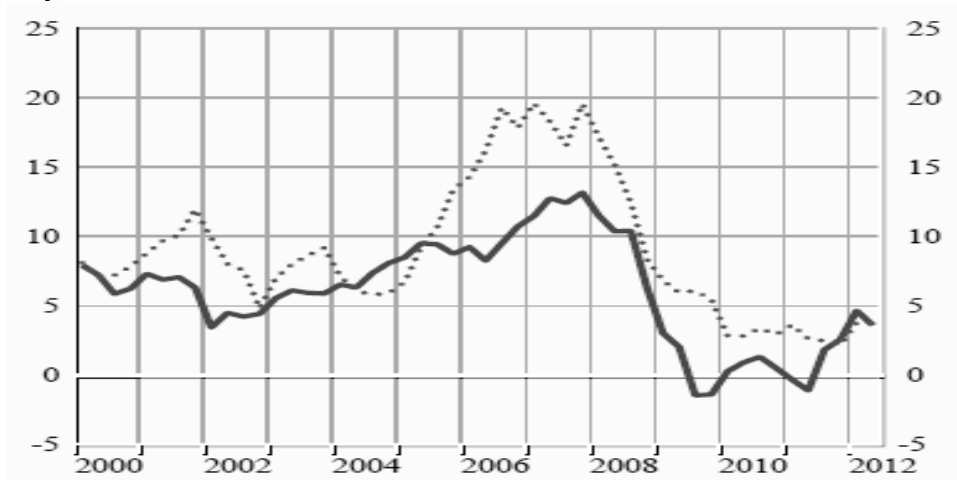
Тъй като сенчестите банки попадат извън обхвата на регулациите, те не трябва да поддържат парични наличности под различна форма като гаранция, но в същото време сенчестите банки изпълняват същите функции като конвенционалните – свързват спестителите със заемателите. Основната разлика произтича от обстоятелството, че заемите, предоставени от сенчестите банки, не се финансират от депозити. На практика създателите на заема го продават на друга финансова институция, която обединява много на брой заеми в общ пул и ги секюритизира. С други думи, макар че и в двата случая се трансформират средства от спестители към заематели, осигуряването на капитала е по различен начин.

Втората съществена разлика идва по линия на разходите за надзор. Конвенционалните банки са обект на строг надзор от страна на държавата, докато фирмите, работещи в сферата на сенчестото банкиране, излизат извън този обхват.

Традиционно лихвите по операциите на сенчестите банки са по-ниски от лихвите на конвенционалните, поради което този сектор се развива с изпреварващи темпове (вж. графика 1 по-долу).

От графиката се вижда, че непосредствено преди кризата от 2007 – 2009 г. активите на небанковите посредници нарастват с устойчиви темпове.

Сенчесто банкиране .....
 Традиционни банки —————
 Източник: ЕСВ, 2013, р. 93.

Фиг. 1 Растеж на активите на банките и другите посредници в Евророната

Това може да се тълкува като процес на своеобразна дезинтермедиация, движен от стремежа на банките да заобиколят регулаторните ограничения, които „задържаха“ печалбите. От 2007 г. тенденцията се обръща – наблюдава се рязък спад на небанковото посредничество поради задълбочаване на кризата, последвалата слаба икономическа активност и деливърдж. В относително изражение банковото посредничество показва по-малък спад, което предполага обръщане на тенденцията [ЕСВ 2013, op. cit. p. 93].

4. Роля на регулациите

Предизвикателството за провеждащите паричната политика е да максимизират ползите за икономиката от сенчестото банкиране и успоредно да предприемат мерки за намаляване на системния риск. Или степента, до която сенчестото банкиране налага регулации и надзор, е функция на системния риск.

Декомпозирането на сенчестото банкиране на отделни дейности според рисковия профил може да послужи за идентифициране на системните рискове. Например дейностите, свързани с кредитното посредничество, които включват значителни по обем матуриретни или ликвидни трансформации, трансфер на

кредитен риск или прекомерен ливъридж, трябва да бъдат обект на допълнителен контрол. Полисимейкърите имат на разположение четири основни инструмента за действие:

Първо, те могат да наложат регулации на „сенчестите банки“ или да ограничат съответните рискове индиректно, като таргетират банковите експозиции към „сенчестите банки“.

Второ, могат да насочат регулациите директно към причините, стоящи в основата на растежа на сенчестото банкиране.

Трето, при определени условия могат да разширят обхвата на мрежата за финансова сигурност към системно важни дейности.

Четвърто, те могат да променят някои характеристики от закона за несъстоятелността [IMF 2014, op. cit., p. 87].

Полисимейкърите са в състояние да регулират „сенчестите банки“ директно, чрез целенасочени регулаторни мерки или индиректно, като разширят обхвата на регулациите, ограничавайки способността на банките да кредитират дейности, попадащи в сенчестото банкиране. Например растежът на сенчестия банков бизнес, дължащ се на регулаторен арбитраж, може да се ограничи, като се приложат, подобно на банките, пруденциални регулаторни инструменти като капиталовите

изисквания. Специфичните рискове ще бъдат смекчени чрез налагане на ограничения за колективните инвестиционни схеми или рестрикции върху ливъриджа, или за ликвидните и матуритетните трансформации. Липсата на гаранционни схеми (*safety net*) означава, че за сенчестото банкиране са необходими по-консервативни мерки в сравнение със съществуващите за конвенционалните банки.

За да се защити финансовата система от ликвидни шокове, функцията кредитор от последна инстанция може да се разшири, така че да обхване и институциите със системно значение, попадащи в обхвата на сенчестото банкиране. Тази опция обаче не е лишена от недостатъци. Прилагането ѝ се свързва с проявлението на морален риск [ibid., p. 87].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Финансовата криза постави на дневен ред пред паричните власти въпроса за взаимосвързаността на различните компоненти на финансово-кредитната система, а оттук и как възможните източници на финансова нестабилност могат да генерират рискове към системата. Това се отнася основно за участниците, опериращи извън обхвата на банковото регулиране, които се оказаха двигател на финансовата криза.

В развиващите се пазари сенчестото банкиране продължава да бележи силен ръст. До известна степен това е естествен процес, дължащ се на задълбочаването на финансовото посредничество. Основните фактори, подкрепящи растежа на сенчестото банки-

ране, са едни и същи в повечето страни: строги банкови регулации и прекомерна ликвидност. Допълнителен натиск в посока на разрастването оказват пенсионните фондове и застрахователните компании, които насочват значителен ресурс към доходоносните и относително рискови продукти на „сенчестите банки“.

Налице са редица симптоми, доказващи миграцията на някои дейности като фирменото кредитиране например - от традиционното банкиране към небанковия финансов сектор. Проблемът, пред който се изправят властите, е, че в този случай е налице преминаване на кредитната дейност от силно регулиран към слабо регулиран пазар и произтичащите от това рискове.

REFERENCES

1. Agirman, E., M. Sercemeli, M. Özcan. Shadow banking: An overview. <http://www3.eeg.uminho.pt/economia/nipe/iibc2013/6.3.pdf/>.
2. Bakk-Simon, Kl., St. Borgioli, C. Giron et al. Shadow Banking in The Euro Area: An Overview. *ECB, Occasional Paper Series*, № 133, April 2012, pp. 8-9.
3. ECB. Enhancing the monitoring of shadow banking. *Monthly Bulletin*, February 2013.
4. FSB. Shadow Banking: Strengthening Oversight and Regulation. 27 October 2011.
5. IMF. Global Financial Stability Report: Risk Taking, Liquidity, and Shadow Banking – Curbing Excess While Promoting Growth. October 2014.

ОСОБЕНОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ НА РАЗВИТИЕ ПРИ ОТЧЕТНИТЕ СИСТЕМИ

Евгений Стоянов

ACCOUNTING SYSTEMS CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT TRENDS

Evgeniy Stoyanov
evg_stojanov@abv.bg

ABSTRACT

This paper examines the modern accountancy and its systems to expose their characteristics and define leading development trends. The analysis creates an image of the multi-layer nature of the modern accountancy and proves it is its purposeful, legal and lawful development that predetermines the relatively successful progress of the global economic system.

Key words: *accounting systems, information deficit, interested parties, JEL:10*

Икономическите, политическите, финансовите и данъчните системи в различните страни притежават и много общи, но и много строго специфични характеристики. Хармонизацията на отчетността на регионално и на международно ниво е възможна и реална само в границите на общата рамка, т.е. по пътя на взаимноизгодното партньорство на националните икономики, консолидирането на усилията при провеждане на възприетата политика и реализацията на балансирано финансово обосновани решения, уповаващи се върху развитието на глобализация в световната икономическа система.

Въпреки че въпросите, свързани с хармонизацията в отчетността, занимават редица регионални и световни професионални организации като SEC, IASC, IFAC, EFE, CAPA, NFA и още редица други, системите регистрират различия поради присъствието на факторни влияния, предопределени от: организационната структура, конструктивни особености и обем, формиращи субективния и обективния фактор, вид и качество на взаимовръзките между тях, степен на семантична съвместимост, отчетно-информационен капацитет, необходим за нормалния режим за работа на системата, сфери на действие, степен на влияние между самата организация и външната среда. Видни учени, занимаващи се с въпросите на отчетността, считат, че всичко споменато създава предпоставки при структурирането на отчетността за постигането на оптимална обективност да

бъдат заложили все повече критерии за достигане на очакваното ниво от самото общество [1; 119].

Именно в този контекст е редно и съвсем естествено да бъдат разгледани особеностите на отчетните системи в страни, лидери в икономическото развитие. Възможността да бъде регистрирано сходство е поредното доказателство за интензивността на задълбочаващата се глобализация, но по-същественото е, че всяка регистрирана разлика създава условия за откриване и развитие на поредна тенденция за усъвършенстване [2; 71].

Осъществяването на обзора върху развитието и регулирането на отчетността и самото състояние на финансово-отчетната система в определени, приоритетно водещи в икономическо отношение страни, дава възможност да бъде направена констатацията, че редица причини формират обособяването на сериозни различия. „Като се има предвид растящата интеграция на световните капиталови пазари, се запазват съществени различия между правилата на отчет, определящи форми и ред за поднасяне на нужната информация и предоставянето ѝ на разположение на заинтересованите страни” [3; 19].

Анализът на различията формира мнението, че те оказват влияние както в развитието на международните отношения, така и при удовлетворяването на вътрешноорганизационните нужди от информация. Реално в международен аспект Американската коми-

сия по ценни книжа и борси регулира достъпа на всички международни компании до американските пазари и капитали. От друга страна, въпреки политическия натиск самата комисия трябва да съхрани нивото и обективността на нужната отчетност за развитие на балансираните отношения както на желаещите да оперират на американските пазари, така и при развитието и регулирането на останалите водещите световни пазари.

Редно е да се отбележи, че съществуват и международни различия в правила на отчет при удовлетворяване на вътрешноорганизационните потребности от информация, т.е. информация за менажери и акционери. Анализът на тези различия насочва вниманието към два основни типа причини:

Първо. Вътрешната отчетност рядко попада пред погледа на инвеститорите.

Второ. Всяка организация има възможност да моделира своята счетоводна политика и съответно да регулира вътрешната си отчетност.

Като цяло във вътрешната отчетност може да се експериментира, като не се подбират удобни правила. За начина на протичане на тези операции не е нужно да бъдат убеждавани контролните органи или да се коментира правилността на избора.

При външната отчетност натискът се предопределя, от една страна, от държавния и в частност от специализирания контрол, а от друга - от тенденциите по задълбочаване на процеса за оптимално хармонизиране на отчетните правила в международен план.

Критичният преглед на отчетността в разгледаните страни дава достатъчно основание да се каже, че различията могат да бъдат разгледани в няколко пласта, съобразно няколко критерия. Редно е да се уточни, че не се прави опит за поредна класификация, а се създава реална възможност явление отчетност да бъде представено от повече гледни точки. Основанията се две:

Първо. Видимото не е всичко, т.е. и тук се създават условия за приложимост на Първа Теорема на Гюдел, съобразно която „дори и математически не е възможно да се изрази и обхване цялата истина за дадена предметна област с формални средства”.

Второ. В повечето случаи доминиращата характеристика прави своеобразна „сянка” на определена друга противоположна характеристика и обикновено при такива ситуации най-вече излизат и други особености.

В международен аспект различията могат да бъдат категоризирани съобразно степента на значимост, регистрирана в отчетния процес. [4; 29]

Като незначими се възприемат този тип различия, които се разкриват при относително по-бързо и недотам детайлно съпоставяне на сходни финансово-отчетни образци. В този ред на мисли като такива могат да бъдат посочени различни нюанси в смисловото съдържание на определени термини, т.е. на терминологично ниво и във формално отношение – разработените и прилагани в масовата практика, сходни по съдържание отчетни образци. По този повод мнението на изследователи и специалисти е, че този тип проблеми имат относително бързи решения.

Втората обособена категория, така наречените значими различия, се обособяват като критична точка за устойчивото съществуване на констатираните разлики. Анализът доказва, че в основата на тяхното съществуване стои различието при тълкуването и трактовката на икономическите дейности. Именно тези различия намират отражение в многопластовото несъвпадение и на принципна основа, и в прилагане на конкретни подходи, и в процеса по налагане на адекватни методологични решения. /Таблица 1/.

Изхождайки от основополагащите принципи на отчетността, твърде често в практиката се възприема тезата, че ако една гледна точка доставя достатъчно информация, не е задължително да се анализират други позиции. Именно този ограничен и едностранчив подход обикновено се възприема и налага от конкретна заинтересована страна, която преимуществено разполага и потребява повече властови ресурс.

Макар че съобразно нормативните актове на повечето страни в правомощията на менаджерите се вписва възможността да определят отчетните методи за конкретни случаи, наличието на този тип свобода предизвиква задълбочени анализи и сериозни дискусии. Ограничението на свободата предпочитат склонните да се отнасят с подозрение към менажерските резултати и решения. Зад разширяване на правомощията, респективно на свободата в действията, застават тези, които считат, че като неделима част в цялата отчетна информация е нужно да присъства и такава от по-частен характер, оптимизираща развитието на пазарите, в частност на капиталовите. Правителствените и квазипра-

вителиствените регулиращи органи естествено застават зад първата постановка, докато членовете на професионални организации и

управленски асоциации приоритетно застават зад втората позиция.

Таблица 1. Граници на принципни различия в отчетността

Признак	диапазон от:	диапазон до:
Основна цел на финансовите отчети	Задоволяване на информационните нужди на акционерите - САЩ, Англия	Превенция от информация, понижаваща конкурентноспособността - Япония, Германия
Изисквания към отчетните правила	Достатъчно точни и детайлни инструкции - САЩ	Общи принципи, гарантиращи на управленците свобода на решения - Германия, Япония
Съдържание на отчетните правила	Съдържанието обхваща и последния детайл-САЩ	Липсват правила за определени дейности - Канада, Холандия, Германия
Връзка с данъчното законодателство	Поради достатъчни различия финансовите отчети се изготвят 2 пъти - САЩ, Канада	Финансовите отчети предопределят данъчните задължения - Франция, Англия, Германия
Периодичност на отчети	Ежегодно - САЩ, Канада, Мексико, Израел	На полугодие - Англия, Франция, Германия, Япония
Прозрачност на финансовите отчети	Съвкупност от препоръки и съвети за отчетни методи и техники и др. - Австралия, Нова Зеландия, САЩ, Канада	Агрегирана класификация на активи и пасиви с оскъдни препратки-Швейцария, Англия, Япония, Франция
Връзка с отчета на собствения капитал	Чиста печалба- практически са всички начисления, вкл. ефекта от нормативните промени - САЩ, Англия	Практически не се възприема, чистата печалба т.е. начисления се отнасят към неразпределената - Германия
Източник: Лефтович Р., Мастерство: Финанси, М., Аналитика-Пресс, 2003, с.166		

Макар че доста често се спекулира с наличието на политически натиск върху развитието и правилността при формиране на отчетната политика, водещи аналитици възприемат, че „политиката е специфичен продукт или резултат на икономическото развитие”[5; 407]. В споменатия контекст за такова влияние и неговото перманентно проявяване и присъствие е доста рисковано да се твърди, че обосновава принципни промени в структурирането на отчетния процес и оказва значително влияние върху неговата ефективност.

Финансовите отчети са важен инструмент за предоставяне на информация и осъществяване на контрол, като същевременно чрез тях се решават доста проблеми в по-голямата част от организациите, породени от разделение и противопоставяне на упражняващите правомощия, произтичащи от собственост или управление. Казано по друг начин, отчетността е част от системата за организационно управление, целта на която е да провокира управлението да работи в полза

на развитие и усъвършенстване на собствеността и произтичащите от нея потребности [6;133].

Като цяло системите, занимаващи се с организационно управление, регистрират дълбоки различия в отделните страни. Различията отразяват несъвпаденията на нормативната база, ефективността на капиталовите пазари, мястото и ролята на изпълнителната власт в процеса по регулиране на финансовата система, а също така и създадените традиции в това отношение, но и от нивото и състоянието на националната култура.

В този контекст отчетната система, която в пълна степен е рационална и адекватна за едни условия, за други просто не е добра и удачна. Конкретните особености поставят отпечатък в отчетния процес, като създават условия да бъде преосмислено и съотношението отчетен принцип – ключово стопанско събитие - последваща транзакция [7; 41-43].

Таблица 2. Диапазон на принципни различия в реализацията на подходи в отчетността

Събитие или транзакция	Алтернативни подходи
Преоценка на активи	Разрешена - Австралия, Индия, Хонг Конг, Англия. Разрешена при определени условия - Швеция, Италия Франция. Забранена - САЩ, Канада, Япония, Германия
Отчет за източниците и използваните средства	Съобщават за източници и използвани средства - САЩ, Израел, Корея. Съобщават за източници и използвани оборотни средства Мексико, Швеция. Не се прилагат данни - Швейцария, Франция
Анализ на влиянието от инфлация	Ползва се задължително в Израел, Мексико. Допуска се като забележка - Англия, Австралия, САЩ. Не се регистрира - Япония, Германия, Южна Корея, Индонезия.
Нематериални активи	Начисляват се към собствения капитал - Англия, Италия, Сингапур, Южна Африка. Регистрират се в приходно-разходните отчети - САЩ, Франция, Канада, Австралия
Разходи за изследвания и разработки	Разходи - САЩ, Германия. Капитализация - Аржентина, Холандия. Разделна капитализация на разходите за изследвания и разработки - Дания, Англия, Израел. Не се разделят - Китай, Ирландия
Наем и аренда	Подлежат на капитализация - Израел, САЩ. Капитализацията се реализира при определени обстоятелства - Япония, Швеция. Отнася се към издръжките - Италия, Индия.
Източник: Лефтович Р., Мастерство: Финанси, М., Аналитика-Пресс, 2003, с.181	

За създаването на пълна и обективна представа, обхващаща разглежданото икономическо понятие отчетност и нейното развитие, може да се добави още едно ниво на сложност, което донякъде е строго специфично, а именно, че във всяка страна изборът на правила за организиране и регламентиране се регулира. Правилата за отчетност и процедурите, включени в корпоративното управление, могат да бъдат тълкувани приоритетно като продукт на икономическите и политическите процеси, а не като реакции за адаптиране към конкретния пазар [8; 37-39]. Освен това до момента и водещи финансиста, и анализатори, и авторитетни представители на научната мисъл считат, че „не е създаден съвършен отчетен образец, достатъчно балансиран, оптимално всеобхватен и най-вече универсален като приложение” [9; 120].

Отправеното предизвикателство от последната констатация дава възможност да се пристъпи към структурирането на няколко извода:

Първо. Въпреки задълбочаването на глобализацията във всички сфери и процеси, протичащи в обществото, в развитието на отчетността съществуват предпоставки и условия, които предопределят съществува-

нето на определени различия между отделните страни и прилаганите в тях образци. Научните среди търсят причините за различията във фактори с екзогенна същност като правовата система, развитието на собствеността и произтичащото от нея право на власт, управление и контрол, докато аналитиците дават приоритет на повишената нужда от максимална обективност в отчетността. Въпросът коя позиция е по-вярна остава на втори план, защото същественото е, че отчетността като обективно отражение на протичащите операции и процеси еволюира и се оптимизира, отразявайки динамиката на икономическото развитие и обосноваващите го явления и събития.

Второ. Развитието на финансово-счетоводната отчетност и устойчиво присъстващите в нея различия доказват, че това е една логически организирана и достатъчно балансирана система, в която намират отражение както международните тенденции за балансирано хармонизиране, така и националните за съхраняване на специфичното, определящо всяка национална икономика като уникална съвкупност от взаимодействия си отчетни обекти. Именно споменатото диалектическо единство провокира усъвършенстването на самата система, като

същевременно отправя определени предизвикателства към нейното регулиране и най-вече към възможността да се провежда адекватен контрол върху този цялостен процес.

Като обобщение на всичко отразено в материала по повод на развитието на отчетността, може да се каже, че реално това е една високо социална система, която създава достатъчно осведоменост на всички представители на заинтересованите страни. По своята същност на базата на принципното начало, на прилаганите методи, стандарти и организация, тя може да бъде тълкувана и като своеобразен механизъм, оптимизиращ обективното начало в регистрирането на данни, но и началото на съпоставката и развитието на обратната връзка, обосноваваща всички социални прояви на контрола. Все по-пълното и цялостно задоволяване на обществените нужди, породени от информационен дефицит, създават възможност не само за усъвършенстването на финансовия контрол, но и възможност самото общество да бъде убедено, че постигнатите резултати са обективни и задоволяват неговите потребности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ивашкевич, В. Проблемы учета и калькулирования себестоимости продукции. М., Финансы, 1974.
2. Стоянов, Е. Одит – източници и институционалност. Б., Либра скорп, 2013.
3. Сорос, Дж. Алхимия финансы. М., Питер, 2004, с.19.

4. Лефтович, Р. Мастерство: Финансы. М., Аналитика-Пресс, 2003.

5. Yergin, D. The Prize. PHGPress, NY, 2000.

6. Стоянов Е., Системи за управленски контрол. Б., Либра скорп, 2009.

7. Стоянов, Е. Теория на финансово-стопанския анализ. Б., Либра скорп, 2013.

8. Стоянов, Е. Теория на финансово-контролните системи и институции, Б., Либра скорп, 2012.

9. Buffet M., D. Clark, Warren Buffet and Interpretation of Financial Statement, Simon & Schuster Inc. 2008.

REFERENCES

1. Ivashkevich, V. Problemi ucheta i kalkulirovaniya sebestoimosti produktsii. M., Finansi, 1974.

2. Stoyanov, E. Odit – iztochnitsi i institutsionalnost. B., Libra skorp, 2013.

3. Soros, Dzh., Alhimiya finansi. M., Piter, 2004.

4. Leftvish, R. Masterstvo; finansi. M., Analitik – Press, 2003.

5. Yergin, D. The Prize, PHGPress, NY, 2000.

6. Stoyanov, E. Sistemi za upravleniski kontrol. B., Libra skorp, 2009.

7. Stoyanov, E. Teoriya na finansovostopanskiya analiz. B., Libra skorp, 2013.

8. Stoyanov, E. Teoriya na finansovskontrolnite institutsii. B., Libra skorp, 2012.

9. Buffet M., D. Clark, Warren Buffet and Interpretation of Financial Statement, Simon & Schuster Inc. 2008

ВЛИЯНИЕТО НА СЕЗОННИЯ ФАКТОР ВЪРХУ ДИНАМИКАТА НА ТРУДОВИТЕ ВЪЗНАГРАЖДЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ

Милен Велев

THE INFLUENCE OF SEASONAL FACTORS ON THE DYNAMICS OF SALARIES IN BULGARIA

Milen Velev

E-mail: milen.velev@gmail.com

ABSTRACT

The paper studied the influence of seasonal factors on the dynamics of salaries in Bulgaria. A statistical analysis has been performed- seasonal decomposition of the time series data (the average monthly salary in the country, in the public and the private sector.) Based on the statistical model, we made an estimate of the average monthly salary for the next 34 months.

Key words: dynamics of salaries, fixed and variable salaries, seasonal decomposition.

ВЪВЕДЕНИЕ

В условията на икономическа криза проблемите, свързани с политиката по доходите, равнището на заплащането на труда и неговата динамиката придобиват все по-голямо значение и актуалност. Обект на настоящото изследване е динамиката на заплащането на труда в България. Предмет на разработката е влиянието, въздействието на сезонния фактор върху изменението на средното равнище на трудовите възнаграждения в България. Основната цел на разработката е да се изследва влиянието на сезонния фактор върху динамиката на трудовите възнаграждения в България. В тази връзка е извършено статистическо изследване - сезонна декомпозиция на равнището на средната месечна работна заплата за страната в обществения и в частния сектор. Въз основа на използваните статистически модели е направена прогноза за размера на средната месечна работна заплата за следващите 34 месеца.

1. Постоянни и променливи трудови възнаграждения

Елементите на възнагражденията може да се разделят основно на два вида – възнаграждения с постоянен характер и непосто-

яни (променливи) възнаграждения. Към възнагражденията с постоянен характер спадат полагащото се за съответния период основно трудово възнаграждение и допълнителните възнаграждения, които се изплащат постоянно заедно с основното възнаграждение и са в зависимост единствено от отработеното време [2]. (Например допълнително трудово възнаграждение за придобит трудов стаж и професионален опит, допълнително месечно възнаграждение за образователна и научна степен „доктор” или за научна степен „доктор на науките”, свързана с изпълняваната работа на работника или служителя и др.) От гледна точка на работниците, постоянните възнаграждения създават сигурност и дават възможност за по-дългосрочно планиране на бюджетите на домакинствата, но от гледна точка на работодателите тези възнаграждения са постоянен разход, който не зависи от постигнатите резултати, което би могло да създаде известен риск за конкурентоспособността и финансовото състояние на организацията при възникването на неблагоприятни обстоятелства [4]. Променливите възнаграждения (възнагражденията с непостоянен характер) са възнагражденията, които не се изплащат регулярно на работниците и служителите и техният размер не е фиксиран. Една част от тези възнаграждения са свързани със

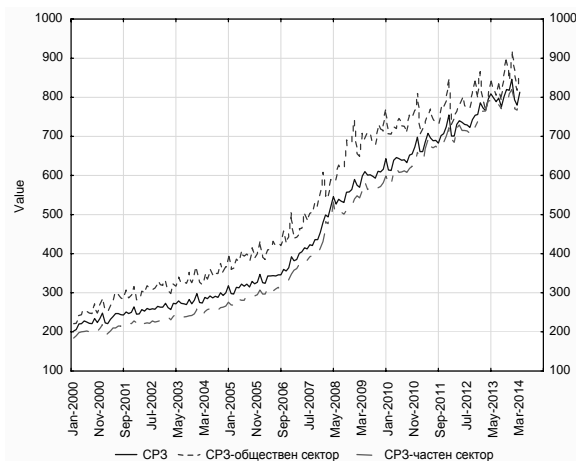

спецификата и особеностите на изпълняваната работа и в този случай обикновено са регламентирани със закон, в наредба, в друг нормативен акт или в колективен трудов договор (например заплащането на нощен, извънреден труд, работа през официалните празници, при вътрешно заместване или външно съвместителство и т.н.). Друга част от променливите възнаграждения са обвързани с постигнатите резултати, постиженията и представянето на работниците и служителите - например бонусни схеми, базирани на определени показатели, на обща оценка на представянето, еднократни бонуси и т.н. [4]

Динамиката на работната заплата във времето преди всичко зависи от променливите възнаграждения. Интерес за настоящото изследване представляват въпросите: Влияе ли и в каква степен сезонният фактор върху динамиката на трудовите възнаграждения? Какви са основните тенденции, свързани с динамиката на трудовите възнаграждения в България и очакваните промени в краткосрочен период?

2. Сезонна декомпозиция

Въз основа на данните от НСИ [3] за средната месечна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение са изследвани сезонните колебания в равнището на трудовите възнаграждения в България – вж. фиг. 1.

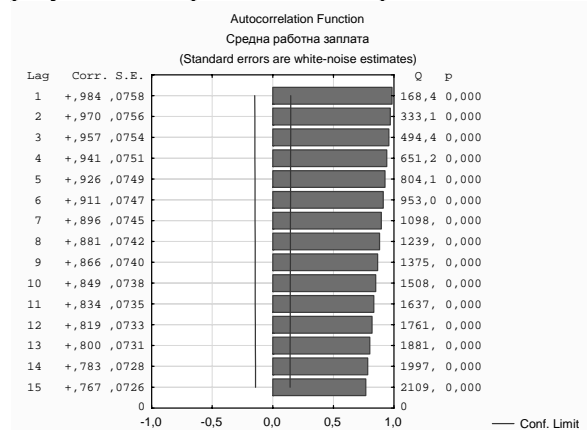
Фиг. 1. Средна месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение общо за страната в общественния и в частния сектор за периода 01.2000 г.- 03.2014 г.

Както е видно от фиг. 1, за периода 01.2000 г. - 03.2014 г. средната месечна работна заплата на наетите лица в общественния сектор е винаги по-висока от тази на наетите лица в частния сектор. Например през 01.2000 г., през 09.2003 г., през 12.2008 г. и през 03.2014 г. средната месечна работна заплата на наетите лица в частния сектор е съответно с 16,74%, с 31,53%, с 26,93% и с 6,88% по-ниска от средната месечна работна заплата на наетите лица в общественния сектор. Разликата между средната месечна работна заплата на наетите лица в общественния и в частния сектор като абсолютна сума е най-голяма през м. 12.2008 г. (199 лв.), а е най-малка през 02.2013 г. (3 лв.). Както е видно от фиг. 1, най-общо за периода 2000 г. – 2008 г. се наблюдава тенденция, свързана с увеличение на разликата между тези два показателя, а за периода 2009 г.-2014 г. се наблюдава обратната тенденция, свързана с намаление на разликата между двата показателя. За периода 01.2000 г.-03.2012 г. средната месечна работна заплата на наетите лица в частния е средно с 19,80% по-ниска от средната месечна работна заплата на наетите лица в общественния сектор.

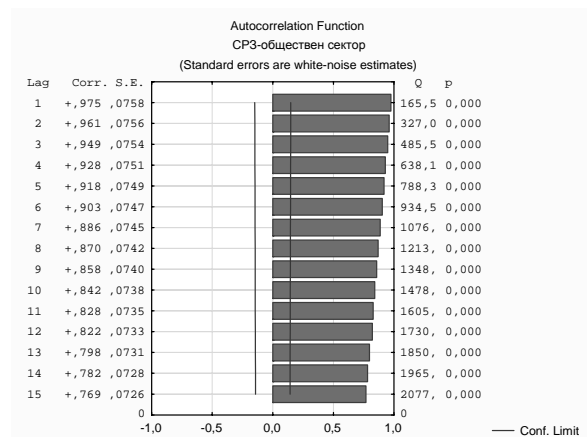
Като една от причините за по-високите трудови възнаграждения в общественния сектор в сравнение с възнагражденията в частния сектор може да се посочи високият относителен дял на т. нар. „сив“ сектор на пазара на труда в България. Част от работодателите в частния сектор декларират по-ниски трудови възнаграждения от реално изплатените възнаграждения с цел плащане в по-малък размер (или неплащане) на дължимите осигурителни вноски и данък върху доходите на физическите лица. Например според проучване на Центъра за изследване на демокрацията [5], през последните години съществува тенденция за увеличение на дела на наетите лица, които признават, че са били осигурени на сумата, записана в трудовия им договор, въпреки че са получавали по-високо възнаграждение – 8,4% през 2010 г., 13% през 2012 г., 15,3% през 2013 г.

От графиката на фиг. 1 е видно, че времените редове, изобразяващи средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение общо за страната, са с ясно изразен възходящ тренд и със слабо изразени сезонни колебания. Това може да се установи по-категорично чрез използването на автокорелационната функция [1]. С помощта на статистическия софтуерен пакет

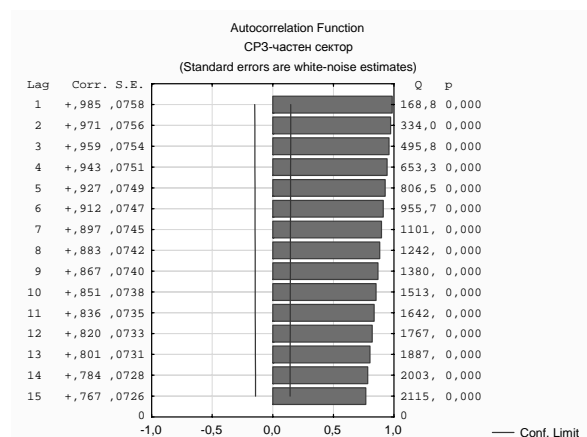
Statistica (на StatSoft Inc.) се получават резултатите, представени на фиг. 2, 3 и 4.

Фиг. 2. Автокорелационна функция на средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение (общо за страната).

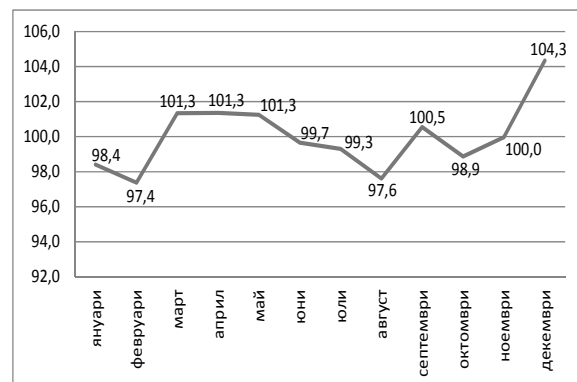
Фиг. 3. Автокорелационна функция на средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в общественния сектор.

Фиг. 4. Автокорелационна функция на средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в частния сектор.

Съгласно получените резултати, всички автокорелационни коефициенти от първи до петнадесети порядък са статистически значими при равнище на значимост 0,05, като намаляват с увеличаването на лага, което потвърждава наличието на тренд в изследваните времеви редове [1]. Следователно, разглежданите времеви редове се представят чрез следната формула: $CPZ=f(t,s)+\varepsilon_i$, където CPZ е средната месечна работна заплата (общо за страната, в общественния и в частния сектор), t е времевата променлива ($t=1,2,\dots, 171$), s е сезонният фактор, а ε_i е случайният компонент.

За изследване на сезонните колебания е приложен методът на отношенията на фактическите към изгладените стойности. Използван е мултипликативният модел, т.е. регресионното уравнение в случая има следния вид: $CPZ=\beta_0+\beta_1.t.s+\varepsilon_i$. Резултатите от сезонната декомпозиция на средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение (общо за страната) са представени на фиг. 5.

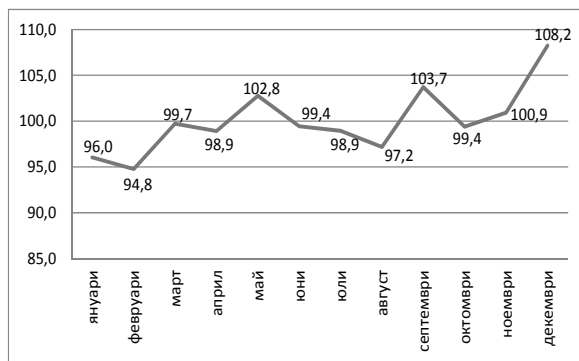

Фиг. 5. Сезонна декомпозиция на средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение (общо за страната).

Както е видно от фиг. 5, най-голямо сезонно влияние върху средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение се наблюдава през месеците април, декември, август и февруари. През м. април средната работна заплата е с 2, 4% над средногодишната стойност, а през м. декември - с 2, 2% над средногодишната стойност. Високата стойност на средната работна заплата през м. април и м. декември може да обясни с изплащаните великденски и коледни бонуси, допълнителни възнаграждения в края на годината (например 13-та заплата).

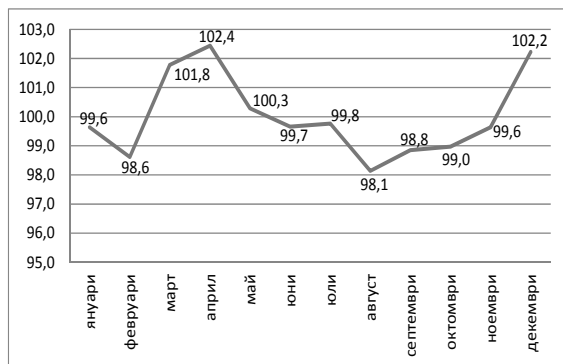
лата). Най-ниската стойност на сезонните индекси се наблюдава през м. август и м. февруари. През м. август и м. февруари, средната работна заплата е съответно с 1,9% и с 1,4% по-ниска от средногодишната стойност. Ниската стойност на средната работна заплата през м. август може да обясни с ползването на платен годишен отпуск на голяма част от работниците и служителите през този месец. Сезонните индекси показват, че в изследвания времеви ред няма силна изразена сезонност - отклонението около средната стойност през отделните месеци е в рамките на 4,3%.

Резултатите от сезонната декомпозиция на средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение са представени съответно на фиг. 6 и фиг. 7.

Фиг. 6. Сезонна декомпозиция на средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в общественния сектор.

Както е видно, в общественния сектор сезонните индекси достигат най-висока стойност през м. декември (108,2%), а най-ниска стойност - през м. февруари (94,8%).

Фиг. 7. Сезонна декомпозиция на средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в частния сектор.

В частния сектор сезонните индекси достигат максимална стойност през м. април (102,4%), а минимална стойност - през м. август (98,1%) (вж. фиг. 7). Съгласно получените резултати, сезонните индекси в общественния и в частния сектор имат различна динамика на развитие, изменението им се подчинява на различни закономерности. Влиянието на сезонния фактор е много по-силно изразено в общественния сектор в сравнение с частния - разликата между минималната и максималната стойност на сезонните индекси в общественния сектор е 13,4 процентни пункта, а в частния сектор - 4,3 процентни пункта.

3. Прогнозни стойности за средната месечна работна заплата за страната в общественния и в частния сектор

С помощта на статистическия софтуерен пакет SPSS (на SPSS inc.) би могло да се направи прогноза за размера на средната месечна работна заплата за страната за следващите 34 месеца. Дължината на разглеждания времеви ред е 171 месеца. Хоризонтът на прогнозата е 34 месеца, т.е. около 20% от дължината на времеви ред. При сезонната декомпозиция на средната месечна работна заплата е получена променливата *STC*, представляваща изгладения времеви ред, изчислен от сезонните и случайните колебания, т.е. това е редът, който съдържа само тренд и цикъл. По отношение на тренд-цикъла на средната месечна работна заплата за страната е направена оценка на различните модели и е избран най-подходящият модел, който да описва този времеви ред. (При анализите е заложена вероятност за грешка от първи ред в размер $\alpha=0,05$.) Резултатите от извършения анализ са представени в табл. 1.

Табл. 1. Оценка на различните модели, описващи изменението на тренд-цикъла на средната месечна работна заплата за страната (*STC_CP3*) с помощта на статистическия софтуер SPSS.

Model Summary and Parameter Estimates

Ефект	Model Summary				Parameter Estimates	
	R Squared	F	df	Sig.	Parameter	Standard Error
Constant	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045
Linear Trend	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045
Quadratic	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045
Cubic	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045
Quartic	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045
Quintic	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045
Sixth	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045
Seventh	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045
Eighth	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045
Ninth	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045
Tenth	.000	11796.045	1	.000	2209.13	11796.045

От таблица 1 е видно, че всички модели са адекватни, тъй като $Sig.<\alpha=0,05$. Различните модели са сравнени по стойността на *R Square* (обяснителната част) - най-голяма е стойността при модела *Cubic*- 0,989. За да се избере най-адекватният модел, моделът *Cubic* се сравнява с линейния модел (*Linear*) по отношение на стойността на *R Square*. Понеже разликата между стойностите на *R Square* за двата модела е равна на 0,04, т.е. по-малка е от 0,1, то като най-адекватен следва да се избере линейният модел [1].

Таблица 2. Получени резултати от извършения регресионния анализ със SPSS за променливите *STC_CP3* (тренд-цикъл на средната месечна работна заплата за страната) и *t* (времева променлива).

Model Summary			
R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
,974	,949	,949	45,729

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Regression	6606283,764	1	6606283,764	3159,245	,000
Residual	353395,188	169	2091,096		
Total	6959678,952	170			

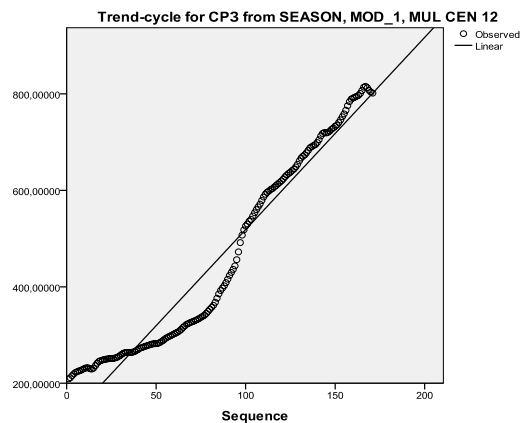

Coefficients					
	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
Case Sequence	3,982	,071	,974	56,207	,000
(Constant)	120,418	7,025		17,142	,000

От табл. 2 е видно, че обяснителната част на линейния модел (*R Square*) е много висока - 94,9%. Както е видно от таблица ANOVA, моделът е статистически значим - $Sig.= 0,000 < \alpha$. От таблица *Coefficients* (вж. табл. 2) е видно, че регресионните коефициенти също са статистически значими, което позволява те да бъдат тълкувани. Графично линейният модел може да се представи по следния начин – вж. фиг. 8.

Оцененият модел на тренд-цикъл на средната месечна работна заплата за страната (*STC_CP3*) има следната форма: $STC\_CP3 = 120,418 + 3,982t$ (вж. табл. 2). Това означава, че средномесечното нарастване на средната месечна работна заплата за страната, изчистена от сезонните и случайните колебания, е 3,982лв. Тъй като изследваният модел е мултипликативен, то за да се получи прогнозната стойност на средната месечна работна заплата за страната, променливата *STC_CP3* е умножена по сезонния фактор. Резултатите от из-

числението са представени в таблица 7. Например прогнозните стойности на средната месечна работна заплата за страната за 06.2014 г., 12.2014 г., 03.2015 г., 08.2015 г., 10.2016 г. и 01.2017 г. са съответно 810,51 лв., 873,47 лв., 860,45 лв., 848,22лв., 914,27 лв. и 921,82 лв. (вж. табл. 7).

Фиг. 8. Средната месечна работна заплата за страната, изчистена от сезонните и случайните колебания (линеен регресионен модел).

По аналогичен начин е направена оценка на най-подходящия статистически модел, описващ тренд-цикъл на средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в общественния сектор. Резултатите са представени в табл. 3.

Таблица 3. Оценка на различните модели, описващи изменението на тренд-цикъл на средната месечна работна заплата в общественния сектор (*STC_CP3_OC*), с помощта на статистическия софтуер SPSS.

Model Summary and Parameter Estimates									
Collinearity Statistics	Model Summary				Parameter Estimates				
	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Parameter	B	Std. Error	F	Sig.
Linear	,897	,805	,805	100,000	(Constant)	100,000	100,000	1,000	,317
Logarithmic	,900	,809	,809	100,000	Case Sequence	100,000	100,000	1,000	,317
Polynomial	,900	,809	,809	100,000	Case Sequence	100,000	100,000	1,000	,317
Stepwise (Criteria)	,900	,809	,809	100,000	Case Sequence	100,000	100,000	1,000	,317
Stepwise (Criteria)	,900	,809	,809	100,000	Case Sequence	100,000	100,000	1,000	,317
Stepwise (Criteria)	,900	,809	,809	100,000	Case Sequence	100,000	100,000	1,000	,317
Stepwise (Criteria)	,900	,809	,809	100,000	Case Sequence	100,000	100,000	1,000	,317
Stepwise (Criteria)	,900	,809	,809	100,000	Case Sequence	100,000	100,000	1,000	,317
Stepwise (Criteria)	,900	,809	,809	100,000	Case Sequence	100,000	100,000	1,000	,317

Отново като най-адекватен модел е избран линейният модел – вж. табл. 4.

Таблица 4. Получени резултати от извършения регресионния анализ със SPSS за променливите *STC_CP3_OC* (тренд-цикъл на средната месечна работна заплата в обществения сектор) и *t* (времева променлива).

Model Summary			
R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
,980	,961	,961	41,343

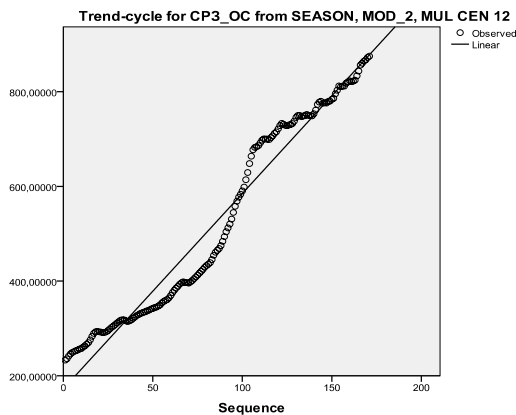

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Regression	7084106,719	1	7084106,719	4144,503	,000
Residual	288867,967	169	1709,278		
Total	7372974,686	170			

	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
Case Sequence	4,123	,064	,980	64,378	,000
(Constant)	172,629	6,351		27,181	,000

Графично линейният модел може да се представи по следния начин:

Фиг. 9. Средната месечна работна заплата в обществения сектор, изчистена от сезонните и случайните колебания (линейен регресионен модел).

Оцененият модел на тренд-цикъл на средната месечна работна заплата в обществения сектор (*STC_CP3_OC*) има следната форма: $STC\_CP3\_OC = 172,629 + 4,123t$ (вж. табл. 4). Това означава, че средномесечното нарастване на средната месечна работна заплата в обществения сектор, изчистена от сезонните и случайните колебания, е 4,123 лв. По аналогичен начин може да се прогнозира размера на средната месечна работна заплата в обществения сектор за следващите 34 месеца (вж. табл. 7). Прогнозните стойности на средната месечна работна заплата в обществения

сектор за 06.201г., 12.2014 г., 03.2015 г., 08.2015 г., 10.2016 г. и 01.2017 г. са съответно 885,10 лв., 990,12 лв., 924,65 лв., 920,90 лв., 999,51 лв. и 977,57 лв. (вж. табл. 7).

По аналогичен начин е направена оценка на най-подходящия статистически модел, описващ тренд-цикъл на средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в частния сектор. Резултатите са представени в таблица 5.

Таблица 5. Оценка на различните модели, описващи изменението на тренд-цикъл на средната месечна работна заплата в частния сектор (*STC_CP3_ЧС*) с помощта на статистическия софтуер SPSS.

Model Summary and Parameter Estimates									
Model	Predictor Variable	Model Statistics			Parameter Estimates				
		R	R Square	Adjusted R Square	B	Std. Error	Beta	t	Sig.
1	(Constant)	,971	,944	,943	172,629	6,351		27,181	,000
1	Case Sequence				4,123	,064	,980	64,378	,000

Отново като най-адекватен модел е избран линейният модел – вж таблица 6.

Таблица 6. Получени резултати от извършения регресионния анализ със SPSS за променливите *STC_CP3_ЧС* (тренд-цикъл на средната месечна работна заплата в частния сектор) и *t* (времева променлива).

Model Summary			
R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
,971	,944	,943	49,169

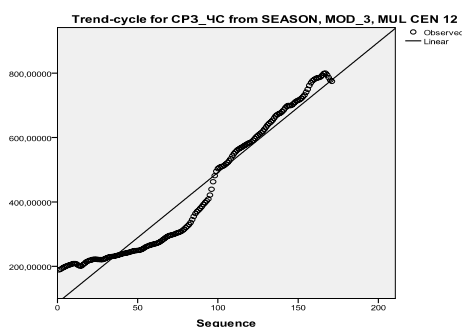

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Regression	6840074,641	1	6840074,641	2829,314	,000
Residual	408569,983	169	2417,574		
Total	7248644,624	170			

	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
Case Sequence	4,092	,076	,971	53,19	,000
(Constant)	16,238	7,562		2,142	,030

Графично линейният модел може да се представи по следния начин:

Фиг. 10. Средната месечна работна заплата в частния сектор, изчистена от сезонните и случайните колебания (линеен регресионен модел).

Оцененият модел на тренд-цикъла на средната месечна работна заплата в частния сектор (STC_CP3_4C) има следната форма: $STC\_CP3\_4C = 86,288 + 4,052t$ (вж. табл. 6). Това означава, че средномесечното нарастване на средната месечна работна заплата в частния сектор, изчистена от сезонните и случайните колебания, е 4,052 лв. Видно е, че средномесечното нарастване на тренд-цикъла на средната месечна работна заплата в обществения сектор (4,123 лв.) е по-голямо от средномесечното нарастване на тренд-цикъла на средната месечна работна заплата в частния сектор (4,052 лв.).

Прогнозните стойности на средната месечна работна заплата в частния сектор за 06.2014 г., 12.2014 г., 03.2015 г., 08.2015 г., 10.2016 г. и 01.2017 г. са съответно 788,6 лв., 833,74 лв., 842,47 лв., 832,22 лв., 895,38 лв. и 913,55 лв. (вж. табл. 7).

Таблица 7. Прогнозни стойности за средната месечна работна заплата за страната, средната месечна работна заплата в обществения и в частния сектор.

Месец, година	Средна месечна заплата за страната	Средна месечна заплата в обществения сектор	Средна месечна заплата в частния сектор
APR 2014	816,15	872,21	802,26
MAY 2014	819,39	910,48	789,48
JUN 2014	810,51	885,10	788,60
JUL 2014	811,51	884,70	793,47
AUG 2014	801,58	872,83	784,51
SEP 2014	829,72	935,88	794,19
OCT 2014	819,79	901,14	799,15

NOV 2014	832,84	919,12	808,58
DEC 2014	873,47	990,12	833,74
JAN 2015	827,78	882,54	816,66
FEB 2015	822,87	874,76	812,29
MAR 2015	860,45	924,65	842,47
APR 2015	864,57	921,15	852,07
MAY 2015	867,77	961,32	838,24
JUN 2015	858,13	934,30	837,05
JUL 2015	858,96	933,65	841,98
AUG 2015	848,22	920,90	832,22
SEP 2015	877,77	987,19	842,25
OCT 2015	867,03	950,32	847,27
NOV 2015	880,60	969,06	857,03
DEC 2015	923,32	1043,67	883,44
JAN 2016	874,80	930,06	865,11
FEB 2016	869,40	921,65	860,24
MAR 2016	908,87	973,99	891,95
APR 2016	913,00	970,09	901,87
MAY 2016	916,14	1012,17	887,00
JUN 2016	905,75	983,51	885,51
JUL 2016	906,41	982,61	890,48
AUG 2016	894,85	968,97	879,94
SEP 2016	925,81	1038,51	890,31
OCT 2016	914,27	999,51	895,38
NOV 2016	928,36	1018,99	905,47
DEC 2016	973,18	1097,23	933,14
JAN 2017	921,82	977,57	913,55

Както е видно от таблица 7, прогнозните стойности на средната месечна работна заплата в обществения сектор са по-големи от прогнозните стойности на средната месечна работна заплата в частния сектор.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съгласно получените резултати, сезонните индекси в обществения и в частния сектор имат различна динамика на развитие, изменението им се подчинява на различни закономерности. Влиянието на сезонния фактор е много по-силно изразено в обществения сектор в сравнение с частния.

За периода 01.2000 г. - 03.2014 г. средната месечна работна заплата на наетите лица в обществения сектор е винаги по-висока от средната месечна работна заплата на наетите лица в частния сектор, като за периода от 2009 г. до 2012 г. се наблюдава тенденция,

свързана с намаление на разликата между тези два показателя. Прогнозните стойности (за следващите 34 месеца) на средната месечна работна заплата в общественния сектор са по-големи от прогнозните стойности на средната месечна работна заплата в частния сектор. Средномесечното нарастване на тренд-цикъла на средната месечна работна заплата в общественния сектор (4,123 лв.) е по-голямо от средномесечното нарастване на тренд-цикъла на средната месечна работна заплата в частния сектор (4,052 лв.). Една от причините за по-високите трудови възнаграждения в общественния сектор в сравнение с възнагражденията в частния сектор е свързана с високия относителен дял на т.нар. „сив” сектор на пазара на труда в България.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мишев, Г., В. Гоев. Статистически анализ на времеви редове. С., Авангард прима, 2010.
2. Наредба за структурата и организацията на работната заплата.

3. Национален статистически институт. Пазар на труда. Краткосрочна статистика на заетостта и разходите за труд. Средна работна заплата. - <http://www.nsi.bg> (23.06.2014).

4. Стефанов, Л. Управление на възнагражденията, С., София консултинг, 2010.

5. Център за изследване на демокрацията. Скритата икономика в България през 2013 г. С., 2013, с. 8, <http://www.csd.bg/>.

REFERENCES

1. Mishev, G., V. Goev. Statisticheski analiz na vremevi redove. S., Avangard prima, 2010.

2. Naredba za strukturata i organizatsiata na rabotnata zaplata.

3. Natsionalen statisticheski institut. Pazar na truda. Kratkosrochna statistika na zaetostta i razhodite za trud. Sredna rabotna zaplata. - <http://www.nsi.bg> (23.06.2014).

4. Stefanov, L. Upravlenie na vaznagrazhdeniyata, S., Sofia Consulting, 2010.

5. Tsentar za izsledvane na demokratiyata. Skritata ikonomika v Balgaria prez 2013 g., S., 2013, s. 8, <http://www.csd.bg/>.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЦИКЛИЧНИТЕ КОЛЕБАНИЯ В РАВНИЩЕТО НА ЗАПЛАЩАНЕ НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ

Милен Велев

A RESEARCH ON THE PERIODIC FLUCTUATIONS IN THE LEVEL OF SALARIES IN BULGARIA

Milen Velev

E-mail: milen.velev@gmail.com

ABSTRACT

This paper studied the periodic fluctuations in the level of salaries in Bulgaria. A statistical analysis has been made - a one-dimensional spectral analysis of the level of the average monthly salary in the country, in the public and the private sector. A cross-spectral analysis has been performed in order to characterize the relationship between the average monthly salary in the country and the number of employees.

Key words: dynamics of salaries, cyclical fluctuations, spectral analysis.

ВЪВЕДЕНИЕ

Проблемите, свързани с равнището на заплащането на труда и неговата динамиката, са с постоянна актуалност както за теорията, така и за практиката. Обект на настоящото изследване е динамиката на заплащането на труда в България. Предмет на разработката са цикличните колебания на средното равнище на трудовите възнаграждения в България. Основната цел на разработката е да се изследват периодичните колебания на равнището на трудовите възнаграждения в България. В тази връзка е извършено статистическо изследване - едномерен спектрален анализ на равнището на средната месечна работна заплата за страната в обществения и в частния сектор (по данни на НСИ [5]). Периодът, за който е представена информацията, е 01. 2000 г. - 03. 2014г.

1. Фактори, влияещи върху динамиката на трудовите възнаграждения

Индексът на нарастване на номиналната работна заплата в икономиката може да се представи по следния начин [2]:

$$I_{Wnom} = I_A \cdot I_{GVar} \cdot I_P \cdot \left(\frac{1}{I_E} \right),$$

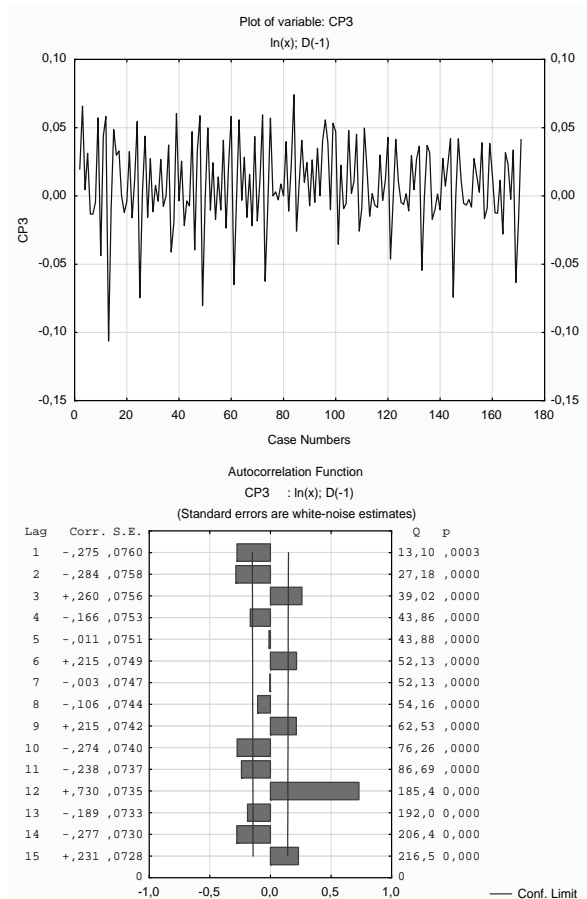
където I_A е индексът на дела на компенсациите на заетите в брутната добавена стойност; I_{GVar} - индекс на реалната брутна добавена стойност; I_P - ценови индекс (дефлатор на БВП); I_E - индекс на броя на заетите. Следователно, върху динамиката на номиналната работна заплата влияние оказват измененията на относителния дял на трудовите възнаграждения в произведената добавена стойност (I_A), промените на реалния доход (I_{GVar}), ценовото равнище (I_P) и заетостта ($1/I_E$). Съгласно погорната формула, нарастването на работните заплати при равни други условия е свързано с намаление на равнището на заетостта и обратно - известни отстъпки относно равнището на заетостта позволяват да се постигне по-високо нарастване на работните заплати. Върху равнището и динамиката на заплащането на труда влияние оказват и редица други фактори: издръжката на живот; относителната договорна сила на работодателите и синдикатите при колективното трудово договаряне; финансовите възможности на работодателите; относителният дял на скритата икономика; провежданите макроикономически политики, включително и политиката по доходите, и т.н.

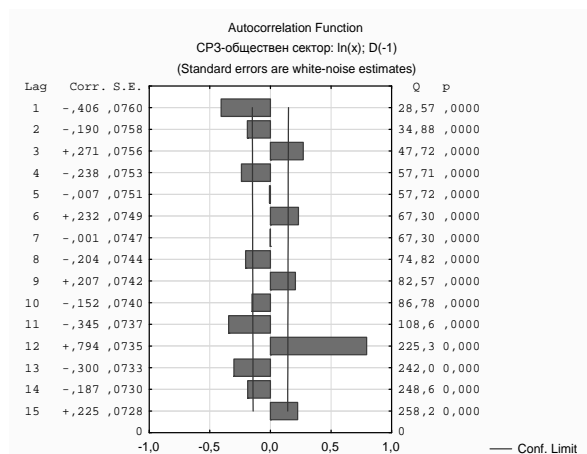
Следователно, налице е връзка, зависимост между динамиката на равнището на заплащане на труда в България и динамиката на влияещите фактори. Например, би следвало да се очаква наличието на определена зависимост между периодичните колебания на равнището на трудовете възнаграждения и динамиката на заетостта в България, тъй като тези два икономически показателя взаимно си влияят. В тази връзка основателни са въпросите: съществува ли цикличност при измененията на средната месечна работна заплата, както и на броя на наетите лица в България, и каква е дължината на периода? Налице ли е взаимодействие между динамиката на средната месечна работна заплата и изменението на броя на наетите лица по трудови и служебни правоотношения в България и каква цикличност има определящо значение за двата времеви реда?

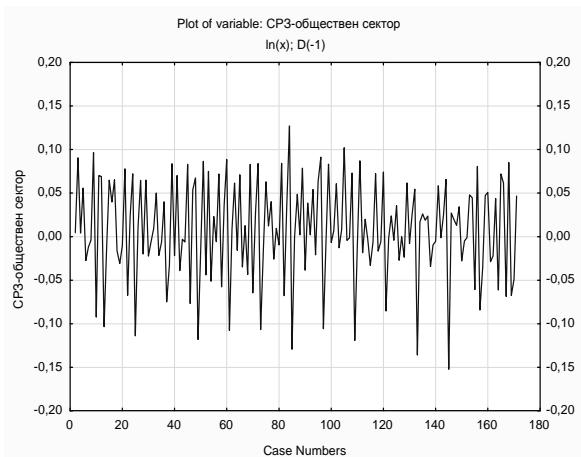
2. Циклични колебания в равнището на средната работна заплата (спектрален анализ)

За изследване на цикличните колебания на месечната работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение е използван методът на едномерния спектрален анализ. За прилагането на спектрален анализ е необходимо анализиранияте редове да бъдат стационарни. Преди да се осъществи спектралният анализ, към статистическите редове е приложен двоен филтър в следната последователност: логаритмична трансформация (натурални логаритми) и първи последователни разлики. По този начин се осигурява равномерност на вариацията и стационарност по отношение на средните величини [1, 6]. С помощта на софтуера Statistica (на StatSoft Inc.) са получени новите променливи: $CP3: \ln(x); D(-1)$, $CP3\text{-обществен сектор}: \ln(x); D(-1)$ и $CP3\text{-частен сектор}: \ln(x); D(-1)$. При метода на спектралния анализ получените величини се разлагат на периодични функции с различни честоти (периоди), като от разглежданите функции най-важно значение имат тези, които допринасят най-много за обяснение на дисперсията в изследваните редове [3]. На фиг. 1, 2 и 3 са дадени графиките и автокорелационните функции на променливите $CP3: \ln(x); D(-1)$, $CP3\_OC: \ln(x); D(-1)$ и $CP3\_ЧС: \ln(x); D(-1)$.

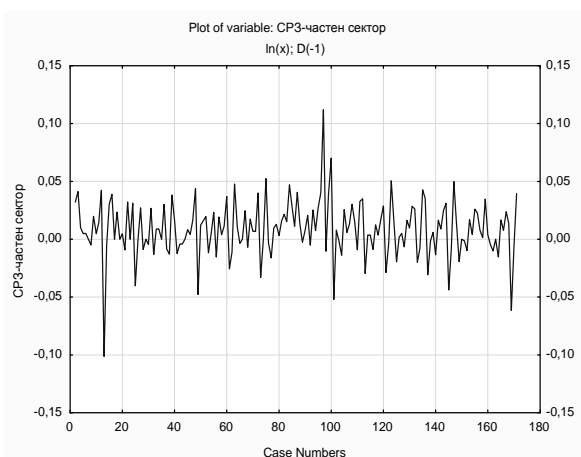
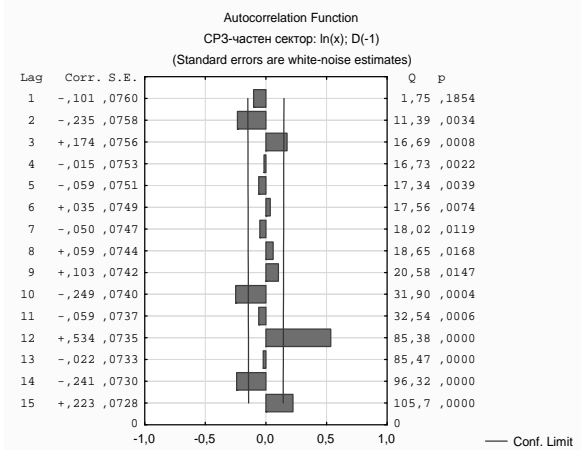

Фиг. 1. Графика и автокорелационна функция на променливата $CP3: \ln(x); D(-1)$ (първите разлики на естествения логаритъм на средна месечна работна заплата за страната).

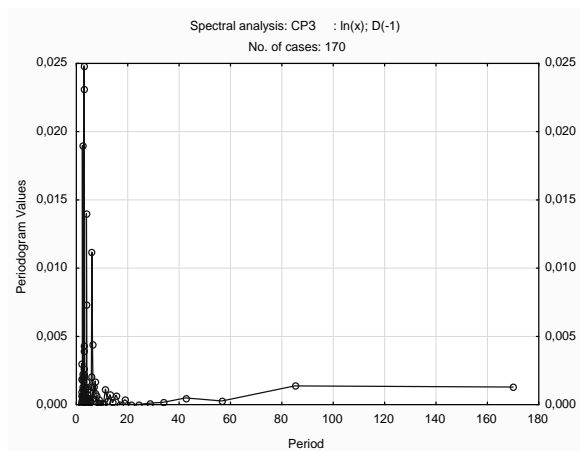
Фиг. 2. Графика и автокорелационна функция на променливата *CP3-обществен сектор: $\ln(x); D(-1)$* (първите разлики на естествения логаритъм на средна месечна работна заплата в обществения сектор).

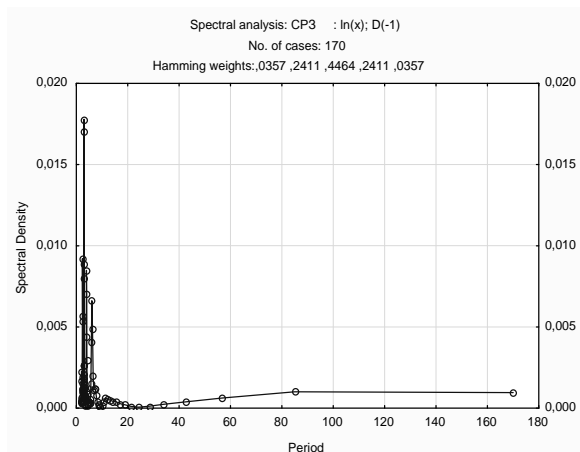
Фиг. 3. Графика и автокорелационна функция на променливата *CP3-частен сектор: $\ln(x); D(-1)$* (първите разлики на естествения логаритъм на средна месечна работна заплата в частния сектор).

От по-горните графики е видно, че получените времеви редове не съдържат тренд. По-голяма част от стойностите на автокорелационните коефициенти са близки до границата на стандартната грешка. Следователно, би могло да се приеме, че посочените редове не съдържат компоненти, генериращи нестационарност и спрямо тях може да бъде приложен спектрален анализ. За изглаждане на спектрограмата е използван прозорецът на Хеминг.

На фиг. 4 и 5 са дадени съответно периодограмите и спектрограмите на променливата *CP3: $\ln(x); D(-1)$* (прозорец на Хеминг с дължина 5, брой на случаите- 170).

Фиг. 4. Периодограма на променливата *CP3: $\ln(x); D(-1)$* .

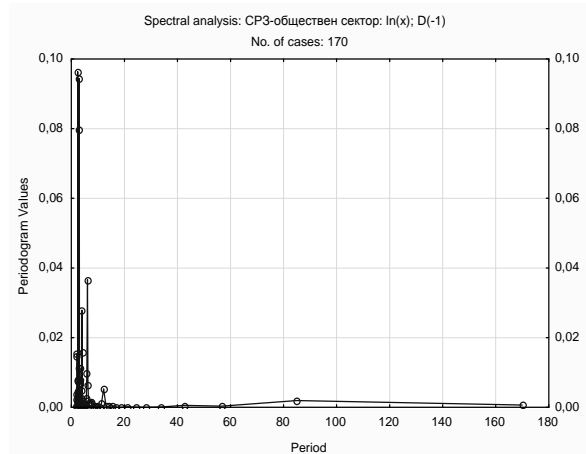

Фиг. 5. Спектрограма на променливата *CP3: $\ln(x); D(-1)$* .

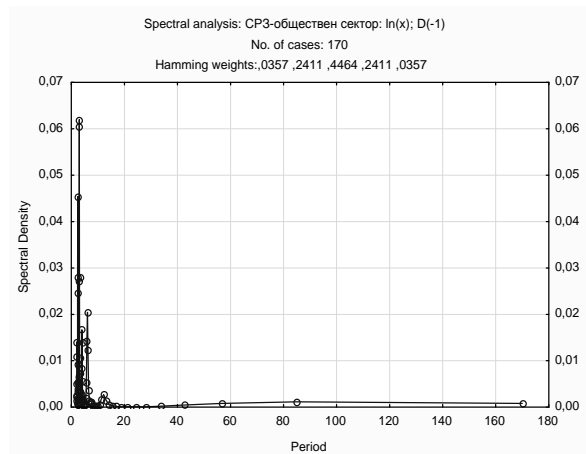
Съгласно получените резултати, най-голяма стойност на периодограмата и на спектрограмата по отношение на средната месечна работна заплата за страната се получава при дължина на вълната 2,98 месеца и съответна честота 0,34, т. е. най-важна за обяснението на поведението на този времеви ред е 3-ме-

сечната периодичност, както е видно и от графиките на фиг. 4 и 5.

На фиг. 6 и 7 са дадени съответно периодограмите и спектрограмите на променливата *CP3- обществен сектор: $\ln(x)$; $D(-1)$* (прозорец на Хеминг с дължина 5, брой на случаите - 170).

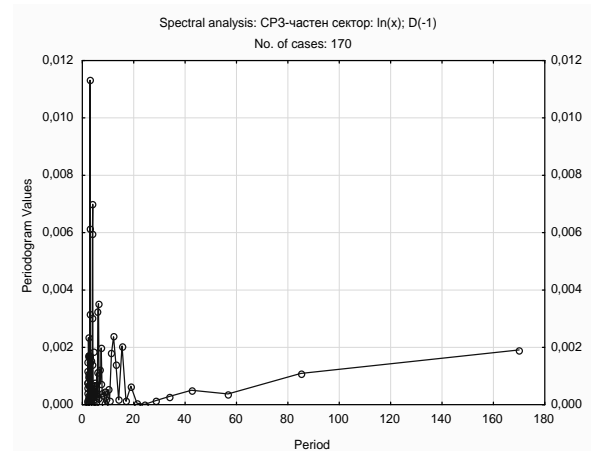
Фиг. 6. Периодограма на променливата *CP3- обществен сектор: $\ln(x)$; $D(-1)$* .

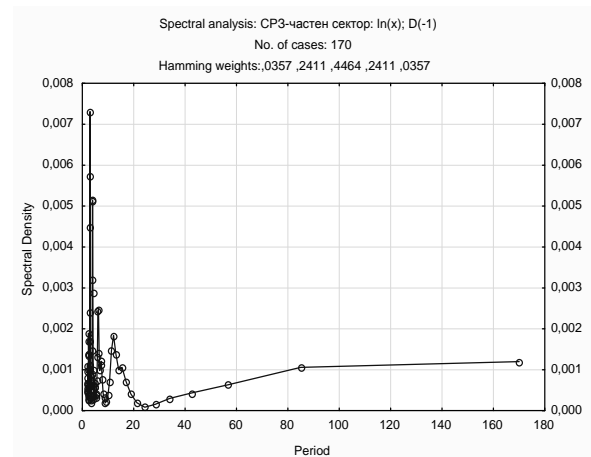
Фиг. 7. Спектрограма на променливата *CP3- обществен сектор: $\ln(x)$; $D(-1)$* .

Съгласно получените резултати, най- голяма стойност на периодограмата по отношение на средната месечна работна заплата в обществения сектор се получава при дължина на вълната 2,39 и съответно честота 0,42. Най-голяма стойност на спектрограмата по отношение на средната месечна работна заплата в обществения сектор се получава при дължина на вълната 2,98 и съответно честота 0,34. Следователно, най-важни за обяснението на поведението на този времеви ред са 2,4 и 3-месечната периодичност, както е видно и от графиките на фиг. 6 и 7.

На фиг. 8 и 9 са дадени съответно периодограмите и спектрограмите на променливата *CP3- частен сектор: $\ln(x)$; $D(-1)$* (прозорец на Хеминг с дължина 5, брой на случаите - 170).

Фиг. 8. Периодограма на променливата *CP3- частен сектор: $\ln(x)$; $D(-1)$* .

Фиг. 9. Спектрограма на променливата *CP3- частен сектор: $\ln(x)$; $D(-1)$* .

Съгласно получените резултати, най- голяма стойност на периодограмата и на спектрограмата по отношение на средната месечна работна заплата за страната се получава при дължина на вълната 2,98 месеца и съответна честота 0,34, т. е. най- важна за обяснението на поведението на този времеви ред е 3-месечната периодичност, както е видно и от графиките на фиг. 8 и 9.

Аналогични резултати се получават при увеличаване на дължината на прозореца от 5 до 33 наблюдения (т.е. до около една пета от дължината на времеви ред) и при използването на прозореца на Тюки и Парзен (дължина на прозореца - 5). Обстоятелството, че при спектралния анализ се получават иден-

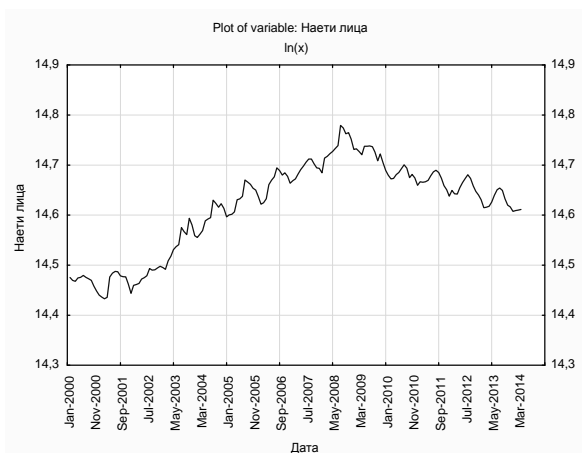
тични резултати при различни прозорци и различни дължини на прозорците, говори за устойчивост и надеждност на получените резултати [3].

Следователно, периодът на циклично колебание на месечната работна заплата на наетите лица в частния сектор е малко по-дълъг от периода на циклично колебание на месечната работна заплата в общественния сектор. По отношение динамиката на средната месечна работна заплата за страната, се наблюдава цикличност с период от 3 месеца.

3. Циклични колебания на броя на наетите лица по трудови и служебни правоотношения (спектрален анализ)

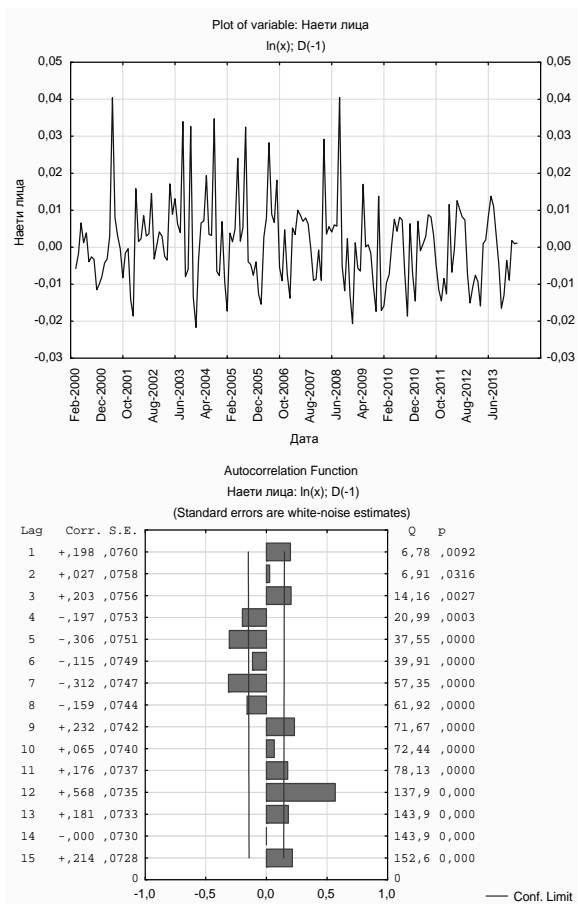
Един от факторите, който оказва влияние върху средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение, е съотношението между търсенето и предлагането на работна сила, равнището на заетостта и безработицата. При равни други условия трудовите възнаграждения са по-високи, ако търсенето на работна сила е по-голямо от предлагането, и по-ниски, ако предлагането ѝ е по-голямо от търсенето. Понататък чрез крос-спектрален анализ е изследвано взаимодействието между средната месечна работна заплата за страната и броя на наетите лица по трудови и служебни правоотношения.

Въз основа на данните от НСИ [4] за броя на наетите лица са изследвани периодичните колебания на този показател – вж. фиг. 10.

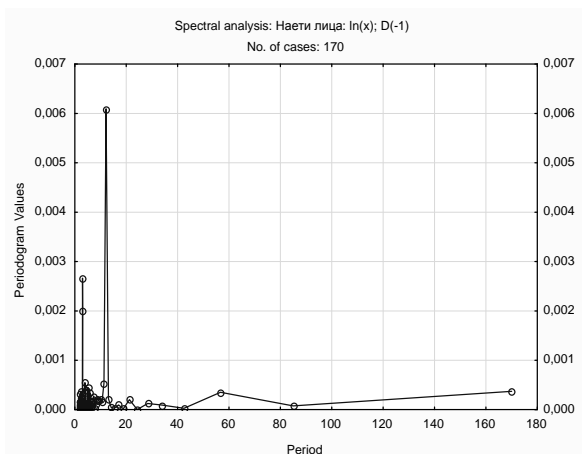
Фиг. 10. Брой на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в България за периода 01.2000г.- 03.2014 г. (естествен логаритъм на променливата).

С помощта на софтуера Statistica е извършен едномерен спектрален анализ по отношение броя на наетите лица по трудово и служебно правоотношение. Преди да се осъществи спектралният анализ, към статистическия ред е приложен двоен филтър в следната последователност: логаритмична трансформация (натурални логаритми) и първи последователни разлики. На фиг. 11 е дадена графиката и автокорелационната функция на получената след трансформациите променлива *Наети лица: $\ln(x); D(-1)$* .

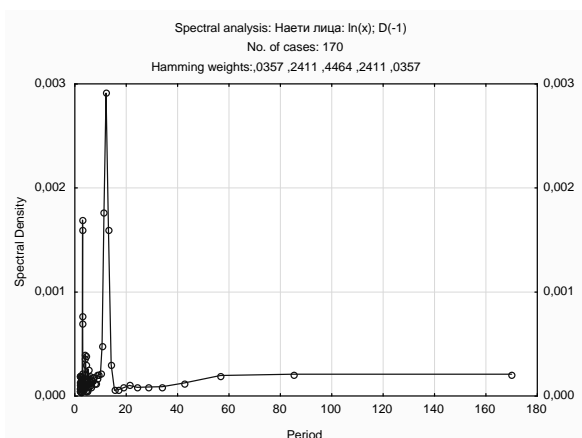

Фиг. 11. Графика и автокорелационна функция на променливата *Наети лица: $\ln(x); D(-1)$* .

От по-горните графики е видно, че полученият динамичен ред не съдържа тренд. На фиг. 12 и 13 са дадени съответно периодограмите и спектрограмите на променливата *Наети лица: $\ln(x); D(-1)$* . (прозорец на Хеминг с дължина 5, брой на случаите - 170).

Фиг. 12. Периодограма на променливата *Наети лица: $\ln(x); D(-1)$* .

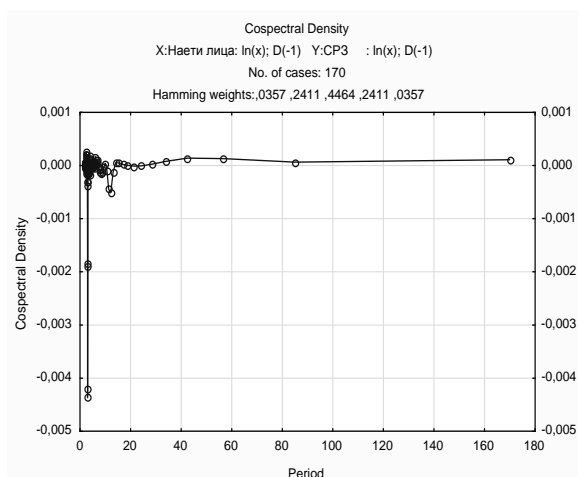
Фиг. 13. Спектрограма на променливата *Наети лица: $\ln(x); D(-1)$* .

Съгласно получените резултати, най-голяма стойност на периодограмата и на спектрограмата по отношение броя на наетите лица по трудови и служебни правоотношения се получава при дължина на вълната 12,14 месеца и съответна честота 0,08. Следователно, по отношение на този икономически показател е налице добре изразена сезонност в рамките на 1 година. Втората най-висока стойност на периодограмата се получава при дължина на вълната 2,98 месеца и честота 0,34. Втората най-висока стойност на спектрограмата се получава при дължина на вълната 11,33 месеца и честота 0,09.

4. Крос-спектрален анализ

За изследване на зависимостите между *средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение (общо за страната)*, от една страна, и *броя на наетите лица по трудови и служебни правоотношения*, от друга, е из-

ползван крос-спектрален анализ. При него се търсят честотите, при които двата времеви реда са с високи стойности на периодограмите [3]. Тези свързани честоти обясняват в най-голяма степен поведението на двата времеви реда. Най-високи стойности на крос-спектъра на променливите *CP3: $\ln(x); D(-1)$* и *Наети лица: $\ln(x); D(-1)$* се получават при дължина на вълната 2,98 и 3,04 месеца и съответно честоти 0,34 и 0,33 – вж. фиг. 14.

Фиг. 13. Кросспектър на променливите *CP3: $\ln(x); D(-1)$* и *Наети лица: $\ln(x); D(-1)$* .

Съгласно получените резултати, най-съществена ковариация между двата динамични статистически реда има при дължина на вълната около 3 месеца. Следователно, определящ и при двете променливи е тримесечният цикъл.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От получените резултати може да се направят следните изводи:

По отношение на динамиката на средната месечна работна заплата за страната се наблюдава цикличност с период от 3 месеца. Това означава, че ако през текущия месец има локален минимум (или максимум) на средната работна заплата за страната, то има вероятност след три месеца отново да има такъв. Периодът на циклично колебание на месечната работна заплата на наетите лица в частния сектор е малко по-дълъг от периода на циклично колебание на месечната работна заплата на наетите лица в общественния сектор. При извършените спектрални анализи не се потвърждава наличието на силно изразена сезонност при изменението на средната работна заплата в рамките на 12 месеца.

По отношение броя на наетите лица по трудови и служебни правоотношения, най-силно изразена е цикличността с период от 12 и 3 месеца.

Крос-спекралният анализ показва, че динамичните редове за *средната месечна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение (общо за страната)* имат сходно проявление на зависимостите с *броя на наетите лица по трудови и служебни правоотношения*. Съгласно получените резултати, определящо значение в динамиката на двата времеви реда има тримесечната цикличност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Величкова, Н. Статистически методи за изучаване и прогнозиране развитието на социално-икономически явления. С., Наука и изкуство, 1981, с.214.
2. Димитров, Л. Динамика на работната заплата в България и перспективи. - *Агенция за икономически анализи и прогнози*, август 1998.
3. Мишев, Г., В. Гоев. Статистически анализ на времеви редове. С., Авангард прима, 2010.
4. Национален статистически институт. Пазар на труда. Краткосрочна статистика на заетостта и разходите за труд. Наети лица. - <http://www.nsi.bg> (23.06.2014).

5. Национален статистически институт. Пазар на труда. Краткосрочна статистика на заетостта и разходите за труд. Средна работна заплата. - <http://www.nsi.bg> (23.06.2014).

6. Хаджиев, В., В. Димитрова, Л. Любенов. Статистически и иконометричен софтуер. Варна, Наука и икономика, 2009, с. 185.

REFERENCES

1. Velichkova, N. Statisticheski metodi za izuchavane i porognoziranje razvitiето na sotsialno-ikonomichestki яvleniia. Sofia, Nauka i izkustvo, 1981, s.214.
2. Dimitrov, L. Dinamika na rabotnata zaplata v Bulgaria i perspektivi. Agentsia za ikonomichestki analizi i prognozi, avgust 1998.
3. Mishev, G., V. Goev. Statisticheski analiz na vremevi redove. Sofia, Avangard prima, 2010.
4. Natsionalen statisticheski institut. Pazar na truda. Kratkosrochna statistika na zaetostta i razhodite za trud. Naeti litsa. - <http://www.nsi.bg> (23.06.2014).
5. Natsionalen statisticheski institut. Pazar na truda. Kratkosrochna statistika na zaetostta i razhodite za trud. Sredna rabotna zaplata. - <http://www.nsi.bg> (23.06.2014).
6. Hadzhiev, V., V. Dimitrova, L. Lyubenov. Statisticheski i ikonometrichten softuer, Varna, Nauka i ikonomika, 2009, s. 185.

**ИКОНОМИЧЕСКАТА НЕСИГУРНОСТ И ОТРАЖЕНИЕТО Й ВЪРХУ
САМООПРЕДЕЛЯНЕТО НА НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ
(ПРЕДВАРИТЕЛНИ РЕЗУЛТАТИ ОТ СОЦИОЛОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ)**

Николай Атанасов, Велика Бинева, Мариана Каприева, Марияна Тодорова

**ECONOMIC UNCERTAINTY AND ITS REFLECTION ON THE NATIONAL IDENTITY
SELF-DETERMINATION
(PRELIMINARY RESULTS FROM SOCIOLOGICAL SURVEY)**

Nikolay Atanasov, Velika Bineva, Mariana Kaprieva, Mariana Todorova
e-mail: ela88us@yahoo.com

ABSTRACT

Relationship between economic uncertainty and national identity self-determination as a thesis is very relevant at all and extremely attractive in Bulgaria. In modern conditions of human beings, economic security and financial one are too important for young people. It is as important for their quality of live as it is for their personal and professional experience. That is undoubtedly connected with both the degree of national security certainty and the young people choices to live in Bulgaria or to seek realization abroad.

The recent article presents the preliminary results and analysis from sociological survey about indicates students' problems from Faculty of Social Sciences, Prof. Dr Assen Zlatarov University – Burgas, which is conducted between May and June 2014.

First part of an article is described goals, tasks and hypothesis. Second part is reflected preliminary analysis and conclusions, which is going to find place and development into future monograph. As appendices are given tables with results.

Key words: *national security, economic uncertainty, self-determination, economic culture, crisis, European integration.*

Темата за взаимовръзката между икономическата несигурност и само-определението на националната идентичност е много актуална въобще и особено за България. През преходния период от 90-те години на ХХ век, а и с глобалната икономическа криза след 2008 година, нашето общество стана свидетел на значителен миграционен процес сред населението на страната, предимно млади и хора в активна възраст. Повече от два милиона българи напуснаха родината, живеят и работят в чужбина. В голямата си част те имат образование и интелектуален потенциал. Във всички тях българското общество е инвестирало средства, усилия и надежди за развитие и просперитет. Реалностите обаче показват, че не може да се разчита на тези надежди.

Причините за миграцията и демографския проблем в България са комплексни и са обект

на най-различни проучвания. [1] Търсят се отговори на въпроси като: какви са тенденциите на този процес; каква е връзката му с нивото на развитие на икономиката в страната, с наличието на работни места и възможност за реализация на младите хора; доколко икономическата култура на младите хора им помага за личната финансова сигурност; какво е мястото на образователната система в този контекст; как се самоопределят българите у нас и в чужбина и от какво се влияе това самоопределение; кои са корените на проблемите, до колко те се намират в икономическите реалности и несъвършенството на образователната ни система. Всички тези въпроси заслужават вниманието на изследователите от различни области на науката.

В настоящата статия авторите, участници в един интердисциплинарен екип, представят

предварителните резултати и анализи от проектно социологическо изследване на студентите от ФОН при Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, по посочените проблеми, проведено през май-юни 2014 година. В първата част са посочени целите, задачите и хипотезите. Във втората част са отразени предварителните анализи и изводи, които ще намерят развитие в бъдеща монография.

Какво е отношението на студентите, бъдещите специалисти на пазара на труда, към условията за подготовка и професионална реализация? Каква е степента на тяхната ангажираност с проблема и в какво виждат основните трудности за реализация у нас? Доколко са готови да ги преодоляват? Това са въпроси, на които си заслужава да се потърси отговор.

Въз основа на предходни изследвания за потребностите, интересите и мотивацията на студентите от Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, за тяхната реализация в условията на европейска интеграция, проведени през периода 2001-2004 г. [2], [3]; както и за нивото им на икономическа култура и финансови нагласи - през 2012-2013 г. [4], осъществени от колеги участници в настоящия екип, се очертаха редица тенденции в развитието на образованието у нас, част от които са негативни. Например, установи се, че мотивацията за знание пада, стремежът на студентите е към временно заучаване (наизустяване) на конкретна материя с цел възпроизвеждане и получаване на оценка по дадена дисциплина, а не придобиване на знания и практически умения. Мотивацията за знания се модифицира в мотивация за придобиване на диплома за завършено висше образование. Съдържанието се подменя с формата, а това формализира образователния процес. В последните години тази тенденция стана трайна за всички степени на образованието у нас. Връзката между теоретичната и практическа подготовка е нарушена. Резултатът е произвеждане на кадри с недостатъчна подготовка, квалификация и умения.

От друга страна, стана ясно, че мнозинството от изследваните младежи имат неадекватно познание и отношение към персоналните финанси и базовата икономика. Макар и част от респондентите да се обучават по множество икономически дисциплини, те не проявяват интерес към прилагането им в практиката даже по отношение към собстве-

ната си финансова сигурност. Липсва достатъчна активност и инициативност.

Остават въпросите: какво демотивира младите хора да развиват себе си като добри специалисти в България; променя ли се тази ситуация, когато работят в чужбина, как влияе икономическата несигурност върху процеса на самоопределение на националната идентичност. Проведеното социологическо изследване си постави за цел да отговори на тези въпроси, като използва значителна по обем база данни от допитването на студентите.

В статията накратко представяме информация за получените резултати от следните фази на проведеното социологическо проучване: подготвителен етап; анкетно проучване на студенти от всички специалности на ФОН; пилотно допитване на диалогова група от завършили бивши възпитаници на университета, работещи у нас и в чужбина; компютърна обработка на резултатите от проучването; анализ и обобщение на получените резултати.

1. Подготвителен етап

Първата фаза на изследването се състоеше в това да подготвим и осъществим анкетно проучване на студенти от Факултет по обществени науки на Университет “Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас. Преди да пристъпим към изготвянето на анкетните карти, определихме следните цели:

1.1. Да обхванем студенти от I до IV курс на всички специалности от ФОН. За целта се спряхме на анкетиране на 30 % от редовните студенти, което съответства на 360 респондента. Това е една представителна извадка. Определихме квота пропорционално на броя на студентите по курсове и специалности. Методът на случайния подбор не беше подходящ за случая, тъй като изследваният контингент е от една социална група и за нас беше по-важно да получим максимална информация.

1.2. На базата на демографската диференциация на респондентите и по специалности, да проследим социалния и икономически статус, ценностната ориентация по отношение на образованието и социално-икономическите реалности, самоопределението на националната идентичност и мотивацията за реализация в страната и в чужбина.

1.3. На основата на получените данни да обобщим изходното състояние на нагласите

на студентите, което да ни послужи за сравнителен анализ с данните на пилотното проучване на вече завършилите и реализиращи се в страната и чужбина.

2. Анкетно проучване на студенти от всички специалности на ФОН

За да постигнем поставените цели, направихме предварително проучване чрез събеседване паралелно със студентите от първи до четвърти курс за уточняване параметрите на блоковете въпроси на анкетна карта за пряко допитване. Изработената анкетна карта съдържа четири тематични блока, основно с въпроси тип „меню”, с предложени опции за избор, ограничено количество въпроси тип „есе” – отворени, и няколко въпроса за ранжиране. Накратко тематично ще опишем блоковете.

2.1. Блок А - Демография, състоящ се от 6 въпроса, всеки с до 5 опции за избор. Те включват: пол, възраст, семейно положение, етническо самоопределение, начините за финансово осигуряване и самоопределение на материалния статус. Задачата на този блок е диференциацията на подгрупите.

2.2. Блок Б - Ценностна ориентация и образование, с 13 въпроса, всеки от които с 4 до 12 опции за избор. Съдържанието е ориентирано към ценността на образованието, съизмеримостта му с европейското, самооценка за съизмеримостта на студентите с техните европейски колеги, разбирането им за европейската интеграция и тяхното място в нея.

2.3. Блок В - Икономическа сигурност и идентичност, с 15 въпроса, всеки от които с 4 до 10 опции. Въпросите са свързани със самочувствието им като българи и европейци, за това какво предизвиква у тях национална гордост, как оценяват икономическата ситуация в страната; с разбирането на сигурността, на условията продуциращи икономическата несигурност; коя от видовете социални кризи е най-тревожна за допитаните; какви са плановете им за реализация в близките няколко години; какво би ги накарало да напуснат страната и ако я напуснат, при какви условия биха се завърнали да живеят и работят в родината.

2.4. Блок Г - Икономическа и инвестиционна култура, блок с 12 въпроса, всеки с 3 до 12 опции. Смесът на въпросите е насочен към самооценка на икономическите поз-

нания и култура на респондентите; за това дали те са достатъчни; определяне отношението към риска и инвестиционните нагласи; на готовността за инициативност и отговорност за избора; изследване на отношението им към икономическото образование и възпитание на децата и подрастващите; кога, в коя образователна институция и под каква форма то да започва.

Чрез представената анкетна карта беше осъществено пряко допитване на определения от извадката брой и състав на студентите от всички специалности на ФОН, като стремехът ни беше да има равновесие между половете – 50% мъже и 50% жени. Последното се оказа трудно осъществимо, тъй като в някои специалности мъжете са малцинство.

3. Компютърна обработка на резултатите от проучването

Съществена част от социологическото изследване е обработката на индивидуалната първична информация. За тази цел 360 анкетни карти бяха систематизирани и кодирани. Компютърната обработка беше извършена с помощта на стандартните функции на програмата IBM SPSS – статистически пакет за анализи в социалните науки, с операционна система Windows 7. Използвахме електронните таблици за нанасянето на кодираната първична информация. С помощта на програмните алгоритми изчислихме процентното съотношение на избраните отговори от въпросника. Предварително определихме 10 групи взаимосвързани параметри за корелации с цел да ги съпоставим, да проследим как си влияят и да изчислим процентното им съотношение. Получените резултати анализирахме, но поради ограничения обем в настоящата статия представяме само предварителния вариант.

4. Анализ и обобщение на получените резултати

От получените резултати подбрахме само тези, които от наша гледна точка дават възможност да се очертаят водещите тенденции и да се направят съответните изводи. Като база за сравнителен анализ приехме резултатите от посочените по-горе минали наши изследвания. При отговорите на всички въпроси, където се очаква да има повече от един

верен отговор, сумата от процентите може да е по-голяма от 100 %.

4.1. Данните от блок А ни показват, че от масива на студентите преобладават жените – 59,5%, докато мъжете са 40,5%. Трябва да се има предвид, че в предварителната ни извадка беше планирано съотношение 50% на 50% мъже-жени. Има хуманитарни специалности, където мъжете са съвсем слабо представени или липсват въобще. Като цяло студентите жени са повече от колегите им мъже. Тази тенденция се наблюдава в цялата страна, ако проследим статистиката.

По отношение на семейния статус, 86% от студентите посочват, че са неженени/неомъжени. Само 12,5 % са създали семейства или живеят с партньор на семейни начала. Последните са най-вече от по-горните курсове и преобладаващо жени. Тази тенденция също се наблюдава през последните години. Причините можем да търсим както в промяната на ценностите на съвременното общество, така и в икономическата криза в страната, довела до икономическа нестабилност и несигурност. Стремехът за лична свобода, за изграждане на кариера и по-висок социален и финансов статус, като възможност за по-голяма икономическа сигурност, се отразява демотивиращо на младите хора да създават семейства и да отглеждат деца. При това жените все пак са по-склонни на компромис, както показват данните.

Интересни са резултатите по отношение на източниците за финансиране. От родителите получават издръжката си 65% от студентите; работят, за да си помагат 37,5% ; самостоятелно се издържат 22%. Стипендии получават само 14%, а от други източници – 1,5%. Трябва да отбележим, че са възможни повече от един отговор. Ако сравним данните с изследването преди 10 години, ще видим, че финансовата родителска подкрепа е намаляла с 31%, а работещите, за да се издържат самостоятелно, са се увеличили близо два пъти. Това отново говори за влиянието на икономическата несигурност, която създава допълнителни трудности за студентите. Липсата на студентска борса и почасова работа принуждава редовно обучаващите се да работят на смени или даже на пълен работен ден, което води до спадане на качеството на обучение. Светъл лъч в тази мрачна картина е увеличаването със седем пъти на броя студенти, получаващи стипендия – 14%. Причината за нарастващата мотивация за по-висок успех и

стремех за получаване на стипендия отново се крие в негативните икономически реалности в страната. От друга страна, възможностите за получаване на стипендии през последните години се увеличили, особено след присъединяването на България към Европейския съюз.

Данните показват, че 65,5% от студентите се самоопределят като хора със средно материално положение, 16,5% считат, че са на границата на бедността, 2% се определят като бедни. Процентът на определените се като богати е по-голям – 3,5%, а на тези, които считат себе си за по-скоро богати – 12,5%. Прави впечатление, че преди 10 години процентите на опциите „богат” и „по-скоро богат” са двойно по-ниски за сметка на „беден” и „не толкова беден”, които са били двойно по-високи. Изводът е, че независимо от икономическата криза днес стандартът на живот е по-висок в сравнение с този от преди. Това вдъхва надежда за една бавна, но трайна тенденция на покачване на доходите в двете крайни положения на материалния статус. Що се отнася до средното ниво, то леко спада с около 5%. Това обяснява дълбокото убеждение на повечето хора, че доходите им намаляват. Разбира се, нашите изводи са на базата на конкретни изследвания и нямат претенции за валидност в цялата страна, макар изследваните студенти да идват от различни региони.

4.2. Отговорите на въпросите от блок Б ни показват, че 65% от студентите определят висшето образование като важно за тяхната бъдеща реализация, а 49% - за интелектуалното им развитие. Само 0,6% следват, за да удовлетворят амбициите на родителите си. Отново са възможни повече от един отговор. Данните са съизмерими с получените преди 10 години с тази разлика, че сега процентът на удовлетворяващите амбициите на родителите си е двойно по-малък. Последното ни обнадеждава, защото говори за по-високо самосъзнание, по-голяма самостоятелност при вземане на решения и по-ясни цели на студентите. От това следва по-висока ангажираност с процеса на обучение и съответно по-добри резултати. Остава въпросът дали те са в посока получаване на знания, или на диплома. Висшето образование продължава да бъде ценно за повече от половината изследвани, но за съжаление, не за всички.

На въпроса за бъдещето на своята специалност 53,5% от студентите считат, че тя дава реални перспективи за реализация; 36% по-

сочват, че подготвя търсени специалисти; 21,5% приемат, че няма голямо бъдеще и само 1% я определят като специалност без бъдеще. И тук е възможно наличието на повече от един избор. От отговорите можем да направим заключението, че проблемите, породени от икономическата криза - фалити на предприятия, недостатъчно производство и предизвиканата от това безработица, невъзможността на малките и средни предприятия да отговорят на изискванията на ЕС и непосилната за тях конкуренция, демотивират студентите при оценката за бъдещето на специалността. По тези причини най-често опцията „няма голямо бъдеще” избират респондентите от икономическите специалности, по-рядко студентите от педагогическите и най-рядко – медицинските сестри. До голяма степен обществените нагласи и масмедията подпомагат такова отношение. Тенденцията да се съкращават отпуснатите бройки за икономическите и хуманитарните специалности за ВУЗ също допринася за негативните нагласи и очаквания на младите хора.

На въпроса за съизмеримостта на нашето образование по цели и задачи с европейското, 50% от допитаните считат, че българското образование е на високо равнище, 56% - по теоретично ниво; 32%, че то формира добри практически умения; 64%, че преподавателите са с висока квалификация и професионализъм; само 23,5% приемат, че то е съизмеримо с това на ЕС по материално-техническата база. Възможни са повече от един отговор. Недостатъчното ниво на университетската материално-техническа база действително е проблем на нашето образование в актуалната икономическа ситуация. Ако направим сравнителен анализ с резултатите от изследването преди 10 години, ще видим, че процентът на приемащите материално-техническата база на университета за съизмерима с европейските е нараснал четирикратно. Това показва, че процесът на обновление и развитие на базата е налице въпреки съществуващите икономически проблеми. Радва ни фактът, че с 20% се е увеличил резултатът от оценката за квалификация и професионализъм на преподавателите и с 18% - оценката за теоретичното ниво на българското образование. За съжаление, не можем да кажем същото за формиране на добри практически умения – там има спад с 26%. Считаме, че резултатът потвърждава една устойчива тенденция, валидна както за средното, така и за висшето

образование у нас. Причините можем да търсим, от една страна, в самата образователна система, в нейната философия, стратегия и организация, от друга, в неустойчивите потребности и поведение на българския бизнес, чийто представители предявяват сериозни претенции за практическата подготовка на завършилите студенти, но слабо помагат на университетите в организацията и провеждането на учебните практики. В тази посока има много какво да се направи.

Интересни са отговорите на студентите при съпоставяне с европейските им колеги. 71,5% от тях считат, че са съизмерими по интелектуален потенциал; 60% определят себе си като добре информирани, а 59% считат, че имат свобода на избор. Взети заедно, тези данни говорят, че повечето от анкетирания показват добро самочувствие, сравнявайки се с европейците, което е нараснало с 30% по отношение на резултатите от преди 10 години. От друга страна, 52% от студентите считат, че имат високо ниво на образование, т.е. нашето образование не отстъпва на европейското. Този процент обаче е по-нисък с 10% от резултатите на предходните изследвания, което комуникира с обществените нагласи за снижаване нивото на подготовка на студентите през последните години у нас. Само 36% от допитаните приемат, че са съизмерими като реализация на талантите. Тези данни показват, че образованите младежи у нас са неудовлетворени от липсата на възможности за професионална реализация в страната, което може да се обясни с икономическите ограничения.

Европейската интеграция се възприема от студентите преди всичко като координиране на икономиката и политиката на страните. Така считат 57% от допитаните, което говори за добра социална ориентация. Само 41% разбират евроинтеграцията като получаване на финансова помощ за България и това е два пъти по-малко от резултата преди 10 години. Влизането на България в Европейския съюз и по-високата информираност за протичащите процеси променя нагласите на младите и образовани хора по отношение на евроинтеграцията. 48% от анкетирания я възприемат като образователна и културна интеграция, а за 55% тя е свързана със свободното преминаване в европейските страни, наемане на работа и обучение. Последното показва както нагласата на студентите за получаване на европейско образование, така и желанието да

напуснат страната ни в търсене на по-добри възможности за реализация. При това обаче те считат, че трябва да съхранят българското у себе си. Едва 0,6% от респондентите разбират европейската интеграция като замяна на националните ценности с европейските.

Резултатите от изследването показват, че макар да се намират в ситуация на икономическа несигурност и поради това да са готови да емигрират, анкетиранияте имат устойчиво самоопределение на националната си идентичност. На въпроса как възприемат себе си, 59,5% се чувстват българи, а 29,5% - българи и европейци. Само 6,5% се самоопределят като европейци и 3,5% - като европейци и българи. Резултатите се припокриват с тези от преди 10 години.

4.3. Отговорите на въпросите от блок В подкрепят посочените по-горе изводи. На въпрос: ако емигрирате, бихте ли се върнали в страната при благоприятна социално-икономическа промяна, 71% от допитаните са отговорили утвърдително, защото с родината ги свързват много неща, а 13,5% са посочили „да“ поради възможностите, които предоставя една развиваща се икономика. Само 10,5% посочват, че е малко вероятно да напуснат уредения си вече живот в чужбина и да се върнат в България, а едва 5% избират категоричното „не“. Сборът от резултатите от първите две опции е много голям, което определено ни зарадва. Условието обаче е подобряване на социално-икономическите реалности у нас, а това потвърждава тезата, че икономическата несигурност поставя на изпитание националното самосъзнание. При отговорите на пилотното проучване на работещите в чужбина наши възпитаници се запазва подобна тенденция, с тази разлика, че процентът на избралите да не се завръщат е 25% и те се определят като европейци. При тях вече се забелязва загуба на национална идентичност.

За съжаление, надеждите за позитивна промяна на икономическата ситуация в България до 2020 година са слаби. Само 16% твърдо очакват такава промяна, а 32% избират „по-скоро да“. Общо оптимистите са по-малко от половината допитани. Малко повече са песимистите, при това категоричните „не“ са дали 13,5%, а „по-скоро не“ – 37%. Като цяло резултатите отразяват съществуващите обществени нагласи. Може да се направи заключението, че е налице тенденция за отрицателно влияние на икономическата несигур-

ност върху нагласите за позитивна промяна в мисленето на студентите за близкото бъдеще.

Предизвиква интерес начинът, по който студентите разбират икономическата сигурност и съответно какво за тях е несигурността. Избрани са повече от един отговор. За 73% сигурността се свързва с безопасност и защита, 54% я разбират като наличие на постоянна и сигурна работа, за 48% тя е наличие на парични средства, а за 35% - наличие на недвижима собственост. Тези резултати отново са съизмерими с обществените нагласи. Новото е, че 40% от анкетиранияте разбират сигурността като начин на мислене и доверие. Демонстрират по-задълбочено отношение към проблема и по-голяма зрялост при анализа на съществуващите социално-икономически реалности. Промяната в мисленето и нарастването на доверието между хората и институциите е пътят към нов тип общество. Разбирането на този факт е крачка напред към тази цел.

Една от задачите на изследването е определянето на факторите, оказващи влияние върху решението на младите хора да напуснат страната. Като най-неблагоприятна социално-икономическа ситуация е посочена безработицата – 80%, следвана от липсата на реализация по специалността – 45%, и въоръжен конфликт - 41%. В по-малка степен влияние оказват: не добре функциониращата правна система – 26%; сериозни проблеми в здравеопазването – 21,5%; неангажираност на политическата класа към проблемите на страната – 17,6%; високата инфлация – 13,5%; социални или етнически сблъсъци – 13,1%; и проблеми на пенсионната система – 9%, която логично вълнува най-малко студентите поради младата им възраст.

Като най-тревожна по вид криза студентите посочват икономическата – 33,5%, следвана от военни и социални конфликти – 26%, и финансова – 23,5%. Другите опции са избрали малко респонденти: политическа криза – 8%; разпадане на ЕС и НАТО – 3,5%; етническа криза – 2,5%. Последното се обяснява с традиционната толерантност към етносите в България, макар през последните години, поради икономическата криза и произтичащата от нея икономическата несигурност, да се забелязва обостряне в това отношение.

Най-тясно студентите свързват реализацията на своите планове със здравето и образованието - така са отговорили 73%; със способностите и сериозните усилия - 64%, с

влъдеенето на езици и компютърни технологии - 44 %, което говори за реализъм и практическа насоченост към изискванията на пазарната среда, конкуренцията и икономическата несигурност. Освен това, 32% от респондентите считат, че връзките и късметът също имат място в техните планове, а 26% разчитат на връзки и приятели. Интересен е фактът, че само 0,5% от студентите свързват бъдещото си развитие с парите на родителите си. Това потвърждава посочената вече теза, че негативните икономически реалности продуцират по-голяма самостоятелност и отговорност на младите хора.

За изследването на факторите, които влияят върху формирането на националната идентичност, запитахме студентите какво предизвиква у тях национална гордост. Най-вдъхновяваща за 94,5% от допитаните е красивата природа на България; 89,5% са посочили културно-историческото наследство; 80,3% - героичното минало на страната. За 54% от допитаните гордост представляват постиженията на българската култура и изкуство, а за 45,5% - българската наука. По-ниско място по значение имат: постиженията на българския спорт - 38 %; на българските изобретатели - 32 %; на българите, работещи в чужбина - 27,5 %. Най-непопулярни са успехите на българския бизнес - 10%. От една страна, това също е следствие на икономическата криза, която постави на колене производителите в страната. От друга, очертава се необходимост от информационна и комуникационна стратегия, която да представя успехите и иновации на българския бизнес на международните пазари, особено в условията на икономически затруднения и несигурност в обществото.

4.4. В блок Г за определение на икономическата култура и настоящата инвестиционна активност на студентите формулирахме група въпроси. 42% от допитаните не харесват риска, но осъзнават, че без него не може в съвременната ситуация, а 36% се стремят да го сведат до минимум. Готови да рискуват са 20,5%, а изобщо не рискуват 1,5%. Тези данни комуникират със само-оценката на студентите за типа инвеститор. 58% се определят като умерен; 26% - като консервативен; само 16% - като агресивен. Тези данни показват, че икономическата несигурност кара младите хора да бъдат много прецизни при вземането на икономически решения за бъдещето си. На въпроса в какво е най-добре да се вложат па-

ри днес, 69% от анкетираните посочват недвижимо имущество; 49,5% - образование; 45% - бизнес; 23,6% - валутен депозит; 22,5% - акции. По-малко са тези, които избират движимо имущество – 19%; скъпоценности и благородни метали – 18,5%; застраховка живот – 14,6%. Само 5,5% избират добро-волно пенсионно осигуряване, а 3% - текущо потребление. Данните показват типични за българите нагласи, формирали се с времето, за търсене на икономическа сигурност в кризисни периоди. Колкото и да се развиват другите форми на инвестиции, реалните активи са тези, които дават сигурност. Приятно впечатление прави фактът, че на второ място студентите посочват образованието като достойно за инвестиране, което показва зрялост и далновидност за бъдещата им реализация.

Достатъчни ли са икономическите познания на студентите от различните специалности, кога и в коя образователна институция трябва да се заложи началото на икономическото образование и възпитание – на тези въпроси получихме интересни отговори. 59% от допитаните считат, че им е необходима практическа икономическа подготовка; 45,5% - икономическа подготовка за управление на личните финанси; 28% се нуждаят от базови познания по икономика. Последните са предимно от неикономическите специалности. Едва 4% посочват, че нямат нужда от допълнителна икономическа подготовка - това са предимно представители на икономическите специалности. Допитаните посочват семейството като важно за възпитание на основните икономически нагласи – 56%; 34% приемат, че ролята му е значима за изграждане на икономическа култура; само 9% му отреждат незначителна роля.

Като най-подходяща възраст за начало на икономическо образование и възпитание 27,5% от студентите посочват 6-8 г.; 22% - 13-15 г.; 20% - 9-12 г.; 17% - след 16 г.; 13,5% определят 3-5 г. На въпроса в коя образователна институция трябва да се заложи началото за това, 30,5% от анкетираните посочват детската градина; 29,5% - основното училище; 21,5% - началното училище, 18,5% - гимназиите.

Резултатите потвърждават тезата, че е наложително още от най-ранна възраст да се формира трайна система от умения и практически действия, които да научат младите хора да инвестират дългосрочно за своето финансово благополучие.

5. Заключение

Проведеното социологическото проучване на студентите от ФОН осигури обемна база данни, която дава възможност да се анализират актуални за нашата действителност проблеми, свързани с образованието, икономическата несигурност и националната идентичност. Изследването показва, че въпреки отрицателното влияние на икономическата несигурност върху самочувствието и възможностите за реализация на студентите, тя създава и предпоставки за търсене на устойчивост чрез самоопределението им. В този смисъл е необходимо да се разширят икономическото образование и културата на подрастващите и младите хора с цел по-ранно формиране на способности за разкриване и адекватна реакция на съществуващите икономически затруднения.

Отрицателното влияние на икономическата несигурност върху националната идентичност може да бъде преодоляно чрез ефективно управление на всички нива на социално-икономическата система. За това може да способстват популяризирането на богатото културно-историческо наследство и красивите природни забележителности на страната.

Анализите на информация, направените изводи и препоръки ще намерят развитие в бъдеща монография и ще бъдат предоставени за ползване на всички заинтересовани страни в Университета.

ЛИТЕРАТУРА

1. Владимиров, Ж., И.Кацарски, Т. Тодоров, М. Баджаков. България в кръговете на аномията. С., Софийски новини, 1998.
2. Писарова, Г., М. Каприева, Социологическо изследване на потребностите, интересите и мотивацията на студентите – предпоставка

за подобряване качеството на образователния процес. - *Техномат и Инфотел. Материали, методи и технологии. Научни статии, т. 1, Science Invest Ltd.*, Бургас, 2004, с. 62-77.

3. Спиртов, А., Г. Писарова, М. Каприева. Потребности и интереси на студентите от Университет „Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас за успешна реализация в условията на европейската интеграция.- *Годишник на Университет „Проф.д-р Асен Златаров”*, 2002, том XXXI (2), с. 70-77.

4. Bineva, V. Research of the students' investment culture from the economic programs at the Prof. Dr. Assen Zlatarov University, Bulgaria. The 12th International Scientific Conference „Management horizons in changing economic environment: visions and challenges”, Kaunas, Lithuania, 26-28 September 2013.

REFERENCIES

1. Vladimirov, Zh., I. Katsarski, T. Todorov, M. Badzhakov. *Balgariya v kragovete na anomiyata*. S., Sofiyski novini, 1998.
2. Pisarova, G., Kaprieva, M. *Sotsiologicheskoto izsledvane na potrebnostite, interesite i motivatsiyata na studentite – predpostavka za podobryavane kachestvoto na obrazovatelniya protses*. - *Tehnomat i Infotel. Materiali, metodi i tehnologii*. Nauchni statii, t. 1, Science Invest Ltd., Burgas, 2004, s. 62-77.
3. Spirtov, A., G. Pisarova, M. Kaprieva. *Potrebnosti i interesi na studentite ot Universitet “Prof. d-r Assen Zlatarov” Burgas za uspehna realizatsiya v usloviyata na evropeyskata integratsiya*. - *Godishnik na Universitet “Prof.d-r Assen Zlatarov”*. 2002, tom XXXI (2), s. 70-77.
4. Bineva, V. Research of the students' investment culture from the economic programs at the Prof. Dr. Assen Zlatarov University, Bulgaria. The 12th International Scientific Conference “Management horizons in changing economic environment: visions and challenges”, Kaunas, Lithuania, 26-28 September 2013.

**ВЪНШНОТЪРГОВСКИ ОТНОШЕНИЯ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ С ВОДЕЩИ
СТРАНИ ОТ ИЗТОЧНА ЕВРОПА В КОНТЕКСТА НА РЕГИОНАЛНИТЕ И ГЛОБАЛНИ
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА**

Николай Милев

**BULGARIAN FOREIGN RELATIONS WITH LEADING EAST EUROPEAN COUNTRIES
IN THE CONTEXT OF REGIONAL AND GLOBAL CHALLENGES**

Nikolay Milev

E-mail: nikolaymbs@abv.bg

ABSTRACT

A research on the impact of current factors of regional and global market on the export and import Bulgarian goods and services. Specific accent is made on the turbulent economic environment especially on the markets of Russia and Ukraine. In view of these factors formulating possible product niches and approaches to them on national and corporate level aimed at boosting Bulgarian foreign trade.

Key words: *current factors of regional and global market, impact on foreign trade of Bulgaria*

ВЪВЕДЕНИЕ

Износът на стоки и услуги от българските предприятия е основен двигател на българската икономика и фактор за стабилност, балансиране и възобновяване на растежа в периодите на негативни стопански процеси у нас в края на 20-ти и началото на 21-ви век. Потенциалът на международните пазари може да се приеме за даденост, особено за възникваща пазарна икономика с относително свит пазар. В средносрочен и дългосрочен план неговата роля допълнително укрепва и нараства в контекста на еврочленството на страната и действието на принципите на свободно движение на стоки, услуги, капитали и знания в пределите на Европейския съюз, както и споразуменията на общността за свободна търговия с трети страни. В краткосрочен план ключов фактор за развитието на външната търговия на страната са фундаменталните промени на два важни и близки географски пазари, каквито са Русия и Украйна. Протичащите процеси на тези пазари оказват значимо въздействие върху обема, посоката, структурата и динамиката на българския внос и износ и създават предпоставки за позициониране на нови продукти, предприятия и

сектори в това направление; още повече, че българските износители имат дългогодишен специфичен опит и компетентност в маркирането на тези пазари, представляващи обект на интерес в регионален и глобален план. При това в помощ на износителите в тези две страни функционират дипломатически мисии и 4 търговски представителства.

Като цяло България е нетен износител на суровини и потребителски стоки и има отрицателен търговски баланс при инвестиционните стоки. Зависимостта от недиверсифицирания внос на енергийни ресурси към момента не е преодоляна. С оглед на това е необходимо постигане на ръст при износа, на баланс и реципрочност при обмена и намаляване на отрицателното салдо и „изтичането“ на БВП. С оглед динамиката на конкретни географски пазари се констатират нови възможности и ниши за българския износ.

1. Състояние и тенденции за развитие на експортно-ориентираните сектори и предприятия у нас.

След не особено благоприятната по отношение на външното търсене 2012 г., през 2013 г. износът отново има основен принос за икономическия растеж. През 2013 г. номи-

налният ръст на износа в сравнение с предходната 2012 г. достигна 7%. Възходящият тренд се запази и в началото на 2014 г. : сезонно изгладените данни за второто тримесечие на 2014 г. показват растеж от 1,6% на БВП в сравнение със съответното тримесечие на предходната година и 0,5% спрямо първото тримесечие на 2014 г. [1].

Въпреки динамичната и недостъпъчно стабилна бизнес среда и негативни процеси в банковата сфера в страната, приходите от продажби на първите 100 най-успешни фирми в България през 2013 г. са нараснали два пъти. При изследване на бизнес резултатите на 6230 компании, произвели 82% от БВП за 2013 г., в категорията възвръщаемост на капитала 39 от първите 100 фирми са от услугите и транспорта. Предприятията от сектори „Текстил” и „Храни и напитки” показват най-значимо намаляване на задълженията – средно с 56% спрямо 2012 г. Едновременно с това тези предприятия отчитат и значим ръст на приходи и печалби. Най-добри по показател преход от загуба към печалба през 2013 г. са промишлените предприятия. От водещите компании 77% са микропредприятия, 16% са малки, 4% са средни, а останалите 3% са големи предприятия [2].

От своя страна, износет на България за Европейския съюз за първото полугодие на 2014 г. се е увеличил с 2, 8% в сравнение със същия период на 2013 г. В стойностно изражение през този период България е изнесла стоки за 12, 6 млрд. лева в страните от ЕС. Основни външнотърговски партньори на България са Германия, Италия, Румъния, Гърция, Франция и Белгия, като тези страни формират 72, 3% от износа за държавите членки на ЕС. Най-голям ръст при износа има в сектор „Мазнини, масла и восъци от животински и растителен произход“ (41, 3%). Най-голям спад се наблюдава в секторите „Безалкохолни и алкохолни напитки и тютюн“ (21, 3%) и „Минерални горива, масла и подобни продукти“ (21%).

За периода януари-юни вносът от ЕС се увеличава с 3, 6% и достига 14, 9 млрд. лв. Най-голям е обемът на стоките, внесени от Германия, Италия, Румъния, Гърция и Испания. Най-голямо процентно увеличение (11, 6%) е отчетено в сектор „Разнообразни готови продукти, н.д.“, а най-голямо намаление (13,4%) се наблюдава в сектор „Необработени (сурови) материали, негодни за консумация (изкл. горивата)“. През първата половина

на годината външнотърговското салдо на България с ЕС е отрицателно и е на стойност 2,3 млрд. лв.

Извън ЕС основните външнотърговски партньори на България са Турция, Сингапур, Русия, Китай, Македония и Сърбия. Тези страни формират 54% от износа на България за трети страни. Величината на износа извън ЕС е намаляла с 12% и е в размер на 8, 9 млрд. лв. Намалява и вносът от тази група страни - с 6, 4% за първите шест месеца на годината.

Външнотърговското салдо (износ на база цени FOB – внос на база цени CIF) на България с трети страни през периода януари - юли 2014 г. е отрицателно и е на стойност 2, 1 млрд. лева. [3]

Структурата на износа по стокови групи и подгрупи през 2013 г. потвърди специализацията на страната ни и реалните конкурентни предимства в търговията с машини и оборудване, зърнени култури, метали и текстил, тютюн и тютюневи изделия, минерални горива, текстил, чугун, стомана и благородни метали. Особен акцент е нарастването на относителния дял на машините и оборудването и износа на части за автомобилната промишленост. Понижението на международните цени, отразено в съществено забавяне и дори спад в цените на производителя, доведе до формиране на отрицателни дефлатори на вноса и износа. При износа от сектор „Машиностроене“ бе отчетено значително нарастване във физическия обем наред с леко покачване на износните цени и индекса „Условия на търговия“ (Terms of Trade). В резултат на това по-съществено номинално повишение бе отчетено при износа на инвестиционни стоки (13, 3%), които увеличиха дела си до 17, 8% от общия износ. Положително развитие се наблюдава във всички подгрупи на сектора, като по-съществен бе ръстът при електрически машини (20, 9% спрямо 2012 г.) и резервни части (22, 5%).

Суровините останаха водеща група в износа на страната с дял от 43, 4%. Ръстът в износа на суровини за хранително-вкусовата промишленост и благородни метали компенсираха по-слабия експорт на желязо, стомана, торове и химически продукти. При потребителските стоки продължи нарастването на износа на лекарства и козметика с ръст от 14, 6% и храни с раст от 10% [4].

По данни на БНБ, през 2013 г. търговският дефицит е намалял с 295 млн. евро в резултат

предимно на по-ниските цени на суров петрол, природен газ и петролни продукти спрямо същия период на 2012 г., докато салдото по текущата сметка се е подобрило с 305, 2 млн. евро, като през 2013 г. текущата сметка достигна висока положителна стойност от 751 млн. евро.

Сектор „Туризм“ продължи да играе ключова роля на „скрит износител“. Подобриенето на външнотърговските показатели на страната през 2013 г. е основно благодарение на търговията с основния ни външнотърговски партньор – ЕС. Намалването на остроатата на дълговите проблеми в държавите от еврозоната и последвалото постепенно активизиране на икономическата активност бяха основен фактор за повишението на износа. Що се касае външната търговията с държави извън ЕС, в това число Русия и Украйна, тя бе белязана от по-силно нарастване в началото и известно забавяне в последните месеци на годината.

2. Оценка на състоянието на двустранната търговия с Русия. Двустранни икономически отношения на Р България с Руската федерация

В групата на страните извън ЕС (трети страни) Руската федерация е един от основните външнотърговски партньори на Р България. През 2013 г. РФ заема второ място по величина на стокообмена с относителен дял 11, 1% от външната търговия на Р България, в т.ч. 2, 6% от износа и 18, 5% от вноса (Табл. 1). От своя страна България заема около 1% от външнотърговския стокообмен на Русия.

Таблица 1. Външна търговия на Р България с Руската федерация (млн. щ.д.) за периода 2006 - 2013 г.

Година	Стокообмен	Износ	Внос	Салдо
2006	4168.5	228.4	3940.1	-3711.7
2007	4159.3	446.3	3713.0	- 3266.7
2008	5983.4	614.4	5369.0	- 4754.6
2009	3533.0	407.5	3125.5	- 2718.0
2010	4735.3	584.7	4150.6	- 3565.9
2011	6492.2	754.1	5738.1	- 4984.0
2012	7527.6	722.0	6805.6	- 6085.8
2013	7125.6	763.2	6362.4	-5599.2

Източник: Министерство на икономиката и енергетиката, 2014 г.

Следва да се отбележи значителният лаг между вноса и износа, както и значителното

отрицателно търговско салдо в двустранния стокообмен, което се разраства под въздействието на наложените санкции от страна на ЕС.

Анализът откроява наличие на конкурентни предимства при три групи стоки: медикаменти, компоненти за автомобили и подемно оборудване с относителен дял на всяка от тях над 4% (Табл. 2). Констатира се необходимост от оптимизиране и търсене на потенциални и реални конкурентни предимства в при останалите групи стоки.

Таблица 2. Продуктова структура на българския експорт за Русия през 2013 г.

Продукти	Относителен дял (%)
Медикаменти	29.0
Компоненти за автомобили	5.0
Полиспасти, лебедки, крикове	4.1
Арматурни артикули	2.4
Части за кари	2.2
Гроздови вина	2.2
Нефтени масла	2.2
Карбонати, пероксикарбонати, технически амониев карбонат	2.1
Хладилници, фризери и др. оборудване	2.0
Корабно и самолетно снабдяване	1.6

Източник: Министерство на икономиката и енергетиката, 2014 г.

Структурата на вноса може да се оцени като монокултурна, при което основна група стоки са енергоносителите с 93, 6% относителен дял и акцент върху въглеводородите (Табл. 3).

Таблица 3. Водещи стоки в структурата на българския внос от Русия през 2013 г.

Продукти	Относителен дял (%)
Суров нефт	66.9
Природен газ	17.0
Нефтени масла	9.7
Мотриси и моторни платформи	0.9
Каменни въглища	0.7
Неообработен алуминий	0.5
Минерални или химични торове, съдържащи 2 или 3 от подхранващите елементи	0.4

Минерални или химични азотни торове	0.3
Вестникарска хартия	0.3
Плосковалцовани продукти от желязо,горещовалцовани	0.3

Източник: Министерство на икономиката и енергетиката, 2014 г.

При анализа на външноикономическите показатели за 2013 г. в сравнение с тези от 2012 г., се открояват следните тенденции и факторни условия:

- БВП на Русия за 2013 спрямо предходната 2012 г. бележи ръст от 3, 2%, което представлява важна предпоставка за ръст на двустранния стокообмен;

- двустранният стокообмен е намалял с 5, 3%;

- износът от България се е увеличил с 5, 7%;

- вносът от Русия е намалял с 6.5%;

- българските предприятия износители за РФ са 640 на брой, от които 41 реализират 75% от общия обем на износа;

- руските предприятия вносители в България са 844, от които 2 на „Лукойл“ реализират 75% от вноса;

- общият размер на преките руски инвестиции за периода 1996–2013 г. е около 1, 8 млрд. евро;

- рейтингът на РФ, оценен от Standard and Poor's, S&P, е (BBB-), което индикира инвестиционната среда на страната и е негативно послание към външните инвеститори;

- налице е значителен спад на курса на руската парична единица към щатския долар и еурвалутата. На 25. 10. 2014 г. официалният курс на Руската централна банка възлиза на 41,8101 рубли за щ.д и 52,9065 рубли за евро. В съчетание с очакваната умерена инфлация в размер на 7-9% годишно, това е предпоставка за ръста на конкурентоспособността на износа от Русия за България и спад на износа за Русия поради санкции и спад на валутния курс на рублата по отношение на българския лев;

- макроикономическите прогнози за 2014 г. сочат спад на реалния БВП на Русия с 0, 4%, и връщане на пътя на растежа през 2015 г. – 0, 7% и 2, 1% през 2016 г.;

- Русия заема 7-о място сред инвеститорите в България. През периода 2005–2008 г. се наблюдава непрекъснат ръст на руските инвестиции.

Вследствие на световната финансова и икономическа криза, инвестициите през 2009 и 2012 г. са относително по-малки в сравнение с предишните две години.

Броят на българските фирми с руско участие от 5 до 100% от капитала са 4652 (2-ро място след Турция). Най-големите реални руски инвестиции са в търговските дружества Лукойл Нефтохим Бургас АД (производство на нефтопродукти) и Лукойл България (търговия с нефтопродукти). Част от тези инвестиции се извършват от филиали в няколко европейски страни (Холандия, Австрия, Швейцария). Газопроводът „Южен поток“ е стратегически за България проект, който ще бъде алтернатива на маршрута за доставки на природен газ от Русия. В момента страната ни е в активен диалог с Европейската комисия, за да отговори проектът на всички европейски норми.

Паралелно с това приоритет е и изграждането на междусистемните газови връзки със съседните страни, като очакваният срок на завършване на интерконекторите с Гърция е 2015 г., а с Румъния - до края на 2016 г.

Посредством реализацията на проектите от Южния газов коридор на ЕС ще бъде осигурен маршрутът за договорените алтернативни доставки на природен газ от Азербайджан за страната ни през Турция и Гърция от находището „Шах Дениз 2“. Очакваните доставки от 1 млрд. куб. метра газ годишно от това находище по Южния газов коридор представляват около 40% от текущото потребление на страната ни.

По отношение на сектор „Туризъм“, руските граждани заемат 4-то място по брой на чуждестранни туристи, посетили България през 2013 г., като в годишен план се наблюдава увеличение на туристопотока от Русия с 14, 1%. Запазването на тенденцията за увеличаването на размера на туристопотока от Русия, както и планираното диверсифициране на доставките на въглеводороди са реален фактор за намаляване на дебаланса и дефицита на салдото (5599, 2 млн. щ.д. за 2013 г.) в търговията със стоки. Евентуалният бъдещ ръст на инвестициите допълнително би спомогнал за това.

3. Оценка на състоянието на двустранната търговия между България и Украйна

Украйна е един от основните търговски партньори на България. По данни от периода 1990-2012 г., средната стойност на БВП на

човек от населението за Украйна (по паритет на покупателната способност) през периода е 6894, 39 долара, с минимум от 4469, 95 долара през 1998 г. и максимум от 10507, 22 долара през 1990 г. Към 01. 01. 2010 г. валутните резерви на Украйна са били 39,7 млрд. щ.д. През 2012 г. те са 31, 8 млрд. щ. д., за да спаднат през 2013 г. до 21, 6 млрд. щ. д. [5]. Стопанският комплекс на Украйна включва сектори като тежко машиностроене, черна и цветна металургия, корабостроене, производство на автобуси, леки и тежкотоварни автомобили, трактори и друга селскостопанска техника, локомотиви, стругове, турбини, авиационни двигатели и самолети, оборудване за електростанции, петролна, газова, химическа промишленост и т.н. Украйна е водещ производител на електроенергия. В областта на цветната металургия тя практически е монополист в производството на титан. Годишно се добиват и над 1 млн. тона алуминиев концентрат. Металургията дава 20% от общия обем на промишленото производство. Основни търговски партньори на страната са Русия, Германия, Китай, Турция и Полша. Следва обаче да се отбележи, че основното оборудване е силно амортизирано и технологически остаряло. Нуждата от инвестиции в отрасъла се определя на приблизително 15 млрд. щ. д. Пенсионният фонд на страната през последните две години регистрира дефицит в размер на 64, 4 млрд. грн. (32 млрд. евро), което е заплаха за 14 млн. Украински пенсионери [6]. Брутният вътрешен продукт на Украйна, чиято икономика вече е изправена пред опасността от навлизане в рецесия, може да се свие с още около 2%, ако търговските взаимоотношения с Русия бъдат прекъснати, като само от спада в стокообмена между двете страни се очакват загуби в размер на 5 млрд. долара годишно за украинската страна [7]. БВП на Украйна може да се свие с 6, 5% през тази година. За сравнение, през май очакванията бяха за срив на икономиката с 5 на сто. Договореностите с Международния валутен фонд включват условие Украйна да поддържа плаващ курс на националната си валута (гривната), да осъществи по-стриктна регулация на банковия сектор и да реформира енергийната сфера. Според МВФ, през 2014 украинският БВП ще намалее с 5%, инфлацията ще нарасне с 16%, делът на безработните ще достигне 8,5%; държавният дълг ще нарасне до 57% от БВП, а съвкупният външен дълг (т.е. на частния и

на държавния сектор) – почти до 100% от БВП. В края на 2013 външният дълг беше 78, 6% от БВП (140 млрд. долара). МВФ очаква през 2015 г. украинската икономика да постигне растеж от 2%, както и известно подобряване на останалите макроикономически показатели. Предвид ситуацията в средата на 2014 г. обаче, прогнозата на фонда изглежда прекалено оптимистична. През април 2014 г. производството в страната падна с 6% в сравнение с април 2013 г. От края на 2013 до април 2014 г. украинската гривна девалвира с 35% [8].

През 2013 г. Украйна заема 15-о място във външната търговия на България с относителен дял 1, 9% от износа и 2, 2% от вноса на България. Българската общност (диаспора) в Украйна наброява около 225 000 души, което е допълнителна предпоставка за разширяване на сътрудничеството в икономическата област между двете страни.

Таблица 4. Стокообмен на България с Украйна в млн. щ.д. за периода 2006-2013 г.

Година	Стоко-обмен	Износ	Внос	Салдо
2006	814.0	103.1	710.9	-607.8
2007	2364.1	226.4	2137.5	-1911.1
2008	3015.8	261.8	2754.0	-2492.2
2009	1249.1	139.7	1111.4	- 971.7
2010	1323.8	264.5	1059.3	-794.8
2011	1708.6	404.3	1304.3	- 900.0
2012	1135.5	311.6	823.9	- 512.3
2013	1330.5	567.4	763.1	-195.8

Източник: Министерство на икономиката и енергетиката, 2014 г.

През периода 2003-2008 г. се откроява тенденция на увеличаване на взаимната търговия, в т.ч. и на българския износ. През 2010 г. се наблюдава ръст на стокообмена с 5.3% - 1323, 8 млн. щ.д., което се дължи основно на ръста на износа с 96.4%, достига 264, 5 млн. щ.д.; същевременно има спад във вноса с 4,5%, достига 1059,3 млн. щ.д. Отрицателното салдо е намаляло до 794,8 млн. щ.д. През 2013 г., по отношение на предходната 2012 г., стокообменът се е увеличил със 17, 2%, като износът се е увеличил с 82,1%, а вносът е намалял със 7 %.

Таблица 5. Конкурентни предимства в експортната стокова структура на през 2013 г.

Продуктова група	Отн. дял
------------------	----------

	(%)
Нефтени масла и масла от битуминозни минерали	63.2
Медикаменти	7.2
Повърхностно активни органични вещества (различни от сапуните)	1.7
Пластмасови едножични влакна	1.6
Сачмени, ролкови или иглени лагери	1.4
Тютюн и заместители на тютюна	1.3
Пръти от желязо или нелегирани стомани	1.2
Електрически акумулатори	1.1
Кафе печено или декофеинизирано	1.0
Хладилници, фризери и др. съоръжения за охлаждане или замразяване	1.0

Източник: Министерство на икономиката и енергетиката, 2014 г.

Откроява се групата на нефтените масла с 63, 2% относителен дял. Неблагоприятната политическа и икономическа среда в Украйна доведе до спад на българския износ със 7%. Вносът от Украйна се състои основно от каменни въглища, нефтени суровини, продукти от желязо (Табл. 6).

Таблица 6. Продуктова структура на вноса от Украйна в България

Продуктова група	Отн. дял (%)
Полупродници от желязо или от нелегирани стомани	27.5
Плосковалцувани продукти от желязо или нелегирани стомани, горещо валцувани	19.1
Каменни въглища, брикети и подобни твърди горива	17.8
Плосковалцувани продукти от желязо или нелегирани стомани, студено валцувани	5.2
Валцдрат	4.9
Нефтени масла и масла от битуминозни минерали	4.1
Части за превозни средства, движещи се по железопътни или подобни линии	3.0
Коксове и полукоксове от каменни въглища	1.5
Минерални или химични	1.4

азотни торове	
Безшевни тръби и кухи профили от желязо или стомана	1.0

Източник: Министерство на икономиката и енергетиката, 2014 г.

За периода 1996-2011 г. привлечените инвестиции от Украйна са в размер на 22, 3 млн. евро, което представлява едва 0, 06% от общия размер на инвестициите за периода (39, 8 млрд. евро) и страната заема 73-то място [9]. През 2013 г. няма регистрирани инвестиции от Украйна. Там има 200 предприятия с участие на български капитал, от които 67 са представителства на български компании. През октомври 2010 г. българската компания „Каолин“ АД откри в Украйна фабрика за обогатяване и преработка на кварцов пясък, като реализираният инвестиционен проект е на стойност 15 млн. щ. д. По отношение на външното финансиране, МВФ ще предостави на Украйна кредитна линия за 17,1 млрд. долара през 2014 и 2015 г.

Украинските граждани заемат 8-о място по брой на туристи, посетили България през 2013 г. След актуализирането на действащата Спогодба за взаимни пътувания на гражданите на двете страни през 2004 г. се наблюдава тенденция на нарастване на туристическия обмен. През 2013 г. броят на украинските туристи е нараснал с 16, 5% спрямо 2012 г. и е достигнал 295 405 души [10].

4. Възможности за увеличаване на ефективността на износа на българските предприятия в контекста на промените в пазарната среда в Русия и Украйна

Състоянието на външнотърговските отношения на Русия и Украйна се характеризира с фундаментални промени по отношение на:

- продуктова структура на стокообмена;
- водещи ценови сегменти, в които се маркетира и търгува;

- смяна на посоката и обемите на външна търговия в количествено и стойностно изражение и външнотърговските контрагенти в краткосрочен план.

Предвид сключеното и влязло в сила на 01. 11. 2014 г. споразумение между ЕС и Украйна за асоцииране, предстои изграждане на зона за свободна търговия до края на 2015 г. През това време ще действа споразумението Украйна-ЕС за преференциален достъп на украинските стоки до единния пазар. Потен-

циалът на пазарите на ЕС и безмитният внос на украински стоки в близка перспектива е предпоставка за превръщането на съюза в основен външнотърговски партньор на тази страна. Русия е член на безмитен съюз с Беларус и Казахстан. Разбира се, на тези големи по обем и конкурентно ниво пазари вече се позиционират предприятия и продукти от страни като Китай, Турция, Чили, Бразилия и страните от Близкия изток. Особено активни са производители от Китай, офериращи плодове, зеленчуци и зеленчукови консерви, които закупуват от Русия зърно, рапица и мед [12]. По-конкретно се третират моркови, джинджифил, чесън, пипер, грах, тиквички, тикви, домати, краставици, броколи, праскови, круши, грейпфрути, дини. При това рискът от прекомерен внос се оценява като неголям, тъй като не всички продукти съответстват на руските стандарти, а освен това вътрешното потребление на Китай е голямо и се изнасят само излишъци. Според ръководителя на президентската администрация на Руската Федерация Сергей Иванов, Русия няма намерение да „се хвърля в прегръдките на Китай“ заради усложнените отношения с Европа и САЩ, но без Китай е невъзможно развитието на Далечния изток и изобщо на азиатската част на Русия [13]. Налице са индикации за реализация на реекспортни сделки с крайна дестинация пазарите на Русия чрез трети страни с участието на посредници в обход на наложените търговски санкции. Украйна е основен външнотърговски партньор на Русия, намиращ се по този показател в първата петица външнотърговски партньори на Русия.

През 2013 г. украинският експорт за Русия е на стойност 15 млрд. щ. д., което съставлява 24% от общия експорт на страната. Вносът от Украйна е основно в нискоценовия сегмент на различните продуктови групи. Динамичните промени в стокообмена и пазарната среда на тези две страни се характеризират със следните измерения:

- от март 2013 г. е в сила ембарго на доставките на определени стокови групи между Руската федерация и Украйна [14];

- през 2013 г. стокообменът между двете държави бележи спад от 12%, достигайки до 39, 6 млрд. щ. д.;

- за първото полугодие на 2014 г. доставките на леки автомобили от Русия за Украйна съставляват 2426 бр. (в т.ч. 1 577 бр. „Лада“), което е с 13263 бр. по-малко в

сравнение със същия период на 2013 г., а в парично изражение спадът е над 127 млн. щ. д.;

- доставките на автомобили „Лада“ са прекратени от април т.г.;

- измерение на негативния тренд в стокообмена е свиването на износа за Украйна на азотни торове, фосфор, и калий – със 110 000 т. по-малко, което във валутно изражение е 84 млн. щ. д.;

- в абсолютни величини вносът в Русия от Украйна за първото полугодие на 2014 г. е намалал с 23%, докато износа от Русия в Украйна бележи ръст от 24%, основно благодарение на доставките на природен газ (GNL) при запазване на стойностите на доставките на останалите групи стоки;

- Русия е основен пазар за украинските стоки – дестинация на почти една четвърт от украинския експорт на стоки и услуги;

- от 2013 г. двете страни взаимно си въвеждат квоти и ограничения за внос; например за вноса на автомобили в Украйна отскоро е въведено допълнително мито, в отговор на което РФ въвежда квота за вноса на безшевни тръби и повишени мита;

- при доставките от Украйна в Русия през първото полугодие на 2014 г. е регистриран спад при следните стоки и стокови групи: товарни вагони, трансформатори, шоколад, кашкавал, извара, лук (55, 5 пъти), брашно (20, 5 пъти), зеле (12 пъти), пилешко месо и субпродукти, сладкарски изделия (поради забрана от страна на контролиращия орган Роспотребнадзор). От април т.г. е наложено ембарго на доставките на извара, а от 28.07.2014 г. - на мляко и млечни изделия;

- спад бележат доставките на прокат, ж.п. вагони, амоняк, резевни части за автомобили, автомобилни гуми и др.;

- през третото тримесечие на текущата година е списъкът на забранени продукти за внос в Русия е разширен;

- За 2014 г. в резултат на търговските санкции се очаква спад на вноса в Русия с 24 млрд. щ. д.;

- в следствие на възможно спиране на обслужването на проблемни кредити се очакват щети за руската страна в размер на 25 млрд. щ. д., основно за Проминвестбанк, дружество на руската Внешнекономбанк (ВЭБ), Сбербанк и ВТБ [15];

В структурата преобладават машини и оборудване (около една трета). Прогнозата за величината на този експорт през 2014 г. е 5

млрд.ш.д. , т.е една трета от предходната година [16].

В контекста на казаното се констатира, че търговско-икономическите отношения на Украйна и Русия бележат спад. Ефектът върху икономиките на двете страни като цяло би бил негативен, при това търговският дефицит на външната търговия на Украйна се очаква да намалее няколко пъти.

С оглед фундаменталните промени на гореспоменатите пазари, пред българските износители се появяват редица предизвикателства за позициониране на предприятията и продуктите на международния пазар. Предвид значителните промени в търсенето на конкретни стоки и стокови групи както на вътрешния пазар на стоки, услуги и капитали в Русия, така и на тези пазари в Украйна, а и свързаните с тях съседни пазари, се появяват възможности за реализацията на износ на определени стокови групи от българските предприятия. Разбира се, това е възможно след постепенното бъдещо вдигане на санкциите към РФ и изисква преценка на експортния потенциал, особено в контекста на свиването на износа от Украйна за РФ и индикациите за търговско противопоставяне в областта на двустранния обмен [11]. Налице е възможност да бъдат предложени на тези пазари оборудване за хранително-вкусовата промишленост и хранителни стоки, изделия на електрониката, подемно-транспортни машини, оптични уреди и апарати, металообработващи машини, ел. двигатели и генератори, мъжка и дамска конфекция, керамични настилки и облицовки от емайл, санитарно оборудване от керамика, храни, напитки и др., по които българските производители имат конкурентни предимства на външните пазари, а по някои от тези продуктови групи и в Русия, и в Украйна. Налице са и нови възможности и за водния туризъм. Броят на круизните кораби през 2014 г. в пристанище Варна е нараснал от 24 средно за предходните години на 36 бр., като общо за страната броят им е близо 100; броят на туристите близо 60 хил. В редица случаи операторите заменят Одеса и Ялта с Варна, Бургас и Несебър. Налице е възможност трайно да задържим големия брой круизни туристи от трети страни, като в тази категория са Украйна и Русия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национален статистически институт. Дирекция „Макроикономическа статистика“, 2014.
2. Българска търговско-промишлена палата (БТПП), класация „ТОП 100“ (доклад).
3. Национален статистически институт, 2014.
4. Национален статистически институт, 2014.
5. World Bank. - www.worldbank.org.
6. Украинско-български вести, 18.10.2014.
7. Bloomberg - Business, Financial & Economic News, Stock Quotes, October, 2014. - <http://www.bloomberg.com/>
8. International Monetary Fund, October 2014. - www.imf.org.
9. Българска народна банка, 2014.
10. Национален статистически институт, 2014.
11. Обозрение российской экономики. Центр развития. 2014. - www.dcenter.ru.
12. Известия, 27.09.2014.
13. РИА Новости, 2014.
14. Федеральная таможенная служба РФ, Росбизнесконсалтинг, м.июль 2014.
15. <http://dcenter.hse.ru/>.
16. Центр макроэкономических исследований Сбербанка. - <http://www.sberbank.ru>

REFERENCES

1. Natsionalen statisticheski institut, Direk-tsiya Makroikonmicheska statistika, 2014.
2. Balgarska tasrgovsko-promishlena palata, klasatsiya Top 100, 2014.
3. Natsionalen statisticheski institut, 2014.
4. Natsionalen statisticheski institut, 2014.
5. Svetovna banka, World Bank 2014.
6. Ukrainsko-balgarski vesti, 18.10.2014 г.
7. Bloomberg - Business, Financial & Economic News, Stock Quotes, October, 2014.
8. International Monetary Fund, October 2014.
9. Balgarska narodna banka, 2014.
10. Natsionalen statisticheski institut, 2014.
11. Obozrenie rossiyskoy ekonomiki, Tsentr razvitiya, Oktyabry, 2014. www.dcenter.ru
12. v.Izvestiya, 2014.
13. RIA Novosti, 2014.
14. Federalynaya tammozhennaya sluzhba RF, Rosbizneskansalting, 2014.
15. <http://dcenter.hse.ru/>.
16. Tsentr makroekonomicheskikh izsledovaniy Sberbanka, www.sberbank.ru 2014.

СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА ГЛОБАЛНИЯ ТУРИЗЪМ

Братой Копринаров, Стоян Маринов

CONTEMPORARY TENDENCIES IN THE DEVELOPMENT OF THE GLOBAL TOURISM

Bratoy Koprinarov, Stoyan Marinov
bgko@abv.bg

ABSTRACT

The article examines the development of the global tourism in the last two decades. Alterations and tendencies in the global touristic demand are analysed. The structure of the global emitive and receptive touristic market is presented. Chief tendencies in the alterations of the global touristic demand and touristic supply are drawn.

Key words: *global tourism, tourist market, tourist demand, tourist supply*

ВЪВЕДЕНИЕ

Туризмът е разрастващо се социално-икономическо явление. През последните 6 десетилетия туризмът отбелязва устойчив растеж и задълбочаваща се диверсификация, превръщайки се в един от водещите сектори на световната икономика. Обемът на днешния туристически бизнес се равнява и дори надхвърля този на петролния износ и производството на автомобили. По данни на Световната туристическа организация, туризмът създава 9% от глобалния вътрешен продукт и осигурява всяко едно от 11 работни места в света. Генерира 6% от световния износ, чийто дял възлиза на 1,4 трилиона щатски долара.

Съвременният туризъм е тясно обвързан с появата, успешното включване и бързото развитие на нови туристически дестинации. Тази негова характеристика го превръща в ключов двигател на социално-икономическия прогрес и преодоляване на бедността в слабо развитите страни.

Приносът на туризма за глобалното икономическо благосъстояние и за благосъстоянието на отделна държава зависи от структурата и качеството на туристическото предлагане и туристическото търсене. За устойчивото и ефективно позициониране на туристическите дестинации на сложния и динамичен туристически пазар е необходимо да се следи и анализира неговото развитие.

Целта на статията е да изведе основни тенденции в изменението на глобалния туристически пазар, анализирайки неговите две страни – туристическото търсене и туристическото предлагане.

ГЛОБАЛНО ТУРИСТИЧЕСКО ТЪРСЕНЕ

Международното туристическо търсене в световен мащаб стартира от 25 милиона посещения на чуждестранни туристи през 1950 год. и достига 1 милиард и 87 милиона посещения през 2013 год. [3] Средният годишен ръст на броя на посещенията на чуждестранни туристи през разглеждания 52-годишен период е 5,5%. Средният ежегоден ръст през последното десетилетие на XX век възлиза на 4,2%, а през първото на XXI век е 3,4%. Последният 13-годишен период започва с благоприятната 2000 г., през която ръстът спрямо предходната 1999 г. е 6,8%. Следва обусловената от терористичните атаки срещу САЩ кризисна 2001 год., през която е регистрирано намаление на броя на международните туристически пътувания с 0,5%. Логично породилият се песимизъм в туристическата индустрия, както и мрачните прогнози, се опровергават от пазарните резултати на туристическата 2002 год. Броят на посещенията от чуждестранни туристи се променя в положителна посока, като отбелязва нарастване от 2,7% спрямо 2001 год. [7] Следващата

2003 год. отново е кризисна за туристическия пазар. Намалението на броя на международните туристически пристигания е 1,7% в сравнение с 2002 год. През периода 2004-2008 г. броят на посещенията на чуждестранни туристи в световен мащаб нараства ежегодно.

Растежът е прекъснат от глобалната финансова икономическа криза през 2009 г., когато се регистрира спад от 4,6%. Туристическото търсене се възстановява бързо от кризата и през последните четири години (2010-2013) се отличава с ежегодно нарастване на броя на посещенията на чуждестранни туристи с над 4%.

Подобно на натуралния показател, стойностният показател за обема на международния туристически пазар бележи ежегодно нарастване през втората половина на ХХ век. Стартирайки от 2 милиарда и 100 хиляди щат. долара през 1950 год., приходите от международен туризъм достигат през 2000 год. до 473 милиарда и 400 милиона щат. долара и надхвърлят трилион и 159 милиарда щат. долара през 2013 г.

За периода 1961-2013 год. средният годишен ръст на световните приходи от международен туризъм, отчитани по текущи цени, без да включват приходите от международен транспорт, възлиза на 10,7%. Същият показател за периода 1990-2000 год. е 6,1%, а за периода 2000-2013 година възлиза на 7,6%.

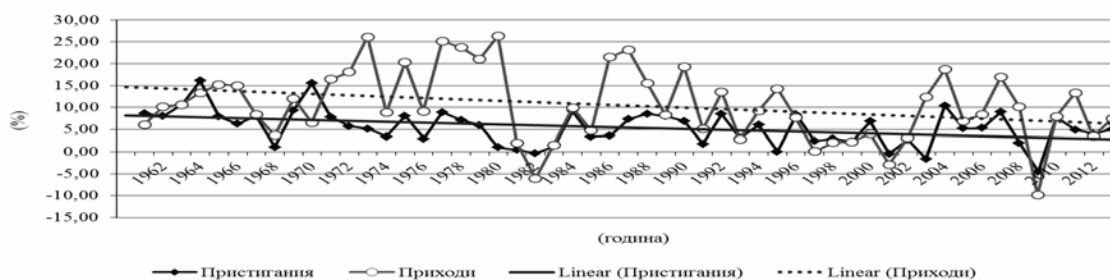
В резултат на терористичните атаки в САЩ през 2001 год. приходите за същата година спадат с 2,9% спрямо 2000 год. и възлизат на 459 милиарда и 500 милиона щат.

долара. През следващите 12 години се наблюдава растеж на приходите с изключение на кризисната 2009 година, когато е регистриран значителен спад от 9,9% спрямо предходната година. [3] Обемът на приходите от международен туризъм се възстановява бързо след кризата и бележи стабилни ежегодни ръстове от над 7% през последните четири години (2010-2013 г.).

Анализът на измененията в броя на посещенията на чуждестранни туристи и приходите от международен туризъм в световен мащаб налага извода, че след впечатляващото разрастване на международния туристически пазар през 70-те - 80-те години на ХХ век следва намаление на ежегодните ръстове на наблюдаваните пазарни показатели (вж. Фиг. 1).

Важна характеристика на глобалното туристическо търсене е разпределението на международните туристически посещения по цели на пътуване. Проучванията на Световната туристическа организация показват, че в края на ХХ и началото на ХХІ век ваканционните пътувания с рекреационна цел доминират по пазарен дял. През 2013 год. Разпределението на международните пътувания по цели е, както следва: 52,0% са ваканционни, 27,0% - посещения на приятели и роднини; 14,0% - делови и 7,0% - други. [3]

През последните десет години се наблюдава преливане от първата към втората група туристически пътувания. Делът на ваканционните пътувания намалява от 62,6% през 1990 год. на 61,6% през 1995 г., на 54,0 % през 2000 г. и се задържа на 52,0 % през 2012

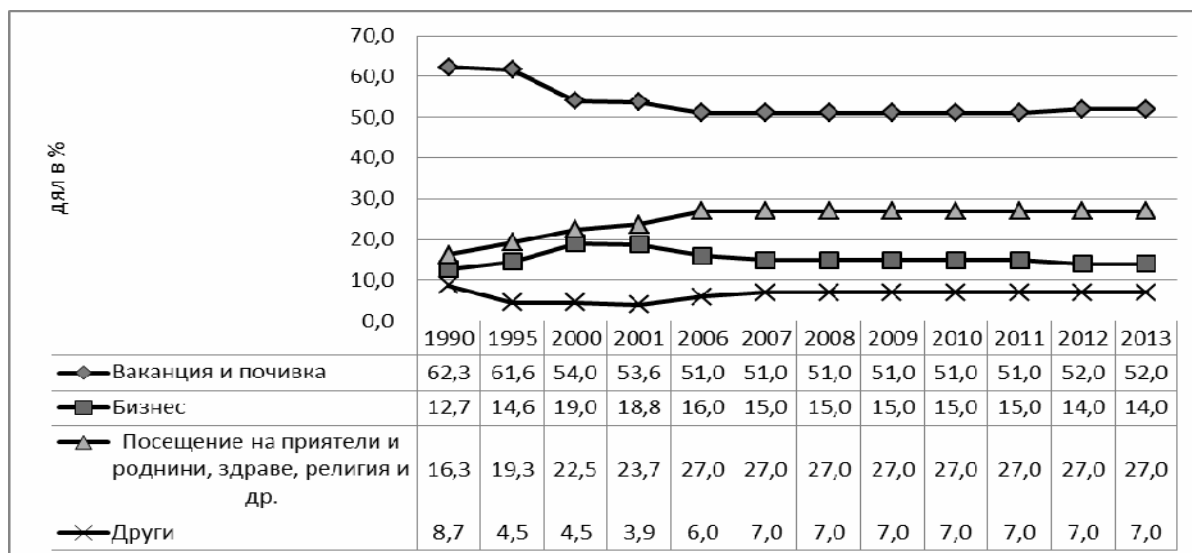
Фиг. 1. Международни туристически пристигания и приходи от туризъм в света (годишни изменения в %)

и 2013 г. При посещенията на приятели и роднини делът се увеличава от 16,3% през 1990 год. на 22,5% през 2000 год. и на 27,0% през последните 7 год. (вж. Фиг. 2)

Структурирането на глобалното туристическо търсене в зависимост от предпочита-

ния от туристите транспорт показва, че автомобилният и въздушният транспорт доминират значително. През 2000 г. туристическите пътувания със самолет имат пазарен дял от 40,4%, а тези с автомобил - 49,9%. Пътуванията с воден и железопътен

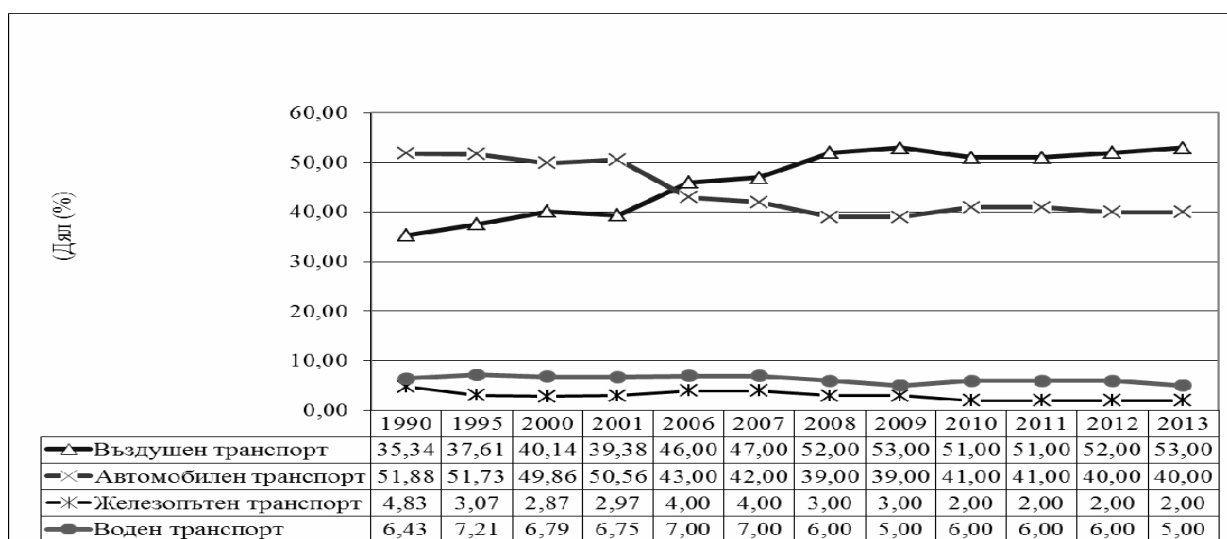

Фиг. 2. Входящ туризъм по цел на посещение за периода 1990 – 2013 (отн. дял в %)

транспорт притежават дялове от 6,8% и 2,9%. Постепенно въздушният транспорт измества автомобилния при туристическите пътувания

и през 2013 г. делът на първия е 53,0% срещу 40,0% на втория. (вж. Фиг. 3)

Фиг.3. Посещения на чуждестранни туристи по вид на използвания транспорт за периода 1990-2013 г. (относит. дял в %)

СТРУКТУРА НА ГЛОБАЛНИЯ ЕМИТИВЕН ТУРИСТИЧЕСКИ ПАЗАР

Наред с обема на международния туристически пазар, важна характеристика на глобалния туризъм е структурата на пазара и промените, които настъпват в нея.

Разглеждан като емитивен, международният туристически пазар се отличава с регионална структура, в която доминират индустриално развитите райони на Европа,

Азия/Тихи океан и Америка.

Европа генерира над 50% от броя на международните туристически пътувания. През 2013 год. жителите на континента са предприели 565,9 милиона пътувания, които формират 52,1% пазарен дял в световен мащаб. В рамките на континента основните източници на туристи са големите градски и индустриални центрове в Западна Европа. На второ и трето място за същата година по реализирани пътувания са представителите

на Азия/Тихи океан и на Америка. Те са предприели съответно 250,3 милиона и 178,1 милиона пътувания, които представляват 23,0% и 16,4% пазарен дял в световния обем. (Таблица 1)

Териториалната структура на международния емитивен туристически пазар на национално равнище позволява да се разграничат държавите, които генерират туристопотока и разходите за туризъм в международен план.

През последното десетилетие на ХХ век САЩ, Германия, Великобритания, Япония, Франция и Италия неизменно заемат първите шест места в класацията на страните по разходи за международен туризъм. През 1990 год. изброените държави формират 51,5 % от

обема на международното туристическо търсене в стойностно отношение. Пазарният им дял спада на 44,8% през 1996 год., като след 2000 год. се колебае между 45,0% и 46,0%. Делът на 10-те държави в челото на класацията по разходи за туризъм в световен мащаб е 62,5 % през 1990 год., 56,6% през 2000 год. и съответно 48,7 % през 2013 год. Същевременно през последните години се забелязват значителни промени сред лидерите по разходи за международен туризъм. През 2012 година на първото място се изкачва Китай и запазва лидерската си позиция и през 2013 г. Руската федерация също се придвижва напред, заемайки четвърто място, а в десетката влиза и Бразилия. [5]

Таблица 1. Международни емитивни пазари по региони

	Международни туристически пристигания (милиони)				Пазарен дял (%)				Среден годишен ръст (%)
	1995	2000	2010	2013	1995	2000	2010	2013	
Свят	536,0	684,0	948,0	1087,0	100,0	100,0	100,0	100,0	3,8
Африка	12,8	16,3	28,3	33,4	2,4	2,4	3,0	3,1	7,1
Америка	108,5	131,0	156,3	178,1	20,2	19,2	16,5	16,4	3,4
Азия/Тих океан	86,8	114,8	206,3	250,3	16,2	16,8	21,8	23,0	6,3
Европа	310,9	398,3	496,6	565,9	58,0	58,2	52,4	52,1	2,9
Близък Изток	9,6	13,8	34,6	32,3	1,8	2,0	3,6	3,0	4,4
Други	7,4	9,8	26,3	26,8	1,4	1,4	2,8	2,5	
От същия регион	431,4	541,0	728,1	840,2	80,5	79,1	76,8	77,3	3,7
От друг регион	97,2	133	194	219,8	18,1	19,4	20,5	20,2	4,8

СТРУКТУРА НА ГЛОБАЛНИЯ РЕЦЕПТИВЕН ТУРИСТИЧЕСКИ ПАЗАР

Рецептивната регионалната структура на

международния туристически пазар не се отличава съществено от неговата регионална структура в емитивен аспект (вж Табл. 2 и 3).

Таблица 2. Посещения на чуждестранни туристи по региони и субрегиони

Региони	Посещения на чуждестранни туристи в милиони				Пазарен дял в %				Средно годишен ръст в %
	1995	2000	2010	2013	1995	2000	2010	2013	
Свят	550,4	687,0	948,0	1087,0	100,0	100,0	100,0	100,0	3,8
Африка	20,0	27,3	49,9	55,8	3,6	4,0	5,3	5,1	6,1
Америка	108,8	128,0	150,6	167,9	19,8	18,6	15,9	15,4	2,9
Азия/Тихи	85,6	115,0	204,9	248,1	15,6	16,7	21,6	22,8	6,2

океан									
Европа	322,3	392,7	484,8	563,4	58,6	57,2	51,1	51,8	2,9
Близък Изток	13,7	24,0	58,2	51,6	2,49	3,49	6,14	4,75	4,50

По брой на международните туристически посещения и по обем на получените приходи от международен туризъм, лидерска позиция след Втората световна война до наши дни заема Европа.

През 2013 год. европейският континент е посрещнал 563,4 милиона международни туристически посещения и е постигнал пазарен дял в световен мащаб от 51,8%. За същата година приходите на континента от международен туризъм възлизат на 489,3 милиарда щатски долара и формират пазарен дял от 42,2%. Вторият по големина регионален ре-

цептивен пазар по приходи от международен туризъм в света е Азия/Тихи океан, изместил през последното десетилетие от второто място регион Америка. През 2013 год. Азиатско-Тихоокеанският регион посреща 248,1 милиона чуждестранни туристи и реализира 358,9 милиарда щатски долара. Америка реализира 114,3, които формират пазарен дял от 24,1%. След 2000 год. Америка регистрира ежегодно намаление както на приходите си от международен туризъм, така и на броя на туристическите посещения. (вж. Таблица 3)

Таблица 3. Приходи от международен туризъм по региони

Региони/години	Приходи от международен туризъм в милиарди щат. долари				Пазарен дял в %			
	1995	2000	2010	2013	1995	2000	2010	2013
Свят	404,6	473,4	919,0	1159,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Африка	8,2	10,8	31,6	34,2	2,0	2,3	3,4	3,0
Америка	99,6	133,5	182,2	229,2	24,6	28,2	19,8	19,8
Азия/Тихи океан	77,7	86,9	248,7	358,9	19,2	18,4	27,1	31,0
Европа	210,2	229,7	406,2	489,3	52,0	48,5	44,2	42,2
Близък Изток	8,9	12,4	50,3	47,3	2,2	2,6	5,5	4,1

Структурата на международния рецептивен туристически пазар по национален признак се отличава с неравномерност на разпределението на туристическите потоци. През 2012 год. първите 10 страни в класацията по брой на международните туристически посещения привличат 43,9% от туристопотока в световен мащаб. Разгледан в исторически аспект, този пазарен дял бележи намаление през дълъг период от време, което е и най-съществената структурна промяна в края на миналия и началото на настоящия век. През 1990 год. 10-те водещи национални дестинации са обхващали 56,9% от международните туристически посещения в света, през 1995 год. – 54,2%, а през 2000 год. техният дял вече е 51,3%. Направените изводи се потвърждават и при анализа на разпределението на

на приходите от международен туризъм. Пазарният дял на 10-те държави-лидери по туристически приходи в света е 60,9% през 1990 год., 53,3% през 1995 год., 54,1% през 2000 год. и съответно 47,5% през 2012 год. (вж. Таблици 4 и 5)

През последните две десетилетия до 2012 г. не се наблюдават сериозни размествания в класацията на държавите-лидери. По брой на международните туристически посещения през целия разглеждан период водещата четворка е неизменна и включва Франция, САЩ, Испания и Италия. Съществена промяна настъпва през 2012 година, когато Китай изпреварва Испания и Италия по брой на посрещнатите туристи.

Четворката в порядъка САЩ, Испания, Франция и Италия е водеща дълги години по показателя приходи от международен туризъм. Четирите страни оглавяват класацията

през всичките години след 1990, като до 1995 Франция заема второто място, а Испания е четвърта. Други по-сериозни размествания в челото на класацията по разглеждания по-

казател предизвиква възходът на Китай, Хонконг и Полша след 1990 год., както и на Гърция и Турция след 1995 год.

Таблица 4. 10-те най-големи национални рецептивни туристически пазари в света по брой на посещенията на чуждестранни туристи

2000 г.				2012 г.			
№:	Страна	Брой посещ. в млн.	Пазарен дял в %	№:	Страна	Брой посещ. в млн.	Пазарен дял в %
1	Франция	75,6	11,0	1	Франция	83,0	8,0
2	САЩ	50,9	7,4	2	САЩ	66,7	6,4
3	Испания	47,9	7,0	3	Китай	57,7	5,6
4	Италия	41,1	6,0	4	Испания	57,5	5,6
5	Китай	31,2	4,5	5	Италия	46,4	4,5
6	Великобрит.	25,2	3,7	6	Турция	35,7	3,4
7	Русия	21,2	3,1	7	Германия	30,4	2,9
8	Мексико	20,6	3,0	8	Великобрит.	29,3	2,8
9	Канада	19,7	2,9	9	Русия	25,7	2,5
10	Германия	19,0	2,8	10	Тайланд	22,4	2,1
	Общо 10-те	352,4	51,3		Общо 10-те	654,8	43,9
	Общо свят	687,3	100,0		Общо свят	1035,0	100,0

Анализът на международния туристически пазар в емитивно-рецептивен аспект чрез комбиниране на регионалния, субрегионалния и националния признак за териториално структуриране показва, че повечето от туристическите пътувания са с вътрешно-регионален и вътрешно-субрегионален характер. През 2013 г. 77,3% от всички международни туристически посещения или общо 840 милиона посещения са вътрешно регионални.

Като обобщение се налага изводът, че гло-

балният туристически пазар в началото на 21 век е по-различен от този през 90-те години на 20 век. През първото десетилетие на новия век международният туристически пазар е под негативните въздействия на явления като терористичните удари в САЩ, войната в Ирак, болестта ТОРС, силното обезценяване на щатския долар спрямо еврото, разрушенията от цунами в района на Индийския океан и финансово-икономическата криза през 2009 година.

Таблица 5. 10-те най-големи национални рецептивни туристически пазари в света по приходи от международен туризъм

2000 г.				2012 г.			
№:	Страна	Приходи в млрд. щат. дол.	Пазарен дял в %	№:	Страна	Приходи в млрд. щат. дол.	Пазарен дял в %
1	САЩ	82	17,3	1	САЩ	126,2	11,7
2	Испания	31,5	6,7	2	Испания	56,3	5,2
3	Франция	30,8	6,5	3	Франция	53,6	5,0
4	Италия	27,5	5,8	4	Китай	50	4,6
5	Велокобрит.	19,5	4,1	5	Макао	43,7	4,1

6	Германия	18,5	3,9	6	Италия	41,2	3,8
7	Китай	16,2	3,4	7	Тайланд	33,8	3,1
8	Канада	10,7	2,3	8	Германия	38,1	3,5
9	Австрия	9,9	2,1	9	Великобрит.	36,2	3,4
10	Гърция	9,2	1,9	10	Хонконг	33,1	3,1
	Общо 10-те	255,8	54,1		Общо 10-те	512,2	47,5
	Общо свят	473	100,0		Общо свят	1078	100,0

Последвалите измененията в глобалния туристически пазар след 2000 год. се свеждат до следното:

- понижаване размера на ежегодните нараствания на обема на международния туристически пазар;

- преразпределение на пазарите поради промяна на тенденцията за изпреварващо нарастване на междурегионалните пътувания. След 2000 год. ръстът на вътрешнорегионалните туристически посещения е по-висок от този на междурегионалните. Тази тенденция е неблагоприятна за далечните дестинации и благоприятна за близките. Печелят Хърватия, Гърция, Словения, България и губят дестинациите от Азия/Тихи океан (Китай и Хонконг), от Америка (Канада и САЩ) и някои основни европейски дестинации като Франция и Италия;

- преразпределение на пазарите поради силната ценова конкуренция между Европа и Америка вследствие на слабия щатски долар. Печелят дестинациите от Карибския басейн – Куба, Доминиканската република, Ямайка и дестинациите от Южна Америка.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проучванията на съвременния глобален туризъм и прогнозите за неговото развитие очертават трайни качествени и количествени изменения в търсенето и предлагането като негови основни елементи.

По отношение на туристическото търсене съществените тенденции са:

- задълбочаващо се фрагментиране на традиционното търсене по формулата „слънце море, плаж“. Нараства търсенето на специализирани версии като „всичко включено в цената“ (All Inclusive), „Клуб 18-30“, „тихи и автентични курорти“, „хотели-дестинации“, „туризъм в апартаменти на самообслужване“ и др.;

- увеличава се броят на пазарните ниши по специални интереси и на тази основа нараства

търсенето на специализирани туристически пътувания (културни, приключенски, здравни и др.). Все по-често специализираните пътувания се предприемат в рамките на втора кратка ваканция в градски или селски дестинации и са своеобразно допълнение към основната морска или планинска ваканция;

- разраства се „туристическата класа“, съставена от перманентни туристи – хора на средна и над средна възраст, които живеят целогодишно като туристи – многократно през седмицата се хранят навън, ходят на театър, предприемат ежедневни пътувания и многократно ваканции през годината, живеят продължително в туристически комплекси или на туристически кораби, и т.н. Хора с подобен туристически стил на живот поставят под въпрос традиционните определения за туризъм.

Тенденциите в изменението на туристическото предлагане могат да бъдат обобщени, както следва:

Развитието на технологиите и на транспортната инфраструктура (въвеждането на Боинг 747 /джъмбо джет/ за над 400 пътници, на круизните лайнери за над 4000 пасажери) водят до масовизацията на определен тип ваканции – масов круизен ваканционен туризъм, масови ваканции в далечни дестинации като Доминиканската република, Куба, Тайланд и Кения за европейските туристи. Тенденцията е към създаване на плаващи, въздушни и подводни туристически градове.

Разрастване на феномена „нискотарифни авиокомпаниии“ ражда нова генерация малки регионални летища и нарастване на независимите индивидуални туристически пътувания.

Разрастване на предлагането „динамично пакетирание“ от страна на дестинациите и туроператорите, при което туристът сам формира пакета от услуги и стоките и неговата цена. По този начин се овладява нарастващата склонност на туристите към импулсивни покупки в Интернет.

Внедряване на системи за управление на риск и кризи с цел създаване на максимални условия на сигурност и безопасност на туристите и противодействие на заплахи от природни бедствия и терористични актове. Към Световната организация по туризъм функционира специално звено „Управление на риск и кризи“, което има за цел да подпомага процеса в световен мащаб.

В дългосрочен план прогнозите за развитието на глобалния туризъм гласят:

Очаква се международните туристически пристигания да нарастват средно годишно с 3,3% в периода от 2010 до 2030 г., като през 2030 г. броят им да достигне 1 милиард и 800 милиона;

За периода 2010-2030 г. се прогнозира изпреварващ ръст (4,4% годишно) на туристическите пристигания в развиващите се дестинации в сравнение с ръст от 2,2% годишно при развитите дестинации.

Очаква се пазарният дял на развиващите се страни да достигне 57% през 2030 г., еквивалентен на 1 милиард международни туристически пристигания

ЛИТЕРАТУРА

1. Маринов, С. Туристически измерения на мобилния човек. - Сб. документи от лятна научна среща „Мобилният човек: културни

проекции и перспективи”. Варна, 03-04.07. 2010.

2. Yeoman, Ian. Tomorrow's tourist: scenarios & trends. Butterworth-Heinemann, 2008.

3. UNWTO. Tourism Highlights. 2001-2014 Edition.

4. UNWTO. Risk and Crisis Management Section of the UNWTO. (20.03.2010).

5. UNWTO. Facts & Figures. Tourism Market Trends. Inbound Tourism - World's Top Emerging Tourism Destinations. (26.09. 2014).

6. UNWTO. Tourism Towards, 2030.

REFERENCES

1. Marinov, S. Turisticheski izmereniya na mobilniya chovek. - Sb. dokumenti. ot lyatna nauchna sreshta „Mobilniyat chovek: kulturni proektsii i perspektivi”, Varna, 03-04.07, 2010.

2. Yeoman, Ian. Tomorrow's tourist: scenarios & trends. Butterworth-Heinemann, 2008.

3. UNWTO. Tourism Highlights. 2001-2014 Edition.

4. UNWTO. Risk and Crisis Management Section of the UNWTO. - <http://www.unwto.org/rcm/about/about.php?lang=E>, (20.03.2010).

5. UNWTO. Facts & Figures. Tourism Market Trends. Inbound Tourism - World's Top Emerging Tourism Destinations. //<http://www.world-tourism.org/facts/tmt.html> , 26.09.2014) г.

6. UNWTO. Tourism Towards, 2030.

СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ НА РИСК МЕНИДЖМЪНТ В СФЕРАТА НА ТУРИЗМА

Руска Димитрова

MODERN ASPECTS OF RISK MANAGEMENT IN TOURISM

Ruska Dimitrova

E-mail: rmich_bs@yahoo.com

ABSTRACT

From the standpoint that there is no generally accepted risk management model for use by the tourism companies the paper highlights the importance and complexity of the implementation of an enterprise-wide approach to risk management in those companies. Some issues and trends that need to be considered in designing a risk management system in tourism companies are discussed.

Key words: risk management, enterprise-wide approach to risk management, tourism

Като един от най-устойчиво развиващите се сектори на световната икономика, туризмът има важна роля за икономическия растеж, заетостта и просперитета на страните и регионите, огромно социално значение за повишаване качеството на живот на съвременното глобално общество. Със своето важно място в световната икономика и в ситуация на икономическа несигурност и рецесия туристическата индустрия продължава да генерира растеж чрез създаване на нови работни места, развитие на инфраструктурата и реализиране на приходи. Независимо от продължаващите икономически предизвикателства в Европа и света, прогнозите на Световната организация по туризъм са за запазване тенденцията на увеличаване на броя на пътуванията с цел туризъм. В дългосрочен план очакванията са за средногодишен ръст на броя на туристите в света около 3,8% за периода до 2020 г. (1,4 млрд. туристи) и 2,9% средногодишен ръст за периода 2020-2030 г. (1,8 млрд. туристи) [8].

Поради големия потенциал на туризма все повече държави в света полагат значителни усилия и средства за запазване и утвърждаване на позициите си и инвестират в неговото развитие, което води до разширяване на географския обхват на туризма и появата на нови дестинации. Като резултат от това силно се изостря конкуренцията между туристическите дестинации и се очаква намаляване на кон-

центрацията на туристопотока в традиционните туристически територии и нарастване на интереса към по-слабо познати дестинации.

Въпреки устойчивостта и положителните темпове на развитие, съвременната туристическа индустрия, обхващаща широк набор от дейности и участници, е изправена пред нови предизвикателства, заплахи и възможности на глобалната икономика. Тя е силно чувствителна и уязвима от промените във външната среда, което се потвърждава от нееднозначното влияние на тези промени върху водещите туристически пазари и дестинации. Протичащите в света процеси на глобализация, скорошната икономическа криза и последвалата я рецесия, политическата нестабилност и тероризмът в различни региони и страни, природните бедствия и редица други фактори засилват влиянието на широк спектър от взаимно свързани рискове върху дейността на туристическите предприятия и поставят сериозни изпитания пред техните способности да отговорят на значимите и резки изменения в бизнес средата. Промените в климата, проблемите, свързани с опазването на околната среда, демографските промени в обществото, промените в моделите на пътуване и в туристическия пазар, несигурността на туристическото търсене, силно изострената глобална конкуренция и др. пораждаат допълнителни елементи на неопределеност и нови рискове. Като отворени системи туристическите пред-

приятия са подложени не само на влиянието на систематични рискове, свързани с факторите на макросредата. Поради силната им обвързаност с други отрасли, те изпитват въздействието на рисковете, възникващи в тези отрасли, както и въздействието на несистематични, специфични за туристическия отрасъл рискове.

Като се отчита обстоятелството, че в специализираната литература отсъстват системни изследвания за прилагане на интегриран риск мениджмънт в туристическите предприятия, целта на настоящата работа е да бъдат очертани някои актуални тенденции на развитие на отрасъла, потенциалните рискове и възможности, които те пораждат, и влиянието им върху риск мениджмънта на туристическите предприятия. Получените в работата изводи могат да служат като основа за по-нататъшни изследвания и практико-приложни разработки в областта на риск мениджмънта в сферата на туризма. Извършването на ситуационен анализ на заплахите и рисковете пред българския туризъм на основата на подбор и систематизиране на емпирични данни е предмет на друга разработка на автора на настоящата работа.

Спецификата на управлението на рисковете в сферата на туризма се определя от сложността и комплексността на туристическия продукт. Той има композитно съдържание и е съвкупност от разнородни материални и нематериални компоненти в определена туристическа територия – природни и антропогенни ресурси; събития и забавления; активности на туристите; условия на околната среда; инфраструктура; услуги за транспорт; пребиваване и изхранване; гостоприемство и местно население; въображаеми представи и ценности, които носят ползи и са привлекателни за отделните групи потребители при задоволяване на техните потребности; мотивация и очаквания относно прекарване на свободното им време [4]. На фиг.1 е представена схема на участниците в създаването и реализацията на туристическия продукт.

Необходимостта от използване на различни ресурси, съгласуване и синхронизиране на дейността на различни доставчици и най-вече участието на потребителите в процесите на производство и реализация на туристическите продукти, прави туризма един от най-рисковите сектори в сферата на услугите. Тъй като възприемането на качеството на туристическия продукт е субективно, зависещо от

индивидуалните социално-психологически характеристики на всеки потребител, то недостатъчната удовлетвореност, рекламациите и претенциите от страна на потребителите формират специфични за туризма рискове. Осигуряването на безопасност и сигурност на потребителите, на персонала и съоръженията, опазването на околната среда и културно-историческите паметници е важна отличителна черта, която дълбоко прониква във всички съставни елементи на туризма.

Надеждността на партньорите има важно значение за безопасността и комплексното качество на туристическия продукт, а различните организационни форми на обединение и коопериране между стопанските субекти в туризма също са източник на различни рискове. Сложността на взаимодействието между различните участници в туристическото производство и потребление определя силната взаимна зависимост между рисковете в дейността на туристическото предприятие с рисковете, свързани с потребителите, с доставчиците на туристически услуги, с гарантите и другите заинтересовани лица. Тези рискове могат да доведат до настъпване на последствия с различна тежест и продължителност както за самите потребители, така и до увеличаване на разходите и загубите на туристическото предприятие и съответно увеличаване на финансовите, репутационните и други видове рискове.

Важно е да се подчертае, че силно влияние върху дейността на туристическите предприятия оказват имиджът, репутационният риск и националният бранд на страната, съответно на туристическата дестинация, които стимулират или възпрепятстват туристическото търсене, поради което са определящи за обема и структурата на туристопотока. Това са категории, които се формират не само от качеството на природните ресурси и на местата за почивка, а и от нивото на икономическото, образователното и технологичното развитие на страната, от политическата, криминогенната, социалната и екологична обстановка, от транспортната достъпност и от други фактори. Следователно, рисковете в сферата на туризма образуват система от взаимни връзки и зависимости на различни нива – национално и регионално (туристическа дестинация), туристическо предприятие, туристически продукт и съответно рискове, свързани с потребителите, туристическите ресурси и инфраструктура. Тяхното управление изисква пос-

Фиг. 1. Схема на участниците в създаването и реализацията на туристическия продукт

тигане на съгласувани действия от всички заинтересовани страни – туризъм, транспорт, финанси, законодателство, застрахователни институции, обекти за посещение и настаняване, национална култура и др., които трябва тясно и ефективно да сътрудничат както помежду си, така и с административните структури на местно и национално ниво. Харак-

терно за нашата страна е отсъствието на цялостна концепция за риск мениджмънт в туристическия отрасъл на национално ниво, което поражда необходимост от ефективен публично-частен диалог в това направление.

Спецификата на рисковете в сферата на туризма определя нейното въздействие върху мениджмънта на туристическите предпри-

тия. Застраховането днес играе основна роля в управлението на рисковете в туристическите предприятия, защитавайки техните потребители, активи, имущество и потенциални отговорности пред трети лица. То обаче не е достатъчно, за да осигури ефективно управление на широкия спектър от външни и вътрешни рискове, с които те се сблъскват. Все още риск мениджмънтът се разглежда като изолирана функция, без да се интегрира с целите, стратегиите и в общото управление на бизнеса.

Икономическата криза и последвалата я рецесия поставиха сериозни изпитания и предизвикателства пред икономическите субекти в сферата на туризма, променяйки тяхното отношение към риска. За да оцелеят в несигурната, нестабилна и бързо променяща се глобална бизнес среда, е необходимо туристическите предприятия да прилагат системен подход за риск мениджмънт, позволяващ отчитането на потенциалния ефект от рисковете на всички управленски нива (оперативно, стратегическо) върху всички аспекти на дейността им: бизнес процеси, продукти, потребители, взаимоотношения с контрагенти, доставчици, посредници и други заинтересовани лица, финанси, иновации, персонал, репутация и т.н. [6]. И докато в редица отрасли – финанси, здравеопазване, енергетика и други, са постигнати значителни успехи в прилагането на интегриран риск мениджмънт, включващ управлението на всички рискове, влияещи на постигането на целите и устойчивото развитие на организациите, то в сферата на туризма методологията на интегрирания риск мениджмънт се намира в начален етап на развитие. Не е дефиниран модел на система за риск мениджмънт в туристическите предприятия и отсъстват методики за нейното разработване и внедряване, отчитащи спецификата на туристическия отрасъл.

Активното развитие на процесите на стандартизация в областта на риск мениджмънта в световен мащаб през новото хилядолетие е насочено към оказване на съдействие за създаване на платформа за интегриран риск мениджмънт в предприятията от реалния сектор на икономика (Enterprise-Wide Risk Management – ERM). Основвайки се на най-добрите постижения на предшествашите стандарти за риск мениджмънт AS/NZS4360, CAN/CSA-Q850, COSO ERM и др., международният стандарт ISO 31000: 2009 Риск мениджмънт – принципи и ръководство (Risk management –

Principles and guidelines) [9] е с подчертана практическа насоченост към подпомагане създаването на система за риск мениджмънт, интегриране на рисковете в системата за управление на предприятието, в процесите на вземане на решения и в ключови бизнес процеси и повишаване нивото на формализация на процеса на риск мениджмънт. Стандартът има извънотраслов характер – предназначен е за организации от различни отрасли от публичния и частния сектор, независимо от техния размер. Трябва да се отбележи обаче, че в специализираната литература отсъстват методически препоръки за прилагане на ISO 31000:2009 за изграждане на система за риск мениджмънт на туристическите предприятия, отчитайки спецификата на рисковете в туризма.

Модерният риск мениджмънт в туристическите предприятия трябва да съдейства за разкриване не само на заплахите и рисковете и разработване на мерки (превантивни и реактивни) за минимизиране на последствията от неблагоприятното въздействие на случайни фактори върху резултатите от дейността. Със своята ориентация към бъдещето особено важно е той да служи за откриване на благоприятните възможности пред бизнеса и увеличаване на шансовете за ефективното им използване. Своевременното разкриване на появата на специфични тенденции в потребностите и желанията на потребителите и на промените в актуалността на туристическите продукти, обусловени от високата динамика в индустрията, е предпоставка за гъвкаво и адаптивно реагиране и повишаване на устойчивостта и конкурентоспособността.

През последните две десетилетия се наблюдават значими трансформации в туристическата индустрия. Това изисква при разработване на методически препоръки за изграждане на система за риск мениджмънт в туристическите предприятия задълбочено да бъдат анализирани актуалните тенденции на развитие на туристическото предлагане и търсене, както и националната политика и политиката на Европейския съюз (ЕС) в областта на туризма. Необходимо е също така да бъде извършен ситуационен анализ на заплахите и рисковете пред българския туризъм, което да съдейства за разработване на система от мерки за преодоляване на негативните последствия и неблагоприятните тенденции в туристическия отрасъл у нас в средносрочен и дългосрочен план.

При изследване на тенденциите на развитие на отрасъла на първо място трябва да се отчита значимостта на протичащите глобализационни процеси в световната икономика за туристическата индустрия. Тяхното задълбочено познаване стои в основата на ефективното използване на туристическите ресурси. Глобализационните процеси премахват границите между отделните държави, водят до преодоляване на бариерите между туристическите предприятия, съдействат за развитие на глобален туристически пазар. Същевременно те водят до силно изостряне на конкуренцията, навлизане на чуждестранни компании на местния туристически пазар и засилване на конкурентния натиск върху предприятията от малкия и средния бизнес. В условията на интернационализация и консолидация на туристическата дейност определящо за бъдещото развитие на туристически предприятия ще бъде тяхното присъствие и интегриране в глобалния туристически пазар [5]. Интегрирането отвъд националните граници изисква създаване и прилагане на нови организационни форми на взаимодействие, на нови подходи за налагане на чуждестранните пазари в глобалната среда, изграждане на нов вид партньорски отношения и съюзи с цел увеличаване на достъпа до пазари, придобиване на нови технологии и ноу-хау, подобряване на имиджа, диверсификация на туристическите продукти и постигане на устойчив растеж. Приемането на глобални стратегии в отговор на новите реалности е свързано с появата на нови, непознати рискове и възможности в дейността на туристическите предприятия.

Въз основа на анализа на литературните източници [1, 3, 4, 5, 6, 7, 10] могат да бъдат очертани някои актуални тенденции на развитие на отрасъла, които следва да се отчитат при създаване на система за риск мениджмънт в туристическите предприятия.

➤ *Индивидуализация на туристическото потребление и туристическите продукти.* Преходът към туризъм по специални интереси и към персонализирани услуги е своеобразен отговор на нарастващото разнообразие на интереси на модерното общество, на по-високата информираност, отговорност и възискателност на потребителите по отношение на техните почивки, на търсенето на добавена стойност, на нови преживявания, себеутвърждаване и усъвършенстване. Туристическата индустрия от индустрия на услугите все по-

вече ще се превръща в индустрия на преживяванията. Новата трайна тенденция за индивидуализация на туристическото потребление и персонализиране на услугите изисква туристическите предприятия да променят подхода към потребителите, за да отговорят на променящите се модели на търсене на почивки и пътуване. Те трябва да предлагат повече видове туристически продукти, към които гъвкаво да добавят различни атрибути, отговарящи на индивидуалните нужди и формирани лоялност и лично отношение, да развиват нови форми на туризъм, отчитайки различната толерантност на туристите към риска. Възниква необходимост от нова организация на бизнес процесите, нови модели на мрежово взаимодействие между производители, доставчици и потребители на туристически продукти и услуги, нови компетенции на персонала и засилване на приложимостта на индивидуално-личностните отношения при осъществяване на комуникациите (маркетинг “one by one”, “influencing” маркетинг и др.). Може да бъде формулиран изводът, че преходът към туризъм по специални интереси и индивидуализация на туристическото потребление и продукти е свързан с появата на нови, непознати рискове в сферата на туризма, както за потребителите, така и за туристическите предприятия.

➤ *Поява на виртуално пространство, глобализиращо туристическия пазар.* В резултат на глобализацията и информационната революция потребителите получават реална свобода за избор и властта над пазарите постепенно преминава в техни ръце. Така възникват пазари от нов тип, доминирани от потребителите и изискващи управление, ориентирано към тях. Интернет и Web 2.0 осигуряват практически неограничен достъп на потребителите до разнородна информация за туристическите продукти и възможности както за споделяне, генериране и реализиране на техните идеи, така и за онлайн формиране, резервиране и закупуване на продуктите (customized products). Свойствата на туристическия продукт го правят особено подходящ за реализиране на електронния пазар – тъй като той се подготвя на основата на информация за съставните му елементи, това позволява неговото гъвкаво модифициране и адаптиране към променящите се модели на потребителско поведение. Туризмът ще изпитва все по-силно влиянието на интензивно развиващата се електронна търговия, а конкуренцията в ту-

ристическия бизнес все повече ще се пренася във виртуалното пространство. Виртуалната видимост и виртуалната достъпност, технологичното превъзходство и бързината на усвояване на нови технологии ще бъдат ключов фактор за успеха на туристическите предприятия. Възможностите за свързване с Интернет през различни мобилни устройства и едновременно реализиране на социалния, локалния и мобилен достъп – SoLoMo (SocialLocalMobile), нарастващото предлагане на мобилни услуги в сферата на туризма и развитието на мобилната търговия (mCommerce) създават нови маркетингови възможности за излизане на глобалния туристически пазар, в т.ч. за малките и средни предприятия. Мобилните услуги в съчетание с геолокационните услуги по технологията GPS за идентифициране на географското място, където се намират туристите, предоставят информация за различни услуги, които са достъпни на това мястото. Те са нова благоприятна възможност за микро и малките предприятия да представят своите предложения пред потребителите.

От друга страна, обстоятелството, че потребителите купуват туристическите продукти на практика информационно и правно, е предпоставка за възникване на някои основни рискове в туризма – формиране на неправилни очаквания, несъответствие между информацията за продукта и реалното му производство и потребление, правни рискове, свързани с гаранциите и финансовата защита на потребителите и др. Нарастващата роля на електронната търговия в сферата на туризма изисква идентифициране и оценка на рисковете в тази област и предприемане на съответни мерки, отнасящи се до предоставянето на актуална и достоверна информация на потребителите и другите заинтересовани лица; повишаване на надеждността на електронните системи за резервация и заплащане; по-добро регламентиране на правата на потребителите и правната им защита и др.

✦ *Нарастване на ролята на нововъведенията, иновациите и интензитета на знанието* като постоянни съставлящи на туристическото производство за гъвкаво адаптиране към бързо изменящата се среда и постигане на конкурентни предимства. Повишената иновационна активност е обективна необходимост за туристическия бизнес поради обстоятелството, че туристическите предприятия трябва да се борят не за пасивни целеви пазари, а да се подготвят за нови модели на пъту-

ване, нови профили туристи и за работа в културно разнородна работна среда с нови изисквания относно информираността по етични и правни въпроси, да овладяват стратегии за активно сътрудничество и задържане на клиентите. Иновациите трябва да обхващат всички аспекти на дейността им – бизнес процеси, продукти и услуги, технологии, маркетинг и мениджмънт, персонал, взаимоотношения с доставчици и с потребители. Освен ролята на технологичните иновации, трябва да се подчертае важното значение на иновативните подходи към персонала, поради високите изисквания към него. Важно значение ще имат и маркетинговите иновации за стимулиране на потребителското търсене, поддържане на постоянен контакт с клиентите и получаване на обратна връзка. За минимизиране на иновационните рискове е необходимо да се търсят съвременни подходи и инструменти на иновационен мениджмънт, основани на по-тясно взаимодействие между производители, доставчици и потребители [2].

✦ *Утвърждаване на концепцията за отговорен туризъм, синтезираща идеите и принципите на устойчивото развитие.* Необходимостта от устойчиво развитие на туризма се обуславя от редица обективни причини и фактори: изчерпаемостта на природните ресурси - развитието на туристическата индустрия е свързано с употребата на ограничени и невъзобновяеми ресурси; нарушаване на биологичното разнообразие (флора и фауна); въздействието на човешкия фактор, свързано със замърсяване на въздуха, водата, почвата и производство на отпадъци от туристическите предприятия и посетителите и т.н. Това ще доведе до разработване на алтернативни от екологична гледна точка продукти, до внедряване на нови устройства и технологии за рециклиране и унищожаване на отпадъци, за енергоспестяване и водоспестяване и реализиране на принципите на зелената икономика.

✦ *Прогнозираната промяна на климата в посока на глобално затопляне е заплаха както за планинските дестинации (липса на сняг), така и за крайбрежните дестинации (наводняване на плажове)* [3]. Туристическите предприятия трябва да отчетат, че климатичните промени в дългосрочен план могат да доведат до промени в пътуванията и предлагането на някои видове туризъм. Като се има предвид, че климатът и туризмът са две сложни системи, намиращи се в тясно взаимодей-

твие, то е належащо разработването на мерки в тази насока както от страна на публичния сектор, така и от страна на отделните предприемачи с цел да не се инвестира в загуба. В дългосрочен план е необходимо увеличаване на предлагането и на пазарния дял на специализирани форми на туризъм, които да компенсират евентуални промени в продължителността на морския и зимен туристически сезон.

➔ *Промени в сегментната структура на туристическия пазар* – разрастване на сегмента от туристи в третата възраст и на сегмента от туристи със затруднена мобилност, поява на нови туристопотоци от развиващите се икономики. Анализът на демографските промени позволява да се открият тенденции, които имат значение за прогнозиране на параметрите на търсенето и на вида и потребителските качества на продуктите и услугите: в ЕС се оформят и разрастват два специфични сегмента с голям туристически потенциал: хората над 65 години (20% от населението на ЕС) и хората с ограничена подвижност (127 милиона души в ЕС). Нарастването на дела на възрастното население, осигуряването на повишена достъпност за хора с увреждания и по-високата отговорност към здравето, свързана с развитието на услуги като рекреация, балнеолечение, медицински услуги, кинезитерапия и др., са важни фактори, влияещи на параметрите на търсенето, на обучението на персонала и на разработването на специализирани туристически продукти.

Очаква се бързо развиващите се пазари в Азиатския регион да генерират висок ръст на броя на туристи към Европа през следващите две десетилетия поради увеличаване на покупателната способност на населението и дела на средната класа в тези държави. Това ще формира нова пазарна среда и ще наложи разработването на специализирани многокомпонентни туристически продукти, съобразени със специфичните изисквания и профила на туристите от тези пазари. Интерес за тях представляват city breaks, културен туризъм, специфика на местната култура като автентични обичаи, фолклор и занаяти. Тенденциите за нарастваща урбанизация и увеличаване на градското население в света също трябва да се приемат като индикатор за увеличено търсене на нови туристически продукти, свързани с рекреация и с природата.

➔ *Нарастващата опасност за прояви на тероризъм и увеличаване на престъпността,*

в т.ч. киберпрестъпността, рефлектира върху изграждането на фирмените планове и програми за безопасност и управление на рисковете. Туристическата среда се променя непрекъснато и рисковете, свързани с безопасността и сигурността, приемачи нови и непознати форми, стават един от основните фактори, влияещи на конкурентоспособността. Появата на нови приоритети в това направление и нарастващият интерес на потребителите към личната им безопасност поставят необходимостта от създаване на системи за безопасност и сигурност на различни равнища, обучение както на персонала на туристическите предприятия, така и на самите потребители (информирание на туристите за приемачата общност и формиране на способност да се ориентират в непознатата среда; да разбират местната система от знаци и указания; безопасност при ползване на услуги и пазаруване; места, които не трябва да посещават и др.). Сред петте най-значими рискове за 2014 г. в доклада на Световния икономически форум в Давос - Global Risks 2014 [7], както по вероятност за настъпване, така и по размер на щетите, се посочват рисковете, свързани с нарастващата киберпрестъпност, кражба на данни и разрушаване на информационната инфраструктура. Във връзка с това туристическите предприятия трябва да обърнат повишено внимание на тази категория рискове.

➔ *По-висока динамика, географска разпръснатост и разнородност на туристическото търсене* поради непрекъснато променящите се потребности на клиентите. То се насочва към нови, непознати места и дестинации с добре съхранена природна и социална среда и настаняване в нетрадиционни (със специфична архитектура и интериор) и алтернативни заведения за пребиваване (ваканционни селища, къмпинги, хостели, пансионни, къщи за гости и др.). Влияние върху туристическото търсене оказват различни социални, екологични и медико-биологични фактори, свързани с влошеното качество на жизнената среда и на здравния статус на населението. Това повишава търсенето и предлагането на здравни, СПА и уелнес услуги в хотелите. Нарастващият интерес към алтернативни видове туризъм – еко-, селски, приключенски, голф, хазартен и др. видове туризъм, предлагащи възможности за релаксиране в антиподна среда, е свързан с появата на различни, непознати рискове в сферата на туризма.

➔ *Увеличаване на директните резервации* както във връзка с тенденцията за индивидуализация на туристическото потребление, увеличаване на честотата на туристическото търсене и на краткотрайните форми на туризъм и засилващия се интерес към самостоятелно организиране на почивките, така и поради развитието на онлайн резервационните системи. Увеличаването на възможностите за индивидуално създаване на продукти от потребителите, за директно и бързо резервиране, разплащане и продажби, привличането на нови потребители изискват нова интерактивност и функционалност на уеб сайтовете на туристическите предприятия, използване на системи за географско позициониране, иновации в комуникациите с потребителите и в отношенията с онлайн посредниците. Отсъствието на виртуална видимост и достъпност, особено за малкия туристически бизнес в различните райони на страната с висококачествени туристически ресурси, може да се счита за сериозен рисков фактор в тяхното развитие. В същото време туристическите предприятия трябва да насочат вниманието си към опасността от повишаване на рисковете както за самите тях, така и за потребителите, произтичаща от самостоятелното организиране на почивките от туристите и отпадането на посредниците (туроператори и турагенти), които традиционно поемат редица рискове.

В заключение може да се подчертае, че прилагането на ефективен риск мениджмънт в сферата на туризма, насочен към разкриването на бъдещите социално-икономически тенденции на развитие на обществото, на потенциала на нововъзникващите пазари и промените в потребностите на туристите, е предпоставка за своевременното откриване на заплахите, рисковете и възможностите пред българския туризъм и за развитие на модерна туристическа индустрия в нашата страна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дъбева, Т. Хотелиерски и ресторантьорски франчайзинг. Варна, ИУ, 2013.
2. Копринаров, Б., Р. Димитрова. Съвременни стратегии за управление на иновациите в туристическите предприятия. - *Бизнесът – позитивната сила в обществото*, НБУ, 2013.
3. Маринов, С. Стратегията „Европа 2020” и предизвикателствата пред българския туризъм. - *Отговорен туризъм 2020*. Том I. Икономически университет – Варна, 2013.

4. Нешков, М., С. Маринов и др. Конкурентоспособност на туристическата дестинация. „ФИЛ” ООД, 2013.
5. Тагарева, С. Автореферат „Влияние на глобализационните процеси върху хотелиерската индустрия”, 2012.
6. Dimitrova, R., B. Koprinarov, J. Dimitrova. Risk management in tourism enterprises. Conference Paper. *Contemporary management challenges and the organizational sciences*, 2013. www.basim.edu.mk/images/Zbornik_II.pdf
7. Global Risks 2014 Ninth Edition. - http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2014.pdf.
8. <http://www2.unwto.org>
9. ISO 31000:2009 Risk management – Principles and guidelines, ISO, 2009.
10. Larry D., D. Edwards, N. Mistilis, C. Roman and N. Scott. Destination and enterprise management for a tourism future. - *Tourism Management*, 2009, v. 30.

REFERENCES

1. Dabeva, T. Hotelierski i restorantorski franchayzing. Varna, IU, 2013=
2. Koprinarov, B., R. Dimitrova. Savremenni strategii za upravlenie na inovaciite. - *Biznesat – pozitivnata sila v obshtestvoto*. NBU, 2013.
3. Marinov, S. Strategiyata Europe 2020 i predizvikelstvata pred Bulgarian turizam. *Otgovoren turizam*. Vol. I. University of Economics –Varna, 2013
4. Neshkov, M., C. Marinov i dr. Konkurentosposobnost na turisticheskata destinaciya. “FIL” OOD, 2013.
5. Tagareva, S. Avtoreferat. Vliyanie na globalizatsionnite protsesi varhu hotelierskata industria, 2012.
6. Dimitrova, R., B. Koprinarov, J. Dimitrova. Risk management in tourism enterprises. Conference Paper. Contemporary management challenges and the organizational sciences, 2013. www.basim.edu.mk/images/Zbornik_II.pdf
7. Global Risks 2014 Ninth Edition. - http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2014.pdf.
8. <http://www2.unwto.org>
9. ISO 31000:2009 Risk management – Principles and guidelines, ISO, 2009.
10. Larry D., D. Edwards, N. Mistilis, C. Roman and N. Scott. Destination and enterprise management for a tourism future. *Tourism Management*, 2009, v. 30.

СИТУАЦИОНЕН АНАЛИЗ НА ЗАПЛАХИТЕ И РИСКОВЕТЕ ПРЕД БЪЛГАРСКИЯ ТУРИЗЪМ

Руска Димитрова, Жечка Димитрова

SITUATION ANALYSIS OF THREATS AND RISKS TO THE BULGARIAN TOURISM

Ruska Dimitrova, Jechka Dimitrova

E-mail: rmich_bs@yahoo.com

ABSTRACT

The paper presents situation analysis of threats and risks to the Bulgarian tourism based on the empirical findings of a survey and analysis of the literature. Results obtained in the work can be used to develop a system of measures to minimize the risks in tourism in the medium and long term.

Key words: risk factors in tourism, situation analysis

Социално-политическите промени през последните десетилетия в нашата страна доведоха до съществени реформи в сферата на туризма, до отлив на голяма част от туристите от водещите емитивни пазари и поставиха нови предизвикателства, заплахи и възможности пред туристическия бизнес у нас. Материалната база в сектора бе приватизирана без ясна програма за неговото развитие. Изградени бяха много нови туристически обекти, извършена бе реконструкция и модернизация на съществуващата материална база. Регистрираните сравнително високи темпове на растеж на туристическия отрасъл допринесоха за нарастване на неговия относителен дял в brutния вътрешен продукт (БВП) на страната.

Стихийното развитие на туризма, отсъствието на дългосрочна стратегия за развитие на сектора, на адекватен риск мениджмънт и на ефективна държавна регулация обаче доведоха до възникване на множество негативни последици и неблагоприятни тенденции в туристическия отрасъл у нас. Важна роля за преодоляване на възникналите проблеми и за разкриване на перспективите за развитие на българския туризъм в дългосрочен план има новоприетата Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в Република България 2014-2030 (Протокол №22 на Министер-

ския съвет (МС) от 04.06.2014 г.) [5]. Постигнатите темпове на растеж в туристическия отрасъл в България през последното десетилетие са едно от основанията за оптимистични прогнози в приетата от МС Стратегия. Отчитайки тези тенденции и в съответствие с прогнозите на Световната организация по туризъм за развитие на туризма в регион Централна и Източна Европа [9], в Стратегията се предвижда туризмът в България да бъде сред водещите национални отрасли, за чието развитие са направени следните прогнози:

- очаква се България да отбелязва средногодишен ръст на входящ туризъм, по-висок от средния за Централна и Източна Европа - от около 4% до 2020 г. и около 3% средногодишен ръст за периода 2020-2030 г.;

- при равни други условия се предвижда през 2020 г. България да привлича над 9 млн. чуждестранни посетители без транзитно преминалите (37% ръст за периода 2012-2020 г.). Предвижда се през 2030 г. над 12 млн. чуждестранни граждани да посетят страната ни с цел туризъм, т.е. входящият туристопоток към България да се удвои спрямо регистрирания през 2012 г.;

- съществен дял в БВП – 12-18 %;
- висока трудова заетост – 300 000 постоянно и 500 000 временно заети лица;
- създаване на инвестиционни възможнос-

ти и проекти за публично-частно партньорство и др. (25 – 30% от публично-частните проекти на годишна база).

Реализирането на посочените прогнози и цели обаче е свързано с преодоляване на сериозни средносрочни и дългосрочни предизвикателства, заплахи и рискове, пред които е изправен съвременният туризъм у нас. Това изисква извършването на задълбочен ситуационен анализ на състоянието на сектора, насочен към разкриване на заплахите и рисковете, които влияят на дейността на стопанските субекти в туристическия бизнес, което е и целта на настоящата работа.

За идентифициране на заплахите и рисковете пред българския туризъм бе проведено анкетно проучване с експерти, преподаватели във висши училища и колежи, мениджъри и други специалисти в областта на туризма, студенти магистри от специалност “Туризъм”. В анкетата преобладават отворените

въпроси, тъй като идентифицирането на рисковете изисква свободно изразяване на мнението на анкетиранияте. Систематизирането и анализът на емпиричните данни от проведеното анкетно проучване, анализът на специализираната литература [1, 3, 4, 7], на публикуваните от Световния икономически форум доклади за Индекса за конкурентоспособност в туризма и пътуването (The Travel&Tourism Competitiveness Index, TTCI) [10], както и на други индекси, позволява да бъдат формулирани редица изводи относно най-значимите рискови фактори и заплахи за бъдещото развитие на туризма в нашата страна.

В първия въпрос на анкетното проучване респондентите оценяват негативното влияние върху развитието на туристическия отрасъл у нас на двадесет и шест рискови фактора въз основа на петстепенна скала. Резултатите от обработката на отговорите показват следното ранжиране на рисковите фактори – таблица 1.

Таблица 1. Ранжиране на рисковите фактори по степен на негативно влияние

Рисков фактор	Ранг	Средна стойност	Стандартно отклонение	Размах
11. Изтичане на квалифицирани кадри от страната	1	4,47	0,6	2
17. Нарушаване на принципите на отговорния туризъм и устойчиво развитие – безотговорно използване на природните ресурси и замърсяване на околната среда в туристическите курорти и селища	2	4,25	0,9	2
23. Силно изразена сезонност	3	4,17	0,8	2
1. Недостатъчна държавна подкрепа и стимулиране на туристическия бизнес, в т.ч. за малкия и среден бизнес	4	4,14	0,9	3
7. Неконтролирано строителство, презастрояване в курортните комплекси и влошено качество на природната среда в тях	5	4,02	1,3	4
2. Имиджът на страната ни като туристическа дестинация за нископлатежни туристи за традиционни видове туризъм	6	3,96	1,1	4
6. Недобре развита и с лошо качество транспортна инфраструктура	7	3,92	1,0	3
16. Корупция и бюрокрация в държавните и местни органи на изпълнителната власт и в туристическия сектор	8	3,88	1,2	4
5. Неравномерно регионално развитие на туризма и пространствена концентрация на туристическите обекти	9	3,78	0,8	2
8. Липса на ясно изразени конкурентни предимства на страната като туристическа дестинация	10	3,76	0,7	2
10. Ниска квалификация на мениджърския състав	11	3,75	1,1	4

3. Неефективна маркетингова кампания за България като туристическа дестинация	12	3,69	1,2	3
9. Недобра практическа подготовка и езикова квалификация на персонала, ниско качество и култура на обслужване	13	3,62	1,1	3
25. Недостатъчна безопасност и сигурност за почиващите и осезаема битова престъпност	14	3,57	0,9	3
13. Отсъствие на стратегия за управление на рисковете в туризма на национално ниво	15	3,49	0,9	3
18. Наличие на сива икономика в сектора	16	3,41	1,0	3
21. Относително слабо развит вътрешен пазар	17	3,33	0,9	3
24. Наличие на визов режим за страните извън ЕС	18	3,33	0,9	4
4. Недостатъчно развитие на специализираните видове туризъм и липса на диверсификация в туристическите продукти	19	3,31	1,0	4
26. Лоша поддръжка на туристическите обекти, неуреденост, ниска хигиена, занемареност	20	3,28	1,1	3
20. Свърхпредлагане и голяма ценова конкуренция, в т.ч. ниски ценови равнища	21	3,25	0,5	1
15. Забавено иновационно и технологично развитие на сектора	22	3,11	1,0	2
14. Ниска заетост на легловата база	23	3,06	0,6	2
19. Нелоялна конкуренция от страна на международни туристически компании	24	3,04	1,1	4
22. Некоректност в отношенията между туристическите субекти и липса на етика и морал в туристическия бизнес	25	2,92	0,9	4
12. Негативно отношение на приемащата общност към чуждестранните туристи	26	2,07	0,8	2

Анализът на ранжирането на рисковите фактори по степен на негативно влияние позволява да бъдат формулирани следните изводи:

- като основна заплаха за развитието на туризма у нас е посочено изтичането на квалифицирани кадри, което подчертава ролята на човешкия фактор и на интелектуалния капитал за развитие на туризма;

- на второ място се поставят проблемите на отговорния туризъм и устойчивото развитие. Двата контролни рискови фактора, съдържащи общи елементи относно околната среда (фактор 17 и фактор 7), са ранжирани много близо един до друг, което може да бъде индикатор за съгласуваността на мненията на респондентите;

- напред в класацията на рисковите фактори са ясно изразеният сезонен характер на българския туризъм и липсата на достатъчна държавна подкрепа;

- имиджът на България като туристическа дестинация, лошото състояние на транспортната инфраструктура, високото ниво на ко-

рупция, неравномерното регионално развитие на туризма и пространствена концентрация на туристическите обекти у нас са следващите по сила на негативно влияние рискови фактори;

- негативното отношение на приемащата общност към чуждестранните туристи е оценен като най-слабо влияещ фактор, което е добра индикация за отношението на хората в България към чуждестранните туристи.

Отговорите на въпроса „Какви други заплахи и рискове за развитието на туризма у нас могат да бъдат идентифицирани, освен тези от въпрос 1?“ могат да бъдат систематизирани по следния начин:

- сложна, обемна и променлива нормативна уредба в туристическия сектор, вътрешни противоречия и възможности за злоупотреби, заложен в самите закони;

- утежнена и тромава нормативна уредба за регистриране, изграждане и експлоатация на туристическите обекти;

- незадоволителна и неефективна държав-

на регулация в туристическия сектор; наличие на предпоставки за корупция и сива икономика в сектора;

- пропуски и несъвършенства в нормативната уредба относно статута на курортните комплекси, които водят до неконтролирано строителство в тях, уеднаквяване на нормативните разпоредби относно изграждането на жилищни обекти и на обекти от туристическата инфраструктура; отсъствие на нормативни изисквания за прилежащата инфраструктура при построяване на обекти за настаняване и други туристически обекти, за размера на зелените площи, отстоянието на сградите и тяхната височина и др.;

- неспазване на правилата за строителство в курортните комплекси и селища и в защитените територии и местности;

- отсъствие на ефективен контрол от страна на държавата върху легловата база, поради което е налице голям дял на сивата икономика, отразяващ се негативно на хотелерските обекти с легален бизнес;

- недостатъчни стимули от страна на държавата за инвестиране в алтернативни видове туризъм и отсъствие на данъчни преференции за слабо развитите населени места;

- недостатъчно високо качество на обслужването в консулствата при издаване на визи, наличие на различни проблеми в консулствата;

- липса на пречиствателни станции в много от курортните селища и комплекси или използване на остаряло оборудване с недостатъчен капацитет;

- изоставане на развитието на инфраструктурата, строителни отпадъци в курортите, задръствания и затруднена транспортна достъпност до обектите и др., допринасящи за понижаване на качеството на туристическия продукт и удовлетвореността на туристите;

- недостатъчна кадрова обезпеченост на малкия бизнес и изоставане в иновационното развитие;

- неефективна кадрова политика в туристическите предприятия;

- ниско качество на екскурзоводските услуги, което влияе върху имиджа на българския туризъм;

- информацията в Интернет за местата за настаняване не съответства на действителността; не се предлагат достатъчно допълнителни услуги;

- непрекъснато нарастване на броя на българските граждани, почиващи извън страната

и търсещи по-добро обслужване и комфорт в чуждестранни курорти и др.

Друг източник, който е използван за разкриване на степента на влияние на рисковите фактори върху развитие на туризма у нас, е Индексът за конкурентоспособност в туризма и пътуването. Този индекс нарежда България на петдесето място от наблюдаваните сто и четиридесет държави за 2013 г. [10]. Въз основа на индексите по отделните стълбове може да се формулират следните изводи:

- съставният стълб „Политически правила и разпоредби” на субиндекса „Регулаторна рамка на туризма” заема 105-то място. Незадоволителна е оценката по отношение на приоритетите, с които се ползва туризмът у нас от страна на държавата;

- назад в класацията (от 82 до 102 място) са стълбовете „Въздушна туристическа инфраструктура”, „Наземна туристическа инфраструктура”, „Безопасност и сигурност”.

Тенденциите на изменение на показателите в посочените стълбове, негативната оценка на степента на отвореност на страната ни към развиването на туризъм и незадоволителното състояние на инфраструктурата, на безопасността и сигурността на туристите, ограничаващи конкурентоспособността на българския туризъм, са важен източник за идентифициране на основни рискови фактори в туризма.

Негативните тенденции на развитие на туризма у нас са отразени и в BrandFinance Nation Brands. От изследваните сто държави България е позиционирана съответно на 51-во, 67-мо, 66-то и 64-то място за периода 2010-2013 г. [6].

България не се изследва в Индекса на националните брандове на Саймън Анхолт.

Въз основа на резултатите от проведеното проучване и извършения анализ на горепосочените литературни източници могат да бъдат очертани следните ясно изразени заплахи и рискови фактори за развитието на туризма у нас.

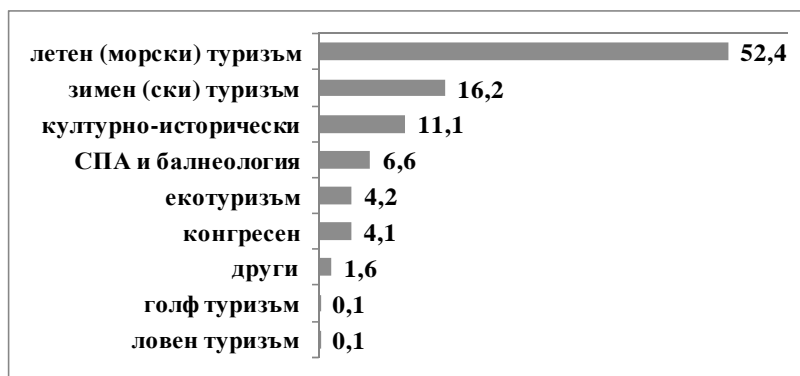
➔ *Неравномерно регионално развитие на туризма и неравномерно териториално разпределение на новопостроената материална база, лошо качество на прилежаща към туристическите обекти обща, транспортна и техническа инфраструктура.* В туристическото развитие на регионално ниво съществуват силно открояващи се диспропорции въпреки наличието на добри условия и предпоставки почти във всички райони. Разли-

чията между районите се дължат предимно на разположението на природните рекреационни ресурси (на морското крайбрежие и в планините). В крайбрежните области Варна, Бургас и Добрич е съсредоточена 65% от легловата база на страната, а заедно със София град и Пловдив – 80% от легловата база и реализираните нощувки, както и 87% от приходите от настаняване [4].

Пространствената концентрация на хотелиерски обекти определя облика на българския туризъм - два типа предлагани туристически продукта: летни почивки от типа „слънце-море” и зимни почивки от типа „рек-

реация – ски” с недостатъчно високо качество, предназначени за нискобюджетни туристи.

На фиг. 1 е показан относителният дял на видовете туристически продукти в общото предлагане. Съсредоточаването на вниманието на инвестиционния интерес само в традиционните туристически райони и лошото качество на инфраструктурата в курортните комплекси и селища генерират две ясно очертаващи се тенденции – нерационално усвояване на съществуващия потенциал от природни и антропогенни ресурси и необ-ратимо влошаване параметрите на околната среда и туристическите ресурси.

Фиг. 1. Относителен дял (%) на видовете туристически продукти в общото предлагане (Източник Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в Република България 2014-2030)

➔ *Ясно изразеният сезонен характер и моноструктурата на туристическия продукт се отразяват негативно на заетостта на легловата база и на приходите от туризъм.* Краткият сезон и ниският туристопоток през есента, пролетта и зимата водят до непълноценно оползотворяване и много по-ниска заетост на легловата база в сравнение с водещите туристически дестинации в Европа и света. В резултат се получава ниска рентабилност на вложените инвестиции (един от водещите проблеми в хотелиерския бизнес), като приблизително 70% от приходите се реализират от морски туризъм. Ниската рентабилност на инвестициите в хотелиерски обекти, особено на тези, намиращи се в периферията на курортните комплекси, е причина за тяхната разпродажба на части като апартаменти. В Study on the Competitiveness of the EU tourism industry (Проучване на конкурентоспособността на туристическата индустрия в ЕС) [8] България се определя като страна с най-бърз растеж в туризма през периода 2000-2007 година (увеличение на чуждестранните туристи с 80% за периода) и едновременно с

това като страна с най-ниска заетост на легловата база.

➔ *Презастрояване и нерегламентирано строителство в някои от курортите и курортните селища и изграждане на многобройна леглова база без ясна визия за нейното запълване.* Презастрояването се отразява негативно на съотношението между предлагането и търсенето. Наличието на свръхкапацитет в легловата база [1] налага значително количествено превишаване на предлагането спрямо търсенето. Вследствие на това хотелиерската индустрия се развива в условията на силно конкурентна бизнес среда. Особено жестока е конкуренцията за малкия бизнес поради неговата недостатъчна ресурсна обезпеченост, изоставане в иновациите и развитието, недостатъчна маркетингова дейност, отсъствие на посредници и др.

В резултат на неконтролираното строителство и презастрояването големите курорти придобиват вида на урбанизирани комплекси от градски тип с незадоволително качество на устройствените им планове, без необходимите зелени площи за релаксация и от-

мора на туристите. Липсата на пречистителни съоръжения и лошото състояние на инфраструктурата водят до влошаване на качеството на околната среда (влошаване качеството на морската вода, строителни отпадъци, свлачища и др.), увеличаване на шума, замърсяване на въздуха от транспортните средства, задръствания, затруднена достъпност до обектите, пренатоварване на инфраструктурата и достигане на предела на поемния капацитет на някои от курортите.

Последствията от всичко това са рязко понижаване на качеството на туристическия продукт и отлив на туристи от някои традиционни за туризма у нас емитивни пазари. Българският туризъм се развива, без да се отчита концепцията за отговорен туризъм и устойчиво развитие.

➤ *Ограничени възможности за по-нататъшен растеж в традиционните курорти и туристически райони* (Черноморско крайбрежие и ски курорти), които са достигнали своя предел и тенденцията за ръст от изминалото десетилетие няма да може да бъде запазена, ако съществуващият подход към развитието на туризма се запази [7].

➤ *Силна зависимост на българското хотелиерство от чуждестранните туроператори поради преобладаващия обем на приходи от чуждестранните туристи.* Ниската договорна сила на българските ваканционни хотели е предпоставка за натиск на чуждестранните туроператори за нездравословно понижаване на цените на туристическите продукти. В условията на свръхпредлагане конкуренцията между отделните хотели става ожесточена – понижението на цените от един или няколко хотела води до спад в цените на всички хотели, борещи се за запазване на обема на продажбите си [2].

➤ *Изоставащ темп на инвестиране в човешки ресурси и най-вече в управленски кадри в сравнение с инвестициите в туристически обекти.* Недостатъчно квалифицираният персонал, неефективната кадрова политика в туристическите предприятия, проблемите със сезонните работници и тяхното образование, слабата мотивация за работа в туризма и др. са фактори, които силно рефлектират върху качеството на предлаганите туристически продукти и услуги, върху тяхната диверсификация и специализация и върху нивото на осъществяване на иновации.

➤ *Незадоволителна и неефективна държавна регулация в туристическия сектор* –

липсата на контрол по изпълнението на законоустановените норми създава предпоставки за високо ниво на корупция и разрастване на сивата икономика в туристическия бизнес, което ощетява интересите на заетите в него. Нерегламентираното строителство в курортните комплекси и в защитените територии и местности е предпоставка за унищожаване на туристическите ресурси. Различни форми на корупция се срещат при категоризиране на обектите, при извършване на проверки и провеждане на търгове за обществени поръчки. Неиздаването на фактури за ношувки, използване на лични, а не на фирмени сметки за преводи на парични суми, укриване на приходи и неплащане на данъци или плащане в непълен размер, начисляване на осигуровки върху по-ниско възнаграждение от действителното, неточно представяне на заетостта на легловата база и др. са формите на проявление на сивата икономика в бранша.

Отсъствието на ясна програма за развитие на сектора и подкрепа от страна на държавата за бизнеса (данъчни преференции и стимули и др.) се посочват като значими рискови фактори в сферата на туризма у нас.

➤ *Сложна и променлива нормативна уредба в туристическия сектор, създаваща вътрешни противоречия и възможности за злоупотреби.* Пропуските в нормативната уредба, в т.ч. относно статута на курортните комплекси, водят до несъобразено с туристическите изисквания строителство в курортните комплекси и селища, до непланирано презастрояване в тях.

➤ *Недостатъчно развит вътрешен туризъм* - за българските туристи България започва все по-често да изглежда като “недостъпна” и “скъпа” дестинация за почивка с негарантирано качество на туристическия продукт. Тенденцията за нарастване на броя на българските граждани, почиващи извън страната и търсещи по-добро обслужване, комфорт и съотношение качество/цена в чуждестранни курорти следва да се счита за значим рисков фактор за развитието на туризма у нас.

➤ *Ниска конкурентоспособност на България на световния туристически пазар.* По национален брандинг и маркетинг страната е традиционно на едно от последните места в света, което е причина и за общото намаляване на конкурентоспособността ѝ като туристическа дестинация. Импиджът на България я определя като евтина (low cost), пре-

димно морска дестинация за алкохолен, хазартен и парти туризъм за нискобюджетни туристи. Конкуренетоспособността ѝ се формира предимно от ценовите преимущества, които заемат нисък ред в йерархията на източниците на конкурентни предимства от гледна точка на устойчивостта. На този стадий от развитието си българският туризъм продължава да поддържа конкурентните си предимства на основата на първичните ресурси, като условно може да се приеме, че той навлиза в инвестиционно обусловения стадий и е твърде далеч от иновационния стадий на развитие [3]. Силно е ограничен обхватът на туристическите продукти и допълнителните услуги, с които българският туристически бизнес може успешно да заеме конкурентни позиции на международния туристически пазар. Подобряването на пазарните позиции не би могло да бъде извършено без повишаване на конкурентоспособността на туристическите продукти, без подобряване на тяхното качество и осъществяване на иновации.

Идентифицираните заплахи и рискови фактори пред туризма у нас могат да бъдат основа за разработване на система от мерки за въздействие, насочена към преодоляване на негативните тенденции и към минимизиране на рисковете в развитието на българския туризъм в средносрочен и дългосрочен план. Това може да допринесе за по-пълно реализиране на поставените в Националната стратегия цели и акценти за развитие на туризма, насочени към увеличаване дела на специализираните видове туризъм, водещи до целогодишна и по-интензивна натовареност на хотелиерските обекти; разработване на специализирани туристически продукти, които притежават потенциал за преодоляване на сезонността; развитие на отговорен туризъм; стимулиране на регионалното развитие; създаване на силни регионални брандове и позициониране на България като туристическа дестинация в по-висок клас на световния туристически пазар.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дъбева, Т. Хотелиерски и ресторантьорски франчайзинг. Варна, ИУ, 2013.
2. Иванов, С., В. Жечев. Маркетинг в хотелиерството. Zangador, 2011.

3. Копринаров, Б., С. Маринов. Устойчиво развитие и пазарна конкурентоспособност на туризма в България. - Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, 2013, т. XLII (2).

4. Марков, И. Регионални неравновесия в хотелиерската суперструктура на Северо-западния статистически район. - *Отговорен туризъм 2020*. Том I. Варна, ИУ, 2013

5. Стратегия за устойчиво развитие на туризма в Република България 2014-2030. <http://www.mi.government.bg>

6. BRANDFINANCE NATION BRANDS. - http://www.brandfinance.com/images/upload/brand_finance_nation_brands_2013.pdf

7. Ringbeck, J. T. Pietsch. How to succeed in volatile times. <http://www3.weforum.org/docs/>

8. Study on the Competitiveness of the EU tourism Industry. <http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/files/studies/competitiveness/>

9. <http://www2.unwto.org>

10. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. <http://www3.weforum.org/docs/>

REFERENCES

1. Dabeva, T. Hotelierski i restorantorski franchayzing. Varna, IU, 2013.

2. Ivanov, S., V. Zhechev. Marketing v hotelierstvoto. Zangador, 2011.

3. Koprinarov, B., S. Marinov. Ustoichivo razvitiie i pazarna konkurentosposobnost na turizma v Bulgaria. Annual Assen Zlatarov University, Bourgas, Bulgaria, 2013, V. XLII (2).

4. Markov, I. Regionalni neravnovesiya v hotelierskata superstruktura na Severozapadniya statisticheski rayon. *Otgovoren turizam*. V. I. Varna, IU, 2013.

5. Strategiya za ustoychivo razvitiie na turizma v Republic Bulgaria 2014-2030. <http://www.mi.government.bg>

6. BRANDFINANCE NATION BRANDS. http://www.brandfinance.com/images/upload/brand_finance_nation_brands_2013.pdf

7. Ringbeck, J. T. Pietsch. How to succeed in volatile times. <http://www3.weforum.org/docs/>

8. Study on the Competitiveness of the EU tourism Industry. <http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/files/studies/competitiveness/>

9. <http://www2.unwto.org>

10. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. <http://www3.weforum.org/docs/>

ПОДХОДИ И МЕТОДИ ЗА ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ В УСЛОВИЯТА НА КРИЗА, ПРОМЯНА И СТОПАНСКИ РИСК В ТУРИЗМА

Златина Караджова, Стоянка Петкова - Георгиева, Яна Вангелова

APPROACHES AND METHODS FOR DECISION MAKING IN CONDITIONS OF CRISIS, CHANGE AND ECONOMIC RISK IN TOURISM

Zlatina Karadzhova, Stoyanka Petkova-Georgieva, Yana Vangelova

E-mail: zlatina_karadjova@abv.bg

ABSTRACT

In this paper the authors made an attempt to specify and characterize the approaches and methods of decision-making in times of crisis, change and economic risk in tourism. We highlight the importance of the tourism industry to the economies worldwide, approaches and methods that can be used in making decisions are characterized and spells out the conditions and criteria for selecting the optimal solution. The concepts of crisis, change and economic risks are discussed and their impact on tourism. Finally, we emphasize the fact that nowadays Bulgarian tourism organizations operate in a highly dynamic competition, technological processes, legal framework, trade policy and continuously decreasing customer loyalty and that is why making the right decisions from the tourist managers is an important step for tourism development.

Key words: *approaches, methods, crisis, change, economic risk, sector "Tourism".*

ТУРИЗМЪТ КАТО ИНДУСТРИЯ

Туризмът се определя единодушно от учени и специалисти като феномен на съвременното общество и един от най-динамично развиващите се отрасли на XX век и началото на XXI век. Според Световната Организация по Туризмъ този отрасъл се явява основен експортен отрасъл за 83% от страните-членки на тази организация. Туризмът се посочва като най-важен източник на валутни приходи за 38% от страните членки в Световната организация по Туризмъ. Туризмът е отрасъл, който отчита трайни тенденции в ръста на броя на туристите за света от 3% до 5% и ръст на приходите общо за света от 7% до 8%. В световен мащаб туризмът допринася за 9.1% от глобалния брутен продукт и създава близо 240 млн. работни места. Международните пътувания са достигнали близо 900 милиона броя и туристите харчат все повече финансови средства за пътувания и почивки [8, WTTC, 2012].

ПОДХОДИ И МЕТОДИ ЗА ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ

Понятията “метод” и “подход” са с различно семантично значение. С най-общо съдържание е подходът. Той дава насочеността на управленския процес. За разлика от него методът е начин на въздействие от страна на управляващия субект към управлявания обект с оглед реализацията на определена цел.

Основните подходи в науката за управление, са следните:

Класически подход - първият исторически възникнал подход, отразяващ схващанията на класическата школа в управлението, чиито най-виден представител е Ф. Тейлър - автор на фундаменталната книга „Принципите на научното управление”.

Бихейвиорален подход - отразява концепцията на представителите на т.нар. школа на човешките отношения, чиито най-видни представители са Е. Мейо, К. Аргирис, Р. Ликерт и др. Членовете на тази школа смятат, че

най-важният фактор на производствения процес са хората, а не организацията.

Представителите на движението за човешките отношения настояват за едно по-човечно отношение към работниците, за създаване на благоприятен психологически климат, в който всички ще се трудят не просто по принуда, а по убеждение, с чувството, че са полезни и стопанската компания държи на тях и цени техния принос.

Трябва да се отбележи, че развитието на управленската наука в това направление довежда до нови методи на управление - методите за социално въздействие върху личността на служителя. При изясняване същността на управлението и при неговото практическо изследване и усъвършенстване представителите на тази школа залагат на социално-психологическите му аспекти. Те от своя страна са в основата на създаването на една стройна туристическа система за задоволяване потребностите на туристите. Тъй като в туризма преобладава участието на живия труд и качеството на продукта зависи приоритетно от знанията и уменията на туристическите кадри, то следователно може да се твърди, че задоволяването на социално-психологическите потребности на служителите ще допринесе за удовлетворяване тези на туристите и в крайна сметка ще повлияе благотворно върху качеството на предлагания и предоставян туристически продукт.

Прагматичен подход - изразява основните идеи на представителите на емпиричната школа /П. Дракър, Д. Мюлер, Р. Дейвис/, които могат да се обобщят в тезата, че основната задача при изследване и проектиране на усъвършенствания в областта на управлението е да се изучава и обобщава практиката и на тази основа да се разработват предложения за изменения. Важна теза, застъпвана от представителите на школата е, че изследването на стопанската организация и управлението е предмет на редица самостоятелни научни дисциплини, което води до обособяване на различни аспекти на управлението и до неговото раздробяване. А на практика то следва да се разглежда като единен процес.

Приложението на този подход в туристическия отрасъл би следвало да осигури мениджърските позиции в бранша не само със служители, афиширащи документ за завършено висше образование, а най-вече с такива, които са извървели цялата йерархия, започвайки от най-ниското стъпало и стигайки до

високо управленско ниво, придобили безценен опит на всяка позиция.

Кибернетичен подход - появява се с обособяването на кибернетиката като самостоятелно направление в науката за управление, когато Норберт Винер прави първата публикация по проблема. Той разглежда управленския процес като информационен процес, протичащ по кибернетични принципи и методи.

Кибернетиката като наука за управлението изучава не всички системи, а само тези, в които се осъществява управление. Тя разкрива и описва общността, т.е. еднотипността на функционирането на управлението в сложните динамични системи, абстрахирайки се от техните съдържателни характеристики. Тя доказва, че системите се характеризират с непрекъснати изменения, сложност на структурата и повишаване или намаляване степента на стабилност на съществуването си в зависимост от количеството информация в тях. Показва, че необходима съставна част на самоуправляващите се системи са обратните връзки. Разглеждайки туристическия отрасъл в кибернетичен аспект, т.е. като система с всички типични за нея характеристики, се осъществява приложението на системния подход.

Системен подход - главно внимание при него се отделя на разглеждането на социалната организация като сложна, динамична, отворена система, чиито части са взаимно свързани и си взаимодействат помежду си, а системата от своя страна си взаимодейства с околната среда.

В качеството си на сложна система туризмът се изследва чрез взаимно свързаните си елементи, които могат да бъдат както обществено икономически, така и природо-географски, социално-икономически, правно – политически и др.

Комплексен подход - изходната позиция е, че разглежданите обекти, процеси и явления се изследват от различен аспект. При това става дума за достатъчен и необходим набор от аспекти, предопределен от целите на изследването.

В туризма като сложна и динамична система се преплитат, взаимодействат, а в отделни случаи и противодействат различни процеси, явления и фактори. Ето защо управлението трябва да осигурява правилното функциониране и хармоничното взаимодействие на структуроопределящите компоненти на

системата на туризма. В този смисъл може да се говори за бизнес, институционални и териториални аспекти в управлението на туризма.

Ситуационен подход - основава се на опитите теоретично да се формулират, емпирично да се проверят и след това практически да се препоръчат различни типове решения на даден проблем в зависимост от конкретната ситуация. Централният въпрос в ситуационния подход е ситуацията. Това е конкретният набор от обстоятелства, които влияят силно върху организацията в определен период от време.

Приложението на ситуационния подход в туризма изисква да се отчита влиянието на факторите както на външната, така и на вътрешната среда. Факторите, принадлежащи към външната среда, са с различна сила и действат в различен период от време. Към тях се отнасят:

- социално-икономически фактори – включват характера и степента на социално-икономическото развитие на дадено общество; характера и интензивността на труда, които определят вида и продължителността на почивката; индустриализацията и научно-техническото развитие; обема и структурата на свободното време; доходите, жизнения стандарт и материалната осигуреност на населението; социалната осигуреност – застраховки, осигуровки;

- демографски фактори - брой, разпределение и движение на населението на основните емитивни пазари; възрастова и семейна структура; професионална структура на местното население и на туристите; степен на урбанизация; характер на селищната мрежа и устройството на селищата;

- правни и политически фактори – вътрешна и външна политическа обстановка; социална политика на страната; гранични, визови и митнически формалности.

Към вътрешните за туризма фактори причисляваме туристическата супер- и инфраструктура, туристическите ресурси (природни и антропогенни) и най-вече човешките ресурси в качеството им на туристически кадри.

Мултипликационен подход - сложна съвкупност от системно обвързани принципи и изисквания за определяне и следване на цел, свързана с получаването на мултипликационен ефект и разработване на стратегиите за достигане на тази цел в съответните дейности.

Приложението на мултипликационния подход в туризма следва да гарантира умножаване на ефекта от дейността на всички пряко и непряко ангажирани при създаването и оферирането на туристическия продукт.

Икономически подход - предполага развитие на икономиката, съобразено с икономическата самостоятелност и обособеност на социално-икономическите единици. Спазването на принципите на този подход в туристическия отрасъл следва да осигури оптимално използване на икономическите ресурси и постигането на максимална икономическа ефективност.

Към най-популярните индивидуални методи за вземане на решение се отнасят:

Метод на пробите и грешките

Психолозите го наричат още „учение чрез успех“. Същността на метода е в следното: човек осъзнава подлежащата на промяна ситуация и въз основа на целия си опит и знания планомерно и целенасочено се стреми да постигне желаната цел.

Метод на алтернативните сценарии

Същността на метода се изразява в написването на сценариите за решаването на даден проблем. Сценарият е описание на някакво явление или процес, който ще се развива в бъдеще. Сценарият играе голяма роля при ориентирането на ръководителите в етапа на разработване на стратегията, а също и по време на нейното изпълнение. В този случай сценарият предупреждава за настъпването на всички важни моменти и условия, при които е необходимо да се въздейства върху хода на събитията.

Метод на морфологичния анализ

Това е системен подход, при който всяка отделна характеристика трябва да бъде индивидуализирана с всички нейни теоретично възможни значения. Въз основа на така натрупаната информация се съставят всички възможни варианти от отделни значения на различните параметри. Така се конструира морфологичната таблица (морфологична кутия). Измежду многото функционални варианти се избира за внедряване най-подходящият.

Груповите методи за вземане на решение се използват, когато анализирането на проблемната ситуация, генерирането и избирането на варианти се извършва от екип сътрудници, специалисти, експерти.

Предимствата на групово взетите решения са, че има обединение на ресурси (различни гледни точки, информация, способности), разпределение на труда, ангажираност към решенията. Недостатъците на този вид решения могат да се изброят в следното: губи се повече време; има опасност от доминиране на лидера или друга малка част от групата; размиване на отговорността. Не без значение е и фактът, че при групово вземане на решения могат да възникнат конфликти.

Недостатъците на този метод обаче се компенсират от синергийния ефект, получен от съвместната работа на експерти и специалисти от отделни области. Към методите за групово вземане на решения се отнасят: Метод на мозъчния шурм, наричан още метод на мозъчната атака; Метод на бб-те жужащи заседания, наричан още „Дискусия бб“; Метод на работните групи; Метод „Ринги“, метод „Делфи“.

Методът на мозъчната атака е известен още с наименованието „Брейнсторминг“-мозъчна буря. Въведен е през 20 години от Алекс Фостърн. Опитът сочи, че превръщането му в редовна практика води до оптимизиране на дейността и взаимодействието в творческия процес. Методът е предназначен да активира колективното търсене на решения на даден проблем. Най-важният момент в провеждане на мозъчната атака е точното и детайлно формиране на проблема, който ще се обсъжда. Методът изисква рязко разделяне на двете основни фази в процеса:

а/ генериране на идеи;

б/ критичен анализ на натрупаните идеи.

Този метод се основава върху твърдението, че новите идеи се раждат от асоциациите. Целта е да се формулират колкото е възможно повече и по-разнообразни такива. Това увеличава вероятността сред голямото им количество да се открие действително ценната.

Метод Дискусия бб

Методът на „бб-те жужащи заседания“ е групов метод за вземане на решение. Той усъвършенства метода на „Мозъчната атака“ в две направления:

- създават се големи колективи, които се разделят на малки екипи;

- предлага се известна предварителна осведоменост на модератора на сеансите по възможностите за решения.

Съдържателната стратегия на метода на „бб-те жужащи заседания“ се свързва с поведението на участниците във формираните малки екипи, с начините на ръководене на сеансите към споровете, които възникват, и в крайна сметка - с начина на вземане на решение по обсъждания проблем.

Метод на работните групи

Използва се в диагностиката и разработването на предложения за решаване на дадена проблемна ситуация. Според метода на работата се различават следните видове работни групи: интерактивни групи, експертни групи и номинални групи. [3, 209-210]

Метод Ринги

Същността на метода Ринги се свързва с писмено обсъждане на проекти за решение на даден проблем. Конкретният механизъм, чрез който се осигурява прилагането на техниките на метода Ринги, се изразява в писменото обсъждане на проблем, за чието разрешаване инициативата тръгва от мениджърите на средно или оперативно равнище, тъй като те нямат необходимата компетентност за справяне. Техниките на метода Ринги са изключително пригодни за осигуряване на творчески решения, повишаване на груповата мотивация и компетентност, изглаждане на конфликтите. Като основен недостатък на метода се сочи продължителността на процедурата.

Метод Делфи

Същността на работата при използването му се състои в предварително задълбочено разработване на програма за анкетиране в няколко последователни тура и за регулиране на въпросите на всеки следващ тур с оглед получаването на по-подробна информация по изследвания въпрос. За целта се изгражда подходяща група от експерти за всяка конкретна задача. Важна особеност е, че експертите не се събират на общо обсъждане. Обикновено специалистите са много, от различни специалности и към тях се обръщат с писмо, с което се иска тяхната експертна оценка по даден проблем. Така по пътя на интеграцията, на последователните уточнения, се стига до по-прецизно решение, отколкото ако то би се взело само върху основата на първоначално получените оценки. По същество с метода „Делфи“ и с неговите процедури се оптимизира процесът на събиране и анализиране на информацията.

ВЗЕМАНЕТО НА РЕШЕНИЯ – ИМАНЕНТНА ЧАСТ ОТ РАБОТАТА НА МЕНИДЖЪРА

В основата на всичко, което мениджърът прави, стои вземането на решения. [2, с. 141 – 144] В много случаи мениджърът се разглежда като процес на вземане на решения. Решението е избор на алтернатива - това е най-често срещаната позиция. Тя е активна или пасивна, но винаги реализирана позиция, определена след проведен подбор и избор на най-добрата, разбира се, през призмата на определен критерий между много други такива. Процесът на вземане на управленско решение е сложен. Това се обуславя от много обстоятелства, по-съществените от които са следните:

- всяко едно решение не е независимо. То винаги е свързано с редица решения, взети на същото или на по-високо йерархично ниво, за които следва да се държи сметка;

- има случаи, когато трябва да се взема решение, т.е. трябва да се направи избор между алтернативи, чиято еволюция не е известна.

Самото управленско решение, резултат на проведен избор, трябва да отговаря и на следните условия:

- изпълнимост - решението трябва да се основава на икономическите фактори, но и на реалните възможности на туристическата единица;

- осигуреност - решението трябва да бъде обезпечено с всички видове ресурси - финансови средства, време, кадри, информация, оборудване и т. н.;

- целенасоченост - целта, която се преследва с вземането на управленското решение, трябва да бъде предварително известна и сведена до знанието на сътрудниците, които ще участват в неговото изпълнение;

- измеримост - резултатът от изпълнението на решението е добре да може да бъде измерен. Ето защо лесни са решенията, свързани с количествените резултати, защото при тях могат да се използват традиционни и рутинни подходи, докато при качествените решения от ръководителите се изисква да проявяват творчество и интуиция;

- съвместимост - известно е, че ръководителят никога не решава само един проблем. Обикновено вниманието му е „окупирано“ от множество такива и затова е редно решенията, взети по различни проблеми, да не си про-

тиворечат. Според Питър Дракър [1, с. 433] съществуват четири критерия за избор на най-доброто от възможните решения:

- Рискът.** Мениджърът трябва да претегли рисковете от всеки курс на действие срещу очакваните ползи. Няма безрисково действие, нито дори безрисково бездействие.

- Икономия на усилия.** Коя от възможните посоки на действие ще даде най-добри резултати при най-малки усилия?

- Подходящото време.** Изключително трудно е да се систематизират решенията с оглед избора на подходящото време. Те се използват от анализа и зависят от индивидуалното възприятие.

- Ограниченията на ресурсите.** Най-важният ресурс, чиито ограничения трябва да се вземат предвид, са човешките ресурси, които ще изпълняват решението. Нито едно решение не може да бъде по-добро от хората, които трябва да го осъществят.

Има три неща, с които трябва да се съобразяваме, когато вземаме решения. Първото е, че решението само по себе си не променя нищо. Освен да се направи избор на решение, то трябва и да се осъществи. Второто е, че решението може да бъде окачествено като добро или лошо само когато станат известни последиците от него. Третото и може би най-важното е, че резултатът от решението ни съпътства много повече време, отколкото ни е отнело да вземем решението.

КРИЗА, ПРОМЯНА И СТОПАНСКИ РИСК В ТУРИЗМА

Теоретичният анализ на термина „криза“ в специализираната литература и правната материя са намерили израз в сравнително ясни и еднозначни интерпретации и дефиниции. Ние ще приемем следната: криза е такава внезапна или очаквана промяна на установеното състояние на живот, предизвикана от човешка дейност, събития или природни явления, при които са нарушени или застрашени живота, здравето и имуществото на големи групи от хора, територията, околната среда, културните и материалните ценности на страната. В конкретния ѝ съдържателен аспект кризата се определя и като неочаквано събитие, нанасящо вреди върху имиджа на дестинацията. Понятието „криза“ трайно се настани в съвременния терминологичен речник на туризма. Този факт е конкретен израз на и следствие от зачестилите обективни явления и субективни

действия с пряко или косвено, негативно и задържащо влияние върху развитието на съвременния туризъм. Те са непосредствена причина за опасности и проблеми от обществено-политически, финансово-икономически и морален характер, като все повече се превръщат и в лични драми за много хора, предприели туристическо пътуване. Днес кризите и катастрофите не са частен, а предимно обществен проблем от локално, национално и глобално значение.

Кризата в туризма (или туристическата криза) е част от кризите въобще и включва ситуации с пряко или косвено отражение върху развитието на туризма в международен мащаб или в засегнати туристически страни, райони, дестинации и места. В тесния смисъл понятието обхваща събития или явления, които имат предимно или само вътрешни за туризма причини и последици – терористични актове към туристи и туристически обекти, свлачища в презастроени с туристически съоръжения райони, катастрофи и инциденти (отвлечения) с туристически транспортни средства (самолети, круизни кораби, автобуси) и др. [7, с. 24-26]

Промяната живее и съществува в хората. Позитивното е това, че хората могат да се научат да са успешни и щастливи в промяната. За целта е необходимо те :

- да се справят с неопределеността – това означава да очакват бъдещето. Да бъдат сензитивни към информация, събития, идеи, които на пръв поглед нямат връзка помежду си, но могат да окажат влияние върху това, което предстои;

- да осъзнаят, че несигурността е начин да се научат да бъдат по-добри и да се усъвършенстват непрекъснато, да бъдат гъвкави, постоянни и с „широко отворени очи“;

- да бъдат уверени – дързостта да са отворени към новото изисква да вярват в себе си. Начинът, по който си обясняваме нещата и възприемаме света, предопределя нашата реакция. Ако замръзнем в старото поради страх от провал, оставаме слепи за възможностите на новото. Справянето със стреса от промяната означава да сме проактивни и действащи;

- да използват разумно енергията си – днес бизнес реалността изисква от нас да бъдем по-бързи, по-решителни, по-дееспособни за много по-малко време.

Промяната в поведението е най-трудният и често неприятен процес и за него помага из-

мерването на реалните резултати. Ето защо най-важно е приемането на новите процеси в стопанската организация от страна на служителите, следвано от разбиране на същността на новостите. Следва промяна в поведението на служителите, която се изразяват в съобразяване и прилагане на промените. Едва накрая промените се възприемат като „собственост“ от служителите и вече налице е промяна в културата. Показател за това е, че служителите вече приемат „новото“ като част от корпоративната култура на организацията.

Желанието за промяна трябва да стане лична цел не само на мениджърите, но и на всички останали участници в нея. По пътя към новото проблемите са неизбежни, защото откъсването от добре познатото статукво изважда хората от тяхната зона на комфорт. Ето защо след първите стъпки в правилната посока кризата е нещо обичайно и преодолимо. Добре е да се знае, че основните методи за постигане на ред в условията на настъпил хаос, след въвеждане на промяна в предприятието, са съвкупност от политическа, икономическа и социална интеграция. [6, р. 481-491]

Понятието „риск“ е широко разпространено в ежедневието на хората. Използването му се свързва с доста различни ситуации като например риск от заболяване, от пожар, ураганен вятър, риск при игра на руска рулетка, при залагане в казино. За риск се говори също така на микро- и макрониво, доколкото могат да се обхванат неговите проявления в сфери като икономиката, политиката, обществения и социален живот. Във всяка отделна ситуация в понятието „риск“ се влага различен смисъл, но независимо от това може да се намери единна обединяваща определеност. Риск означава несигурност. Той се свързва с появата на бъдещо събитие, чийто изход или развитие е неясно. [4, с. 68-70] Вероятността от заболяване, пожар или ураганен вятър се свързва с вероятността от настъпване на неприятни и нежелани последствия, докато залагането на парични суми или облози се свързват с възможността както от загуба, а така и от печалба. Рискът е проникващо условие на човешкото съществуване.

Рискът в туризма се свързва с вероятността от настъпване на нежелан, съответно негативен сценарий, който може да се изрази в намаляване обема на туристопотока вследствие на глобална икономическа или локална политическа криза, или девалвиране на валу-

тата на основни емитивни за България пазари, или причинени от човека, или природни катаклизми.

В изкуството на бизнеса рисковете са част от ежедневието и дейността на всяка стопанска, в частност туристическа организация.

Управлението на риска е наука, която има за цел да разграничи рисковете на такива с негативен и позитивен резултат, за да бъде организацията в състояние да се защитава и съответно възползва от тях. [5, с. 31]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Туризмът в България е проспериращ сектор, допринасящ за прилагането на принципите на устойчивото развитие във всичките му аспекти – опазване на околната среда, просперитет на местните общности и икономически растеж.

В нашето съвремие българските туристически организации действат в условия на неопределеност, промяна и стопански риск при динамично променяща се конкуренция, технологични процеси, законова уредба, търговска политика и непрекъснато намаляваща потребителска лоялност. Именно поради тази причина вземането на правилните решения от правилните хора, а именно туристическите мениджъри, е важна крачка за развитието на туризма и на организациите, действащи пряко или косвено в този сектор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дракър 2001: Дракър, П. Практика на мениджмънта. София, „Класика и стил“ ООД, 2001, с.433.

2. Караджова 2011: Караджова, Зл. Управление на туризма. Габрово, „Екс-прес“, 2011, с. 141 – 144.

3. Куртева 2008: Куртева, Г. и колектив. Основи на управлението. Габрово, „Екс – прес“, 2008., с. 209-210.

4. Михайлов 2011: Михайлов, Ив. Пари и парична политика. Бургас, Либра скорп, 2011, с. 68- 70.

5. Михалева 2010: Михалева, Хр. Възможности за операционализиране при анализа на риска в маркетинга. - *Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“*, Бургас - 2010, книга 2, с.31.

6. Мирчев, А., Ст. Петкова 2009: Mirchev, An., St. Petkova, Synergetische Aspekte von Chaos und Ordnung und Moglichkeiten zu deren Anwendung fur die Zwecke des Krisenmanagements unter den Bedingungen der globalen Finanzkrise, „50 Jahrestag der produktionswirtschaftlichen Forschung und Lehre an der Universitat Rostock“, 8-9 May - 2009, p. 481-491.

7. Нешков 2010: Нешков, М. Кризите в туризма и възможни противодействия. - В: *Туризмът-предизвикателства в условията на икономическа криза*, София, 2010, с. 24-26.

8. WTTC, 2012

REFERENCES

1. Drakar, P. Praktika na menidzhmanta. Sofia „Clasika i stil“, 2001, s.433.

2. Karadzova, Zl. Upravlenie na turizma. Gabrovo, „X-Pres“, 2011, s. 141-144.

3. Kurteva, G. i kolektiv. Osnovi na menidzhmanta. Gabrovo „X - Pres“, 2008, s. 209-210.

4. Mihailov, Iv. Pari i parichna politika. Burgas, Libra Skorp, 2011, s. 68- 70.

5. Mihaleva Hr., Vazmozhnosti za operacjonalizirane na analiza na riska v marketinga. - *Godichnik na Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov“*, Burgas, kniga, 2010, 2, s. 31.

6. Mirchev, An., St. Petkova, Synergetische Aspekte von Chaos und Ordnung und Moglichkeiten zu deren Anwendung fur die Zwecke des Krisenmanagements unter den Bedingungen der globalen Finanzkrise, „50 Jahrestag der produktionswirtschaftlichen Forschung und Lehre an der Universitat Rostock“, 8-9 May -2009, s. 481-491.

7. Neshkov, M., Krizite v turizma i vazmozhni protivodeystvia. –V: *Turizmat – predizvikatelstva v usloviata na ikonomicheska kriza*, Sofia, 2010, s. 24-26.

8. WTTC, 2012.

ОБОБЩАВАЩИ РЕЗУЛТАТИ ОТ ВНЕДРЯВАНЕТО НА МАЛКИ
ПРЕПОДАВАТЕЛСКИ ГРУПИ ПО УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ДЕЙНОСТТА В
УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ“ – БУРГАС

Дончо Керемидчиев

SUMMARY OF RESULTS ON IMPLEMENTATION OF SMALL TEACHER GROUPS
IN IMPROVING ACTIVITIES AT “PROF. D-R ASSEN ZLATAROV” UNIVERSITY –
BURGAS

Doncho Keremidchiev
E-mail: keremidchiev@abv.bg

ABSTRACT

The article includes the summary of results on implementation of small teacher groups in improving activities at “Prof. d-r Asen Zlatarov” university – Burgas in the period 2013/14 – 2014/15 study year. The project is realized by a team of teachers.

Key words: *small teacher groups for improving performance, anonymous survey, University “Prof. Dr. Asen Zlatarov” – Burgas, Bulgaria.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Основната философско-етична концепция на „японското управление“ е тази на „кайдзен“ (改善), което може да бъде преведено не просто като „усъвършенстване“, а като „малки, непрекъснати усъвършенствания“.

Ключов момент в „японското управление“ са груповите форми за творческо участие. Първа такава групова форма са т.нар. „малки групи за усъвършенстване на дейността“ (МГУД), известни в Япония под наименованието „小集団活動—шошудан кацудо“ или „自主管理運動—джишю канри ундо“. В световната литература се използват наименованията „quality circles - кръжоци по качеството“ или просто „дейност на малките групи“ (small group activities).

Тези малки групи се създават на равнище непосредствена преобразователна дейност на организацията в рамките на основните звена във всяка функционална област. Имат за задача да подпомогнат процеса за решаване на проблемите в най-различни сфери – управление на човешките ресурси, качество, работна среда, поддръжка на оборудването и др.

Статията включва резултатите от внедряването на малки преподавателски групи по усъвършенстване на дейността в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ - Бургас в изпълнение на Договор НИХ – 323/2014 г. по линия на научноизследователската и художествено-творческа дейност. Проектът е реализиран чрез екип от преподаватели от Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас. Поради ограничения обем на доклада, публикуваме обобщаващите резултати от разработката.

Обект на изследването са малките групи по усъвършенстване на дейността.

Предмет на изследването са резултатите от внедряването на малки преподавателски групи по усъвършенстване на дейността в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ - Бургас“.

Целта на изследването е да се обобщат предложенията на преподавателите за подобряване на дейността в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас.

Актуалността на статията произтича от изискванията на действащите нормативни документи на национално и университетско ниво:

„Висшето училище осигурява качеството на образованието и научните изследвания чрез вътрешна система за оценяване и поддържане на качеството на обучението и на академичния състав, която включва и проучване на студентското мнение най-малко веднъж на учебна година.”, (Закон за висшето образование, чл. 6, ал.3 (4)). [1]

„Университетът въвежда система за оценяване и поддържане на качеството на обучението и на академичния състав, както и проучване и отразяване на студентското мнение.” (Правилник за устройството и дейността на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, чл. 2, (3)). [2]

„Университетът осигурява качеството на образованието и научните изследвания чрез вътрешна система за оценяване и поддържане на качеството на обучението и на академичния състав („Система за оценяване и поддържане на качеството на обучение”), която включва и проучване на студентското мнение в съответствие с чл. 6, ал. 4 от Закона за висшето образование.” (Правилник за устройството и дейността на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, чл. 41 в). [2]

„Студентите имат право да изразяват свободно мнение относно качеството на учебния процес и административното обслужване” (Правилник за учебната дейност на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, чл. 50 (1), 5). [2]

ПРЕДЛОЖЕНИЯ НА ПРЕПОДАВАТЕЛИТЕ ЗА УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ДЕЙНОСТТА В УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ - БУРГАС

1. Предложения, свързани с управлението в Университета:

1.1. Да се направи сертифициране на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас по ISO 9001-2008.

1.2. Разработване на длъжностни характеристики, в които да се посочат ясно административните отговорности на ръководните кадри.

1.3. Провеждане на срещи с представители на бизнеса от регионалните държави и особено от ЕС, които имат интерес към страната и биха желали сътрудничество за изследвания, обучение и иновации с университета.

1.4. Систематично и профилно представяне на опита на реализирали се в бизнеса и

обществото студенти.

1.5. Да има достатъчно средства за провеждане на конкурси за израстване на преподавателите, които имат нужната подготовка за повишаване на мотивацията им за последващо израстване и кариерно развитие.

1.6. Да се оптимизира броя на катедрите.

2. Предложения, свързани с учебната дейност:

2.1. Да се постави лимит на платените часове, които един преподавател може да взема в ОКС „Магистър”, както лимит е регламентиран за ОКС „Бакалавър”.

2.2. Да се оптимизират учебните планове – в тях да присъстват научни новости от дадена специалност, да се търси по-голяма обвързаност с изискванията на пазара на труда.

2.3. Да се променят учебните планове, да се увеличат практическите часове, сформирани на съвместни групи (студенти и преподаватели) по интереси и др.

2.4. Да се оптимизира управлението на анкетните проучвания на студентското мнение за степента на удовлетвореност от преподаването в изпълнение на чл. 57 (2) т.5 от Закона за висшето образование, като се ползва опитът на други учебни заведения в страната и в чужбина.

2.5. Всички преподаватели да минат ускорен курс по езикова култура – имат определени речеви дефицити.

2.6. Всички преподаватели до ниво гл. асистент задължително да участват в курсове за квалификация.

3. Предложения, свързани с научноизследователската дейност

3.1. Ръководството да осигури по-голям лимит на преподавателите, за участие в конференции или публикуване на статии в международни специализирани списания.

3.2. Не се популяризират постиженията на работните екипи – никой не знае какво работят другите звена в Университета.

3.3. Съзнателно се търсят големи проекти, в които да се впишат само преподаватели от областта на техническите и природните науки – това е дискриминиращо.

3.4. Стимулиране на участия в конференции, международен обмен.

4. Предложения свързани с моралното и материално стимулиране на преподавателите

4.1. Да се въведе тарифна ставка за заплащане на преподаватели, които публикуват в чужбина в списания с импакт-фактор.

4.2. Да се организира издаването на юбилейни сборници в чест на кръгли годишнини на видни преподаватели.

4.3. Годишните премии (допълнителни възнаграждения) при преподавателите да се обвържат с активното или неактивното им участие в публикационна дейност.

4.4. Положителното атестиране да бъде морално оценено от ръководството и материално стимулирано.

4.5. Да се оценява педагогическата квалификация на преподавателя както морално, така и материално.

4.6. Да се въведат санкции за преподавателите, които не си вземат часовете.

5. Предложения, свързани с информационното обслужване

5.1. Съгласно препоръките на НАОА, да се закупуват нови книги за всички библиотеки на Университета.

5.2. Да се осигури достъп до платформи, които обнародват резултати в областта на социалните и хуманитарните науки.

5.3. Осигуряване на всеки преподавател, или който желае, с таблет – за динамична и разнообразна демонстрация на информация и знания чрез новите технологии.

5.4. Въвеждане на електронна документация за някои елементи на учебния процес - ел. дневник, ел. списъци. и т.н.

5.5. Издаване на регистър на преподавателите, изследователите и специалистите от Университета с профили за преподавателска дейност, изследвания и иновации в книжен и електронен вид.

6. Предложения, свързани с подобряване на материалната база на Университета

6.1. Всяко бюро на преподавател трябва да е с компютър.

6.2. Да се осигурят мултимедийни проектори.

6.3. За всички основни звена да се закупят заглушаващи устройства, които да се използват при провеждане на изпити.

6.4. Да се осигуряват нужните консумативи като маркери за белите дъски, тъй като по някои дисциплини е необходимо повече писане при обяснението на учебния материал.

6.5. Крайно наложително е подобряването на материалната база.

ИЗВОДИ

1. Преподавателите са направили актуални и комплексни предложения за подобряване

на дейността в Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас.

2. Предложенията бихме разделили на две групи:

- предложения, които не са свързани с големи финансови средства, а изискват управленска воля за реализирането им;

- предложения, чиято реализация изисква много пари.

3. Ръководството на Университета съвместно с преподавателите би могло приоритетно да фокусира усилията си върху реализацията на предложенията, не изискващи големи финансови средства.

ПРЕПОРЪКИ

1. Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас работи като типична организация на командно-контролните структури. Необходимо е да се преодолее съществуващата статусно-диференцирана уравниловка, като се започне да се заплаща за свършена работа, а не за работно място.

2. Да се регламентират редовни срещи с ректорското и деканското ръководства и академичния състав на основните звена.

3. Да се въведе електронно управление на Университета.

4. Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас да се сертифицира по ISO 9001-2008.

5. Да се разработят длъжностни характеристики, в които да се посочат ясно административните отговорности на ръководните кадри.

6. Да се организират срещи с представители на бизнеса от регионалните държави и от ЕС.

7. Систематично и профилно да се представя опитът на реализирани се в бизнеса и обществото студенти.

8. Да се осигурят достатъчно средства за провеждане на конкурси за изразване на преподавателите.

9. Да се оптимизира броят на катедрите.

10. Да се постави лимит на платените часове, които един преподавател може да взема в ОКС „Магистър”.

11. Да се оптимизират учебните планове.

12. Да се оптимизира управлението на анкетните проучвания на студентското мнение за степента на удовлетвореност от преподаването.

13. Всички преподаватели да участват в курсове за квалификация.

14. Ръководството да осигури по-голям лимит за участие в конференции или публикуване на статии в международни специализирани списания.

15. Да се популяризират постиженията на работните екипи в Университета.

16. Стимулиране на участия в конференции, международен обмен и др.

17. Да се организира издаването на юбилейни сборници в чест на кръгли годишнини.

18. Годишните премии (допълнителни възнаграждения) при преподавателите да се обвържат с участието им в публикационна дейност.

19. Положителното атестиране да бъде морално оценено от ръководството и материално стимулирано.

20. Да се въведат санкции за преподавателите, които не си вземат часовете.

21. Да се закупуват нови книги за всички библиотеки на Университета.

22. Да се осигури достъп до платформи, които обнародват резултати в областта на социалните и хуманитарните науки.

23. Осигуряване на таблет за динамична и разнообразна демонстрация на информация и знания чрез новите технологии.

24. Въвеждане на електронна документация.

25. Създаване на регистър на преподавателите, изследователите и специалистите от Университета.

26. Всяко бюро на преподавател трябва да е с компютър.

27. Да се осигурят мултимедийни проекти.

28. За всички основни звена да се закупят заглушаващи устройства, които да се използват при провеждане на изпити.

29. Да се осигуряват нужните консултативи.

30. Крайно наложително е подобряването на материалната база на Университета.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от внедряването на малките преподавателски групи по усъвършенстване на дейността в Университет „Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас” показват, че преподавателите дават актуални предложения, които помагат за подобряване на работата във вис-

шето училище. Прави впечатление, че в отделните основни звена на Университета съществуват различни проблеми, но има и общи проблеми, чието решаване ще усъвършенства работата в организацията.

ЛИТЕРАТУРА

1. ЗВО.
2. Правилник за устройството и дейността на У-т „Проф. д-р А.Златаров” - Бургас.
3. Стефанов, Н., Е. Кандиларов. Япония – икономика, технология, иновации и управление. С., Изток-Запад, 2012.
4. Стефанов, Н., Д. Керемидчиев. Управление на човешкия фактор. В.Търново, Фабер, 2013.
5. Andrew J. DuBrin, Essentials of Management. Cengage Learning, 2011.
6. Stephen P. Robbins, David A. De Cenzo, Mary Coulter, Fundamentals Of Management (8th Edition) Publisher: Prentice Hall, 2012.
7. 経営用語辞典 (Кейей йо:го джитен), Под ред. на Муто Ясуаки (武藤泰明), 日経文庫(Изд. Никкей бунко:), 東京(Токио), 2010.
8. <http://www.kantei.go.jp/jp/innovation/chukan/chukan.pdf>

REFERENCES

1. Zakon za vischeto obrazovanie.
2. Pravilnik za ustroistvoto i deinostta na Universitet „Prof. d-r Assen Zlatarov” - Burgas.
3. Stefanov N., E. Kandilarov. Yaponia – ikonomika, tehnologia, inovazii i upravlenie. Sofia, Iztok-Zapad, 2012.
4. Stefanov N., D. Keremidchiev. Upravlenie na choveshkia faktor. Veliko Tarnovo, Faber, 2013.
5. Andrew J. DuBrin, Essentials of Management. Cengage Learning, 2011.
6. Stephen P. Robbins, David A. De Cenzo, Mary Coulter, Fundamentals Of Management (8th Edition) Publisher: Prentice Hall, 2012.
7. 経営用語辞典 (Кейей йо:го джитен), Под ред. на Муто Ясуаки (武藤泰明), 日経文庫(Изд. Никкей бунко:), 東京(Токио), 2010.
8. <http://www.kantei.go.jp/jp/innovation/chukan/chukan.pdf>

ИЗСЛЕДВАНЕ НА МНЕНИЕТО НА БИЗНЕСА В БУРГАС ОТНОСНО ОПОЛЗОТВОРЯВАНЕТО НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ФОНДОВЕ

Маруся Любчева, Цанко Иванов, Дончо Керемидчиев, Цветелин Панчев

OPINION SURVEY OF BUSINESS IN BOURGAS REGARDING UTILIZATION OF EUROPEAN FUNDS

Marusya Lyubcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Tzvetelin Panchev
E-mail: keremidchiev@abv.bg

ABSTRACT

In this article are summarized the results from survey of the opinion of members of Bourgas Chamber of Commerce and Industry for utilization of EU funds in Bulgaria and in particular by the members of the Bourgas Chamber of Commerce and Industry. In this article we provide the results of a poll to your attention, conducted through personal questionnaires amongst 97 representatives of business (members of Bourgas Chamber of Commerce) in April 2014. Survey was conducted by a team of over 100 students from the Faculty of Social Sciences at the University "Professor Dr. Assen Zlatarov"- Bourgas.

Key words: *personal questionnaires, utilization of EU funds, Bourgas Chamber of Commerce and Industry, University "Professor. Dr. Assen Zlatarov" - Bourgas.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Началото на новият програмен период 2014-2020 г. е подходящо време за равностметка и анализ на оползотворяването на Европейските фондове в България. Настоящата статия има за цел да проучи мнението за оползотворяването на Европейските фондове сред членовете на Бургаската търговско-промишлена палата. Предоставяме на Вашето внимание резултатите от допитване, проведено чрез персонални анкети, сред 97 представители на бизнеса през април 2014 г. Проучването бе проведено от екип от над 100 студенти от Факултета по обществени науки при Университет Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас.

Изследвайки иновационните нагласи на бизнеса, извършихме писмено допитване, включващо 21 въпроса, сред 97 различни видове търговци, по смисъла на Търговския закон.

Обект на изследването е оползотворяването на Европейските фондове в България.

Предмет на изследването е проучване на мнението на членовете на Бургаската търговско-промишлена палата по отношение на усвояване на Европейските фондове.

Основна цел на изследването – да изследва мнението на бизнеса в Бургас относно оползотворяването на Европейските фондове.

Аналитичният модел на извадката, който е използван, е графичният. Резултатите са обработени на Excel 2013. Използван е извадковият подход. Методът за събиране на данните е дескриптивен. Равнището на измерване е извършено с ординална скала.

ОБОБЩЕНИЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

1. По-малко от половината от анкетираните 97 търговски дружества, членуващи в Бургаската търговско-промишлена палата (47%) са посочили, че са участвали в процеса на оползотворяване на европейските фондове в България.

2. От тях 87% посочват, че са реализирали между 2 и 4 проекти, а 13% - над 5

3. 85% от респондентите съобщават, че са подготвили от 2 до 4 проекти, а 15% - над 5.

4. Две трети от бургаските бизнесмени са посочили, че са ползвали консултантски услуги, а 25% - не.

5. От анкетираните бизнесмени 21% оценяват нивото на работа на управляващия орган като отлично, 42% като много добро, 25% - задоволително и 12% - ниско

6. 12% от членовете на Бургаската търговско-промишлена палата оценяват нивото на процедурите за периода 2007-2013 г. като много сложни, 58% като сложни и 30% - нормални.

7. На въпроса „Търсихте ли подкрепа на лобисти за одобрение на проектите?“, положителен отговор дават 38% от анкетираните, а 62% - отрицателен.

8. 55% от респондентите посочват, че са из-ползвали услугите на лобисти срещу заплащане, а 45% дават отрицателен отговор.

9. 69% от анкетираните съобщават, че са на-учили нови неща при участието си в проекти в структурните фондове, 18% отговарят отрицателно и 13% не изразяват конкретно мнение.

10. За положителен финансов резултат от участието на компания в оперативните програми посочват 71% от членовете на Палатата, отрицателен отговор дават 13% и не споделят определено мнение 16%.

11. 56% от респондентите посочват, че ще участват в конкуренцията за разпределяне на средства в следващия програмен период, 26% - няма да участват; 18% не дават конкретен отговор.

12. Запознати с работните версии на оперативните програми са 58% от респондентите, 27% не са запознати и 15% не посочват отговор.

13. 63% от запитаните отчитат подобрене при формулирането на целите и мерките на програмите, по които тяхната фирма може да бъде активна, 17% - не; 20% не споделят мнение.

14. Само 35% от членовете на Палатата посочват, че са участвали в общественото обсъждане на документите за новия програмен период, 50% - не; 15% не отговарят.

15. 46% от респондентите константират опростяване на процедурите за кандидатстване, 29% изразяват противно мнение; 15% не споделят конкретно мнение.

16. Че познават европейските програми, които се оперират от Европейската комисия,

съобщават 57% от колегите, 29% - не; 14% не изразяват становище.

17.47% от респондентите съобщават, че следят обявите за обществени поръчки на европейско ниво, 45% - не; 8% не отговарят конкретно.

18. От анкетираните членове на Бургаската търговско-промишлена палата 59% считат, че българският бизнес е конкурентен на този от останалите страни членки и може да се възползва от тези поръчки, 25% споделят противното мнение; 16% не заемат определена позиция.

ИЗВОДИ

Направеното проучване води до формирането на следните основни изводи:

1. По-малко от половината от анкетираните представители на 97 търговски дружества, членуващи в Бургаската търговско-промишлена палата (47%), посочват, че са участвали в процеса на оползотворяване на европейските фондове в България. От тях 85% са подготвили от 2 до 4 проекта, 15% - над 5; 87% са реализирали между 2 и 4 проекта, а 13% - над 5.

2. Две трети от бургаските бизнесмени са ползвали консултантски услуги, а 25% - не. 38% от анкетираните са търсили подкрепа на лобисти за одобрение на проектите, а 62% - не. 55% от респондентите са използвали услугите на лобисти срещу заплащане, 45% дават отрицателен отговор.

3. От анкетираните бизнесмени 21% оценяват нивото на работа на управляващия орган като отлично, 42% като много добро, 25% - задоволително, 12% - ниско. 69% от анкетираните са научили нови неща при участието си с проекти в структурните фондове, 18% отговарят отрицателно, 13% не изразяват конкретно мнение. 12% от членовете на Бургаската търговско-промишлена палата оценяват процедурите за периода 2007-2013 г. като много сложни, 58% като сложни и 30% - нормални. За положителен финансов резултат от участието на компания в оперативните програми споделят 71% от членовете на Палатата, отрицателен отговор дават 13%; не споделят определено мнение 16%.

4. Само 35% от членовете на Палатата са участвали в общественото обсъждане на документите за новия програмен период, 50% - не и 15% не отговарят. Запознати с работните версии на оперативните програми са 58% от

респондентите, 27% не са запознати и 15% не посочват отговор. 63% от запитаните отчитат подобрене при формулирането на целите и мерките на програмите, по които тяхната фирма може да бъде активна, 17% - не и 20% не споделят мнение. 46% от респондентите констатирали опростяване на процедурите за кандидатстване, 29% изразяват противно мнение и 15% не споделят конкретно мнение.

5. 57% познават европейските програми, които се оперират от Европейската комисия, 29% - не; 14% не изразяват становище. 47% от респондентите следят обявите за обществени поръчки на европейско ниво, 45% - не; 8% не отговарят конкретно. 56% от респондентите ще участват в конкуренцията за разпределяне на средства в следващия програмен период, 26% няма да участват; 18% не дават конкретен отговор.

6. От анкетираните членове на Бургаската търговско-промишлена палата 59% считат, че българският бизнес е конкурентен на този от останалите страни членки и може да се възползва от тези поръчки, 25% споделят противното мнение; 16% не заемат определена позиция.

ПРЕПОРЪКИ

1. Необходимо е да се провежда систематична разяснителна кампания сред членовете на Бургаската търговско-промишлена палата, за да се увеличи процентът на участващите в процеса на оползотворяване на европейските фондове.

2. Да се ограничи търсенето на подкрепата на лобисти за одобрение на проектите срещу заплащане.

3. Препоръчваме на членовете на Бургаската търговско-промишлена палата да се включват активно в процеса на оползотворяване на европейските фондове, тъй като научават нови неща при участието си в проекти и отчитат положителен финансов резултат.

4. Въпреки че респондентите познават европейските програми, следят обявите за об-

ществени поръчки на европейско ниво и ще участват в конкуренцията за разпределяне на средства в следващия програмен период, необходимо е да се включват по-активно в общественото обсъждане на документите и да се запознават с работните версии на оперативните програми.

5. Изследването потвърждава, че българският бизнес е конкурентен на този от останалите страни членки, и препоръчва да се възползва от обществените поръчки на европейско ниво.

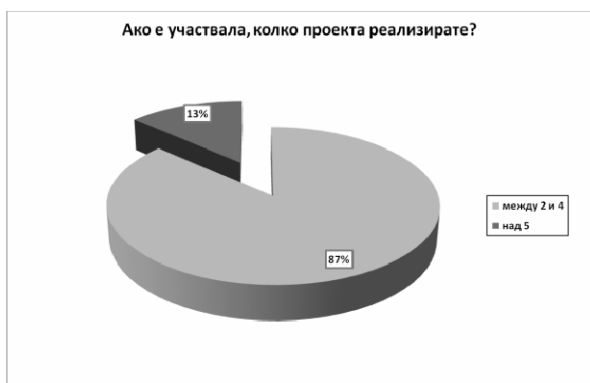
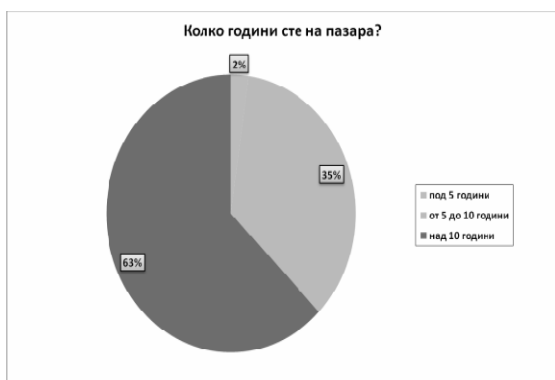
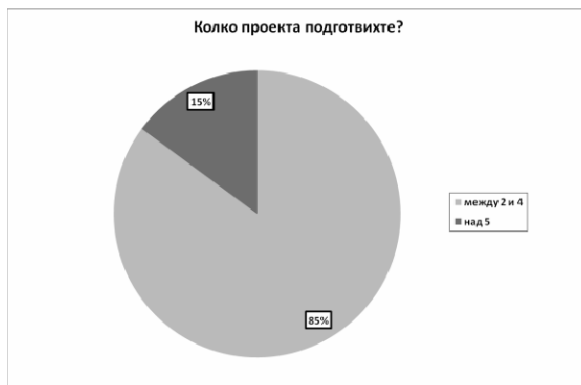
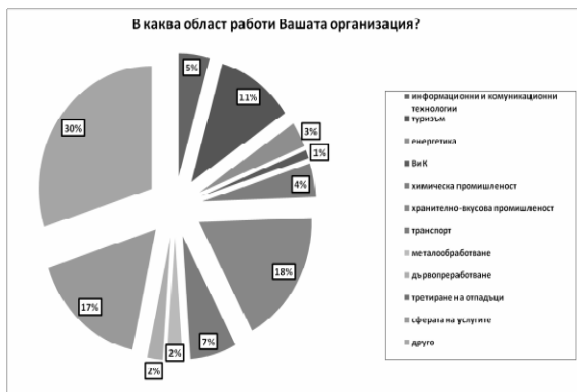
ЛИТЕРАТУРА

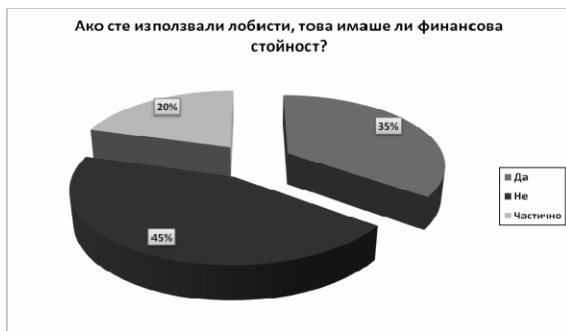
1. Водеща инициатива на стратегията „Европа 2020“. Съюз за иновации, 2010.
2. Желев, С. Маркетингови изследвания. С., Тракия-М, 2010.
3. Technopolis [group] “Catalysing Innovation in the Knowledge Triangle, Practices from the EIT Knowledge and Innovation Communities”, Brussels, September, 2012.
4. www.bcci.bg
5. www.bschamber.com
6. http://publications.europa.eu/official/index_bg.htm
7. http://europa.eu/index_bg.htm
8. http://ec.europa.eu/bulgaria/index_bg.htm

REFERENCES

1. Vodeshta inziativa na strategiata „Evropa 2020“. Sayuz za inovazii, 2010.
2. Zhelev, S. Marketingovi izsledvania. Sofia, Trakia-M, 2002.
3. Technopolis [group] “Catalysing Innovation in the Knowledge Triangle, Practices from the EIT Knowledge and Innovation Communities”, Brussels, September, 2012.
4. www.bcci.bg
5. www.bschamber.com
6. http://publications.europa.eu/official/index_bg.htm
7. http://europa.eu/index_bg.htm
9. http://ec.europa.eu/bulgaria/index_bg.htm

ПРИЛОЖЕНИЕ
ГРАФИЧНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

ПРОБЛЕМЪТ С КЪСНОТО ПОТЪРСВАНЕ НА МЕДИЦИНСКА ПОМОЩ ПРИ ПАЦИЕНТИ С ОСТРА АРТЕРИАЛНА НЕДОСТАТЪЧНОСТ НА КРАЙНИЦИТЕ

Валентин Василев

THE PROBLEM OF DELAYED SEEKING OF MEDICAL HELP BY PATIENTS WITH ACUTE ARTERIAL INSUFFICIENCY OF THE LIMBS

Valentin Vassilev
e-mail: vailvasilev@mail.bg

ABSTRACT

Acute arterial failure of the limbs is a consequence of the sudden interruption of blood flow to the artery caused by embolism, thrombosis or trauma. The increasing number of patients seeking medical help with delay is mainly due to the non-recognition of the disease in the primary care, the increased number of people living alone or in remote places, etc. In 50% of the cases the patients are over 65 years of age. The aim of the study is to investigate the effect of the performed surgical treatment of tardy forms (older than 2-3 days) of acute limb ischemia. 32 patients with tardy forms of thrombosis untreated for 4 - 20 days were operated with “ideal” thrombectomy, T.E.A., patch plastic surgery and various reconstructive interventions. 6 patients (18.75%) had high amputations. The other 26 had their limbs saved.

Keywords: acute arterial failure, tardy forms, acute limb ischemia, surgical treatment

ВЪВЕДЕНИЕ

Острата артериална недостатъчност на крайниците /ОАНК/ е синдром, проявяващ се при внезапно прекъсване на кръвния ток на магистрален артериален съд с настъпване на исхемични увреждания дистално от мястото на обтурацията. Най-често засяга хората в напреднала и старческа възраст – повече от 50% от случаите се регистрират след 65-годишна възраст. Мъжете боледуват малко по-често от жените. Наблюдава се тенденция на увеличаване броя на възрастни пациенти с остро настъпили артериални исхемични инциденти на крайниците, които не са потърсили веднага медицинска помощ. Това са най-често самотни хора, живеещи на отдалечени места, неразпознаване на заболяването в доболничната помощ, лекуване по повод на друго заболяване.

Главна причина за острата артериална недостатъчност е обтурация на лумена вследствие емболия и тромбоза. Емболия се получава най-често при болни с ХИБС и предсърдно мъждене, инфаркт на миокарда, мит-

рална стеноза, клапни имплантати, аневризма на абдоминалната аорта, улцерирани атеросклеротични плаки. Тромбозата е вследствие въздействието на актуалната и днес триада от фактори, описана за пръв път от R. Virchow /1856 год./, а именно - лезия на съдовата стена, промяна скоростта на кръвотока и нарушение на коагулационния статус. Локализацията на емболията и тромбозата са артериалните бифуркации, както и атеросклеротично изменени участъци с наличие на хемодинамично значима стеноза. Съдовете на долните крайници се засягат до 10 пъти повече от тези на горните крайници. Клиничните прояви на ОАНК са остра спонтанна болка, побледняване и понижаване на температурата на кожата, липса на периферни пулсации, парестезии и парализа.

При пациенти в напреднала и старческа възраст поради развита колатерална мрежа болката не е толкова силна и може да завоалира заболяването, но остава провокираната болка при палпация на подбедрицата или при движение на крайника. Исхемията се задълбочава бавно, като за определен период дори

може да има субективно подобрение. С напредване на времето се появяват некрози на кожата /най-рано на пръстите/ и различни по тежест контрактури на мускулите /положителни симптоми на Корнилов и Савелиев/.

За нашето изследване от особена важност се явяват сроковете от началото на заболяването до оперативната интервенция. Повечето автори считат, че тромбемболектомията е успешна, ако се извърши до 6 часа от началото на съдовия инцидент. Най-често обаче този срок не може да бъде спазен.

ЦЕЛ

Целта на нашето изследване е да проучим практическите възможности за лечение на пациенти в напреднала и старческа възраст /над 65 години/ с тардни форми /повече от 2 – 3 денонощия/ на остро настъпила исхемия на крайниците.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

Обект на проучването са 32 болни на възраст над 65 години, 14 жени и 18 мъже, лекувани в Отделението по съдова хирургия на МБАЛ-Бургас-АД в 2,5 годишен период /2012 -юни 2014 г./. Предвид възрастта на пациентите, се диагностицираха множество придружаващи хронични заболявания. Установи се различна по тежест ХИБС при всички 32 болни /11 с прекаран инфаркт на миокарда/, захарен диабет – при 17, прекаран мозъчен инсулт с различни по тежест парези – 9, ХБН – 8 /от тях четирима на хемодиализа/, ХАНК – 18 /от тях 10 претърпели в миналото различни съдови реконструкции/. Повечето имаха по две и повече придружаващи заболявания, които допринесоха в значителна степен за поява на различни усложнения по време на лечението. Заедно с това, като израз на настъпилите исхемични увреждания дистално от мястото на обтурацията, при 12 болни се откриха контрактури, а при 25 – различни по тежест и разпространение некрози. Всички бяха претърпели нелекуван остър съдов инцидент преди постъпването на лечение в отделението с различна давност, отразена в таблица 1.

Освен шателен физикален преглед и снемане на съдов статус, бяха използвани следните диагностични методи: доплер с измерване на АВРІ, цветно кодирана дуплекс-доплерсонография /ДСГ/ - преди, след опе-

Таблица 1. Пациенти с нелекуван остър съдов инцидент с различна давност

Давност \ Пол	1-3 ден	3-10 ден	10-20 ден	Над 20 дни
мъже	4	5	3	6
жени	4	2	5	3

рацията и при изписване на болния. Особено внимание беше обърнато на извършване на артериография /“златен стандарт”/ за точно локализиране на обтурацията, наличие на проксимална и дистална проходимост, наличие на развита колатерална мрежа и др.

Всички пациенти след необходимата предоперативна подготовка бяха оперирани до 24-тия час от постъпването – на 6 се удаде извършване на т. нар. „идеална” тромбемболектомия, при 14 – тромбемболектомия /ТЕА/ с „patch”– пластика /при 6 от тях и профундопластика/ и при 12 се извършиха байпаси.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Следоперативният период протече затегнато под антибиотична защита, високи дози директни антикоагуланти, съдоразширяващи, инфузии, кардиотоника и др. Наложиха се реоперации при 6 болни /18,75%/ поради ретромбоза. Лечението на 27 от болните /84, 38%/ продължи с извършването на многоетапни операции – некректомии /27 – 84, 38%/, фасциотомии на подбедрицата поради развитие на компартмент синдром вследствие реваascularизацията /9 – 28,13%/, ампутация на пръсти /12 – 37,50%/, ампутация на стъпало /7 – 21,87%/, ампутация на подбедрица /2 – 6,25%/, ампутация на бедро / 4 – 12,50%/. Особен интерес представляват пациентите, които получиха големи открити рани вследствие фасциотомия и/или некректомия. Предвид продължителната исхемия на крайника преди операцията, тези рани могат да се охарактеризират като атонични, с вяли грануляции и вторично появяващи се некрози, изискващи допълнителна хирургична обработка. Част от тях бяха проследени и периодично хоспитализирани. За период 3 – 6 месеца след първото пролежаване на четирима болни с предно тибиадно ложе беше извършена свободна кожна пластика с добър успех.

ИЗВОДИ

Тардните форми на ОАНК са сериозни и трудно лечими заболявания. Всеки споделен практически опит в това отношение е полезен и заслужаващ внимание. Разгледаният контингент от болни е сравнително ограничен, но ни дава основание да твърдим, че при тези състояния съдовите реконструкции са уместни, дори задължителни. Грешка е да се пристъпи веднага към първична ампутация. В нашето проучване само при 6 болни /18,75%/ се извършиха високи ампутации, като без съдова реконструкция биха се наложили на всички. Разбира се, лечението на тези болни се оказва много продължително и скъпо, но може би в тази посока трябва да се насочат бъдещите ни усилия. Цената си струва – по-малко инвалиди с ампутирани крайници.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, А. Акутна артериална исхемия, артериална емболия и микроемболии. Съдови заболявания. С., Знание, 2009, с.124-135.
2. Андреев, А. Остра артериална недостатъчност на крайниците (ОАНК). Съдови заболявания, С., АИ „Проф. М. Дринов“, 1998, с. 85-88.
3. Захариев, Т. Остри артериални оклузии. Съдова хирургия. Ръководство по хирургия с атлас. С., АИ „Проф.М.Дринов“, 2008, с. 84-89.
4. Дойчинов, А. Съвременна терапия на съдовите заболявания. С., 2001, с.152-153.
5. Wahlberg E, P. Olofsson, J. Goldstone. Acute Leg Ischemia, Emergency Vascular Surgery: *A Practical Guide*, Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag, 2007, p.119-132.
6. Christos, D., Liapis CD., Kakisis JD., Acute Ischemia Of The Lower Extremities, European Manual Of Medicine: Vascular Surgery, Ed. Liapis CD., Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag, 2007, p. 449-458.
7. Fecteau S., Clement Darling R., Poddy S., Arterial Tromboembolism, Vascular Surgery, 6th

ed. Ed. Rutherford R., Philadelphia, Pennsylvania, Elsevier Inc., 2005, p.971-986.

8. Inter-Society Consensus For The Management Of Peripheral Arterial Disease (TASC II). Eur J Vasc Endovasc Surg, 2007, Vol.33, Supl. 1, p. 41-49.

9. Kasiradjan K, Ouriel K., Acute Limb Ischemia, Vascular Surgery, 6th ed; Ed. Rutherford R, Philadelphia, Pennsylvania, Elsevier Inc., 2005, p.959-971.

REFERENCES

1. Andreev A., Akutna arterialna ishemia, arterialna embolia i mikroembolii, Sadovi zabolyavania, S,Znanie, 2009, c.124-135.

2. Andreev A., Ostra arterialna nedostatachnost na krajnicite (OANK). Sadovi zabolyavania, S, Prof. M. Drinov, 1998, c. 85-88.

3. Zahariev T., Ostri arterialni okluzii, Sadova hirurgiya: Rakovodstvo po hirurgiya s atlas, S, Prof. M. Drinov, 2008, c.84-89.

4. Doychinov A., Savremenna terapia na sadovite zabolyavania, 2001, c.152-153.

5. Wahlberg E, Olofsson P, Goldstone J., Acute Leg Ischemia, Emergency Vascular Surgery: *A Practical Guide*, Berlin Heidelberg, Springer-Verlag, 2007, p.119-132.

6. Christos D., Liapis CD., Kakisis JD., Acute Ischemia Of The Lower Extremities, European Manual Of Medicine: Vascular Surgery, Ed. Liapis CD., Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag, 2007, p. 449-458.

7. Fecteau S., Clement Darling R., Poddy S., Arterial Thromboembolism, Vascular Surgery, 6th ed. Ed. Rutherford R., Philadelphia, Pennsylvania, Elsevier Inc., 2005, p.971-986.

8. Inter-Society Consensus For The Management Of Peripheral Arterial Disease (TASC II). Eur J Vasc Endovasc Surg, 2007, Vol.33, Supl. 1, p. 41-49.

9. Kasiradjan K, Ouriel K., Acute Limb Ischemia, Vascular Surgery, 6th ed; Ed. Rutherford R, Philadelphia, Pennsylvania, Elsevier Inc., 2005, p.959-971.

ЕФЕКТИВНОСТ НА КОМПЛЕКСНА РЕХАБИЛИТАЦИОННА ПРОГРАМА ПРИ МЕТАБОЛИТЕН СИНДРОМ В ПОМОРИЕ

Антоанета Грозева

EFFICACY OF COMBINED REHABILITATION PROGRAM IN THE TREATMENT OF METABOLIC SYNDROME IN POMORIE

Antoaneta Grozeva

E-mail: antoaneta.grozeva@gmail.com

ABSTRACT

The methods of physical therapy, such as balneotherapy, climatotherapy and kinesiotherapy, have a very important role in the prophylaxis and rehabilitation of patients with metabolic syndrome and in improving their quality of life.

The current study presents data regarding the efficacy of a combined rehabilitation program for 42 patients with metabolic syndrome in Pomorie during a 20-day course of treatment. The program consisted of peloid therapy, hydrotherapy, exercise and diet regime and patient education sessions. The program resulted in reduction of excessive weight, blood pressure and hyperglycemia, and in improvement of lipid metabolism indices.

Key words: metabolic syndrome, physical medicine, peloid therapy, Pomorie

ВЪВЕДЕНИЕ

Заболеваемостта от метаболитен синдром /МС/ застрашително нараства и обхваща ¼ от възрастното население в света. В България честотата на МС е 30,8%. Основните предпоставки за развитието му са болестни процеси в организма, наследствена предразположеност и неправилен начин на живот - ниската двигателна активност, неправилният хранителен режим и прогресивното наддаване на тегло. Симптомите на метаболитния синдром включват инсулинова резистентност с високи стойности на кръвната захар на гладно над 5,6mmol/l, изразена хипертензия над 130/85mm/Hg, намалени серумни нива на HDL-холестерола под 1,03mmol/l за мъже и под 1,29mmol/l за жени, повишени серумни нива на триглицеридите над 1,7mmol/l и наднормено тегло BMI/индекс на телесната маса/ над 30 kg/m². При наличие на три от тези пет критерия се приема диагнозата метаболитен синдром [6].

Тези пациенти имат 2 пъти по-висока сърдечно-съдова смъртност, както и 5 пъти по-висок риск от развитие на захарен диабет тип 2, което и определя голямата обществена

значимост на профилактиката и рехабилитацията на метаболитния синдром.

Основната цел на лечението е да се елиминират причините за метаболитните нарушения и да се предотвратят усложненията му – диабет и сърдечно-съдови заболявания.

Методите на физикалната медицина – балнеотерапия, климатолечение и кинезитерапия, съчетани с диетичен режим, имат изключително важна роля за профилактиката и рехабилитацията на метаболитния синдром и подобряване на качеството на живот на пациентите. За повлияване на метаболитната дисфункция в достъпната литература се препоръчва от редица автори балнео- и водолечение, съчетани с активен двигателен режим [2, 7]. Редица проучвания доказват и ефективността на таласо- и пелоидотерапията при диабет и неговите усложнения. [1, 3, 4,5, 8]

ЦЕЛ на настоящата разработка е проучване на ефективността на комплексна рехабилитационна програма от пелоидотерапия, водолечение, двигателен, диетичен режим и обучителни лекции при болни с метаболитен синдром.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

Проучването се проведе с 42 пациенти от Русия през летния сезон на 2011, 2012 и 2013 г. в SPA-hotel St. George, Поморие. Продължителността на престоя на наблюдаваните пациенти е 20 дни. Средната възраст на наблюдаваните пациенти бе 58,4 години, от които 14 мъже и 28 жени.

Пациентите бяха с обезитас I и II степен с BMI-32,8+/-1,7kg/m², артериална хипертония I и II стадий и захарен диабет тип 2, с давност над 2 години. Пациентите приемаха медикаментозна терапия - антихипертензивна и антидиабетна.

При пациентите бяха проследени следните показатели:

- тегло в кг, BMI и обиколки на тялото в см в началото и края на програмата;
- RR и пулс –ежедневно;
- клинико-лабораторни показатели в лаборатория „Лина”- филиал Поморие; в началото и края –кръвна захар на гладно, серумно ниво на триглицеридите, серумно ниво на HDL- холестерола.

Приложена бе следната комплексна рехабилитационна програма:

1. Вана с поморийска лиманна кал и луга, T-37-38°C, 15-20 мин., 12бр.
2. Подводен масаж, T-37-38°C, 20 мин, 10 бр.
3. Кинезитерапевтичен комплекс с 2,5 часа продължителност: аквагимнастика, занятия с йога и пилатес, теренно лечение край морския бряг и морски къпания

Пациентите бяха на специален диетичен режим с плодове, зеленчуци, риба, жито, ядки и билков чай.

Ежедневно бяха включени и обучителни лекции, касаещи заболяването, двигателния режим, калолечението и хранителния режим. Резултатите бяха обработени чрез статистически пакет SPSS.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Проследените показатели показаха положителна динамика в хода на лечебния процес:

Кръвното налягане и пулсовата честота показаха нормализиране на стойностите още първата седмица.

При всички болни се наблюдаваше редукция на телесното тегло в края на програмата от 92,4 +/- 6,3 кг. на 86,7+/- 5,7кг., P<0,05.

Таблица 1. Промени в телесното тегло /кг/

	Преди лечение	След лечение
Телесно тегло/кг./	92,4	86,7

BMI съответно също имаше положителна динамика в края на лечебната програма от 32,8+/-1,7 kg/m² на 30,7 +/- 1,2 kg/m², p<0,05.

Таблица 2. Промени в индекса на телесната маса /BMI/

	Преди лечение	След лечение
BMI	32,8	30,7

В резултат на комплексната програма най-значими бяха разликите в края на обиколки в см на талия и ханш средно от 12,4 см.

Клинико-лабораторните показатели на липидния и въглехидратния метаболизъм също показаха положителна динамика. Кръвната захар на гладно намаля достоверно от 8,34 на 5,27mmol/l, P<0,05

Таблица 3. Промени в стойностите на сутрешната гликемия/ mmol/l/

	Преди лечение	След лечение
Кръвна захар	8,34	5,27

Проследените показатели на липидния обмен също имат статистически достоверен положителен ефект след приключване на курса; триглицеридите от1,83 mmol/l - на 1,68mmol/l, p<0,05. Динамиката на HDL-холестерола от 3,9 mmol/l на 3,2 mmol/l, p<0,05.

Наблюдаваните положителни промени на артериалното налягане и пулса корелират и с наблюдаваните промени и от други автори при престой на морския бряг [5]. Хипотензивен ефект установява и Д.Кръстева при прилагане на кални вани в Поморие [3]. Положителната динамика на диабета и неговите усложнения е наблюдавана при прилагане на пелоидотерапия и морелечение от А. Грозева [1, 8]. Комбинирането на тези фактори с кинезитерапия има съществен принос за намаляване на телесното тегло и подобряване на метаболитната дисфункция с доказан ефект от много автори [2, 7]. Подходящият дие-

тичен режим също допринася за ефективността на програмта. Проведеното обучение по време на престоя подпомага значително рехабилитационния процес, както и след това за запазване на постигнатите резултати.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведеното проучване показва много добри резултати от комплексната програма с включена пелоидотерапия, кинезитерапия, водолечение, рационално и диетично хранене и не на последно място - и обучителните лекции при пациенти с метаболитен синдром. На базата на нашите проучвания специализираните рехабилитационни болници и новите Медикъл СПА центрове могат да предоставят на пациентите с метаболитен синдром добри възможности за подобряване на метаболитната дисфункция и качеството им на живот.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грозева, А., Д.Кръстева. Действие на калолечението при захарен диабет. – Във: *Физикална медицина, рехабилитация, здраве*, 2004, кн.1, с.17.
2. Колева, И. Физикалните фактори в профилактиката, лечението и рехабилитацията на болни със захарен диабет и диабетна невропатия. Канд. дисертация, 2004.
- 3.Кръстева, Д. Калолечение. С., Медицина и физкултура, 1985.
- 4.Кръстева, Д., А.Грозева. Калолечение в Поморие, 2005.
- 5.Стаматов,С. Морелечение, 1996.
- 6.Троев, Т., Хр.Миланова. Метаболитен синдром - новата световна епидемия.- *Физикална медицина, рехабилитация, здраве*, 2008, кн. 3-4, с.31.

7.Троев, Т., И. Колева, Г. Георгиев, М.Петкова. Възможности на физикалната и рехабилитационна медицина за повлияване на метаболитния синдром. - *Физикална медицина, рехабилитация, здраве*, 2009, 24-27с.

8. Grozeva, A.,M. Stojcheva, Thalassotherapy in diabetic polyneuropathy: a study in Pomorie, Bulgaria, *39 th Congress of the International Society of Medical Hydrology & Climatology*, May 2014, Kyoto, Japan, 170.

REFERENCES

1. Grozeva, A., D. Krasteva, Deystvie na kalolechenieto pri zaharen diabet. *Fizikalna medicina, rehabilitatsia, zdrave*, 2004, 1, 17.
2. Koleva, I. Fizikalnite faktori v profilaktikata, lechenieto i rehabilitatsiyata na bolni sas zaharen diabet i diabetna nevropatiya. *Kand. disertatsiya*, 2004.
3. Krasteva, D. Kalolechenie. *Med. i fizk. S.*, 1985.
4. Krasteva, D., A.Grozeva. *Kalolechenie v Pomorie*, 2005.
5. Stamatov, S. *Morelechenie*, 1996.
6. Troev, T., Hr. Milanova. *Metaboliten sindrom – novata svetovna epidemia. Fizikalna medicina , rehabilitatsia, zdrave*,2008, 3-4, s.31.
7. Troev, T., I. Koleva, G. Georgiev, M.Petkova. *Vazmozhnosti na fizikalnata i rehabilitatsionna meditsina za povliyavane na metabolitnia sindrom. Fizikalna medicina, rehabilitatsia, zdrave*, 2009, 1, 24-27.
8. Grozeva, A.,M. Stojcheva, Thalassotherapy in diabetic polyneuropathy: a study in Pomorie, Bulgaria, *39th Congress of the International Society of Medical Hydrology & Climatology*, May 2014, Kyoto, Japan, 170.

МЯСТОТО НА ТРОМБЕКТОМИЯТА ПРИ ЛЕЧЕНИЕТО НА ДЪЛБОКАТА ВЕНОЗНА ТРОМБОЗА /ДВТ/ С ФЕМОРО – ИЛИАЧНА ЛОКАЛИЗАЦИЯ

Валентин Василев

ROLE OF THROMBECTOMY IN THE TREATMENT OF DEEP VEIN THROMBOSIS /DVT/ WITH FEMORAL-ILIAC LOCALIZATION

Valentin Vassilev
e-mail: vailvasilev@mail.bg

ABSTRACT

Deep vein thrombosis (DVT) is a common disease (1-3% of the population) whose incidence is increasing with risk factors such as age (up to 10 times for people over 65); pregnancy and childbirth (7 times); immobilization (10 times); and surgical treatment of oncological, cardiac, orthopedic and other pathological conditions (40-60%). DVT is a major source of venous embolism leading to pulmonary embolism and ending in up to 30% of the cases with lethality. The aim is to determine the location of the vein thrombectomy in the femoral-iliac segment. 19 patients out of a total of 154 with DVT were operated and direct and indirect thrombectomy was performed combined with ligation and resection of the VSM.

The results show that no pulmonary embolism was registered, the veins were accessible six months after the thrombectomy (as measured by Doppler) and in only one case there was re-thrombosis of the vein which imposed prolonged anticoagulation therapy.

Keywords: deep vein thrombosis, thrombectomy, pulmonary embolism, venous embolism

ВЪВЕДЕНИЕ

Дълбоката венозна тромбоза /ДВТ/ е високо рисково съдово заболяване, което възниква вследствие поява на кръвен съсирек в лумена на някоя от магистралните /дълбоки/ вени на крайниците. ДВТ се локализира най-често в магистралните вени на долните крайници, което се дължи на бременност, обездвижване, травми, операции, както и на изправения стоеж, изискващ допълнителни механизми за придвижване на венозната кръв в проксимална посока като „мускулната помпа”, и др.

Значимостта на проблема се състои, от една страна, в сравнително голямата честота /1 – 3% от популацията/, увеличаваща се многократно при наличие на определени рискови фактори – възраст /над 65 г. до 10 пъти/, бременност и раждане /до 7 пъти/, контрацептивни медикаменти /до 3 пъти/, затлъстяване /при наднормено тегло над 40% рискът се увеличава 3 пъти/, имобилизация /при залежаване повече от 3 дни – до

10 пъти/. При някои заболявания /онкологични, мозъчен инсулт, миокарден инфаркт, големи хирургични и ортопедични интервенции, хирургия на абдоминалната аорта/ честотата може да стигне до 40% от болните. От друга страна, ДВТ е главен източник на венозна емболия, водеща до най – тежкото усложнение – белодробна тромбемболия /БТЕ/, достигаща според някои източници до 30% смъртност.

Тромбогенезата в лумена на вената се дължи на актуалната и днес триада, формулирана от Вирхов през 1856 год., включваща увреда на венозната стена, веностаза и хиперкоагулация на кръвта. Процесът преминава условно през три фази:

1. Остра /ембологенна/ - до 7 – 10 ден.

2. Подостра – до 30 ден, характеризира се с възникване на асептично възпаление, което води до фиксиране на тромба към съдовата стена.

3. Хронична – до 1 година, при която се установява частична реканализация на вената и различна по тежест клапна деструк-

ция, водеща често до развитие на пост-тромбофлебитен синдром до края на живота.

Практиката показва, че в повечето случаи се предпочита консервативният подход на лечение. Късните резултати обаче са свързани с развитие на усложнения, водещи до трайна инвалидизация. Затова се търсят алтернативни подходи, включително и оперативно лечение.

Нашето изследване е съсредоточено върху първата фаза на заболяването, когато опасността от венозна емболия и развитие на БТЕ е най-голяма. Заедно с това тромбът все още не е фиксиран здраво за венозната стена, което дава възможност за извършване на успешна тромбемболектомия.

ЦЕЛ

Целта на проучването е да се установи мястото на оперативните методи, респ. тромбектомията /директна и индиректна/ във феморо-илиачния сегмент в рутинната практика при лечение на острата фаза на ДВТ.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

За период от 2,5 години /2011 – VI. 2014 год./ в Отделението по съдова хирургия на МБАЛ-Бургас-АД са преминали 154 болни /83 жени и 71 мъже/ с ДВТ във феморо-илиачния сегмент. Като подходящи за оперативно лечение бяха преценени 19 от тях /12 жени и 7 мъже/ по следните критерии: възраст от 40 до 70 г., физически активни преди заболяването, неболедуващи от малигнени заболявания, липса на данни за тромбофилия и БТЕ. На всички беше извършено цветно кодирано доплерово изследване /ДСГ/ за установяване локализацията на тромба – ниво бедрена вена в преход към вена илиака.

Важно селектиращо условие е давността на тромбозата, която не трябва да бъде по-голяма от 5-6 дни. Разпределението по този критерий е отразено в таблица 1.

Таблица 1 Давност на тромбозата

давност пол	1 –2 дни	3 – 4 дни	5–6 дни
мъже	2	2	3

жени	3	6	3
------	---	---	---

Оперативната процедура се състои в следното: под обща анестезия с латерален ингвинален достъп се достига до феморалната вена на ниво конфлуенса и с вена сафена магна /VSM/. След венотомия се извършва тромбектомия – директна /при 14 болни/, индиректна /при 5 болни/. Следва промивка с хепаринизиран серум и зашиване на вената с пролен 6/0.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Следоперативно бяха приложени терапевтични дози хепарин или нискомолекулярни хепарини. Беше извършен цветно кодиран Доплер за установяване проходимостта на венозната система. При един болен /5,26%/ се установи клинично и с ДСГ ретромбоза на втория следоперативен ден. Лечението продължи с високи дози Heparin – 50 000E/24ч., елевация на крайника и строг постелен режим. Останалите след сравнително гладък следоперативен период бяха изписани на 4–7 ден с първично заздравели оперативни рани /при 6 – 31,57% с лека инфилтрация и зачервяване/ и значително намалял оток на крайника. След изписването лечението продължи с индиректни антикоагуланти – Sintrom по схема /11 болни/ или с Xarelto в терапевтични дози /3болни/ за 3-6 месеца. Всички оперирани болни бяха проследени с ДСГ на втората седмица, първия и третия месец след изписването. Проходимостта на оперираната вена на 3-тия месец беше запазена.

ИЗВОДИ

Дълбоката венозна тромбоза е сериозно заболяване, изискващо навременна диагноза и адекватно лечение. Доминиращият подход в терапията е консервативният: хоспитализация, режим на легло, поставяне на долния крайник в декливно положение, приложение на антикоагуланти в терапевтични дози, като първоначално се започва с директни /хепарин, зибор/ антикоагуланти и след 5-7 дни се преминава на индиректни антикоагуланти /синтром/. Модерен подход е лечението с Rivaroxaban /Xarelto/. При вертикализиране на болния се прилага еластокompresия на крайника – втора степен /22-24 mmHg /. Основен не-

достатък при консервативното лечение на дълбоката венозна тромбоза на крайниците е дългият период на възстановяване - от 6 месеца до 1 година. Друг недостатък на този вид лечение е значителният брой рецидиви – 15-20 % и хронифицирането на отока – при всеки четвърти болен. Оперативното лечение има за цел да скъси периода на възстановяване, като същевременно бъдат избегнати тежките усложнения на ДВТ – белодробна тромбоемболия /ранни / и развитие на ХВБ в стадията на усложнения – хроничен оток, хиподермия и варикозни язви. Естествено, не всички локализации на ДВТ са подходящи за операция. Нашият опит се отнася единствено за локализацията във феморо-илиачния сегмент. Налага се изводът, че оперативното лечение в тази локализация е желателно, предвид гореописаните резултати /ретромбоза само в 5,26%, както и сравнително лекото понасяне на оперативната интервенция. Вертикализацията на болния е буквално на следващия ден. Въпреки недостатъчния брой проследени болни за постигане статистическа значимост, считаме този вид лечение за целесъобразно и препоръчително. Дългосрочните успешни резултати на венозната тромбектомия се дължат на възстановената проксимална проходимост на системата и съхраняване целостта на венозните клапи. Последното е особено важно за бързото намаляване и изчезване отока на болния крайник, което от своя страна е важен показател за възстановяване на трудоспособността и избягване трайна инвалидизация на пациентите. От особена важност е давността на болестния процес – най-добри следоперативни резултати се получават в началото на заболяването – до 5-6 ден. Това ни дава основание да препоръчаме подобряване колаборацията на специалистите по съдова хирургия с общо-практикуващите лекари, ортопеди, гинеколози и въобще с всички, имащи отношение към това сравнително често и водещо до голям брой усложнения заболяване.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, А. Съдови заболявания. С., 1998
2. Гроздински, Л. Венозни тромбози и белодробен тромбоемболизъм. С., 2007

3. Дойчинов А., Съвременна терапия на съдовите заболявания. С., 2001

4. Rasmussen, A., K. Mogensen, F. Nissen. Acute iliofemoral venous thrombosis, Ugeskr Laeger, 1990.

5. Cook. J., M. Meissner. Clinical and Diagnostic Evaluation of Ed., the Patient With Deep Venous Thrombosis., Vascular surgery, 6th ed. Rutherford R, Philadelphia, Pennsylvania. Elsevier Ltd. 2005, 2143-2157.

6. Wahlberg, E., P. Olofsson, J. Goldstone. Acute Leg Ischemia. Emergency Vascular Surgery: A Practical Guide, Berlin Heidelberg, Springer-Verlag, 2007, p.119-132.

6. Christos, D., C. Liapis., J. Kakisis. Acute Ischemi Of The Lower Extremities. European Manual Of Medicine: Vascular Surgery, Ed. Liapis CD., Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag, 2007, p. 449-458.

8. Inter-Society Consensus For The Management Of Peripheral Arterial Disease(TASC II). *Eur J Vasc Endovasc Surg*, 2007, Vol.33, Supl. 1, p. 41-49.

REFERENCES

1. Andreev, A. Sadovi zabolyavania. S., 1998.

2. Grozdinski, L. Venozni trombozi i belodroben tromboembolizam, S., 2007.

3. Doychinov, A. Savremenna terapia na sadovite zabolyavania, S., 2001.

4. Rasmussen , A., K. Mogensen, F. Nissen. Acute iliofemoral venous thrombosis, Ugeskr Laeger, 1990.

5. Cook. J., M. Meissner. Clinical and Diagnostic Evaluation of Ed., the Patient With Deep Venous Thrombosis, Vascular surgery, 6th ed. Rutherford R, Philadelphia, Pennsylvania. Elsevier Ltd. 2005, 2143-2157.

6. Wahlberg E, P. Olofsson, J. Goldstone. Acute Leg Ischemia. Emergency Vascular Surgery: A Practical Guide, Berlin Heidelberg, Springer-Verlag, 2007, p.119-132.

7. Christos, D., C. Liapis., J.Kakisis. Acute Ischemi Of The Lower Extremities. European Manual Of Medicine: Vascular Surgery, Ed. Liapis CD., Berlin- Heidelberg, Springer-Verlag, 2007, p. 449-458.

8. Inter-Society Consensus For The Management Of Peripheral Arterial Disease (TASC II). *Eur J Vasc Endovasc Surg*, 2007, Vol.33, Supl. 1, p. 41-49.

РИСКОВИ ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ЗЛОКАЧЕСТВЕНИ НОВООБРАЗУВАНИЯ НА ХРАНОСМИЛАТЕЛНАТА СИСТЕМА – РЕАЛНОСТИ, ТЕНДЕНЦИИ, ПРЕВЕНЦИЯ

Галина Терзиева

RISK FACTORS FOR DEVELOPMENT OF MALIGNANT NEO FORMATIONS OF THE GASTROINTESTINAL TRACT – REALITIES, TRENDS, PREVENTIONS

Galina Terzieva

E-mail: galina.terzieva@abv.bg

ABSTRACT

This article deals with the risk factors for the appearance and development of malignant diseases of the gastrointestinal tract. The discussed problem is serious because of its medical and social importance for the individual and the society as a whole. The purpose of this study is to establish the availability of knowledge and skills in the respondents that enable them to prevent themselves from the above mentioned diseases.

The results from the practical examination outline the necessity of preventive activities which will be carried out in order to increase health awareness, especially in the students' group.

Various health models and methods can be used for the implementation prevention, providing the students with information about the health risk factors, the strength and frequency of their impact and the consequences they may cause.

Key words: risk factors, students, health, gastrointestinal tract

ВЪВЕДЕНИЕ

В медицинската литература раковите заболявания са представени като втори по разпространение заболявания след сърдечно-съдовите болести, които предизвикват смъртта на мили-они хора по света. Предполага се, че през пери-ода 2000-2020 година болестността от рак в развиващите се страни ще нарасне със 73%, а в развитите страни - с 29% [2, с.469]. В Р България различните видове рак са причина за 13-15% от общата смъртност на населението.

Злокачествените новообразувания на храносмилателния тракт включват: рак на хранопровода, рак на стомаха, рак на дебелото черво, рак на правото черво, рак на аналния канал, рак на черния дроб и интрахепаталните жлъчни пътища, рак на жлъчния мехур и екстрахепаталните жлъчни пътища, вкл. ампулата на Vater, рак на панкреаса.

За периода 1985-1995г. от т. нар. „стомашно-чревни локализации” - хранопровод, стомах, ректум и дебело черво, заболяемостта

по-казва незначително увеличение в честотата на рака на хранопровода (както и на рака на аналния канал), устойчива и отчетлива тенденция за намаляване на заболяемостта от рак на сто-маха и увеличаване на честота на колоректалния карцином [2, с.385].

Според Националния раков регистър към 2012 г. в Р България регистрираните злокачествени заболявания на органите на храносмилателната система са около 25% от всички случаи на рак и са причина за смъртта на около 35% от всички онкологично болни. Заболеваемостта от злокачествени заболявания на храносмилателната система се увеличава с 1,1% до 4,1% годишно при отделните локализации и при двата пола. Най-бързо е увеличението на заболяемостта от рак на дебелото черво (с 4,1% годишно при мъжете и с 2,9% при жените). С най-бавни темпове се увеличава заболяемостта от рак на черния дроб при мъжете (1,8% годишно) и рак на хранопровода при жените (1,1% годишно). Статистически значи-мо намаление на заболяемостта се наблюдава при рак на стомаха (с

1,4% годишно при мъжете и с 1,9% при жените). Заболеваемостта от злокачествени заболявания на храносмилателната система се увеличава с напредване на възрастта, като средната възраст на диагностицираните пациенти е 67,3 години. У нас има 200 000 души със злокачествени образувания, което представлява 2.5% от населението на страната. Всяка година се разкриват нови 26 000 случая, което е два пъти повече отпреди 20 години.

Лечението зависи от местоположението на тумора, от вида на малигнените клетки, степента на инфилтриране на околни тъкани, регионални лимфни възли или други отдалечени органи. Тези характеристики на първичния тумор определят и прогнозата. Прогнозата на малигнените заболявания на стомашно-чревния тракт е твърде различна и зависи почти изцяло от конкретния вид рак. Ракът на хранопровода има лоша прогноза, защото често се открива късно; ракът на дебелото черво има сравнително добра прогноза, когато се открие рано. Ракът на панкреаса също има много лоша прогноза - само 5% от пациентите оцеляват по-вече от 5 години след поставяне на диагнозата [2, 3]. Причини за раковите заболявания могат да бъдат: вируси (само при някои видове рак като рак на черния дроб, рак на стомаха); радиация – 3% от раковите заболявания; химични вещества (вкл. и хранителни канцерогени) – предизвикват от 70 до 90% от раковите заболявания [4, с.469].

Рисковите фактори за появата на рака на храносмилателните органи могат да бъдат възраст, пол, фамилна предразположеност, медицинска история. Други са свързани с канцерогенни фактори от околната среда, а трети - с начина на живот. Съществуват рискови фактори, които подлежат на контрол и такива, които не могат да бъдат променени.

Едни от най-важните причини за рак по реда на тяхната значимост са: химични добавки към храната, рафинирани храни, тютюнопушене, злоупотреба с алкохол, стрес; диета, богата на протеини, изкуствени мазнини и масла, особено когато се обработват термично няколко пъти; препечени и препържени храни, радиация, хормонален дисбаланс, диабет, нитрати, нитрити.

Много често храните, предлагани на пазара, са пълни с различни химични съставки, чужди и вредни за човешкия организъм. Напр. това се наблюдава при парниковите

зеленчуци, както и при консервираните храни. Тези вещества се наричат ксенобиотици. Сред тях са антибиотиците, с които се обработват домати и краставиците, за да се запазят твърди дълго време. Когато попаднат в организма на човек, тези вещества предизвикват алергии, хората привикват към тях и те не им действат като лекарства, когато се разболеят. Освен това “по технологични съображения към храните се до-бавят субстанции (адитиви) като: консерванти, антиоксиданти; киселини и основи; оцветители; емулгатори; овкусители, стабилизатори; ароматни вещества; ензимни препарати; подсладители” [4] и др., за които специалистите твърдят, че използването им се контролира от Европейския научен комитет за храни в Европа.

“Прекомерната употреба на алкохол увеличава риска от рак на устната кухина, черния дроб, правото и дебелото черво, гърдата. Високата алкохолна консумация при комбинирано действие с други фактори с раково действие като афлатоксините и хепатитния вирус В, стимулира туморообразуващия им ефект. Вероятните механизми на въздействието на големи количества алкохол върху ракообразуването включват, от една страна, директно въздействие върху нуклеиновите киселини в клетките, а от друга страна – непряко действие чрез натрупването на свободни радикали и подтискането на ензими, участващи в синтеза на нуклеиновите киселини” [4, с.471].

Голяма част от раковите заболявания са свързани с храненето и рискът за възникването на раковите процеси може значително да бъде намален при положителна промяна в хранителното поведение. Световният фонд за изследвания на рака оценява, че над 30% от всички неоплазми в Европа и САЩ са свързани с хранителни фактори. Счита се, че при 32-35% от случаите на рак може да се постигне превенция чрез модифициране на храненето, като протективният ефект на диетата на различните видове рак варира от 10% за рака на белия дроб, 50% за рака на гърдата, до 75% за колоректален рак и рак на стомаха.

Тенденцията за нарастване на заболеваемостта у нас и в световен мащаб от рак на храносмилателните органи и медико-социалната значимост за личността и обществото като цяло позволи да се формулира **целта на изследване:** проучване наличието на знания за рисковите фактори и умения за пре-

венция на злокачествени новообразувания на храносмилателна система.

Предмет на изследване е здравната култура на студенти и хора, избрани на случаен принцип.

Обект на изследване е наличието на здравни знания и умения за предпазване от злокачествени заболявания на храносмилателната система.

Обхват на изследването са 95 човека, от които студенти – 73 (мъже - 25; жени – 48) и хора, избрани на случаен принцип – 22 (мъже – 7; жени – 15).

Методи на изследване. За анализ и интерпретация на резултатите от направеното проучване е направен литературен обзор по проблема; използвани са документален метод, анонимно анкетно проучване, теоретичен, сравнителен и статически анализ; интервю по предварително изработени въпроси.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Резултатите от направеното проучване от различни източници [7], [8], [9] очертават третото място, което злокачествените новообразувания на храносмилателни органи заемат в заболеваемостта по локализации на 100 000 население. Преди тях е ракът на млечна жлеза и злокачествените новообразувания на кожата (виж таблица 1):

Табл. 1. Заболели от злокачествени новообразувания по локализации на 100 хил. души

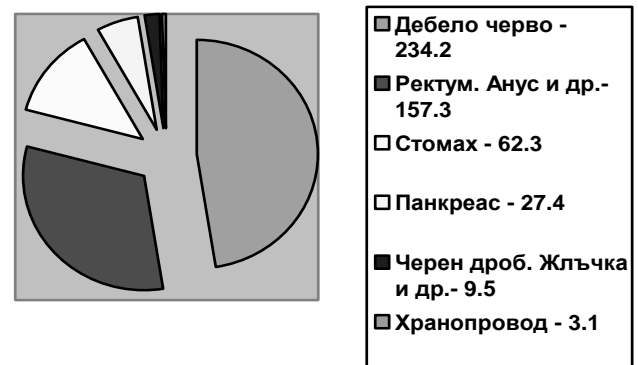
Млечна жлеза	1286,7
Злокачествени новообразувания на кожата	800,8
Храносмилателни органи	548,2
Маточна шийка	384,6
Простата	346,5
Бял дроб	135,0

При документалното проучване прави впечатление, че заболеваемостта и смъртността са по-високи при мъжете, отколкото при жените – 131,2 на 100 хил. мъже и 89,1 на 100

хил. жени. Тя варира за отделните локализации -най-ниска е за хранопровод (4,4 на 100 хил. мъже и 0,9 на 100 хил. жени) и най-висока за дебело черво (38,2 на 100 хил. мъже и 31,4 на 100 000 жени) (виж фиг. 1 и 2):

Фиг. 1. Регистрирани злокачествени новообразувания по локализации при мъже, 2012г. (на 100 000 население).

Фиг. 2. Регистрирани злокачествени новообразувания по локализации при жени, 2012г. (на 100 000 население).

През месец април 2014 г. се извърши документално проучване в Комплексния онкологичен център в гр. Бургас, където се установяват следните данни за онкологични заболявания на храносмилателните органи общо за двете области Бургас и Ямбол (виж таблица 2):

Таблица 2. Регистрирани заболявания от злокачествени новообразувания на храносмилателни органи, общо за Бургас и Ямбол, 2013 г.

Локализация на новообразуването	Болестност 2013		Заболеваемост 2013		Смъртност 2013	
	Всичко регистрирани	Болестност	Новорегистрирани	Заболеваемост	Всичко умрели	смъртност
Храносмилателни органи	3 032	55.4	642	117.3	505	92.3
в т.ч. хранопровод	37	6.8	14	2.6	416	76.0
стомаш	372	68.0	104	19.0	97	17.7
Дебело черво	1 245	227.5	180	32.9	147	26.9
Ректум, анус и анален канал	998	182.4	179	32.7	109	9.9
Черен дроб, интрахеп. пътища	133	24.3	74	13.5	50	9.1
Панкреас	154	28.1	71	13.0	61	11.1

През месец май 2014 г. се проведе анонимно изследване. Анкетиранияте участници са студенти, които се обучават в различни специалности (педагогически, маркетинг, туризъм, стопанско управление) на Факултет по обществени науки, Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, преподаватели и служители, избрани на случаен принцип. Анкетната карта съдържа 19 въпроса, насочени към установяване на възрастовата и полова характеристика на респондентите, както и наличие на знания и умения у тях за предпазване от рисков фактори, обуславящи появата на злокачествени заболявания на храносмилателни органи.

Характеристиката на участниците по пол може да бъде представена така: мъже – 32 и жени – 63. Броят на анкетиранияте по възраст е следният: до 20 г. – 22; от 21 – 30 г. – 50; от 31 – 40 г. – 6; над 40 г. – 17.

Първите седем въпроса, на които отговарят студентите, следват подреждането по значимост на рисковите фактори, имащи отношение към появата и развитие на злокачествените заболявания на храносмилателни органи. От получените данни става ясно, че студентите не следят за наличие на химични добавки, когато си закупуват хранителните продукти.

Почти 70% от тях употребяват рафинирани храни: олио, захар, изкуствени подсладители. Този резултат е тревожен, защото при изследвания на хора е установено, че високият прием на захароза (рафинирана захар) се свързва с повишена смъртност от рак на гърдата и на дебелото черво. При проучвания върху експериментални животни се установя-

ва, че големите количества захароза стимулират туморния процес, предизвикан от химични вещества с раково действие. Вероятната причина на този ефект на високите количества рафинирана захар се свързва с действието на високите нива на инсулина в кръвта след хиперконсумация на захар [4, с.470]. Що се отнася до употребата на изкуствени подсладители – 22,10% посочват, че ги употребяват.

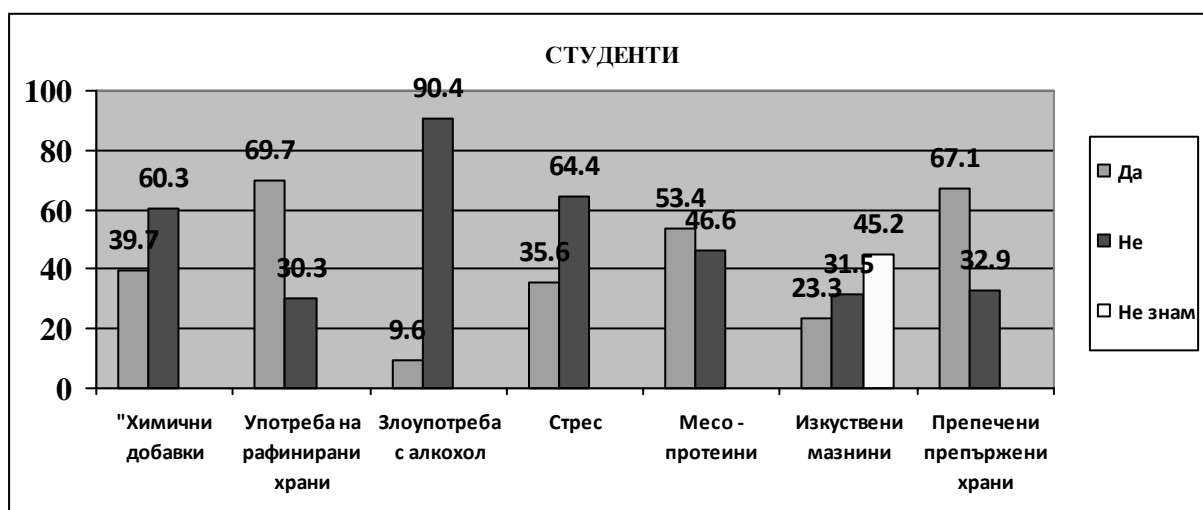
Друг рисков фактор, посочен в медицинската литература, е диетата, богата на протеини (месо и месни продукти). Разглеждайки резултатите от проучването, става ясно, че при повечето от студентите (над 53%) диетата е богата на протеини. „При експериментални изследвания е установена връзка между количеството на консумирания белтък и риска от рак. Високото белтъчно съдържание води до увеличаване ферментацията на аминокиселините в дебелото черво и повишено образуване на амоняк и в резултат – повишаване риска от рак на дебелото черво. Заболеваемостта от рак на колона и ректума е десет пъти по-честа в индустриалните страни, в сравнение с по-слабо развитите. Предполага се, че свързаните с храненето фактори са причина за над 80% от тази разлика в заболеваемостта. Тясна зависи-мост е установена между този вид рак и прекомерната консумация на месо и мазнини. Счита се, че особен риск за развитието на колоректален рак има високият прием на консервирани червени меса от бозайници” [4, с.471]. Прекомерната употреба на готварска сол при приготвянето на месни продукти действа като си-лен дразнител на стомашната лигавица и може да предизвика разрушаване

на повърхностния слой на стомашната лигавица, което увеличава контакта на епителните клетки с попадналите в стомашното съдържание канцерогенни вещества, поради което увеличава риска от рак на сто-маха.

Много висок процент (над 67%) са тези от студентите, които обичат пържените и препечени храни. Тези вкусови предпочитания са в разрез с принципите на здравословното хранене за правилната термична обработка на храните. Според характера на термичната обработка настъпват различни промени в биологичните качества на хранителните продукти. Пърженето и препичането като процес в кулинарната обработка на хранителните продукти се нарежда на последно място след

приготвянето им на пара, задушаване, варене, печене. При пържене и печене се намаляват биологичните качества и на трите макронутриента (белтъци, мазнини, въглехидрати) в продуктите, разрушават се повечето от витамините, има незначителни промени в съдържанието на биоелементите. При продължителното изпържване, както и при препичането, се унищожават всички ензими, витамини, появяват се редица окислени продукти, които са токсични и дразнят силно лигавицата на храносмилателния тракт

Резултатите от анонимното изследване сред студентите на първите седем въпроса са отразени на следващата фигура 3:

Фиг. 3. Състояние на рисково здравно поведение у студенти

Честата употреба и злоупотреба с алкохол е рисков фактор за възникване на преканцерози на храносмилателни органи. При анонимното проучване студентите признават, че употребяват, но не злоупотребяват. Със сигурност това е така, като се има предвид, че на въпросите отговарят 48 жени. Респондентите определят своята употреба на алкохол като „умерена“. При проведеното интервю става ясно, че тяхната представа за „умереност“ се различава доста от дефинирания умерен прием на алкохол: прием на едно питие на ден за жени и две питиета на ден за мъже. Едно питие съдържа 15 мл абсолютен алкохол, еквивалентно на една бира от 330 мл, 150 мл. вино или 40 мл концентрат [4, с.468].

Употребата на изкуствени мазнини и масла, особено когато се обработват термично няколко пъти, е рисков фактор и обект на проучване сред студентите. При нагряване на

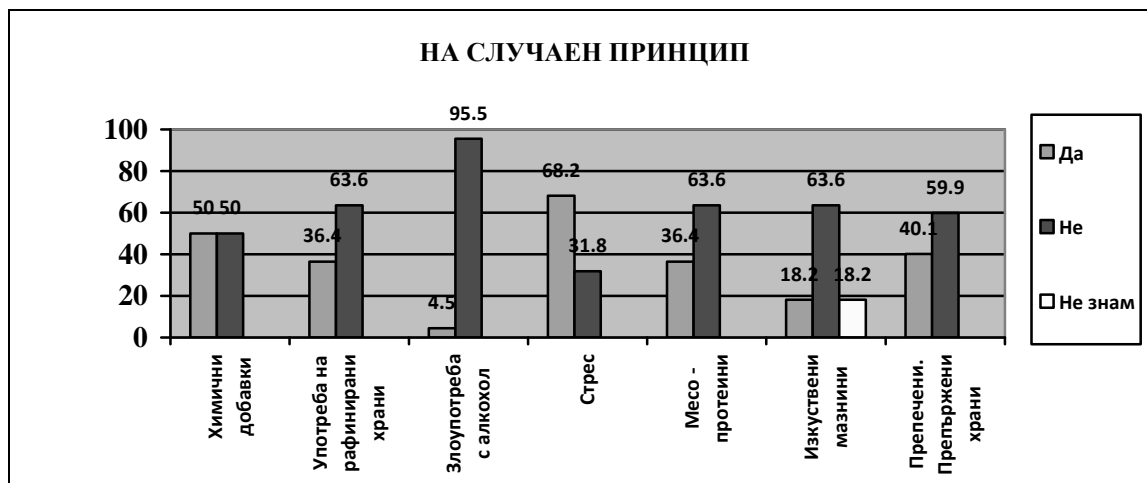
растителните масла над 200°C се образуват първични и вторични окислени продукти, подобни на получените при развалата им. При прегряване, най-често при пържене, се разрушават ПНМК (полиненаситените мастни киселини) над 40%, наличните фосфати и витамини, като се образуват и съединения (акролеини), увреждащи стомашната лигавица, притежаващи и канцерогенно действие [4, с.396]. Отговорите на студентите са: „да, употребявам изкуствени мазнини и масла“ – 9,47%; „не обръщам внимание, когато купувам“ – 38,95%; „не употребявам“ - 37,90%. По-голямата част признават, че ползват мазнини няколко пъти термично обработени. Високият прием на мазнини, кога-то те доставят 40-45% от енергийната стойност на храната, увеличава риска от рак на дебелото черво, панкреаса (рак на гърдата, простата и бял дроб). Стимулиращият ефект на мазнините се свързва както с високия прием на наситени

мастни киселини, които се приемат главно с мазнините от животински произход, така и с прекомерния прием на полиненаситени мастни киселини, които в храненето на нашето население постъпват основно със слънчогледовото олио.

Стресът може да е един от рисковите фактори за възникване и развитие на злокачествени новообразувания, но значението му не е по-голямо от това на останалите. Действието им е комплексно и продължително. На въпроса „Често ли Ви се случва да сте в състояние на стрес”, респондентите отговарят така: да – 43,16%; не – 56,84%. От тези, които споделят, че са често в състояние на стрес, 12 от участниците са от мъжки пол и 29 от женски пол. Участниците от изследването, споделили, че са по-често в състояние на стрес - 25 на брой, са студенти, от които 14 са от педагогическите специалности и 11 - обучаващи се в други

специалности. През месец май 2014 г. К. Попова изследва нивото на тревожността сред студенти от Факултета по обществени науки. Резултатите от проучването показват, че с най-високо ниво на ситуативна тревожност са студентите от специалност „Педагогика” – 79.30%, следвани от специалност „Медицинска сестра” с резултат – 42.14%, а на последно място с 22.50% са студентите от специалност „Стопанско управление”. Проучването показва, че с водеща позиция на високо ниво на личностна тревожност са студентите от специалност „Педагогика” – 72.40%. Резултатите на студентите от специалност „Медицинска сестра” и „Стопанско управление” са съответно 63.20% и 57.50% [5].

Малко над 68% от респондентите – преподаватели и служители, признават, че често са в състояние на стрес (виж фигура 4)

Фиг. 4. Състояние на рисково здравно поведение у хора, избрани на случаен принцип.

Анализът на резултатите, направен при сравнителния анализ между групите на студентите и тази на хората, избрани на случаен принцип, очертава по-ниската степен на рисково здравно поведение в групата на респондентите „на случаен принцип”. Участниците в тази група са на възраст над 40 години и се предполага, че те са по-информирани и имат отношение към опазване на здравето си. Въпреки това не може категорично да се заяви, че тяхното здравно поведение не е рисково.

Употребата на хормонални и контрацептивни медикаменти, както и на антибиотици, могат да бъдат рисков фактор при възникване на неоплазми в храносмилателната система. Хаотичното приемане на антибиотици и хи-

мични лекарства допълнително стресира естествената ни чревна среда. Така в крайна сметка се променя симбиозата между милиардите полезни чревни бактерии и човека – процес, познат като дисбактериоза (дисбиоза), а неизбежният от това резултат е автоинтоксикация. Относно употребата на хормонални и контрацептивни медикаменти, само 7,37% от всички участници в проучването признават приема им, а останалите 76,84% не употребяват. Що се касае до употребата на антибиотици – 15,79% от всички участници посочват, че 2-3 пъти годишно им се налага да ги ползват.

Наличието на диабет е посочено като рисков фактор за неоплазми на храносмилателни

органни. С установена диагноза диабет са 2,1% от участниците в проучването.

Следващият рисков фактор, проучен сред двете групи респонденти, са нитратите и нитритите. 77,9% от тях не знаят съдържат ли нитрати и нитрити храните, които закупуват и употребяват. От това се интересуват 22,1% от изследваните. „Нитратите и нитритите се натрупват значително в околната среда при интензивно торене с азотни торове. В растителните продукти, главно зеленчуците, се съдържат предимно нитрати, но те лесно се редуцират в човешкия организъм до нитрити под влияние на чревната микрофлора. Последните се свързват с хемоглобина на кръвта в метхемоглобин. Един от съвременните проблеми в храненето са нитрозамините, които са канцерогенни и се образуват при взаимодействие на нитритите с някои компоненти на храната (аминосъединения). Прибавянето на нитрит с цел консервиране в пушените меса, бекона и други месни продукти могат да образуват нитрозосъединения, които предизвикват рак на стомаха” [4].

За извършени биопсии и други хирургични интервенции на органи в храносмилателна система съобщават 9,47% от участниците в изследването.

Въздействието на рентгеновите лъчи е рисков фактор и причина за възникване и развитие на 3% от раковите заболявания. Проучена бе честотата на въздействие на рентгеновите лъчи за медицински цели сред участниците в изследването. Нито веднъж не се е налагало да правят рентгенови снимки на 76,84% от участниците в проучването. До 5 рентгенови снимки (като част от тях са зъбни) годишно посочват останалите 23,16% от изследваните лица. „Ефектите на свободните радикали, които се натрупват под въздействието на радиацията и голяма част от химичните канцерогени върху клетъчните структури, се считат за една от основните причини за развитие на раковите процеси. Свободните радикали могат да увредят нуклеиновите киселини, които определят клетъчното делене” [1, с.469]. Въз основа на повишената честота на злокачествените заболявания, установена при хора, облъчени с висока доза, се прави извод, че ниските дози йонизиращи лъчения също могат да бъдат свързани с риск от възникване на рак, макар и много малък. „При зъбните рентгенови снимки ефективната доза на облъчване е 0,01-0,04 mSv – екви-

валентно облъчване от природния фон – 1,5-7 дни” [1, с.261].

Хлорираната, флуорирана и по други начини контаминирана вода е друг значим рисков фактор, посочен в медицинската литература. Информирани за това са 38,95%. Останалите 61,05% не знаят. Като най-ефективен от хигиенна, епидемиологична и икономическа гледна точка почти навсякъде по света се е наложил методът на хлориране на питейната вода. Флуорирането на водата се налага за намаляване риска от развитие на зъбен камък.

Тютюнопушенето и употребата на наркотични вещества са рискови фактори за поява на злокачествени заболявания, но данните от проучването не са обезпокоителни: 18,95% от респондентите посочват, че употребяват по 1 кутия цигари дневно; по 1-2 цигари дневно употребяват 18,95%; не пушат 62,1%. Отговорите за употребата на наркотични вещества могат да се ранжират така: „опитвал от любопитство” – 11,58%; „не употребяват – 86,31%; „употребяват често” – 2,10%.

Към всички респонденти е зададен въпросът „Знаете ли, че злокачествените заболявания на органите на храносмилателната система са причина за смъртта на 35% от всички починали от рак?”. Данните от резултатите посочват, че 52,63% допускат това; „не знам” – 36,84%; „никога не съм се интересувал” – 10,53%.

В края на анкетното проучване е предложено на анкетирания да посочат рисков според тях фактор за поява на злокачествени новообразувания на храносмилателна система. Според 70,53% от участниците в изследването, чието мнение бе проучено, рискови фактори са: начин на хранене, наследствени фактори, вредни навици, свързани с употреба на алкохол. Останалите 29,47% посочват следните рискови фактори: стрес, химични добавки в храната, честата употребата на антибиотици, язвата като заболяване.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Анализът на резултатите от практическото проучване показва, че групата на студентите не познава добре рисковите фактори за поява и развитие на злокачествени новообразувания на храносмилателна система. Макар и по-малка част от респондентите, избрани на произволен принцип, също не познават добре рисковите фактори. Липсата на достатъчно по обем знания и умения за предпазване по-

вишава риска за появата на тези заболявания. Получените резултати очертават необходимостта от навременно проведена профилактика като най-важна защита от онкологичните заболявания. За постигане на целите на превенцията могат да се използват разнообразни методи като: рационална диета и хранене, промяна в стила на живот, с което се редуцират карциногенните фактори; методи за почистване на организма от различни токсични фактори; коригиране на функционални нарушения в организма; стимулация на имунната система; редуциране на стреса и възстановяване на психологичния баланс.

Използването на различни здравни модели за информиране на студентите за рискови за здравето фактори, за силата и честотата на тяхното въздействие и последствията от тях, със сигурност ще мотивира субектната им позиция за превенция и промоция на собственото им здраве [6].

ЛИТЕРАТУРА

1. Василева, Ж. Радиационна хигиена и защита. - В: *Хигиена, хранене и професионални болести*. С., 2010.
2. Каранов, С. Проблемът злокачествени тумори на храносмилателния тракт. - В: *Онкология*, 2001, изд. Сиела, С., 2000.
3. Черноземски, И., С. Каранов и др. Диагностика, лечение и проследяване на болните със злокачествени новообразувания. С., 2009.
4. Попов, Б. Храни, хранене и здраве. - В: *Хигиена, хранене и професионални болести*. С., 2010.
5. Попова, К., М. Кирязова. Проучване степента на тревожност сред студенти от Университет „Проф. д-р Асен Златаров“-Бургас. - IX студентска научна конференция, ФОН, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“-Бургас, 2014.

6. Терзиева, Г. Здравно възпитание. Здравна култура. Медико-социални и педагогически аспекти. Първо издание, Лакс бук, Пловдив, 2013.

7. http://ncphp.government.bg/files/nczi/izdani_a_2010/bul_onko_2013_sait.pdf

8. http://ncphp.government.bg/files/nczi/izdani_a_2010/bul_onko_2013_sait.pdf

9. http://ncphp.government.bg/files/nczi/izdani_a_2010/healthcare_13.pdf

REFERENCES

1. Vasileva, Zh. Radiacionna higiena i zashtita. - V: *Higiena, hranene I profesionalni bolesti*. S., 2010.

2. Karanov, S. Problemat zlokachestveni tumori na hranosmilatelniya trakt. -V: *Onkologiya* 2001. Izd. Siela, S., 2000.

3. Chernozemski, I., S. Karanov. Diagnostika, lechenie I prosledyavane na bolnite sas zlokachestveni novoobrazuvaniya. S., 2009.

4. Popov, B. *Hrani, hranene I zdrave*. -V: *Higiena, hranene I profesionalni bolesti*. S., 2010.

5. Popova, K., M. Kiryazova. *Prouchvane stepenta na trevozhnost sred student ot Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov“-Burgas*. - V: IX studentska nauchna konferenciya, FON, Universitet “Prof. d-r Asen Zlatarov“-Burgas, 2014.

6. Terzieva, G. *Zdravno vazitanie. Zdravna kultura. Medikosocialni I pedagogicheski aspekti*. Parvo izdanie. Izd. Laks buk, Plovdiv, 2013.

7. http://ncphp.government.bg/files/nczi/izdani_a_2010/bul_onko_2013_sait.pdf

8. http://ncphp.government.bg/files/nczi/izdani_a_2010/bul_onko_2013_sait.pdf

9. http://ncphp.government.bg/files/nczi/izdani_a_2010/healthcare_13.pdf

МОТИВАЦИЯ НА СТУДЕНТИ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА КУЛТУРНО- ОТЗИВЧИВИ ЗДРАВНИ ГРИЖИ

Катя Попова, Златина Лечева

STUDENTS' MOTIVATION TO APPLY CULTURALLY RESPONSIVE HEALTH CARE

Katya Popova, Zlatina Lecheva
E-mail: katja.popova62@gmail.com

ABSTRACT

The significance of the studied problem is related to the fact that Europe and the entire world are becoming more and more diverse in a cultural aspect. This globalization leads to increasing the multi-cultural image of many countries by adding new languages, religions, ethnic and cultural customs. After recognizing the changes, the European Union has developed and carried out programs stimulating intercultural dialogue and not allowing discriminatory attitude and inequality of people in different spheres of life.

Being aware of the cultural context is of great importance for offering good quality health care. Lacking competencies and skills in it will lead to misunderstanding of the type of treatment by the patient and the cancellation of such.

The following article focuses on the theoretical basis and practical experience of taking care of the patient in a multicultural environment. An anonymous survey was used to investigate the knowledge and attitude of nurse students and practicing nurses regarding the ethno-cultural specifics of the different communities. What is more, the patients' subjective perception of the quality of health care offered to people of different cultural and ethnic backgrounds was examined. The purpose of the study was to develop new, as well as update current academic programs. The overall aim was to improve the quality of nursing skills within a multicultural milieu. In order to achieve this, the educational courses need to expand and validate the students' cultural competencies.

Key words: *multicultural environment, culturally responsive health care, competencies, motivation, students*

ВЪВЕДЕНИЕ

Глобализацията увеличава мултикултурния характер на съвременните държави, добавяйки нови езици, религии, етнически и културни традиции, непознати за Европа и други континенти. СЗО и ЕС оценяват рисковете за обществата и необходимостта от стимулиране на межкултурния диалог, недопускане на дискриминационно отношение и неравнопоставеност на хората в различните сфери на живота. Мултикултурността се асоциира със социокултурно детерминирани различия между хората, т.е. такива, които са обусловени от принадлежността/произхода на даден индивид към определена социална група [1].

Здравето като основна ценност на човека налага високи изисквания към качеството на здравни грижи, които да са с високи стандарти, индивидуалност, зачитане на достойнството на пациента.

Изследвания във Великобритания показват, че здравословното състояние на някои етнически групи се влошава, когато прекарват дълго време в приемащото общество. Въведеното понятие „акултуризация“ – приемането на норми, ценности и поведение, които преобладават в приемащото общество – обяснява промените в здравното поведение на мигрантите, което има негативни последици за здравето им в дългосрочен план [2, 3].

Разработването на теоретични модели и провеждане на научните изследвания за об-

грижване в мултикултурна среда датират от 40-те години на миналия век. За основоположник на мултикултурното сестринство се определя Мадлийн Лийнингер. Тя създава теория за специфичността и универсалността на транскултурните здравни грижи [4]. Лийнингер акцентира върху ролята на медицинската сестра не само на посредник между лекаря и пациента, но и на необходимостта от умения да изготви етно-сестрински анализ на индивида, групата, общността, за да окаже цялостни грижи. Налице е необходимост тя да развие културна компетентност - по този начин ще избягва да проектира собствените си културни ценности и очаквания върху пациенти с различен произход от нейния. Съществуват различни определения на понятието „културна компетентност“, като най-общоприетото е разработено от Кампиня-Бакот, според което „културното познание е доказано, когато практикуващите разберат и оценят разликите в здравните вярвания и поведение, когато признаят и зачитат различията, които се състоят сред културните групи, и са в състояние да регулират практиката си, за да осигурят ефективни интервенции за хора от различни култури.“ [5]. Според Нараянасами [6], за да е налице културна компетентност, трябва здравният специалист да притежава „културно съзнание, комуникативни умения, отзивчивост и чувствителност, избягване на стереотипни предположения за етнос, култура и насърчаване на антидискриминационни практики“ [7].

За постигането на горепосочените професионални качества е необходимо възпитаване на здравните специалисти в интеркултурност, т.е. „осъществяване на възпитателни взаимодействия в мултикултурна среда“ [1].

Английският преподавател и изследовател по транскултурни здравни грижи Пападопулос [8] счита, че изучаването и прилагането им има за цел чрез изследване на културните различия и прилики в здравето и болестите, както и техните опорни обществени и организационни структури, да се разбере сегашната практика и да се допринесе за нейното бъдещо развитие по един културно-отзивчив начин. Транскултурните здравни грижи изискват ангажимент за насърчаване на антирепресивни, антидискриминационни практики. По този начин, съобразно съвременните схващания за предоставяне на здравни грижи и услуги, пациентите активно ще участват при вземане на решения относно здравето;

това налага здравните специалисти да имат необходимите знания, умения и поведение [8].

Настоящата разработка има за цел да диагностицира необходимостта от повишаване на знания и умения на студентите, както и тяхната мотивация да придобият специфични компетенции, които да подпомогнат полесното интегриране на различните групи към съвременните здравни грижи, отчитайки както индивидуалните потребности на личността, така и разбиранията, традициите и културните характеристики на общността, към която принадлежи.

Основни задачи на изследването са:

- проучване знанията на студенти от специалност „Медицинска сестра“ и практикуващи медицински сестри относно етно-културните специфики на различните общности;
- проучване нагласите на студентите за допълнително обучение по транскултурални здравни грижи;
- проучване мнението на пациента за качеството на здравни грижи към хора с различна култура и етнос;
- анализ и оценка за необходимостта от актуализиране на учебните програми и разработване на нови, което да повиши качеството на професионалните знания и умения за обгрижване на пациенти в условия на мултикултурна среда.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

Обект и обхват на изследването: 122 респонденти - 33 студента от специалност „Медицинска сестра“; 49 практикуващи медицински сестри; 40 потребители на здравни грижи.

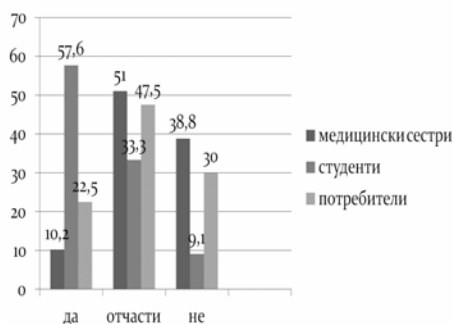
Методи и средства: В проучването са използвани документален метод (анализ на литературни източници), социологически метод (анкетно проучване чрез пряка анонимна индивидуална анкета), статистически методи (обработка, систематизиране и обобщение на статистическите данни).

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Настоящото проучване представя резултати от вътрешноуниверситетски проект, в който участват преподаватели и студенти от катедра „Здравни грижи“. Изследването обхваща три категории респонденти-студенти от специалност „Медицинска сестра“, меди-

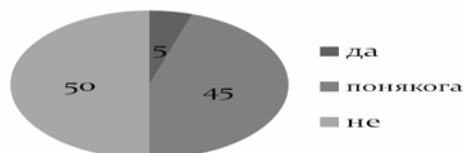
цински сестри от МБАЛ – Бургас, потребители на здравни грижи и услуги от община Руен. В разработените анонимни анкети са включени въпроси за знанията и уменията на студенти и работещи медицински сестри за прилагането на здравни грижи в мултикултурна среда; традициите, културата и ценностите при обгрижването на пациентите, желанието им за повишаване на квалификацията. В анкетите на потребителите на здравни грижи се търси мнението им за качеството на здравни грижи към хора с различна култура и етнос.

Обобщените резултати на фиг.1, показват, че само 30,2% от работещите медсестри считат за приоритет здравните грижи да са съобразени с културата и традициите на хората. За 57,6 % от студентите е важно здравните интервенции да са съобразени с традициите на пациентите; това отразява холистичния подход в сестринските грижи и спазване на принципа на партньорство. 47,5 % от потребителите считат, че само отчасти трябва да се спазват културата и традициите.

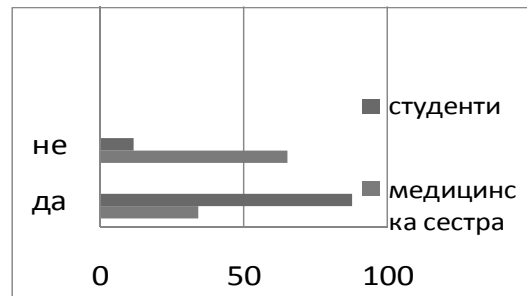
Фиг.1. Необходимост и прилагане на специфични ЗГ, съобразени с традиции, религия и култура.

На въпроса: „Засягат ли се правата на пациентите, ако не се съобразяваме с традициите, религията и културните ценности на хората”, потребителите се разделят наполовина, както е видно от фиг.2.

Фиг. 2. Нарушаване на права поради различие в традиции, религия и култура – потребители

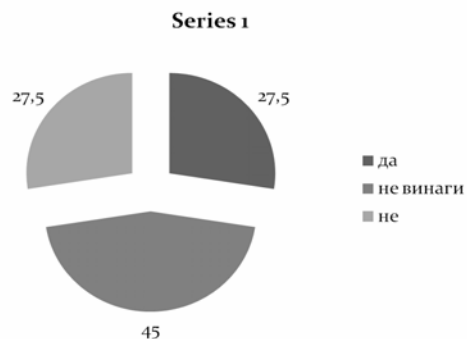
При специалистите по здравни грижи 85% от студентите считат това е нарушаване на правата на пациенти, докато при работещите медицински сестри този процент е само 15,6%/ фиг.3/.

Фиг. 3. Нарушаване на права поради различие в традиции, религия и култура.- специалисти по здравни грижи

Направеното анкетно проучване показва още, че работещите медицински сестри не определят като приоритет здравните грижи да са съобразени с културата и традициите на хората. При студентите резултатите показват, че 57,6% от тях определят като приоритет здравните грижи да са съобразени с традициите и културните ценности на пациента. При потребителите 47,5% считат, че само отчасти трябва да се спазват особеностите на културата и традициите.

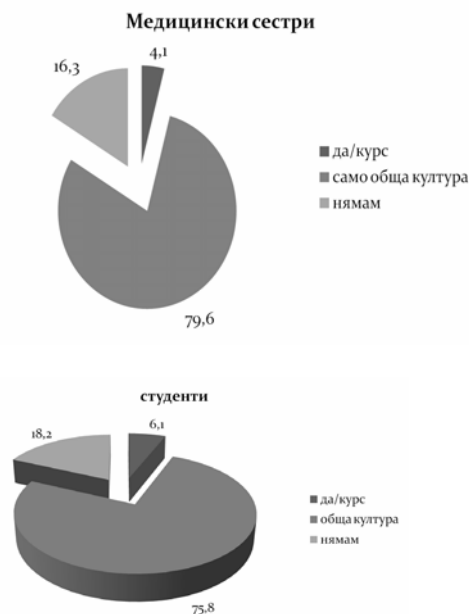
На въпроса „Бихте ли приели здравни грижи, противоречащи на Вашата традиция, религия и култура”, 27,5% от потребителите отговарят с „да” и 45% - отчасти /фиг.4 /. Това показва, че има риск от отказ на здравни грижи, което ще влоши качеството им и ще доведе до по-трудно възстановяване на пациента.

Фиг. 4. Приемане на здравни грижи, противоречащи на традиция и култура

Резултатите на фиг.5 показват, че и студентите, и медицинските сестри нямат доста-

тъчно знания и умения да прилагат културно-отзивчиви грижи - 79,6% от медицинските сестри имат само обща култура, при студентите – 75,8%. Налице е пропуск в обучението на здравните специалисти по проблемите за здравни грижи в мултикултурна среда.

Фиг. 5. Наличие на знания и умения за културно-отзивчиви здравни грижи

Анкетното проучване сред специалистите по здравни грижи показва, че студентите имат желание и са мотивирани да изучават специфичните транскултурални здравни грижи, като считат, че ще са им полезни за бъдещата реализация. При медицинските сестри само 30,6% изпитват необходимост от допълнителна квалификация.

Таблица 1. Необходимост от допълнителна квалификация/обучение

ОТГОВОР	СТУДЕНТИ	МЕДИЦИНСКИ СЕСТРИ
да	66,7%	30,6%
не	33,3%	69,4%

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ:

Пациентите считат, че здравните грижи трябва да са съобразени с техните традиции и култура.

Незачитането на различните ценности на други етноси и култури ще доведе до отказ от здравни грижи, което ще понижи тяхното качество.

Налице е недостатъчна компетентност на здравните специалисти за прилагане на здравни грижи в мултикултурна среда.

Студентите имат желание да се обучават допълнително, за да придобият знания по транскултурални здравни грижи, тъй като нямат достатъчно научна информация, знания и умения.

Необходимо е актуализиране на настоящите учебни програми по сестрински грижи, насочени към повишаване качеството на професионални знания и умения за обгрижване на пациенти в условията на мултикултурна среда.

Необходимо е разработване на цялостна програма по транскултурни здравни грижи и включването ѝ като избираема или задължителна учебна дисциплина.

В системата за следдипломното обучение да се провеждат квалификационни курсове за практикуващите медицински сестри по транскултурни здравни грижи.

Повишаването на културната компетентност на медицинските сестри ще формира умения за целесъобразен избор на поведенчески модели и правила за взаимодействие с различни културни общности.

Формираните умения ще дадат възможност на бъдещите специалисти за по-добра адаптация при преодоляване културните бариери, за да се осигури равен достъп до адекватни здравни услуги на различни общности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Попов, Т. Педагогика - първа част: Теория на възпитанието. Учебник за студенти от ФОЗ. МУ- София, ЕКС-ПРЕС, Габрово, 2012, с. 234-237.

2. Hawkins, S., K.Lamb, T.Cole, C.Law. 'Influence of moving to the UK on maternal health behaviours: prospective cohort study'. - *British Medical Journal*. 2008; 336: 1052-5. PMID:18403500 - <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.39532.688877.25>

3. Zaman, M., P. Mangtani. 'Changing disease patterns in South Asians in the UK'. - *Journal of the Royal Society of Medicine*. 2007; 100:254-5. PMID:17541088 - <http://dx.doi.org/10.1258/jrsm.100.6.254>

4. Leininger, M. Transcultural nursing: concepts and practice. John Wiley. New York. 1978.

5. Camphinha-Bacote J. A model and instrument for addressing cultural competence in health care. - *Journal of Nurse Education*. 1999; 38: 203-207. PMID:10438093

6. Narayanasamy, A. Spiritual Care and Transcultural Care Research. Quay London. 2006.

7. Chambers D., S. Thompson, A. Narayanasamy. Engendering cultural responsive care: a reflective model for nurse education. - *Journal of Nursing Education and Practice*, January 2013, Vol. 3, No. 1. pp 70-81.

8. Papadopoulos, I. Transcultural Health and Social Care: Development of Culturally Competent Practitioners. Churchill Livingstone Elsevier. Edinburgh. 2006.

REFERENCES

1. Popov, T. Pedagogika - parva chast: Teoria na vazpitanieto. Uchebnik za studenti ot FOZ. MU - Sofia, EKS- PRES, Gabrovo, 2012, s. 234-237.

2. Hawkins, S., Lamb K., Cole, T.J., Law C. 'Influence of moving to the UK on maternal

health behaviours: prospective cohort study'. - *British Medical Journal*. 2008; 336: 1052-5. PMID:18403500 - <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.39532.688877.25>

3. Zaman, M., P.Mangtani.. 'Changing disease patterns in South Asians in the UK'. - *Journal of the Royal Society of Medicine*. 2007; 100:254-5. PMID:17541088 - <http://dx.doi.org/10.1258/jrsm.100.6.254>

4. Leininger, M., Transcultural nursing: concepts and practice. John Wiley. New York. 1978.

5. Camphinha-Bacote J. A model and instrument for addressing cultural competence in health care. - *Journal of Nurse Education*. 1999; 38: 203-207. PMID:10438093

6. Narayanasamy, A. Spiritual Care and Transcultural Care Research. Quay London. 2006.

7. Chambers D., S. Thompson, A. Narayanasamy. Engendering cultural responsive care: a reflective model for nurse education. - *Journal of Nursing Education and Practice*, January 2013, Vol. 3, No. 1. pp 70-81.

8. Papadopoulos, I. Transcultural Health and Social Care: Development of Culturally Competent Practitioners. Churchill Livingstone Elsevier. Edinburgh. 2006.

ПРОФЕСИОНАЛНИ ОТГОВОРНОСТИ НА МЕДИЦИНСКАТА СЕСТРА ПРИ ХРАНЕНЕ НА ПАЦИЕНТИ В МУЛТИКУЛТУРНА СРЕДА

Майя Атанасова

PROFESSIONAL RESPONSIBILITIES OF THE NURSE IN FEEDING PATIENTS IN MULTICULTURAL ENVIRONMENT

Mayya Atanasova

E-mail: mayya_atanasova@abv.bg

ABSTRACT

Feeding has always been an important part of a patient's treatment. Having knowledge of the basic eating habits and traditions should be a required skill in the professional responsibilities of the nursing staff, because of the multicultural environment in which they work.

Key words: multicultural environment, food, habits, healthy

ВЪВЕДЕНИЕ

„Един от най-големите дарове за човечеството на този свят е храната“ [1].

Френският писател и философ Волтер пише, че „изкуството на медицината се състои в развличане на пациентите, докато природата излекува болестта“. Медицинските сестри са най-близо до пациентите и трябва да познават оплакванията и заболяванията им в детайли, за да предоставят възможно най-качествена здравна грижа. Често те работят в мултикултурна среда, което налага познаване на културните и хранителни навици и традиции на пациентите.

Балканите са определяни като контактна зона между Изтока и Запада. Р България е територия, богата на история и историческа обремененост. Границите на Балканите са променливи - много територии са принадлежали на една или друга държава. Многовековното съжителство оказва своето влияние върху традициите и културите на балканските народи, като често се стига до спорове за произхода на ястия, песни и думи.

СЪЩНОСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на разработката е да се проучат различните хранителни традиции и навици на пациентите в мултикултурна среда.

Задачи:

1. Проучване на литература по проблема.
2. Определяне методите за изследване и фокус групите.
3. Анализ на изследването и оформяне на изводи.

В изследването взимат участие 31 респонденти с различно вероизповедание и етнос: по етнически принцип: роми – 3; арменци – 4; евреи – 4; турци – 10; българи – 10; по вероизповедание: християни – 15; мюсюлмани – 12; юдеи – 4.

Особености на ромската кухня

Като чергарско племе, основна част от трапезата на ромите е взаимствана от природата – киселец, коприва, охлюви, горски плодове. С напредване на времето се забелязва заселване на ромски общности до места, богати на храна и възможност за битуване. В началото на XIX век се оформят т. нар. уседнали ромски общности. Уседналостта дава възможност за достъп до продукти, подобряване на бита, повишаване стандарта на живот, достъп до обучение и работа. Въпреки това природните продукти не са загубили значението си за ромската трапеза. Голямото разнообразие в ромската общност очертава и различни направления в тяхната кухня. При по-задълбочен анализ се налагат две направления: семейна – ежедневна; семейна – обредна, празнична кухня.

Сред ромите преобладаващите религиозни течения са християнски (евангелски и източноправославни) и мюсюлмански (в повечето случаи турчещи се роми). От там се получава и различието в кухнята. Независимо от религиозната принадлежност, всички роми празнуват Гергьовден и Голяма Богородица (успение на Света Богородица, 15 август).

На Гергьовден се коли агне (курбан), на Богородица се коли пернато (кокошка, петел).

Християните празнуват по стария Григориански календар и задължително на масата се слага патица и погача на Василица (14 януари – Ромска Нова година).

Особености на арменската кухня

Арменците са едни от първите, които приемат християнството. Разселили са се от древни времена по четирите посоки на света – доброволно или заради заплахата. Идвайки на Балканите, донасят своите традиции, религия, хранителни навици. Арменската християнска църква се причислява към източногригорианската. Често големите християнски празници съвпадат с източноправославните християнски или с тези на католическата църква.

Арменският етнос пренася своите особености в кухнята. С годините част от хранителните навици са се размили, но има храни, които и до ден днешен се приготвят както и преди. Ястията се приготвят трудно и бавно – избор на продукти; съдове, в които ще се готвят; подправки, технология на предварителната подготовка и накрая – на самото готвене.

Арменците използват много подправки – зелени и изсушени: пипер (всички видове); чесън, кимион, много зелени треви и растения. Месото е овнешко, телешко, риба, а зеленчуците са картофи, домати, зеле, моркови, чушки. Месните ястия са пикантни и ароматни, предложени с гъсти сосове, често солени или леко люти. Супите са от овче или телешко месо, гъсти, с много подправки. Типичен за арменската кухня е т.нар. „лаваш“ – арменски хляб, който е под формата на тънка питка, която достига до 1м дължина. Хлябът е с ниска калоричност (600 калории) и може да се съхранява дълго време след изпичането му.

В миналото Армения е снабдявала Римската империя с кайсии (арменските сливи). В кухнята си те ги използват пресни, изсушени и консервирани. Добавят ги както в основни ястия, така и при приготвянето на различни видове десерти.

Арменците обичат сладките храни. Любим десерт е пахлава (прилича на баклава), а в

България са донесли мацун (мадзун), който се приготвя от плодове.

Арменците почитат и празнуват всички християнски празници и обреди. Те нямат абсолютно забранени храни. Като християни спазват съответните пости – големи и малки.

Особености на кухнята на евреите

Евреите са народ с древни традиции и вявания. Характерно за тях е, че не смесват при хранене мляко и млечни продукти с месо. Млякото е изначалната храна на живота, а месото е тлен. Това се отнася и за съдовете, и за приборите за готвене и обработване на храната.

Позволените храни – зеленчуци, варива, треви, плодове, месо (сухоземни): телешко, агнешко, козе (на преживни животни). Животното трябва да е убито бързо (без да се мъчи) и да е източена кръвта му. Същото се отнася и за пернатите – да са бързо заклани и кръвта източена. Рибата трябва да е покрита с люспи. Миди, скариди, раци не са от предпочитаните храни. Подправките са като в източната кухня. Същото се отнася и за сладкишите.

Кашер (кошер) е начин на хранене според свещената книга на евреите. За евреите спазването на кашер е част от светоусещането, изповядването на религия и начин на живот, а не лично отклонение [2].

Особености на мюсюлманската кухня

Кухнята на мюсюлманите е силно повлияна от арабската кухня като географска принадлежност и историческо наследство.

Преди и след хранене мюсюлманите мият ръцете си. Преди началото на всяко хранене те благодарят на Аллах за мъдростта и щедростта му, както и за дадената им трапеза. След края на храненето пак се благодари на Всевишния за възможността да се заситят.

В мюсюлманската хранителна традиция има два големи празника – Шекер байрам и Курбан байрам, като „сладкият“ байрам се предшества от свещения месец Рамазан (Рамадан), когато се спазва т.нар. „оруч“. Той представлява строг пост – през светлата част на деня не се консумират храни и напитки. Началото на дневния пост се дава с първия повик за молитва (езан) и завършва с последния повик при залез слънце.

При строгото спазване на оруч от студенти мюсюлмани понякога се стига до колабиране по време на клинична практика в болнична обстановка или по време на лекции. Преподавателите обръщат внимание на всички студенти, особено на тези в първи курс, да не

пропускат сутрешната закуска. Т.е., клиничната практика влиза в противоречие с религиозните традиции. С повишаване на знанията на студентите и натрупването на личен опит, инциденти от този род се срещат все по-рядко. Спазва се правилото, че деца, бременни и стари хора не спазват строго въздържание от храна.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Изследването е проведено сред 31 души на възраст от 18 до 58 години. 30 % от възрастните са привърженици на спазване на строгите норми на хранене, но половината от тях са склонни на някои компромиси. Само 2% от всички респонденти са твърдо убедени в необходимостта храненето да се провежда според религиозната принадлежност. Въпреки това се налага убеждението, че познаването на различните хранителни навици при работата в мултикултурна среда е задължително условие при работата на медицинската сестра.

От проведеното практическо изследване може да се посочат следните резултати: строгите изисквания на храненето се спазват, но при определени условия. Респондентите съобщават, че в домашни условия нормите се съблюдават от бабите и по-възрастните роднини (12% от всички изследвани). Извадени от границите на дома, 30% от респондентите си разрешават „вредни и непозволени“ храни. Според данните от изследването, при не повече от 10% от християни и мюсюлмани постите се прилагат строго. Характерно е, че въздържанието става все по-популярно сред младите хора и се забелязва стремеж към здравословно и рационално хранене. Разглеждайки особеностите на кухните в мултикултурна среда, се забелязва все по-голямо размиване на границите.

Постите са загубили своята задължителност (строгост) сред поколението на 20-30-годишните, но се засилва желанието сред всички респонденти да се хранят рационално, т.е. здравословно. Няма залитания от религиозно или етническо естество според хранителните навици на респондентите. Има желание обаче за спазване на традицията без догматизъм, според възможностите и правото на личен избор.

Животът по нашите земи, характерен с етническа и религиозна търпимост, е довел до размиване на границите и използване на опита, помощта и съветите от съседа. Не е важен произходът на ашурето, сармите, баницата и т.н., а е важен вкусът на тези ястия, който е плод на общия балкански дух и традиции.

При изследването 96% от всички респонденти споделят, че не познават тънкостите в хранителните си традиции и навици в общността. Почти всички, изповядващи юдаизма, спазват каноните при приготвянето на храната и подбора на продуктите. Ромите често ядат каквото имат. При християните познанията са хаотични; знаят, че има пости, но не могат да обяснят какво е забранено и разрешено в периода на въздържание; групата на 18-25-годишните не прави разлика между Сирни и Месни заговезни; никой не посочи три храни, разрешени по време на пости.

В заключение могат да се направят следните изводи:

Все по-малък е процентът на респондентите, спазващи строгите забрани и правила при използване на определени храни и начин на хранене. Работата в мултикултурна среда изисква медицинската сестра да познава традициите при храненето в различните общности, да проявява толерантност и да убеждава пациентите в необходимостта от спазване на назначения диетичен режим.

80% от респондентите са готови да спазват правилата за рационално хранене, да ги популяризират и прилагат както в работата, така и в личен план.

ЛИТЕРАТУРА

1. Велинова, Б. Строгите канони на кашерната кухня. - **Грешка! Невалиден обект на хипервръзка.**, 2011.
2. Пашова, А., Й. Нунев. История, всекидневие и ценности на ромската култура. Благоевград, 2009, с. 91.

REFERENCES

1. Velinova, B. Strogite kanoni na kashernata kuhnya. -<http://jivotatdnes.bg/index.php?page=article&id=11610>, 2011.
2. Pashova, A., Y. Nunev. Istoriya, vsekidnevie i tsennosti na romskata kultura. Blagoevgrad, 2009, s. 91.

КОХЛЕАРНАТА ИМПЛАНТАЦИЯ – ИНОВАЦИОННА И ХУМАННА ТЕХНОЛОГИЯ ЗА ДЕЦА, ЛИШЕНИ ОТ СЛУХ

Детелин Костадинов

COCHLEAR IMPLANTATION – AN INNOVATIVE AND HUMANE TECHNOLOGY FOR CHILDREN DEPRIVED OF HEARING

Detelin Kostadinov

ABSTRACT

Cochlear implantation is a striking example of the practical application of high technologies in the field of medicine. The main purpose is to improve the possibilities for residual hearing when there is a loss of hearing. It gives the children who completely unable to hear hope for the future and access to acoustic information.

Key words: cochlear implantation, implant, surgical intervention, rehabilitation, past surgical therapy

ВЪВЕДЕНИЕ

Децата с дълбока глухота, които не получават полза и от най-мощните слухови апарати, са откъснати от достъпа за възприемане на ежедневните звукови сигнали. Ако не чуват речта на околните, е почти невъзможно да развият говора си. В перспектива това води до значителни затруднения в обучението, развитието и качеството на живот.

На всеки 1000 деца се раждат между 7-10 деца без слух, с остатъчен слух, с прогресираща загуба на слуха или с късно придобита глухота след прекарани възпалителни заболявания.

На съвременния етап на развитие медицината прилага технология, за да компенсира слуховия дефицит и подобри възможностите на слуховите възприятия посредством високотехнологични устройства в областта на кохлеарната имплантация /КИ/.

СЪЩНОСТ, ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА КИ

Кохлеарната имплантация е ярък пример за практическото приложение на бързо развиващите се технологии и техните продукти в медицината. Тя най-общо се определя като имплантиране на електродна система във вътрешното ухо с цел възстановяване на слуховото усещане посредством електрическа

стимулация на аферентните влакна на слуховия нерв [1].

Основните принципи, залегнали в идеята за кохлеарната имплантация, са:

1. Имплантиране на биологично съвместими материали в човешкото тяло, които да се приемат от него.

2. Да се реализира възможността окончателната на слуховия нерв да реагира на електрическа стимулация.

Първите опити за електрическа стимулация са от преди повече от 200 години. През 18 в. началото поставя Alessandro Volta, който стимулира по електронен път слуховия анализатор чрез свързване на батерия от 50V с две метални пластини, които поставя в ухото си [9]. Той описва усещане на звук, подобен на този от вряща вода. Това е първият документиран опит за електронна стимулация директно в слуховия анализатор. До средата на 18 в. използването на този тип стимулация като терапевтичен метод е категорично отхвърлено.

През 18 и 19 в. са описани опити за електронна стимулация в Париж, Лондон, Берлин и Амстердам. Установява се, че стимулирането на слуховия анализатор посредством прав ток не осигурява задоволително слухово усещане.

През 1855 год. Дукът на Болоня стимулира ухото с променлив ток. Резултатът е звук, подобен на „пърхането на криле между стъклото на прозореца и завесите”. Определено

слуховото усещане е подобро, но все още не е задоволително.

Сериозни проучвания на ефекта от електрическата стимулация на слуха започват в края на 30-те години на 20 в. Стимул за нови изследвания дават някои открития в областта на електротехниката и по-специално въвеждането на термоелектрическата клапа, която дава възможност за твърде прецизна електрическа стимулация в областта на слуховия анализатор. В САЩ и СССР се правят и ценни открития като това, че слуховото възприятие у глухи пациенти се подобрява значително, когато се стимулира областта на средното ухо. [3]

Изследователите откриват, че електрическите импулси могат да се преобразуват в звукови трептения, преди да достигнат вътрешното ухо. Постигнатото по този начин слухово усещане приема названието „електрофоничен ефект“ [8]. Стига се до заключението, че слуховото усещане се поражда вследствие на локална стимулация на влакната на слуховия нерв и причините за това са:

1. Средното ухо изпълнява ролята на трансформатор, т.е. преобразува промените в силата на електрическото поле в механични вибрации, които предизвикват звук.

2. Директната стимулация на слуховия нерв предизвиква слуховото усещане, а не чрез създаване на електрическо поле в областта на кохлеата.

В края на 50-те години на 20 в. учени от Франция постигат първия успешен опит за електронна стимулация чрез имплантация на електрод във вътрешното ухо на глух пациент. След оперативната намеса той започнал да възприема ритъма на речта и се установило, че стимулацията подобрява резултатите от отчитането.

През 1957 год. A. Djourno и Ch. Eyries извършват имплантация на електрод за директна електрическа стимулация на слуховия нерв [4]. Пациентът им описва усещането, което се поражда, подобно на въртенето на рулетка в казино. С времето същият пациент започва да разпознава отделни елементарни думи. Едновременно с това се наблюдава подобрене на способностите му за отчитане и диференциация на звуците по височина, макар и в твърде ограничени граници.

През 1961 год. U. House и P. Doule правят имплантация на електроди в кохлеата на двама пациенти, които са в състояние да възпроизведат по подражание цели фрази.

Така постепенно в практиката се налага имплантирането на моноканални системи, които предават информацията, без да осъществяват качествен анализ и трансформиране на сигнала.

Това подтиква изследователите към създаването на функционална и перманентна кохлеарна имплантна система /КИС/. Полагат се усилия за усъвършенстване на устройствата за кохлеарна имплантация.

В 1972 год. лекарите-оториноларинголози W. House, B. Simmons, R. Michelson имплантират първия удобен за носене моноканален имплант, пригоден за дълготрайна стимулация [6]. Оказва се обаче, че все още е невъзможно възприемането на речта по слухов път.

G. Clark /1979/ изобретява мултиканален имплант, който се състои от 10 канала, и го експериментира на практически глухи възрастни хора [9].

Значителен напредък в развитието на КИ се прави в Оклахома /САЩ/, където през 1980 год. д-р P. Nough разработва магнит, който може да се имплантира подкожно. По този начин сигналът, който се предава чрез кожата, е много по-ясен и разбираем. Това се оказва отправната точка за приложението на КИ в детска възраст.

Мултиканалните устройства се различават от моноканалните по броя на активните електроди, предаващи сигнал. Те предлагат повече възможности за по-точно слухово възприемане на акустичната информация.

Мултиелектродните мултиканални устройства са в пряка зависимост от възможността да се прилагат сложни стратегии за речево кодиране. Степента на подобрене на разбиране на речта варира в зависимост от индивидуалните особености.

В началото на 80-те години на 20 в. започва активното приложение на мултиканалните устройства и тяхното усъвършенстване. Учени от университета в Мелбърн – Австралия създават още по-прогресивна технология, която се състои от 22 канала, и така се появява първият в света мултиканален речеви процесор [2]. Той стимулира нервните влакна по протежение на охлюва, което осигурява по-добра диференциация на височината на акустичния сигнал. Те са организирани така, че на високите честоти отговарят влакната в основата на кохлеата, а на ниските честоти – влакната в горната намотка.

В средата на 80-те год. на 20 в. в САЩ се поставя началото на клиничните опити с деца

и резултатите веднага показват по-високи показатели на речевата перцепция. От 1990 г. КИ официално е приета и се прилага при деца с практическа глухота.

УСТРОЙСТВО, ФУНКЦИИ И ПРИНЦИП НА ДЕЙСТВИЕ НА КИС

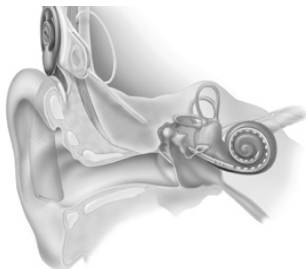
Кохлеарният имплант се поставя оперативно в охлюва и други части на ухото, които предават сигнала директно към слуховия нерв. Има компоненти, които са извън кохлеата, но в ухото. Някои компоненти от апарата се носят на тялото. Цялото устройство на импланта се състои от следните основни части:

Външни – речев процесор с микрофон, който изборително приема звуковите вълни и чрез тънък кабел ги предава към предавателя; който предава звуковата информация към вътрешния приемник. В предавателя е вграден магнит, който през косата и кожата на черепа се държи за приемника.

Фиг. 1. Външно тяло

Вътрешни – приемник, вграден в черепната кост, който превръща звуковите вълни в електричество и ги предава по електродите към слуховия нерв; електроди, които са поставени в кохлеата.

Фиг. 2. Вътрешно тяло

Вътрешните части се поставят оперативно под обща упойка, като процедурата трае от два до четири часа. Прави се пробив на мастоидната кост зад ушната мида, за да се достигне кохлеата и се поставят електродите. Приемникът се вгражда в черепната кост над

ушната мида. При приключване на операцията имплантът се тества.

Външният звуков процесор приема звуковите вълни от околната среда и ги предава на вътрешната част. Приемателят в черепната кост над ухото преобразува звука в електричество и го предава на кохлеата. Електродите в нея са в пряк досег със звуковите рецептори. По този начин електрическият импулс заобикаля увредените части в средното ухо или вътрешното ухо, достига до слуховия нерв, върви по него и се обработва от мозъчния център.

Речевият процесор се зарежда с две или три еднократни батерии тип 675, батерия АА или със собствена акумулаторна батерия. Продължителността на живот на батериите твърде много се влияе и зависи от настройката на процесора.

ИЗИСКВАНИЯ И ИЗБОР ЗА КИ

Не всеки, загубил слуха си, може да се възползва от КИ. Поставя се въпросът - кой пациент е подходящ за имплантиране?

Най-общите изисквания, на които да отговарят пациентите, са: [5]

- **двустранны** тежка до пълна невросензорна глухота;
- **неувреден** слухов нерв;
- **минимална** полза от слухови апарати;
- **добри** езикови и комуникативни умения;
- **желание** за развитие на слуховоречевите умения;
- **реалистични** очаквания към чуването с имплант.

За най-добри пациенти за имплантиране се приемат децата до 3-годишна възраст с вродена или придобита глухота и следречево оглушелите възрастни.

При поставянето на импланта се губи остатъчният слух и по тази причина имплантацията не се препоръчва на хора с лека и средна загуба на слуха.

Изборът на кохлеарен имплант налага познаването и разбирането на същността на различията между технологиите и до голяма степен зависи от клиниката, която приема и пациента, от неговите предпочитания и изискванията на хирургическия екип.

Когато се касае за имплантиране при деца, добре е родителите да правят избора си на имплант след консултиране не само с фирмата-производител, но и да потърсят мнението и

на други специалисти, с родители на деца, които вече са имплантирани.

В България кохлеарни имплантации се извършват от 1999 година. Пръв проф. И. Ценев имплантира деветгодишно момче в МБАЛ „Царица Йоанна” – София.

В началото пациентите сами заплащат импланта, на стойност от около 35 хил. лева, но от 2005 год. НЗОК поема разходите по закупуване и поставянето му за лица под 18 години. За здравноосигурените възрастни НЗОК покрива разходите само за операцията и престоя в болница.

На този етап имплантации в страната се извършват в София – във Военномедицинска академия и в МБАЛ „Царица Йоанна”, и в гр. Ст. Загора – в МБАЛ „Св. Ив. Рилски”.

За успешна се приема имплантацията, която води до възстановяване и подобряване на слуха като възможност за възприемане на човешка реч и говор.

През последните 15 години от Бургаска област са имплантирани 20 деца, лишени от слух по различни причини. От тях 15 са момчета и 5 момичета. Благодарение на целенасочената, системна и индивидуална слухово-речева рехабилитация всички те успешно са се адаптирали в образователната система и в социалната среда. Особено голяма е заслугата на специалистите от Ресурсен център – гр. Бургас. Положените грижи и усилия са дали своя резултат в индивидуално личностното развитие на децата. Висше образование са завършили 2 момчета, средно – едно момче. Към настоящия момент останалите /17 деца/ посещават детска градина – 4 момчета, и училище – 8 момчета и 5 момичета. Целогодишно с тях работят слуховоречеви рехабилитатори, ресурсни учители и специалисти, подпомагащи индивидуалното им интелектуално и личностно развитие.

ПРИНЦИПИ И СЪДЪРЖАНИЕ НА ПОСТОПЕРАТИВНАТА ТЕРАПИЯ

Кохлеарната имплантация е сложен и продължителен процес, който е структуриран на три основни периода: предоперативен, оперативен и постоперативен.

В постоперативния период при терапията и рехабилитацията на деца с КИ се прилагат принципи и последователни дейности, както при слуховопротезираните деца по конвенционален път. Рехабилитацията включва дейности и процедури, чрез които се стимулира

цялостното развитие на детето. Особено внимание се отделя и на подготовката на родителите как да работят и помагат на детето в домашни условия.

Целта на слухово-речевата рехабилитация за детето с КИ е развитие на „слушането”, което да се превърне в „начин на живот”. Крайният резултат е детето да формира и активно да използва слуховото възприятие за овладяване на езика, за формиране на системата от знания и за активно взаимодействие с околните.

Слухово-речевата рехабилитация при децата с КИ се организира и протича при спазването на следните принципи:

- **общопедагогически** – мотивация, преход от лесното към трудното, системност, достъпност, нагледност, активност и креативност;

- **лингвистични** – за разграничаване на езиковите и речевите умения, за ситуативно-тематично подаване на лингвистичния материал и др.;

- **принцип за акустичния комфорт** – детето да е в състояние да възприема преобразуваната акустична информация достатъчно свободно и комфортно. Тук от значение е първоначалната и последваща настройка на кохлеарно имплантираната система /КИС/;

- **принцип за максимално развитие** на слуховата функция чрез системно стимулиране на слуховия нерв;

- **принцип за усъвършенстване** на слуховото възприемане на речта и нейното продуциране.

Слухово-речевата терапия и рехабилитация, провеждана от екип от специалисти – терапевт, слухово-речеви рехабилитатор, логопед, психолог и др., трябва да изгражда слухово-вербалната система на детето. За нейното реализиране се предлагат техники, стратегии и процедури, които стимулират овладяването на словесната реч чрез развитие и обогатяване на слуховите възприятия.

Слухово-вербалната система включва терапията, обучението, консултирането и семейната подкрепа на семействата на децата с КИС.

Основната цел и съдържание на терапията и развитието на слухово-вербалната система е формиране на личност, пълноценно интегрирана в обществото, за която слуховото възприятие и словесната реч са основни средства за взаимодействие със социалната среда [7].

Тези способности покриват всички езикови компоненти: фонетика, граматика, семантика и прагматика. Без тях не е възможно да се осъществи балансът между комуникативното, социалното, когнитивното и прагматичното развитие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Кохлеарната имплантация е прогресивна и бързо развиваща се област на съвременната медицина за възстановяване на липсващите слухови възприятия при деца и възрастни. Тя заема своето достойно място в авангарда на научно-техническия и технологичен прогрес.

Кохлеарната имплантация дава на децата, лишени от слух, нова надежда за бъдещето, като им осигурява достъп до ежедневните звуци и човешката реч. С адекватна и добре организирана постоперативна грижа и подкрепа, те биха имали възможността да развият правилен и разбираем говор и да се възползват от всички предимства, които той носи и предоставя.

Кохлеарната имплантна система осигурява на децата и възрастните с дълбок слухов дефицит реален достъп до акустичната информация. Формирането и развитието на слуховите възприятия и гласовата продукция след осъществена кохлеарна имплантация се потвърждават с резултатите от проведената комплексна слухово-речева терапия и рехабилитация с децата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балканска, Н. КИ в детска възраст. С., 2009.
2. Балтаджиева, Ан. Учителят в помощ на интегрираните деца с увреден слух. С., 2000.
3. Дионисиева, К. Слухови нарушения. Съвременни аспекти на рехабилитацията. Бл., 2011.

4. Королева, И., П. Ян. Дети с нарушениями слуха. СПб., 2011.

5. Лазаровска, В. и др. , 2012. Ролята на възрастта в развитието на речевата и слуховата перцепция при деца с кохлеарна имплантация. - *Специална педагогика*, кн.3, 2012.

6. Попзлатева, Ц., Психология на развитието при слухово-речева патология. С.,1999.

7. Ценова, М. Музикалното обучение като алтернативно средство за интеграция га деца след кохлеарна имплантация -подходи.- В: *Изкуствоведски четения*. С., 2008.

8. Redley, K., E. Gilles, A. Hogan. 2005. *Adult Cochlear Implant Rehabilitation*. Whurt Publisher. L. 2005.

9. Clark, G. 2002. *Learning to understand speech the cochlear Implant*. Cambridge. 2002.

REFERENCES

1. Balkanska, N. KI v detska vazrast. S., 2009.

2. Baltadzhieva, An. Uchitelyat v pomosht na integriranite detsa s uvreden sluh. S., 2000.

3. Dionisieva, K. Sluhovi narusheniya. Savremenni aspekti na rehabilitatsiyata. Bl., 2011.

4. Karoleva, I. Jan, P. Deti s narusheniyami sluha. S.Pv., 2011.

5. Lazarovska, V. i dr. Rolyata na vazrastta v razvitiето na rechevata i sluhovata pertseptsiya pri detsa s kohlearna implantatsia. - *Spetsialna pedagogika*, br.3, 2012.

6. Popzlateva, Ts. Psihologiya na razvitiето pri sluhovo-recheva patologiya. S., 1999.

7. Tsenova, M.. Musikalното obuchenie като alternativno sredstvo za integratsiya na detsa sled kohlearna implantatsiya-podhodi. – V: *Izkustvovedski cheteniya*, S., 2008.

8. Redley, K. ,E. Gilles, A. Hogan. *Adult Cochlear Implant Rehabilitation*. Whurt Publisher. L., 2005.

9. Clark, G. *Learning to understand speech the cochlear Implant*. Cambridge. 2002.

ПЕДАГОГИЧЕСКО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЧРЕЗ ИКТ В КОЛЕЖАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Антонина Недкова

PEDAGOGICAL INTERACTION THROUGH ICT IN COLLEGE EDUCATION

Antonina Nedkova

E-mail: antonina.nedkova@abv.bg

ABSTRACT

The article presents current problems related to the pedagogical interaction between the lecturer and students in college education on the basis of modern information technologies. Some of the substantial factors necessary for the achievement of higher efficiency of education have been reviewed. The article also studies the influence they have on the various teaching styles of the lecturer in the course of the training process. The data from the conducted survey is presented and analyzed. Conclusions and concise recommendations that lecturers may find useful in their future pedagogical practice have been made.

Key words: *pedagogical interaction, information technologies, digital skills, virtual communication, assertiveness*

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременните демократични общества се характеризират с ускорени темпове в развитие на компютърните технологии и телекомуникационни системи. Проникнали във всички сфери на човешките дейности и ресурси, те обезпечават масовия потребител с разнообразна научна информация. Достъпът до тези информационни потоци изисква овладяване на специфични дигитални умения и виртуални комуникации. С приложението на компютърните технологии в сферата на образованието се откриват нови перспективни възможности за приложението им в теорията и практиката на обучение. Освен традиционните форми на обучение, възниква необходимост от съвременни иновационни интерактивни форми и методи, приложими с помощта на информационно-комуникативните технологии. Тяхното оптимално съотношение в учебния процес създава благоприятни предпоставки за усвояване както на теоретични знания, така също на формиране и развитие на индивидуално-личностни качества и черти на характера, поведенчески професионални умения и практически опит. Масовото разпространение на персоналните

компютри в образователните институции осигурява нов тип педагогическо взаимодействие между преподавателя и учащите се, открива неочаквани възможности за осъществяване на електронни комуникации за виртуално общуване и взаимодействие.

ИЗЛОЖЕНИЕ

При съвременните условия на обучение качеството на подготовката на бъдещите специалисти се определя не само от равнището на преподаваните теоретични знания, но и от своевременното овладяване на професионални умения. Формирани и развивани още в хода на обучението, тези умения са продукт на активно взаимодействие на студентите с преподавателя в процеса на обучението на основата на създадени субектни отношения между тях. Определяща предпоставка в съвременните образователни практики е педагогическото взаимодействие между преподавателя и студентите. Встъпвайки в субектни отношения, те стават много по-активни участници в учебния процес, като изграждат разнообразни и ефективни способности за комуникация, за решаване на нестандартни практи-

чески ситуации чрез свой индивидуално-личностен избор.

Педагогическото взаимодействие в системата „преподавател-студенти” представлява система от взаимно въздействие на субекти, включени в съвместна познавателна и учебна дейност на основата на общи образователни цели. Подобно взаимодействие е особено значимо поради факта, че то влияе върху формиране на дългосрочна система от професионални практики и не само в професионалната среда, но и в реални житейски ситуации.

Взаимодействието е една от основните философски онтологически категории. Това е феномен на комуникациите, обратната връзка, развитие на различни обекти под влияние на взаимно въздействие един на друг и на другите обекти [3]. Педагогическото взаимодействие е непрекъснато системно осъществяване на комуникативни действия на преподавателя, които имат за цел да предизвикат съответни реакции от страна на учащите се. Социално-психологическо ядро на педагогическото взаимодействие е професионалното общуване, обмен на информация и регулиране на взаимоотношенията чрез различни средства за комуникация, в които педагогът заема позиция на активатор и организатор на процеса [3]. За създаване на благоприятна учебна среда на педагогическо взаимодействие са необходими редица предпоставки в учебния процес като:

- активно включване на всички участници в образователния процес чрез обсъждане на проблемни практически ситуации и вземане на решения на последователните етапи от организацията и протичането на взаимодействието (диалог);

- разкриване и обсъждане позициите на всички образователни субекти: преподавател и студенти;

- обективизация на поведението, което предполага получаване на обратна връзка (професионални компетентности);

- партньорско общуване, което означава приемане ценностите на всеки, неговото мнение, интереси, особености с необходимата асертивност.

Основните функции на педагога, които могат да се приложат посредством информационните технологии според К. Г. Кречетников [2] са:

• предоставяне на необходимата учебна информация;

• информационно-справочно обезпечаване на всички видове учебни занятия;

• моделиране и демонстрация на обекти, явления и процеси;

• производствени измервания с помощта на компютърна обработка на резултатите от измерванията;

• обезпечаване на различни игрови форми на учебни занятия;

• изграждане на тренажорни навици и умения с различен характер, решаване на учебно-практически задачи;

• контрол и оценка на знанията и уменията.

Същественият принос на преподавателя се състои в:

• оптимално поставяне на учебните задачи;

• създаване на интензивно-структурирано, лесно за възприемане интерактивно задание;

• цялостно управление на процеса на взаимодействие между учащите и усвояване на знания и умения;

• обсъждане на актуални професионални проблеми;

• организиране на творчески процес на обсъждане;

• мотивиране и стимулиране на учебните дейности;

• оказване своевременна помощ на учащите (там, където помощта на компютъра е недостатъчна);

• анализ на хода на учебните занятия, оценка и обобщение.

Според Г. Андреева, „педагогическото взаимодействие е не само обмен на информация, но и организация на съвместни действия, позволяващи на партньорите да реализират определена обща за тях дейност [1]. Педагогическото взаимодействие помага за превръщане в хода на обучението на обектите в субекти на учебни действия. Те не само приемат, но активно преработват, “интериоризират”, “споделят” познавателната активност, съхранявайки своята автономност и асертивност в учебния процес.

„Педагогическото взаимодействие има осъзнат целенасочен характер и е силно мотивирано от преподавателя. Цели създаване на типове поведение, усвояване и спазване на норми, които регулират това поведение. [3]. Според Д. Цветков [4], „педагогическото взаимодействие, което се осъществява в дейността и общуването, оказва не само влияние, но и води до изменение в поведението, мотивацията и състоянията на участниците в

него.” По своята същност педагогическото взаимодействие е социално явление, извършвано предимно чрез езиковата комуникация. Взаимодействието между преподавателя и студентите не винаги протича хармонично. Между актуалните цели, интереси, жизнени позиции, мотиви и личния индивидуален опит на всеки от тях неизбежно възникват противоречия. Необходимо е продължително и задълбочено обсъждане за постигане на консенсус. Това е свързано с динамични изменения във формите на взаимодействие в хода на учебния процес. Ефективността на педагогическото взаимодействие в учебните занятия зависи от множество фактори, между които особено място заема оптималният избор на форми и методи на обучение и творческото им осъществяване в процеса на педагогическото взаимодействие в конкретни условия. Важна роля играят също: равнището и качеството на подготовка на преподавателя и на учащите се, оптималното определяне на целите и задачите на съвместните дейности, стратегията на преподаване при възникване на специфични проблеми на взаимодействието, познавателната активност на субектите в учебно-възпитателния процес.

Особено значение в процеса на педагогическо взаимодействие със студентите е позицията на преподавателя. В традиционните образователни модели важни за развитието на личността и нейната психика са: съзнателност, активност, субективно отношение, целенасоченост, мотивираност, което преподавателите обобщават с явлението доминантност; отговорност за резултатите на учебно-възпитателната дейност. Тя изпълнява функции за стимулиране на педагогическата дейност, управлява образователния процес, способства за конструктивното взаимодействие на субектите.

В условията на педагогическо взаимодействие на основата на демократизация на субект-субектните отношения, преподавателят е провокиран да поеме и някои по-неспецифични функции: да улеснява студентите, да ускорява процеса на усвояване на знанията и формиране на професионални умения и др. Той активизира и подпомага студентите да откриват същественото и да се абстрахират от несъщественото, насърча ги да експериментират и да постигат самостоятелно конкретни решения, да изграждат конструктивни качества за сътрудничество и екипност, за толерантност и емпатичност. Ня-

кои автори като Р.Славин [4, с.266] го определят като фасилитиране (улесняване). Упражнявайки подобни функции, преподавателят-фасилитатор подпомага процесите на учене с най-различни прийоми. В други случаи преподавателите влизат в ролята на консултанти. Същността на дидактическото консултиране се състои в това, че традиционното изложение на учебното съдържание от преподавателя, обучаващата функция се ограничава, за да намери свое продължение в консултиране, в диалог и съвместно търсене на решения на актуални проблеми. Това може да се осъществи както в реален, така и в дистанционен режим. Консултирането може да има и по-широк обхват, но по-често е съсредоточено към решаване на конкретен проблем. В ролята на консултант преподавателят не предлага готови решения, а способи за дейности, алгоритъм за решаване на проблема. Основната цел на преподавателя в такъв модел на обучение е да научи студента как да се учи ефективно. В ролята на “модератор” преподавателят се насочва към разкриване на потенциалните възможности на отделни студенти и развива определени образователни способности. В основата на модериранието лежи използване на специални технологии за оптимизиране на комуникационния процес, споделяне на мнения, интерпретации, защита на иновационни гледни точки. Модерирането в учебния процес има за цел да разкрие вътрешния интелектуален потенциал на студентите, да провокира скрити и “непознати” възможности и нереализирани умения. Основни средства за работа в това отношение са: кратки фрази и стимулираща интонация, въпроси и реплики, които подбуждат студентите към дейности, активизират ги да формулират възникналите проблеми и очаквания, организират дискуссионен процес, създават атмосфера на сътрудничество. Преподавателят-модератор встъпва в роля на посредник, който допринася за оптимизиране на педагогическото взаимодействие в учебните групи. В ролята на “тьютор” преподавателят разработва специални индивидуални задачи, организира групови обсъждания на професионални проблеми. Дейността на преподавателя-тьютор, както и на преподавателя-модератор, консултант и др., е насочена не към възпроизвеждане на информация, а към работа със субективния опит на студента. Преподавателят проследява и отчита познавателните интереси, професионалните наме-

рения и потребности, личностни стремежи на студентите. Той изработва специални упражнения и задачи, опиращи се на съвременни комуникативни и интерактивни методи, замисля способи за мотивация, избор на варианти, определя насоки за проектни дейности. Взаимодействието на студентите с тютори е много специфично. Осъществява се чрез индивидуални срещи и консултации, чрез групови взаимодействия и по-дълготрайни и личностни контакти. Задачата на преподавателя е да проследява хода на самоподготовка, да осъществява текуща обратна връзка при изпълнение на определени задания, да консултира студенти, да осигурява възможности за използване на различни форми за личен контакт като: неформални срещи, електронна поща, компютърни конференции. “Преподавателят-треньор” в някои професии встъпва в качеството си на обучаващ, помага на студентите в изпълнение на определени учебни модули, в учене, в подготовка за участие в семинарни и практически занятия, участия с доклади и съобщения на учебни и научни конференции, в професионални състезания и др.

Проблемът за взаимодействието между преподавателя и студентите с използването на информационните технологии е особено актуален в условията на постоянно редуциране на аудиторни занятия и увеличаване часовете за самостоятелна работа. Важно място се отделя на самоподготовката, която преподавателят в качеството си на фасилитатор, консултант, модератор, тютор, тренер и др. следва умело да организира и контролира. Самоподготовката като важна учебна форма играе изключителна роля за педагогическата ефективност, особено в индивидуално-личностен план. С контрола за изпълнение на самостоятелната работа се цели констатиране на пропуски и недостатъци, създаване на инструменти за тяхното своевременно коригиране, поддържане на обратна връзка за осъществяване на корективни действия.”

Използването на Интернет-технологиите при организиране на самостоятелната работа на учащите се позволява:

- качествено повишаване обема и равнището на знания, актуализиране, структуриране на модули, проблематизиране на теми;

- целесъобразно автоматизиране на процеса на общуване и взаимодействие;

- използване на дистанционен диалог независимо от времето и мястото, където се намират учащите се и преподавателят.

Развитието на компютърния мрежов интернет създава възможности за внедряване на нови методи и форми на обучение. Традиционните методи в дидактиката се допълват и обогатяват с образователни модели и технологии на базата на използването на електронните мрежи и комуникационни средства. Използвайки възможностите на информационните технологии в образователните институции, става възможно дистанционно общуване и взаимодействие, което несъмнено доказва своите предимства като: висока скорост на комуникация, няма ограничение на време и пространство за общуване, възможност за използване на линейна и нелинейна форма за предаване на учебното съдържание.

При анкетно проучване на студенти от Медицински колеж – специалност помощник-фармацевт, получените данни показаха следната емпирична информация. На въпроса: Отговаря ли обучението по специалността на Вашите очаквания?, 70% от анкетираните отговарят с „Да”, а 30% - „отчасти”. На въпроса: Подготовката за изпит базира ли се само на лекционния материал?, едва 30% са отговорили с „Да”, докато 70% са подчертали отговор „Не”. Този резултат показва, че използването и на други източници за учебно съдържание е по-широко разпространено. Почти максимален процент от участниците в анкетата са заявили полезността на семинарните занятия и изискванията за самоподготовка. Особен акцент анкетираните поставят на значимостта на семинарните занятия за получаване на теоретични знания, както и за осмисляне на теоретичните знания, получавани в лекционните занятия. Данните от проведената анкета показват, че участниците познават учебните програми на изучаваните дисциплини, като 85% ги определят като „добри”. Тази информация ни дава основание да направим извода, че учащите проявяват повишен интерес към учебния процес, както и мотивация за високо образователно равнище. Около 70% от анкетираните студенти изказват мнение, че практическите занятия са недостатъчни, както и потребност от завишаването им за сметка на лекционните. Също така висок е процентът на анкетираните, които посочват доста произволно методи на обучение, които според тях допринасят за по-пълноценно усвояване на учебния материал. За студентите, а така също

и за мнозина от преподавателите, не е добре достатъчно осмислен алгоритъмът за оптимизация на системата от дидактически форми и методи, за търсенето на “оптимално съотношение между лекционните и нелекционните занятия”. Това означава “излизане от двуполусния модел на противопоставяне” и търсенето на взаимно приемливо, конкретно решение. Относно най-често прилаганите средства за обучение, анкетираните посочват, освен словото на преподавателя, мултимедията и достъпа до интернет, също учебника и електронния формат на материала за самоподготовка. Като най-предпочитано средство за обучение анкетираните отбелязват учебника и презентацията с мултимедия, което потвърждава интегративната роля на информационните технологии в учебния процес и тяхната нова роля за педагогическото взаимодействие на преподавателя с учащите се.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Внедряването на компютърните технологии в процеса на обучение създава предпоставки за нов тип педагогическо взаимодействие. Използването на информационните технологии внася промени в целите и съдържанието на обучение, на интегриране на нови методи и организационно-дидактически форми. Компютърните технологии позволяват използване на практика на психолого-педагогически разработки, обезпечаващи прехода от механично усвояване на знанията към овладяване на умения за самостоятелно придобиване на нови знания, както и формиране

на информационни компетентности на бъдещите специалисти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреева 2010: Андреева, Г. Социална психология. М., изд. Аспект Пресс, 2010.
2. Кречетников 2002: Кречетников, К. Проектирование креативной образовательной среды на основе информационных технологий в вузе. М.: изд. Госкоорцентр, 2002, 296 с.
3. Недкова 2011: Недкова, А. Екипна форма на обучение в Колеж по туризъм. Габрово., изд. Екс -прес., 2011, 123 с.
4. Славин 2004: Славин, Р. Педагогическа психология. С., НИ, 2004.
5. Цветков 1994: Цветков, Д. Обща педагогика. Философия на образованието. С., изд. Веда-Словена-Ж.Г., 1994.

REFERENCES

1. Andreeva 2010: Andreeva, G. Sotsialna psihologiya. M., Aspect Press, 2010.
2. Krechetnikov 2002: Krechetnikov, K.. Proektirovanie na kreativnoj obrazovatelnoj sredi na osnove informatsionnih tehnologij v vuze. M., izd. Goskoorsentr, 2002, 296 s.
3. Nedkova 2011: Nedkova, A. Ekipna forma na obuchenie v Koleg po turizam. Gabrovo, izd. Expres, 2011. 123 s.
4. Slavin 2004: Slavin, R. Pedagogicheska psihologiya. S., NI, 2004.
5. Tsvetkov 1994: Tsvetkov, D. Obshta pedagogika. Filosofia na obrazovaniето. S., izd. Veda Slovena, 1994.

СЕМАНТИЧНИ МОДУЛИ ПРИ ПРЕПОДАВАНЕТО НА РУСКИ НАРОДНИ ПРИКАЗКИ

Галина Цанева

SEMANTIC MODULES IN TEACHING RUSSIAN FOLK TALES

Galina Tsaneva

ABSTRACT

The article deals with different components related to the teaching of Russian folk tales in Children's Literature and Methodology classes. The idea is to construct exercises for students at two levels. The first level is connected to the semantics of the fantastical, the heroes names, and the sacred numbers. The second level examines the genesis or theories, schools, and critics. Methodological options for interpretations are proposed.

Key words: culture, art and learning, Russian folk tales, fabulous, fantastic, teaching students

Терминът “лингвокултурология”, въведен преди преди три десетилетия от руския учен Воробьов, определя новото направление като комплексна дисциплина от синтезиращ тип, която изучава взаимовръзката и взаимодействието на културите и езика в неговото функциониране като цялостна структура. Това най-силно се проявява във фолклорните текстове и в частност – в приказките.

Например в европейските народни приказки съществува сюжет за тримата братя и златната ябълка. Това означава, че креатурата е обща и е закодирана в далечното минало на човешкото развитие. Но наротивът в Русия е различен – в руския вариант сестрата владее живата вода и златната ябълка, които даряват вечна младост. Трима богатири са изпратени при нея, защото само тя може да им помогне, като им подари вълшебните атрибути.

Запознавайки се с руските народни приказки като част от славянския фолклор, децата неспонтанно се свързват с един друг свят, изпълнен с непознати герои и обичаи, опознават друга близка култура, изграждат свои впечатления за друг народ и друга държава, интуитивно усещат общото и различното. Затова подготовката на студенти и учители трябва да отговаря на новите изисквания.

Началното училище е мястото, където детето се научава не само да чете, пише и смята, а и да се приготви за съзнателния си живот. В съвременния свят успяват самостоятелните и уверени личности, които владеят уменията да общуват и да работят в екип. М. Терзиева в свое изследване посочва, че „наред с актуалните методически акценти в родноезиковото обучение в предучилищна възраст... обновяване на терминологията и ползване на много по-широк кръг от източници /наши и чужди/, трябва да се отчитат подготовката на учителите и индивидуалните особености на децата, родени през новото хилядолетие” [1]. Именно учителят трябва да изгради у детето най-трудното и най-важното качество – да мисли, да разсъждава, да приема поднесената информация от различни гледни точки. Затова е важно самият преподавател да има обширни познания, свързани с изучавания материал и да бъде далеч от стандартите и клишетата. В епохата на ИНТЕРНЕТ това не е толкова трудно. Нужно е да се започне още от студентската аудитория, където по време на упражненията по детска литература и МОБЕЛ да се разглеждат провокативни въпроси и да се дискутират. Те могат да се разположат на две нива – семантика на текста и литературна критика. Ето някои модели, подчинени на темата за руските народни приказки.

Ниво 1.

Модул А. Семантично изразяване на не-реалността

На български език думата „приказка“ лежи в синонимното гнездо на „казвам, приказвам, преразказвам“. На руски е „сказка“, на украински език „казка“ и се свързва с латинския корен *casus* – случка, произшествие, като лексикално се пренася върху глагола казати – говоря.

За разлика от неприказната проза, приказката се интересува от вътрешния свят на отделния човек – неговия характер и житейски път, способностите и недостатъците му. Тя тълкува общочовешкото чрез отделни герои и случки, независимо от това, че връзката с действителността е съвсем условна. Приказното време не е съотнесено с историческия момент, а заключителната формула „и аз бях там“ само подсилва впечатлението за недоверност и неопределеност. Опирайки се на това клише, учителите трябва да изградят в съзнанието на децата усещането за нереалност и нонсенсовост.

Модул Б. Семантичност на имената на героите

Специфичен герой за народните приказки е Юдо-чудо. Като етимологично понятие под юдо /в българския език приема форма за ж.р. – юда/ се разбира митологична зла сила, която носи нещастия на хората. В руския фолклор се срещат словосъчетанията: чудо-юдо богатыри; чудо-юдо рыба кит; чудо-юдо маханная губа. Учените приемат, че думата чудо съзнателно е прибавена, за да се получи рима и съответно благозвучие. В някои сюжети Чудо-юдо е добър вълшебник. Може би затова и една от най-популярните съвременни певчески групи е приела това име.

Образът на баба Яга винаги е вълнувал детското съзнание. В българския фолклор тя е грозна старица с дълъг нос, която лети на метла и живее в гората в къщичка на кокоши крак. В някои руски приказки нейният страшен образ е подсилен с детайлите – беззъба, кривогледа, гърбава и живее в къщичка на овнешки крак или се носи по небето в хаван, като гребе с метла. Има огнен щит и бълва пламъци на всички страни. Но в преданията на Северна Русия и в Беларусия баба Яга е представена като добър войн, богатир и великан. Тя живее дълбоко под земята в светъл-пресветъл град с красиви улици и домове, пълни с всякакви добрини. Има вълшебно кълбо, което е символ на знанието и което се

дава на приказния герой, за да го води към желаната цел. Много често баба Яга бди над беззащитните деца и ги предпазва от неправилни стъпки и погрешни действия, дава на болно момченце чудотворно лекарство, за да оздравее. В този случай образът се свързва с матриархалната символика. Тя живее със своите 40 дъщери – добри, работни и красиви. В една от приказките от т.нар. Афанасиев сборник 40 юнаци богатыри тръгват по голямата земя да си търсят невести. Когато навлизат във владенията на старицата, тя ги посреща и им дава своите 40 девизи за съпруги. Някои тълкуватели свързват името ѝ с кодиран намек за майка-закрилница. Интересно интерпретират образа ѝ съвременните руски писатели А. Белянин и А. Аливердиев. Известно е, че семантиката на лексемата яга /йага, ага/ идва от старогръцки език и означава „добър, доброта“. На санскритски език йага и йога са идентични по звучене и се свързват с името на добрата вълшебница Йогина. В италианския фолклор баба Яга раздава на добрите деца сладкиши, а на лошите – въгленче. Правдоподобно звучи и обяснението за паралел между името на баба Яга и славянския глагол ягать, използван със значение „крещав“. Може би затова в българските народни приказки образът на баба Яга е винаги отрицателен, семантично пораждащ отвращение.

Освен този образ, като езически символи на славянските народи във вълшебните приказки се приемат персонажите на:

- Кошчей Безсмъртни - Николай Райнов прави следния превод: „Кошчей не бил човек, а чудовище: изпит старец, съвсем слаб, бледен и сбръчкан, с голяма глава, страшни очи и нос, извит като кука. На ръцете и на нозете му имало дълги нокти, също завити, а на гърба му – крила като крилата на прилеп...Очите му хвърляли искри“ [2];

- Змей Горянин – с 6 крила и 12 опашки, свързан със зооморфическите представи на разказвача за всесилно чудовище;

- Кикимора – домашен женски дух, който помага на добрите и вреди на лошите. В основата на името е заложена староруската дума мора, която означава душите на мъртвите. Най-често образът олицетворява починала баба, която продължава да живее в дома си, като чисти, готви и бди над децата, които много я обичат и тайно разговарят с нея;

- Банник – мъжки дух, който обитава банята /оттам и името му/. Излиза само през нощ-

та и знае всички тайни за къщата и обитателите. Когато поиска, се показва пред героя и му разказва за миналото;

- Овинник – живее на двора и спи в селскостопанските пристройки. Явява се в образа на огромна черна котка с горящи очи. Плаши децата и ги кара да вършат най-тежката работа;

- Финист – променено име от гр. „феникс“ – в руските приказки това е ясен сокол, в който се влюбва красива девойка. Но тя трябва да докаже любовта си и затова птицата ѝ казва с човешки глас, че за да стигне до него, ще износи три чифта железни обувки, ще похаби три чугунени тояги в тревата по пътя, ще изгризе три каменни хляба”.

Модул В: Семантика на зооперсонажите

В приказките за животни доминиращ образ е Лисицата, която надхитрява всички, надсмива се над тяхната глупост, недосетливост и несъобразителност. Ето защо разказвачите я наричат лисана-хитрушана. Тя се свързва с измамата, но понякога играе ролята на сватовница, булка или оплаквачка. Много често нейна жертва е вълкът, символизиращ човешката наивност и глупост. Интересно е разминаването между научната биологична информация и приказните образи. Като животински вид вълкът е надарен със значително по-голям интелект от лисицата, въпреки че и двамата спадат към семейство Кучеви, тип Хордови. Доказано е, че обемът на мозъка на вълка е с около 30% по-голям от този на домашното куче и с 45% - от мозъка на лисицата. Освен това той и е много подвижен, темпераментен, бяга със скорост до 70 км. Въпреки това като фолклорен персонаж вълкът е лишен от тези си качества, може би тенденциозно, защото лисицата е представителка на женското начало, което трябва да закриля и побеждава, а вълкът заема противоположното мъжко начало и служи само като инструмент. Ако се обърнем към митологиите, ще срещнем коренно различен образ на вълка. Той е приеман като родоначалник на племето и е уважаван от всички. Столетия по-късно християнската религия го определя като символ на дявола /според Августин Блажени/. Като фолклорен персонаж обаче вълкът е лишен от тези характеристики. В някои приказки с различни лъжи, злосторства и хитрости лисицата успява да привлече вълка да извърши някакво лошо дело, но на финала винаги побеждава справедливостта. Ако лисицата е хитра и коварна, може лесно да вплете в мре-

жите си по-малките, слабите и добри животни, то последните могат да се съюзят и заедно да я победят или да се обърнат за помощ към своите по-силни приятели.

Модул Г: Семантика на числата

Основните числа, определяни като сакрални, са: 3, 7, (9), 12.

Три означава преодоляване на раздвоението и е водещо в различни сфери – в космологията /небе, земя, подземен свят/, в теологията /Бог-отец – Бог-син – св. Дух/, в есхатологията /рай, чистилище, ад/, в антропологията /тяло, душа, дух/, в етиката /вяра, надежда, любов /.

Когато се налага да се хиперболизира дадена ситуация /реална или фантастична/, тройката се утроява и се приема числото 9, свързано с мистичното.

Седем е числото на свършенството и се определя като т. нар. „кръгло число”. Орбитите на 7-те планети са израз на космическия ред и произтичащите 7 дни на седмицата, 7 основни цвята, първите 7 години от живота на човека. Според богомилите има седем небеса. А в повечето религии 7 е броят на добродетелите и съответно 7 са смъртните грехове.

Дванадесет е основно число в някои числови системи, свързано с годишния ход на Слънцето /12 месеца/ и зодиакалният кръг /12 зодии/. В различните културни и религиозни системи присъства като организирана цялост – завършване на цикъл. Още езическите предания описват дървото на живота, което дава плод 12 пъти годишно.

Ниво 2.

В статията „Структурализъм и литературна критика” френският филолог Жерар Женет посочва, че “един от най-дълбинните уроци на модерната антропология е, че далечното също ни е близко, дори чрез самата си дистанция...Съществува цяла етнографска сфера в литературата, чието изучаване би било вълнуващо за структурализма: литератури, отдалечени във времето и пространството, детски и народни литератури”. [3]. Отдавна сме приели народното творчество като извор на мъдрост и естетическа наслада, вълшебен мост, който свързва различните поколения чрез сакралните нравствени ценности. То е компонент на духовната култура на всеки народ, галерия от национални образи, теми и сюжети.

В часовете по детска литература студентите се запознават с конкретни произведения

и ги анализират текстово. Освен това е необходимо и да имат знания за литературните процеси, в конкретния случай за генезиса на приказките, които се разглеждат от фолклористите многопластово. Например: митологическата школа / в лицето на Я. Грим / търси обусловеността с религиозните догми; миграционната школа / с представител Т. Бенфай / обръща внимание на близостта на сюжетите у различните народи; психологоантропологическата / с основоположник Е. Тейлър / защитава схващането, че приказката се самозаражда и е изконна по своята същност.

Понеже разглеждаме света на руската народна приказка, ще обърнем специално внимание на следните изследователи:

Една от най-ревностните анализаторки на народната приказка в руската фолклористика е Е. В. Померанцева, която твърди, че ролята на поетическата измислица определят жанровите особености на приказката. Затова е и тази трудност при обясняване значението на специфични думи и архаизми, които са в езиковата матрица.

Според В. Я. Пропп приказката привлича чрез несъответствието с действителността и защото винаги измислицата доставя особено наслаждение. А за да бъде фантазията по-колоритна, е необходим специален набор от лексика.

В своето изследване „Морфология на приказката” авторът набелязва 31 функции на действащите лица, които в основата си остават непроменени за разлика от сюжета и персонажите: отдалечаване; забрана; нарушение; разузнаване; донос; клопка; неволно съучастничество; увреждане; посредничество; съгласие на героя; заминаване на героя; геройт бива изпитван от дарителя си; разиграването на героя; пренасяне на героя до мястото, което търси; борба между героя и противника; белязването на героя; преследването му; спасението; геройт се връща неузнаваем въщи; лъжлив герой предявява необосновани претенции; на героя възлагат трудна задача; решаване на задачата; геройт е разпознат; разобличаване на фалшивия герой или противника; преобразяване на героя; противникът или лъжегероят е наказан; сватбата на героя. На базата на всички тези гнезда се разработват езикови структури, с които семантично се обогатява детската реч.

С. Н. Азбелев обръща внимание на факта, че поетическата измислица в приказката е

тясно свързана с алтернативата „достоверност - недостоверност”.

В. Аникин обобщава, че приказките са колективно създадено и колективно запазено от народа устно епическо повествование в проза с такова съдържание, което изисква пълно или частично използване начините на неправдоподобно изображение на действителността и по силата на това прибягват до фантастични измислици, разнообразните и традиционните жанрове на която, без да се повтарят в който и да е друг жанр на фолклора, се създават в продължение на векове в тясна връзка с народния живот и се намират в първоначална връзка с митологията”. Затова се срещат множество непознати думи, които не функционират в съвременния език.

За характера на приказната измислица пише и руският езиковед М. Каган, като разглежда начините за противопоставяне на логиката на действителния свят с ирационалната логика на фантастичното. И както обичат да казват в Русия: „Сказка ложь, да в ней намек, добр к молодцам урок”.

Един от най-добрите детски писатели Корней Чуковски споделя, че приказките са много ценни, защото „възпитават у детето човечност – тази дивна способност на човека да се вълнува от чуждите нещастия, да се радва с радостите на другите, да преживява чуждата съдба като своя” [4].

За да се постигне конкретна реализация на методите при преподаване на приказния жанр, трябва да се вземат под внимание следните особености, пряко свързани с героите, фабулата и диалога.

Още в древността, в епохата на зараждането на приказката, героите стават представители на двойствена природа на света. Затова полюсно се разделят на добри и лоши, богати и бедни, умни и глупави, приятели и врагове - най-малкият син е най-смел; доброто момиче получава щастие... А трикстерите дори имат свои собствени имена – Хитър Петър /в българския фолклор/, Иванушка Глупака, шутът Микула / в руския /. И всички те живеят в художествено време и пространство, което е закодирано още в архаичната устна словесност – разрушаване на връзката между времето на разказване и отминалите събития. Затова и рамката на изказа е строго определена –“жили-били..., и я там был, мед-пиво пил...”.

Основната цел на съвременното родно-езиково обучение е насочена към развиване на комуникативната компетентност, тъй като общуването между хората е изградено от психични, езикови, социални и културни параметри. Най-лесно тази цел може да се постигне, когато методите и похватите, използвани от учителите, са изградени върху текстолингвистичен анализ. Затова е особено важна ролята на работния текст, който се интерпретира в зависимост от това дали акцентът се поставя върху:

- информативната му функция като средство за обмен на мисли;
- общокомуникативната му роля;
- интерактивната му функция на стуктурноезиковите отношения;
- културологичната му характеристика.

Разбира се, съдържанието на текста е съобразено с възрастта на учениците, познанията им за света и степента на развитие на логическото им мислене. А обемът зависи единствено от възможностите им. Освен че чрез текста се усвояват и разширяват езиковите знания, се реализират и трите основни цели - обучаваща, развиваща и възпитателна. Както отбелязва Димка Димитрова, текстът се приема като интегрален компонент и към него се подхожда като към речеви феномен, характеризиращ се със семантично, структурно и функционално единство.

Традиционните алгоритъм за възприемане е:

- беседа по съдържанието с репродуктивни и проблемни въпроси;
- изразителен прочит;
- преразказ на приказката;
- обрисване и дообрисване на героя;
- свързване поведението на персонажа с народна мъдрост.

Като модел могат да се използват приказките „Жаба царкиня“, „Альонушка и братчето ѝ Иванушка“, „По заповед на шуката“, „Приказка за глупавия змей и умния войник“ и много други.

Придобили знания в часовете по методика, студентите ще могат да се движат свободно между трите типа пространство – психологическо, естетическо и образователно. И вече като учители да се ориентират към колажирането в социокултурната среда, в позицията на брикольори да провокират, мотивират и стимулират интереса на учениците.

ЛИТЕРАТУРА

1. Терзиева, М. Проблеми пред родноезиковото обучение в предучилищна възраст в началото на XXI век. - *Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“*, Б., 2006.
2. Райнов, Б. Приказки от цял свят, С., 1974, с. 95.
3. Женет, Ж. Структурализъм и литературна критика. – *LiterNet*, 2000, N 12.
4. Чуковски, К. Събрани съчинения. Т.1. С., 1965, с.171.

REFERENCES

1. Terzieva, M. Problemi pred rodnoezikovoto obuchenie v preduchilishtna bazrast v nachaloto na XXI v. - *Godishnik na Universitet "Prof. Asen Zlatarov"*, B., 2006
2. Rainov, B. Prikazki ot tsyal svyat. S., 1979, s. 95.
3. Zhenet, Zh. Strukturalizam i literaturna kritika. – *LiterNet*, 2000, № 12.
4. Chukovski, K. Sabrani sachineniya. T. 1, S., 1965, s. 171.

МЕТОДИЧЕСКИ ИДЕИ НА ДОБРИ ЮРУКОВ (1880-1971) ЗА ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ЛИТЕРАТУРА

Маргарита Терзиева

THE METHODOLOGICAL IDEAS OF DOBRI YURUKOV (1880-1971) REGARDING BULGARIAN LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

Margarita Terzieva

ABSTRACT

The paper is based upon the view that Bulgarian Tolstoyist pedagogues, and Dobri Yurukov in particular, formulated distinct theoretical guidelines regarding Bulgarian language and literature teaching at lower and upper secondary school level at the beginning of the 20th century. Thus they created a challenge for their contemporaries which, unfortunately, remained unappreciated.

Key words: Bulgarian language and literature teaching, methodology, Tolstoyist pedagogy

Особено място сред педагозите толстоисти заема Добри Юруков – един от забравените ревнителите на родното слово, педагог с 40-годишен стаж, посветен на реализиране на Толстоевите принципи: свободата, любовта и опитът. За съжаление, пословичната му скромност пречи да се очертаят и осмислят маща-бите на неговото присъствие сред идейното движение и дори в националната художествена и педагогическа литература.

Добри Юруков (1880-1971) е роден в с. Баня, Панагюрско. Учи в Панагюрище и Пловдив. Завършва славянска филология в Софийския университет. Повече от 40 години учителства в различни краища на страната: Панагюрище – 1919-1922 г.; Самоков – 1925 г.; Свищовска търговска гимназия – 1925-1927 г.; Пещера – 1930 г.; Шуменска гимназия – 1933-1934 г.; Копривщица. Накрая се установява в Панагюрище.

Той е активен сътрудник на толстоистките издания „Лев Толстой“, „Ново общество“, „Възраждане“, „Вегетариански преглед“, „Свобода“; редактор на списание „Факел“ (1919-192). Членува в Съюза на писателите от провинцията. Превежда активно от руски и френски език. Написва книга за противоречиво приемания в България религиозен реформатор Григорий Петров. Изявява се като първия историк на толстоисткото движение –

събира и систематизира фактологията от ранния етап на проникване на тези идеи в България. Сподвижниците му го познават като убеден пацифист – всеизвестен факт е, че синът му Вельо Юруков отказва да служи като войник през Втората световна война. Освен това, той е близък приятел от ученическите години и биограф на толстоиста Георги Шопов – първият българин, лежал в затвора заради отказ от военна служба.

Спомените за Добри Юруков го представят преди всичко като литературен деец. Безспорно, той е задълбочен изследовател на литературните процеси и явления, които анализира от позициите на учението на Лев Толстой. Автор е на рецензии за лирически творби на Й. Ковачев и Н. Лилиев. Несъмнено най-ярка следа оставя редакторската му работа в списание „Факел“.

На страниците на това издание Добри Юруков се изявява и като методик. Той компетентно се изказва за недомислията в действащата от началото на 20-те години правописна реформа, а в статията „Методична постановка на българския език в училищата“ (1923) може да се открие влиянието на методическите идеи на Лев Толстой, пречупени от автора и през призмата на националното ни своеобразие и спецификата на обществените

условия от началото на второто десетилетие на миналия век.

Един от съществените недостатъци на педагогическата практика в съвременното му училище Добри Юруков вижда в механизмирането на учебния процес, в дидактичния формализъм, който постига една дресировка на възпитаника, без да държи сметка за хармоничното развитие на душевните му сили и способности [3, с.40].

Причините за тези нежелателни явления авторът на статията открива в съвременната му образователна система, без да се бои да ги посочи и конкретизира:

- недостатъчно осмисляне на образователното съдържание;
- остарели методи;
- непознаване на детската душа;
- липсата на ясно очертан образователен идеал.

Добри Юруков с основание припомня, че една от главните цели на обучението по езика е правилен и хубав литературен стил. От преподавателите с основание се очаква не само да владеят добре родния език, но и да проявяват възискателност спрямо стила на лекциите и изказванията си, да коригират ученическия синтаксис и стил.

В статията се посочва, че образци на издържан стил ученикът трябва да получи в читалните на библиотеките, чрез вестниците, списанията, официалните документи, дори афишите и фирмените надписи. Той не трябва да се сблъсква в езиковата си практика с неграмотно стъкмени текстове и примери за явно невежество, които подкопават доверието му в правописните норми като цяло.

Добри Юруков приветства идеята на тогавашното Министерство на народната просвета за въвеждането на класни библиотеки в училищата, но с уговорката, че те трябва да предоставят на учениците най-добрите образци на научната, художествената и педагогическата литература.

Присъединявайки се към полемиката относително слабия успех по матерния език и литература, подета от списанията “Българска сбирка”, “Училищен преглед” и “Българска реч”, педагогът Добри Юруков приема за основателна посочената от тях причина за неуспеваемост – механичното изучаване на словесното творчество, което трябва да се замени с естетическо.

Той призовава към радикални промени в дотогавашната методика на работа по родно-

езиковото обучение в средното училище, съобразени със съвременния образователен идеал – изграждане личността на бъдещия гражданин като цялостна и хармонична.

Запознаването с граматичните понятия и правила в тогавашната педагогическа практика става изолирано и откъснато, вместо да следва разработката на дадена методична единица. Използването на издържани художествени и популярни текстове в устен и писмен вид несъмнено би улеснило този процес. Зазубрянето, досадното наизустяване на правилата е безмислено, след като ученикът не може да ги приложи в българския правопис. Ако той не е в състояние да приведе примери за наученото, подобно „знание” няма никаква стойност. [3, 4]

Терминологично претрупаният граматичен материал ще бъде по-полезен, ако се преподава в по-ограничен обем и факултативно, твърди Добри Юруков. Според него обект и пробен камък на обучението по български език следва да бъде логичната, граматически правилна реч, представена чрез избрани произведения на художествената словесност (разкази, описания, стихове, приказки). Авторът препоръчва методическа христоматия, ползвана от учителя и учениците, като те чрез слушането на образцов диалект и чрез избрани диалози да усвояват все повече и повече литературни изрази и обрати.

Българската граматика и словесността се преподават в различните степени на обучение концентрично и изолирано, вследствие на което преподавателите се сблъскват със следния парадокс: учениците рецитират с въодушевление обширни определения, но на практика не владеят елементарни знания. Затова Добри Юруков предлага методиката на родноезиковото обучение да прилага принципа на сравнителното историко-прагматично изучаване. Теоретичната граматика трябва да отстъпи и да даде превес на говора, писмото и съчинението. Тя не бива да се третира като априорно предлагане образец на учениците, а като помощно средство за опитно (прагматично) постигане или подражание на образеца. Четенето и слушането на литературно-научни съчинения подпомага усвояването на литературния стил и правилната дикция, които на свой ред ще доведат до потребността за прилагането им в собствените писмени работи. [2]

Макар и написана преди повече от 80 години, статията звучи актуално и днес. Тя се

превръща в доказателство за интереса на българските толстоисти към учебното дело у нас, за активната им работа по овладяване на родния език с поверените им възпитаници, за съзнанието за високата отговорност, която са поели пред обществото – да възпитават нравствено и естетически бъдещите граждани на страната.

Подобно на Толстой, Добри Юруков мечтае всяко училище да се превърне в педагогическа лаборатория. В уроците по писане той обръща особено внимание на съчиненията. Педагогът се придържа и към принципа за народност в образованието, прилаган от духовния му учител. Методическите идеи на Лев Толстой за обучението по роден език и препоръките му за педагогическо творчество (доближаване на училището до галерията, музея, библиотеката, беседата, театъра) [1, с. 34], развити по-пълно и аргументирано от Генчо Пиръв, срещат радушен прием на страниците на списание „Факел“ и в редакционните бележки на главния му редактор Добри Юруков.

Методическите възгледи на този педагог толстоист са забравени. Той отстъпва по популярност на своите сподвижници Димитър Кацаров, Генчо Пиръв, Илия Енчев, някои от които (например последният) са изявени имена и в методиката на родноезиковото обучение. Въпреки това критичното му отношение към слабостите в официалната методическа доктрина и идеите му за прилагането на методически новости, почерпени от личната му педагогическа практика и от теоретичните на свободното възпитание, правят възгледите му актуални и днес.

Литература:

1. Пиръв, Г. Лев Николаевич Толстой – хуманист - психолог. С., 2001.
2. Терзиева, М. Приносът на българските толстоисти в методиката на родноезиковото обучение у нас. – *Международна конференция „Предизвикателства пред образованието и науката в контекста на глобализацията“*, Бургас, БСУ, 2004, с.43-48.
3. Юруков, Д. Методична постановка на български език в училищата. – *Факел*, 1923, кн. 3-4.
4. Юруков, Д. Същността на Толстоевите педагогически възгледи. – *Свободно възпитание*, 1924, кн.1-2.

References

1. Piryov, G. Lev Nikolaevich Tolstoy – humanist-psiholog. S., 2001.
2. Terzieva, M. Prinostat na balgarskite pedagozi tolstoisti v metodikata na rodnoezikovoto obuchenie u nas, - *Mezhdunarodna konferentsiya „Predizvikatelstva pred obrazovaniето i науката v konteksta na globalizatsiyata“*, Burgas, BSU, 2004, s. 43-48.
3. Yurukov, D. Metodichna postanovka na balgarski ezik v uchilishtata. – *Fakel*, 1923, kn. 3-4.
4. Yurukov, D. Sashtnostta na Tolsoevite pedagogieski vazgledi. - *Svobodno vazpitanie*, 1924, kn. 1-2.

Приложение №1

Лично публицистично творчество на Добри Юруков:

- Кратък очерт по толстоизма в България. – Възраждане, 1908, кн. 7-8, с. 486-494.
- За „толстоизма“. – Свобода, 1927, бр.179.
- Григорий Петров. Личността и делото. Крит. очерк. София, Посредник, 1927, 196 с.
- Доброто и злото в Толстоевска светлина. – Възраждане, 1928, кн.1, с.20-30.
- Непреходното в делото на Толстой. - Международен сборник Лев Н. Толстой 1828-1910-1935. С., Посредник, 1935, 206 с.
- Лев Толстой. – Оборище, 1940, бр. 286.
- Преводи, свързани с идеите на толстоизма:**
- Толстой, Лев. По възпитанието. Прев. от рус. Д. В. Юруков и Ат. Георгиев. София, 1907, 112 с.
- Толстой, Лев. За живота. Прев. от рус. ориг. Добри В. Юруков. Плевен 1907, 119 с.; второ издание - 202 с.
- Толстой, Лев. Кратко изложение на евангелието. Прев. от рус. Д. Юруков и Х. Досев. Б., Възраждане, 1908, 152 с.
- Толстой, Лев. Изложение на евангелието със забележки, взети из книгата „Съединение и превод на 4-те евангелия“. Прев. Добри В. Юруков. Б., Възраждане, 1910, 244 с.; второ издание – 1928, 337 с.
- Булгаков, В. Духоборци. Едно велико руско селско движение. От авт. ръкопис прев. Д. В. Юруков. С., Посредник, 1933, 72 с.
- Други преводи:**
- Гогол, Н. Женитба. Комедия в две действие. Прев. Д. Юруков. С., Живот, 1915, 144 с.; второ издание – 1920 г.
- Ла Брет, Ж. Моите възпитатели. Прев. от фр. Д. Юруков. С., 1928, 159 с.

**ЗА ПО-ДОБРОТО РЕАЛИЗИРАНЕ НА МУЗИКАЛНО-ВЪЗПИТАТЕЛНИЯ
ПРОЦЕС В ПУВ И НУВ**

(на основата на споделени мнения от практикуващи учителската
професия студенти-магистри)

Радка Джендова

**FOR A BETTER REALIZATION OF MUSIC EDUCATIONAL PROCESS IN PRIMARY
AND PRESCHOOL EDUCATION**

(On the basis of opinions of MA students and practicing teachers)

Radka Djendova

ABSTRACT

The functions of music are proved to have a positive influence on the development of children and students with regards to their mental and physical health, socialization and communication, productive activity, acquisition of various knowledge and information about the surrounding environment, language development, aesthetic education, etc.

The purpose, tasks, object, preparation, realization, results and conclusions of the conducted research are described with the assumption that, if conditions are created to consult practicing teachers and MA students regarding the problems of musical education and training and how to resolve them, there will be strong ground for improvement.

Key words: *music, functions, problems, decisions*

Музиката, като всички видове изкуства, представлява художествено отражение на действителността. Тя е изкуство на изразяване с тонове, на възпроизвеждане на обкръжаващия ни живот в звукови образи. В музиката се отразяват мислите, чувствата и стремежите на хората, т. е. душевните преживявания на човека, но също така и звуково се „рисуват“ картини от природата и важни събития от историческото минало и настояще.

Музиката има специфичен език, който ѝ позволява в най-голяма степен да предава емоции и чувства и поради това тя е изкуството, което в съществена степен формира, въздейства и обогатява емоционалния свят на малките деца и ученици. От своя страна емоциите са изключително важни за развитието, защото емоционалното общуване предхожда всяко друго, оказва влияние на комуникацията, на оценката на значимите за детето жизнени явления и на цялостното (емоционално и интелектуално) последващо развитие на детето.

На музиката е присъща и специфична комуникация, защото тя съществува чрез пренасянето на мисли и чувства от композитора, през изпълнителя до индивидуалния слушател. Поради тази и още други, присъщи на музиката функции, днес е доказано нейното влияние за развитието на деца и ученици (както и на останалите възрастови групи) и по отношение на:

- **психическото здраве** – музиката успокоява и хармонизира, позволява отново да се преживеят затормозяващи и подтиснати неприятни изживявания;

- **социализацията и комуникацията** – музиката подпомага взаимоотношенията между деца - родители и деца - учители, между самите деца, като съдейства за изграждането на толерантно отношение;

- **продуктивната дейност** – музиката стимулира изявата на собствени творчески и нестандартни решения; активизира въображение и мислене; повишава умствената, социална и емоционалната активност на децата;

- **информацията за заобикалящата среда** - музиката прави привлекателни обектите и феномените от заобикалящата среда, изостря детската наблюдателност, обогатява представите, задържа вниманието;

- **усвояването на различни знания** – музиката увеличава способността на дете-то да мисли пространствено, спомага за по-доброто осмисляне на идейно-естетическото съдържание на творбите, помага на учениците в усвояването на математиката и езиците;

- **езиковото развитие на детето** - подобрява говора;

- **физическото здраве и развитие** - учи на баланс, координация и ритъм;

- **естетическо възпитание** - отношението към света, и др.

Това е само една малка част от доказаните днес значения за въздействието на музиката върху малките деца и ученици. Значението на музикалното възпитание е известно още от древността и поради това музиката е част от цялостното възпитание на епохи и цивилизации. Същевременно музикалното възпитание е съпроводено с проблеми, които са неделима част от всяко развитие. Всеки проблем има решение, а решенията в образованието са специфичен двигател към по-добро и съвременно реализиране на актуалните потребности на обществото. Решаването обаче на проблемите следва своите технологични етапи: възникване и развитие, формулиране и изясняване, анализиране от различни (като позиции) участници в образованието – деца и ученици, учители, родители, музикални педагози, директори и министерство.

Целта това изследване е, *от една страна, да се констатира проблемите, а от друга - да се разгледат решенията, които предлагат практикуващи учителската професия студенти-магистри.*

Предположихме, *че ако се създадат условия за допитване относно проблемите на музикалното възпитание и обучение и начините за тяхното разрешаване, ще се получи реална основа за неговото подобрене.*

Целта определи **методите на изследване**, а именно: *наблюдение (на деца и ученици в ситуации и уроци по музика), беседа (разговор за музиката и методиката на преподаване), анонимна анкета с въпроси.*

Обект на изследване са мненията и препоръките на 25 студенти от магистърска програма, подбрани на случаен признак, от

специалността ПНУП. Те са завършили степен бакалавър със същата специалност, където са получили базисно обучение и работят като учители в детски градини (13 от тях) и начални училища (12 от тях). Същите правят препоръките си на база наблюдение на общо 420 деца и ученици от област Бургас в големи и малки градове и села, както следва: Бургас, Карнобат, Айтос, Малко Търново, Стралджа, к. к. Слънчев бряг, с. Тополица, с. Равнец.

В предизвикана дискусия всички се обединяват около мнението, че музикалното възпитание е важно и че децата обичат и чакат тези занимания.

Преди поставянето на задачата се извърши подготовка от три стъпки:

1. Надграждане и обобщаване на базисните знания за целта, задачите и методиката на осъществяване на музикално-възпитателния процес, за структурата на музикалния слух и формите на работа за развитието му, за ролята на детските интереси и звуковата среда.

2. Преглед на учебните пособия с акцент на музикален материал и възможности за неговото реализиране.

3. Изясняване на същността и значението на диагностичната дейност, както и осъществяване на същата по отношение на активността на децата в различните музикални дейности, вида на техните музикални интереси, музикалните интереси на техните родители.

След тази подготовка се премина към съобщаване на задачата, която най-общо бе представена като: **как и/или какво бихте променили при организацията на заниманията по музика?**- с време за обмисляне и насока за свободен, реален и обоснован писмен отговор.

Така зададената задача не включва изясняване на значението на музиката, но голяма част от анкетиранията са посочили същото. Ще цитираме част от техните споделяния:

„Няма човек, който да не е спечелил от допира си с истинско изкуство като музиката. Децата трябва да се докоснат до това чрез различните жанрове” (Н.Х.)

„Редовните занимания с музика подобряват паметта и стимулират умственото развитие на децата. (В. Д.).

„Чрез заниманията с музика ние ще подпомогнем емоционалното, умственото и физическото развитие на детето, уменията за

обищване, самоуважение и детска артистичност”. (В. Д.)

„Много важна е хуманизацията на отношението към учениците, зачитането на техните интереси, без да се натрапва от учителя, а да се споделят, обсъждат. Защо-то музикалното възпитание формира директно емоциите, емоционалните взаимоотношения.” (К. Х.)

„Натрупаният педагогически опит ме провокира да достигна до извода, че обучението по музика е една от любимите дейности на децата в предучилищна възраст.” (В. В.)

Анкетираният забелязват недостатъци и в резултат на това биха направили промени по отношение на: изследване на детските интереси, подобряване на материалната база, актуализиране на музикалния репертоар, добра подготовка на учителите и/или осигуряване на специалисти по музика (музикални педагози), владееене на специфичните за музикалното възпитание методи и техники, използването от учителя на иновативни и интерактивни методи, брой часове по музика; музиката да звучи в цялостния режим на ДГ и НУ, ролята на семейството, организирането на занимания (музикални контакти) извън детската градина и началното училище, допълнителни индивидуални музикални занимания и тяхната осигуреност.

Изследването на **детските интереси** дава възможност на учителя да насочи музикалното възпитание в по-демократично-толерантна и едновременно с това ефективна насока. Именно изследването на интересите е изходна база за обогатяването и обновяването на музикалния репертоар (право и задължение на учителя по музика) и за избиране на действащи методически подходи. Предварително направената диагностика (изследване на интересите на възпитаваните и обучаваните от всеки на анкетирания деца и ученици) показва, че децата и малките ученици силно се повлияват от звуковата среда в семейството, че харесват още както част от репертоара от детската градина и началното училище, но така и също всеки различен музикален стил и като цяло съзвездия от стилове: класическа, народна, рок, блус, поп, рап, поп-фолк, хип-хоп, арабска музика, гръцка, чалга, „черна” и др. Също така богата е получената информация за познанията на децата относно изпълнители и песни. Това позволява да бъдат направени съществени за практиката

изводи. Същите са предмет на друга публикация.

Съобразяването с детските интереси и потребности, както и създаването на умения за подбор от учителите на произведения извън предложените в пособията по музика би подобрило качеството на музикалното възпитание:

„Аз съм учител и моите наблюдения са, че главният недостатък на образователната ни система е, че не следва и развива естествените потребности на децата, а ги ограничава с програмно съдържание.” (Л. П.)

Материалната база е предпоставка за осъществяването на пълноценни занимания. Тя е от още по-голямо значение за музикалното възпитание. Какво предлагат анкетиранияте:

1. За детските градини - да има отделна занималня по музика с инструменти и портрети, с възможност децата да ходят там и в други режимни моменти:

„Бих предложила в детските градини да има отделна занималня по музика, където да са ситуирани различни кътове. С различни музикални инструменти, портрети на известни композитори; на децата да им бъде предоставена възможност да избират музиката, която да слушат, и в определено време да им бъде пускана” (М. Н.).

„В детската градина липсват детски музикални инструменти.” (С. Г.)

2. За началното училище – кабинет по музика с много инструменти и портрети, с подиум като сцена:

„Аз лично бих предложила да се обособят и оборудват специални стаи по музика с всички необходими музикални инструменти, за да могат учениците максимално да усетят ползата от този прекрасен предмет, да се забавляват, пеят и учат” (А. Х.).

„По европейски проекти вече във всяко училище би трябвало да има специализирани стаи, наречени „Игротеки“. Там точно може да се създаде „Кът на музиката“. Ако е възможно, да се осигури пиано или синтезатор, китара, различни ударни инструменти и др. По този начин да се събуди любопитството на всяко дете към музиката” (В. Д.).

„Бих предложила на училищната управа да има в училище специализиран кабинет по музика. В него да има портрети на известни български и чужди композитори, музиканти, изпълнители. Да има колкото се може повече музикални инструменти. Да има подиум, на

който децата да се изявяват. Намирайки се в такава среда, а не в класическата класна стая, децата биха усещали музиката по-близо до себе си, а музикалните занимания биха станали любим учебен предмет, чрез който те ще учат и едновременно ще се отпускат, релаксират.” (С. Г.)

„За децата ще е приятно, ако прекарват времето за музика в музикален кабинет, а инструментите не са само в учебниците!” (Д. А.)

„Бих искала във всяка стая да се осигури музикален инструмент” (З. П.)

„Считам, че съществува реален недостиг на музикални инструменти и нагледни материали, а това са едни от най-важните предпоставки за осъществяването на качествено музикално обучение. (В. В.)

Музикалният репертоар (за изпълнение и възприемане) е от съществено значение, защото той е от една страна обект за усвояване, от втора страна е средство за развиване на музикалните способности и от трета страна е знание за музиката. Анкетираните предлагат включване на разнообразна музика, на повече класическа музика, на повече народна музика; на произведения, които носят повече и разнообразна информация:

„Децата имат нужда да слушат повече класическа музика, по-разнообразен певчески репертоар, за да избягат от „лапите” на поп фолка и чалгата” (Й. С.)

„Не на последно място е желанието ми българската народна музика и песен да има подобаващо място в живота на децата. За да я обикнат, те трябва да я познават!” (Р. Г.)

„От особено значение е и музикалните произведения да предлагат условия за придобиване на полезни за живота знания и умения във връзка с музикалното изкуство, а не просто да се слуша или пее случайно избрана хубава музика.” (К. Х.)

„Съществен елемент от обучението е да предложим на децата и асортимент от близки до тях произведения, които майсторски да бъдат свързани с музикалната история чрез жанра или стила им.” (Д. А.)

Анкетираните предлагат и по-добра подготовка на учителите и/или осигуряване на специалисти по музика (музикални педагози). Учителят по музика не е само учител, на който са необходими високи педагогически умения. Неговата роля и компетенции са много по-обхватни. Учителят по музика е учител по

изкуство и поради това е необходимо да обича, да познава, да умее достъпно и увлекателно да говори за музиката, да е запознат с музикалната психология.

„Особено важна е ролята на учителя, който трябва да съумее да създаде атмосфера на толерантност и да предположи и децата с по-малки певчески възможности да се включат в колективното изпълнение на песните. От гледна точка на изграждане и развитие на певческите навици е необходимо да се акцентира върху развитие на гласа, стабилизиране на интонацията, разширяване на диапазона, изработване на отчетлива дикция, пеење с лекота.

Не на последно място стои и задачата за художествено изпълнение на песента, разбира се, в рамките на възможностите на децата, като се използват най-вече изразителността на темпото и динамиката. Учителят трябва да даде възможност за изява на спонтанната детска артистичност и емоционалност при изпълнение на песните и пресъздаване характера на музиката.” (Р. Г.)

Казват, че за добрия учител по музика не са достатъчни 4 години (времето на бакалавърската степен), а много повече години, защото той е музикант и педагог и е с призвание. Тази трудна роля и изключително отговорно задължение се отчита от анкетираните. Едни от тях предлагат по-отговорно, по отношение на музикална подготовка, отношение спрямо учителите (като да свирят на инструмент), а други, отчитайки собствените си недостатъци, настояват за специалисти музикални педагози, които да ръководят музикалното възпитание в ДГ и да провеждат часовете по музика в НУ:

„Бих въвела повече произведения с музикален съпровод от учителя”. (Г. Б.)

„Голяма част от колегите не владеят музикален инструмент и разчитат само на музикалните дискове”. (Й. С.)

„Добре би било да има и специално обучени учители за тези часове”. (Р. Г.)

„Липсата на музикален специалист допълнително усложнява работата ни” (Й. С.)

„Бих искала заниманията по музика да се водят от музикален педагог. Така най-качествено и трайно децата ще се занимават с всички музикални дейности. Най-ярък спомен ми е оставила в моето детство учителката ми по музика в детската градина. Идваше с един огромен акордеон и като засвиреше... Бих искала и днешните деца да имат такива

спомени и трайни следи, защото любовта към музиката се формира от ранно детство.“ (К. Д.)

Във връзка с компетенциите на учителя по музика е предложението на анкетираните за по-доброто владеене на специфичните за музикалното възпитание методи и техники. Поради спецификата на музикалното изкуство учителят по музика не може да работи по шампа. Изискване е тези занимания да се провеждат с импровизаторски стил на ръководство на базата на усвоените и осмислени общи методически насоки, което е в компетенциите на музикалния педагог. Поради причини, които няма да коментираме, за голяма част от анкетираните детски и начални учители придобитата в сбита, поради ограничения хорариум, форма подготовка се нуждае от осмисляне и практическо изясняване. Една част от тях, на базата на поставени критерии от обучението по методика на музиката, се отнасят критично към наблюдавания начин на работа:

„Наблюденията ми в ситуациите по музика ме оставиха много изненадана и напълно разочарована. Нямаше методика на преподаване, просто пускане на касетофона, децата пеят една след друга 3 песни (всеки път), веднъж разпознаваха и народни музикални инструменти, но като цяло това видях. Не знам дали е било така, защото е в края на учебната година или по принцип се практикува (практиката ми беше месец май – до 13 юни), децата не знаеха дори „Върви народе възродени“ за празника 24 май.“ (Р. Г.)

Друга част от анкетираните предлагат промени, които или са лично насочени, или касаят въпроси от методиката:

„Всички деца могат да се научат на музика, ние просто трябва да им помогнем да се разкрият.“ (Р. Г.)

„Учител съм и е хубаво да внасяме нещо ново в организацията на занятията си.“ (З. П.)

„Много важно е словото на учителя да бъде добре прецизирано и в никакъв случай да не измества музиката, а тя трябва да звучи, да е центъра на музикалното обучение.“ (К. Х.)

„Преди ситуацията може да се промени някой детайл в интериора на занималнята (в кукленския кът до куклите да се поставят детски музикални инструменти), да се направят етюди с играчки, които свирят и пеят (зайче с барабани, пееща жаба и т.н.), които

да бъдат сигнал за начало или край на ситуацията по музика.“ (С. М.)

„Когато времето позволява, ситуациите да се провеждат на открито (на терасата), което е много подходящо, когато се извършават движения с музиката.“ (С. М.)

„Аз съм учител в детската градина. Наблюдавам как нашата музикална провежда ситуациите по музика в нашата група. Харесва ми, когато всяка ситуация има сюжет, който се следва през цялото време. Така се засилва интересът на децата още повече. Също така е хубаво децата да танцуват повече. Бих променила точно това и бих дала възможност на децата да танцуват и играят повече, вместо да стоят статично на столчетата.“ (М. А.)

„В пеенето децата участват, ако учителят ги мотивира, ако учителят пее заедно с тях. Децата копират възрастните. Мотивираме и чрез даване на възможност за изява (Да си направим концерт или състезание, или „Гласът на България“, или нещо, в което децата да са активни), време за подготовка и помощ. Децата лесно влизат в роли, лесно играят и това е, което трябва да използваме в работата си; това е, което ще използвам аз.“ (Р. Г.)

„В училищата и детските градини нищо не трябва да става насила, а с артистичен подход. Твърдо вярвам, че артистичните хора носят свободата в себе си и много ще се радвам, ако моите бъдещи възпитаници станат такива хора.“ (Н. Х.)

Във връзка с методиката на преподаване е използването от учителя на иновативни и интерактивни методи:

„Бих потърсила алтернативни методи, чрез които децата, забавлявайки се, да получат нови полезни знания за музиката“ (Д. И.)

„Използване на интерактивни методи - съвременните деца много по-лесно възприемат информация, която е придружена с мултимедийни материали. Считаю, че използването на интерактивна дъска, видеоклипове, презентации и интерактивни игри би улеснило музикалното обучение. Така би се провокирал по-голям интерес у подрастващите.“ (В. В.)

„Децата са ново поколение, което обича технологиите, затова лично аз бих използвала в по-голяма степен мултимедийната презентация като средство в ситуациите по музика. Тя не само би ги мотивирала, но и

нагледно демонстрира каквото е необходимо.” (Р. К.)

Музикалното възпитание следва обща и конкретна цел. Общата включва със средствата на музиката да се подпомогне цялостното развитие на детската личност, а конкретната е насочена към формиране и развитие на музикалния слух и музикална култура. Постигането на тези цели и на следващите от тях задачи изискват многократни повторения. Предвид необходимата за заниманията с музика емоционалност, както и психологията на музикалните способности, за ефективността на многократните повторения е необходимо време. Времето в обучението е брой часове по учебен план. Ето защо по-голямата част от анкетираните акцентират на недостатъчния брой часове по музика:

„Часовете по музика са крайно недостатъчни. База и музикални инструменти липсват. В тези условия децата се чувстват задължени и ограничени, което потиска тяхната индивидуалност и нужда от изява чрез музика.” (Л. П.)

„В учебното съдържание по музика има много и разнообразни музикални произведения за слушане, песни от различни жанрове, всичко това е много хубаво, но най-лошото е, че часовете за това глобално изкуство - музиката, са твърде малко.” (Д. И.)

„Много малко място е отредено за музикалните занимания в предучилищна възраст.” (Й. С.)

„Като практикуващ учител бих увеличила часовете по музика, защото тези часове са много приятни и успокояващи за учениците.” (Р. Г.)

„Добре е в учебния план да бъдат заложени повече часове по музика, защото веднъж или два пъти седмично не е достатъчно. По този начин децата са оцетени откъм музикално образование.” (С. Г.)

„Желанието на моите ученици е да се увеличат часовете по музика.” (З. П.)

Музиката звучи навсякъде, тя е средство за изява изразителността на останалите изкуства. Не случайно всичките 9 музи, предвождани от Аполон, са владеели изкуството на тоновете. Музиката присъства в живота на човека от деня на раждането му, а присъствието ѝ хармонизира околната среда и личностното израстване. Музиката е част от живота на детето от детската градина и ученика от начална училищна възраст, но доколко? Именно тук анкетираните забелязват недос-

татък и затова предлагат музиката да звучи в цялостния режим на ДГ и НУ:

„За любопитството към музиката може да допринесе и самият класен ръководител. Той непрекъснато трябва да пуска различна музика на децата, когато има такава възможност (в междучасие, в часовете по изобразително изкуство и домашен бит).” (В. Д.)

„Аз бих организираща моменти, в които по другите учебни предмети да има и музикални игри и загадки.” (Д. И.)

Макар и малка част от анкетираните разбират като неделима част от музикалното възпитание ролята на семейството и семейната звукова среда. Вероятно това е продиктувано от предхождащата диагностична дейност. Предложенията са насочени главно към:

„Музикалните предпочитания на учениците, а и на децата като цяло, са силно повлияни от музиката, която им се „предлага“ у дома. Учениците не се запознават с класическата музика, което може да доведе до отчужденост от нея и трудното ѝ възприемане.” (Д. А.)

„А това, че повечето родители не обръщат внимание каква музика слушат в дома си и пред децата, ние като учители трябва чрез допълнителни занимания да се опитаме да обогатим музикалната култура и на родителите. Защото децата са нашето настояще, те са нашето бъдеще!” (Г. Б.)

Музикалното възпитание се осъществява в цялостния живот на деца и ученици. Поради това то не може да се изчерпи само в рамките на ситуации и учебни часове. Затова анкетираните предлагат организиране на допълнителни срещи с музиката, т.е. музикални контакти извън детската градина и началното училище. Същите да се организират като обмен на информация между детски градини и начални училища и/или като посещение на музикални събития в населеното място:

„Като учител бих спомогнала за организирането на състезания, конкурси, концерти и сценични изяви между отделните детски заведения. Участието на децата в извънкласни мероприятия им носи наслада и удоволствие. Именно в тези извънкласни форми подрастващите лесно и достъпно усвояват материала, заложен в музикалното обучение.” (В. В.)

„Като учител по музика бих искала децата да имат повече възможности за посеще-

ние на музикални мероприятия. Аз съм учител от 5 г., но досега никога не е организирано посещение на опера или концерт.” (С. Г.)

„Също бих заложила в програмата по музика посещение на караоке за деца, мюзикъли и концерти.” (А. Д.)

„За възпитаването в любов и интерес към музиката могат да се организират посещения в музеи, концерти и срещи с известни музиканти от родното място.” (Д. А.)

„На децата трябва да се предоставя по-голямо поле за изява по музика. Защо да не се поканят гости, които свирят на различни класически или народни инструменти, или децата да се заведат на класически концерт, или народен такъв, подходящ за възрастта им (в много страни има концерти за бебета дори). Посланията тогава, настроението, атмосферата и емоцията от преживяното ще са с много по-голяма тежест и сила. Да се докоснат до истинските инструменти и да чуят музика на живо!” (Р. Г.)

„Още от малки трябва да слушат „Златните хитове”, да се запознаят с известни музиканти и изпълнители, да посещават концерти.” (Й. С.)

„Като извънкласна дейност бих ги водила на опера и различни концерти.” (Д. Г.)

Съществена част от анкетираните фокусират недостатъци относно необходимостта от допълнителни индивидуални музикални занимания и тяхната осигуреност. Това, от една страна, се свързва с насочването на музикално активните деца към извънучилищни форми на занимания, а от друга - към изява на техните постижения.

„В нашия малък град липсват специалисти по музика, които да работят допълнително с децата на някакъв музикален инструмент: гайда, пиано, китара и др.” (З. П.)

„Бих дала възможност на децата постоянно да се изявяват на сцена и да участват в повече тържества и конкурси.” (М. А.)

„За да се чувстват пълноценни учениците, занимаващи се с музика извън определените часове, е подходящо включването им в различни училищни мероприятия и представления.” (Д. А.)

Обобщение

От направеното изследване е видно, че практикуващи учителската професия сту-

денти-магистри констатираат и едновременно с това дават предложения-решения за проблеми, свързани с по-ефективното музикално възпитание в ДГ и НУ.

Споделените проблеми и начините за тяхното разрешаване могат да се обобщят, както следва:

1. Материалната среда - осигуряване на кабинет/специализирана стая или кът по музика с подиум-сцена за „артистично” изпълнение на музика с детски и професионални музикални инструменти, с портрети на известни музиканти; осигуряване на разнообразен музикален материал на електронни носители с възможност за избор от учител и деца; на мултимедия, интерактивна дъска, видеоклипове, презентации и интерактивни игри.

2. Подготовката на детските и начални **учители** – по-добра музикално-теоретично-практическа; осигуряване на музикален педагог за всички деца; периодична квалификация на ангажираните в музикалното възпитание педагози по отношение на специфични, иновативни и интерактивни методи за музикално-възпитателния процес.

3. Интегриране на детските заведения и начални училища с държавни и общински такива - организирането на занимания (музикални контакти и обучение) извън детската градина и началното училище, между градини и училища.

4. Статут на музикалното възпитание по държавен план – увеличаване на задължителните ситуации и часове по музика, регламентиране и осигуряване на присъствието на музиката в цялостния режим на ДГ и НУ.

Предположението, че ако се създадат условия за допитване относно проблемите на музикалното възпитание и обучение и начините за тяхното разрешаване, ще се получи реална основа за неговото **подобряване, се потвърди.**

Заключение

Съвременните проблеми на музикалното възпитание в България активно се дискутират от музикални педагози и научни работници на конференции и кръгли маси, но на нас не ни е известно подобно допитване към група, съчетаваща в себе си практика и учене, каквито са студентите-магистри (различна позиция).

ПРИЛОЖЕНИЕ НА МУЛТИМЕДИЯТА В ОБУЧЕНИЕТО

Антонина Недкова

APPLICATION OF MULTIMEDIA IN TRAINING

Antonina Nedkova
antonina.nedkova@abv.bg

ABSTRACT

The article deals with some current didactic problems related to the application of multimedia means in the training of students in Higher School. It presents their advantages with respect to the conditions of their active application and profoundly analyzes the psychological-didactic problems that could arise in the development and implementation of the training models. The psychological and pedagogical requirements necessary to raise the quality of education as a prerequisite for achieving higher efficiency of the training process have been identified.

Key words: *multimedia, software, quality and efficiency of training, pedagogical competencies and innovations*

ВЪВЕДЕНИЕ

Наблюденията и анализът на педагогическата практика във висшето училище (ВУ) показват ускорено внедряване на информационни технологии в учебно-възпитателния процес. Наред с техните безспорни предимства, много преподаватели новатори отбелязват редица проблеми и трудности, които срещат при тяхното внедряване. Приложението на мултимедията като дидактическа иновация поражда определени организационни и педагогически изисквания. Положените усилия и опитите за координиране в тази посока не са достатъчни за очакваните крайни резултати. Причините са многобройни, между които очевидно е отсъствието на единна методологическа система за приложение на мултимедията в обучението на учащите се във ВУ, дефицити на съвременни административно-управленчески решения, както и недостатъчни компетенции за приложение на програмни дидактически продукти в образователния процес.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Мултимедията заема все по-важно място в учебните практики на много преподаватели в колежите и ВУ. Очевидно, тя няма претенции да замени съществуващите дългогодишни класически дидактически форми, методи и

средства. При едно оптимално съчетание с тях мултимедията би допринесла за разнообразяването и активизирането на учебния диалог. Нормативни норми за оценката на подобни дидактически иновации обаче не са създадени. Преподавателите новатори нямат достатъчно опитност и полагат определени усилия, без да могат да постигнат очакваните резултати поради много причини. Процесът на внедряване очевидно се нуждае от повече време; изисква и теоретико-практически изследвания за приложението на мултимедията като съвременно дидактическо средство. Един от най-неотложните проблеми е изработването на разнообразие от мултимедийни продукти и умелото им внедряване чрез мултимедийни образователни технологии.

Multimedia в превод от английски език означава многокомпонентна среда, позволяваща използването на текст, графики, видео и анимация в диалог. С това се разширяват възможностите за приложение на по-разнообразни информационни средства в процеса на обучение. Мултимедията предоставя големи възможности за съчетаване на теоретичните (словесни) методи с демонстрационните виртуални дидактически материали. Тестовите учебни задачи могат да бъдат представени на учащите се както с вербална формулировка, така и като учебни дидактически видеосюжети под формата на видеоклипове [6].

Въпроси, свързани с приложението на мултимедията в образованието, са изследвани от американските учени D.M. Willows и H.A. Houghton. Интерес към организацията на преподаването на отделни предмети с използване на мултимедия, както и към средствата за компютърно моделиране, проявяват учени като M. Bouse, S. Brown, R. Mayer, L. Ribet, които изследват приложението на мултимедията в процеса на обучение във ВУ. Изследователите отчитат целесъобразното ѝ използване при изпълнение на определени учебни задачи, както и за затвърдяване на по-рано преподавани теоретични знания.

Интересна концепция за структуриране и представяне на мултимедия и хипермедия предлагат руските изследователи М. Н. Морозов и Йошкар-Ола [1]. Разработената от тях авторска мултимедия позволява преминаване от електронния учебник с хипертекстови страници към интерактивна образователна среда, организирана въз основа на метафората „новият свят“. Изследвания на други чуждестранни автори, педагози и психолози показват, че приложението на мултимедията позволява да се решат дидактически проблеми с голям образователен ефект, да станат средства за повишаване ефективността на обучение, значително да се съкрати времето за изучаване на задължителното учебно съдържание [1]. По този начин се предоставя нова възможност за задълбочаване и разширяване на кръга на изследваните образователни проблеми, възникващи в съвременната педагогическа практика.

Според руската авторка Н. Елистратова, съществуват редица негативни аспекти при използването на мултимедийните средства в обучението на учащите се [2]. Към тях могат да се причислят: отклоняване вниманието на учащите се към несъществени детайли, ограничени възможности за обратна връзка с тях, недостатъчна достъпност на предоставената чрез мултимедията електронна информация и др. Богатото и разнообразно информационно учебно съдържание, представено чрез мултимедията, затруднява обучаваните да се концентрират в главното, значимото и същественото. Допуска се, че едновременното демонстриране на няколко типа мултимедийна информация може да доведе до прекъсване връзката на един тип за сметка на друг. Това води до влошаване качеството на усвояване на определеното учебно съдържание.

Компютърът като техническо електронно средство служи за представяне на текстови и графически материали, помагачи на учащите се в усвояване на учебния материал. Недостатък на електронното средство са ограничените възможности за осъществяване на обратна връзка с ползвателя. Друга особеност е, че мултимедийното средство не е в състояние да се съобразява с индивидуалните потребности или възникнали в обучението трудности на учащите се, не може да им отговори подробно и задълбочено, както би могъл да го направи опитният преподавател. Много от учащите се нуждаят от достатъчно дълго време за овладяване на дигитални умения и навици, необходими за използването на мултимедийните средства. Често създаването на аудио, видео, графики и други елементи на мултимедийните средства се оказва твърде сложно и трудоемко, което затруднява преподаватели и учащи се в сравнение с написването на традиционен текст. За различните научни и учебни дисциплини мултимедията се оказва алтернативен, а не единствен метод на обучение.

Съвременен проблем на бъдещия специалист е способността му да общува виртуално, да анализира и пренася получените теоретични знания от една предметна област в друга. Постепенно ролята на преподавателя в информационното общество значително се променя: той престава да бъде авторитарен и единствен източник на знания. Налага се, по преценка, да влиза и в други роли - на събеседник, консултант, тютор, медиатор, ментор за учащите се в процеса на обучение. Това в никакъв случай не го освобождава от традиционните му функции и отговорности. На обучавашите се предоставя възможност в определени случаи сами да търсят допълнителна информация. При такъв подход те изработват индивидуални стратегии на учене, подходящи за всеки от тях. Овладяването на дигитални умения разширява възможностите за самоподготовка в реални житейски ситуации и кариерно развитие.

Друг проблем на мултимедията в обучението е достъпността на информационните технологии. Повишаването ѝ се постига чрез различни изменения в компютърните системи, както и чрез развитието на персоналните компютри и компютърни мрежи. Достъпността се постига чрез проследяване измененията на графическия интерфейс на програмните продукти, както и на установените манипулационни функции и приети стандарти.

Трети проблем се явява при оценяване ефективността на мултимедията в образованието. Това включва, от една страна – целесъобразност от приложението ѝ, а от друга – овладяване на виртуални способности за нейното използване.

Новите информационни технологии позволяват да се развиват умения и навици, способност към рефлексия, съпоставяне, анализ, синтез, установяване на връзки и търсене на начини за решаване на комплексни проблеми, планиране и групови взаимодействия, в които използването на мултимедията може да бъде достатъчно ефективно. Мултимедията се използва в педагогическата практика за подобряване качеството на обучение в различни предметни области. Приложението ѝ като средство за обучение, както и мултимедийните продукти и услуги на Интернет и други мрежи, помагат на учащите в овладяването на умения за виртуално общуване, развиват критичното мислене и творческия интелект. Тяхното приложение открива широки възможности за повишаване ефективността на учебния процес по посока на: едновременно използване на няколко информационни канала, по време на обучение – постига се интегриране на електронната информация; възможност за имитации (симулации) на сложни реални ситуации и реализиране на учебни дидактически експерименти; визуализация на абстрактна информация за динамично представяне на протичащи процеси и бърза обработка на данни от ползвателя; възможност за развитие на вътрешни и междувузовски комуникации и др.

За ефективността на обучението неблагоприятно влияние оказват някои неизбежни технически грешки при работа с Интернет. Затруднения изпитват студентите да получат мултимедийна информация във вид на звук, видео, изображение. Недостатъчната скорост на предаването води до понижено качество на информацията. Друг технически проблем е продължителното забавяне при теглене на файлове или невъзможност за отварянето им. В условията на развиващото се информационно общество особено значимо за учащите е формирането на тяхната информационна култура. Дискусии остават въпросите за информационната компетентност на студенти и преподаватели, както и недостатъчното проучване на влиянието, което мултимедийните технологии оказват за ефективността на учебния процес. Нерешени въпроси в педаго-

гическата практика са методическото и практическо обезпечаване на компютърните технологии, както и разработването на програмни продукти за обучение, които са основен фактор за информационната компетентност на студентите и техните преподаватели.

Към преподавателите, използващи мултимедийни средства за обучение на учащите, се поставят множество нетрадиционни изисквания [4]: управленски и организаторски умения за планиране на учебната работа; специфични методически умения за избор и подготовка на учебното съдържание и задачи за самоподготовка и стимулиране на познавателната активност на учащите се; психологически умения за обективно оценяване на емоционалното състояние и идентифициране на психическите особености на учащите; комуникативни умения за създаване на целесъобразни педагогически взаимодействия и общуване с учащите се; умения за наблюдение и анализ на познавателната активност и волевите им усилия; изследователски умения за приложение на мултимедийните продукти в обучението, както и обективно оценяване постиженията на учащите се; умения за получаване на професионални теоретични знания по предмета на обучение.

Развитието на ИТ (информационни технологии) създаде широка гама от мултимедийни средства, които могат активно да се използват в образователната практика: мултимедия, интернет-справочник, игрови и автентични тренажори с ефект на пълно потапяне в ситуацията, мултимедийни учебни системи и образователни сайтове. Основният стремеж е модернизирани на образователната система с цел да се открият нови алтернативни възможности за учене и обучение, за самообразование през целия живот. Професионалното приложение на мултимедийни технологии в обучението разширява възможностите за „информатизация” на съвременното образование, което да отговаря на европейските стандарти.

Известната програма за внедряване и развитие на ДООИ включва приложение на мултимедийни технологии в обучението във ВУ. Организацията на „Електронния университет”, видимо утопична, предполага нов тип специалисти: уеб дизайнер, мениджър, програмист, копирайтър, редактор, фото- и видеомастер. По-реалистично е използване на мултимедия в оптимални съотношения с всички

други дидактически форми, методи и средства.

Според Ю. Н. Егорова [1] използването на мултимедията подобрява ефективността на обучение в следните направления: усвояване на знания не по задължение, а с активна заинтересованост на учащите се; мотивиране на учащите за системно, самостоятелно и отговорно усвояване на учебното съдържание; предоставяне на възможност за самооценяване на фона на постиженията на учебната група; предоставяне на съвременни критерии за оценка на учебно-познавателната дейност; създаване на възможности за активизиране на въображението, както и за преодоляване бариерите на страха от риск и от злепоставяне пред другите; създаване на атмосфера на сътрудничество и здравословна конкуренция; стремеж на учащите за самостоятелно преодоляване на трудностите; предоставяне на реални възможности за използване и създаване на междупредметни връзки.

Въз основа на посочените технико-педагогически и дидактико-методически възможности на мултимедията в обучението, Н. Клемешова посочва редица потенциални функции, които могат да бъдат реализирани в учебния процес [5]. Според авторката, мултимедията има следните педагогически функции: разясняваща, информираща, евристична, мотивираща, развиваща. За повишаване ефективността в учебния процес важни за приложението на мултимедията са: образователните условия, подходящ карикулум (учебна среда), провеждането на учебни занятия в съответствие с дидактическите възможности на мултимедията, оптимален избор на педагогически медийни програми и програмни продукти в съответствие с целите на учебните занятия, с нивото на подготовка на учебните групи и учащите се в тях, със специфичните особености на учебния материал; спазване на общонаучните и дидактически правила за приложение на мулти-медията в обучението. Н. В. Клемешова [5] счита, че използването на мултимедията като дидактическо средство при формиране на учебната дейност зависи от структурирането на учебното съдържание в съответствие с подходящи образователни модели. Мулти-медията допринася за по-доброто усвояване на учебния материал от учащите, влияе за развитие на индивидуално-личностните им качества, стимулира и мотивира, укрепва волевата сфера и саморегулацията [5].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Целенасоченото изследване на различни аспекти на приложение на мултимедията в образованието разкрива технически, психолого-педагогически и др. особености на мултимедийните технологии, подчертава необходимостта от и продуктивното им приложение в учебния процес.

Необходимо е концептуално и математическо моделиране на явления и процеси, което да допринесе за съчетаване предимствата на традиционните (предимно теоретико-монологични) с интеракционни форми, методи и средства, за да се повиши ефективността на обучението във ВУ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Егорова, Ю. Мултимедия как средство за повишаване ефективността на обучението в общообразователната школа. Автореф. Чебоксари, 2000.
2. Елистратова, Н. Основы формирования информационной культуры курсантов высших военных технических учебных заведений средствами мультимедиа. Рязань, 2007, с. 42
3. Елистратова, Н. Интернет как элемент информационной картины мира и стратегия развития современного общества и образования. Саранск, 2010, с. 102-106.
4. Захарова, И. Информационные технологии в образовании. М., Академия, 2003.
5. Клемешова, Н. Мултимедия как дидактическое средство высшей школы. Калининград, 1999.

REFERENCES

1. Egorova 2000: Multimedia kak sredstvo povsheniya effektivnosti obcheobrazovatelnoj shkole. Aftoref. Cheboksari, 2000.
2. Elistratova, N. Osnovi formirovaniya informatsionnoj kulturj kursntov vjsshix voennix tehnicheskix uchebnj zavedeniya sredstvami multimedia. Rjazan, 2007, s.42.
3. Elistratova, N. Internet kak element informatsionnoj kartinj mira r strategija razvitija sovremennogo obshchestva i obrazovaniya. Saransk, 2010, s.102-106.
4. Zaharova, I. Informatzionnie texnologii v obrazovanii. M., Akademija, 2003.
5. Klemeshova N. Multimedia kak didakticheskoe sredstvo visshej shkole. Kaliningrad, 1999.

ИЗКУСТВОТО ЕБРУ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕТО МУ В АРТТЕРАПИЯТА

Даниела Заберска

EBRU ART AND ITS APPLICATION IN ART THERAPY

Daniela Zaberska
E-mail: d_zaberska@abv.bg

ABSTRACT

The article presents the ebru technique and its application in art therapy.

Key words: *ebru, marbling, paper arts, applied arts*

Изкуството на правене на хартия и използването ѝ като материал за писане преминава от Източния в Западния свят в ранното Средновековие. Характерно за изобразителното изкуство по целия свят от това време е, че то съществува и се развива предимно в центровете на религията и съответно се подчинява на нейните канони.

Ислямската религия не допуска изобразяването на хора и животни – това се приема за идолопоклонничество. Затова и култовото изкуство има предимно декоративен характер. Съобразявайки се със забраната, творците, които работят на базата на тази доктрина, са твърде пестеливи откъм буквализъм, но за сметка на това са изчерпателни в разработването на детайлите и орнаментиката. Преобладават най-вече флоралните и фантастични мотиви. Така, докато в Западна Европа в епохата на средните векове и изобразителното изкуство се развива предимно в областта на скулптурата и живописа - в готическите катедрали, то в страните от Изтока и Ориента възникват и се усъвършенстват шрифътът, калиграфията и орнаментът – основно в оформлението на книги. Именно във връзка с ислямското изкуство възниква терминът „арабеска“, станал нарицателен тъкмо заради подробната разработка на орнаменталния детайл. Запазени ръкописи на корана – основният източник на ислямското вероучение, както и сборници с персийска поезия представят илюстрация на огромната фантазия и изящество, доведено до съвършенство, на изобразителната култура от тази епоха.

Познати са много стари техники в оформлението на книгата. Най-често това са миниатюри, обградени с орнаменти и надписи; използва се позлата и друга декорация.

Но нищо не може да се сравни по своята уникалност с ебру – едно от най-древните изкуства за украса на хартия. То е популярно като „рисуване върху вода“, „техниката на плуващите цветове“ или „мрамориране“. В английския език се използва терминът marbling. (фиг 1.)

Фиг. 1

По своята същност това е специфична техника на създаване на изображение чрез на капване и размесване на течни цветни пиг-

менти върху сгъстена със смоли водна повърхност и отпечатването му в един-единствен екземпляр върху хартия. В този смисъл се доближава до графичната техника монотипия, при която върху гладка повърхност се рисува с бои и отгоре се поставя лист, на който се отпечатва дадено изображение или случайни форми.

Предполага се, че ебру възниква след изнамирането на хартията в източноазиатския район и се разпространява по пътя на коприната. Най-ранните образци на това изкуство датират от XV век. В Япония съществуват сведения за мраморна хартия от 9. век, като техниката там се нарича суминагаши. Столетия наред създаването на такава хартия е известно само на няколко майстори. Техниката на „плуващия туш“ се предава устно от поколение на поколение в привилегировани фамилии. Японски благородници и членове на императорското семейство ползват изящно украсената хартия за официална кореспонденция и стихове. Установено е, през XV век ебру се пренася от Япония в Тюркистан, през следващия XVI век – от Тюркистан в Персия, а в средата на същия век – от Персия в Анатолия (днешна Анадола). Има няколко версии за етимологичното тълкувание на думата ебру. Според някои теории тя произлиза от персийското „ебри“ и означава „имащ форма на облак“. Според други мнения произходът е от чагатайски (средновековен средноазиатски-тюркски писмено-литературен език), където „ебре“ означава „тъкан/хартия с жилки/бразди“. Най-популярно е становището, че името на изкуството произлиза от персийската дума за „водна повърхност“ „абру“.

В Персия, за да се избегнат фалшификации, държавни документи се изписват само върху предварително украсена с ебру хартия, тъй като всяка допълнителна корекция на текста би нарушила мраморната шарка. Както при повечето ориенталски украси, и тук шрифтът е в хармония с шарката и резултатът е цялост и завършеност на изображението.

Особена популярност ебру получава в периода на Османската империя, когато селджукски и отомански калиграфи го развиват до съвършенство, изнамират нови материали, форми, техники и концепция на изпълнение. Използват го за декориране на корици на книги, като фон на текста в султански декрети, официална кореспонденция и документи. Най-старото запазено турско ебру е от 1595 г.

С течение на годините майсторите превръщат техниката за украса на хартия не само в изкуство, но и в духовна практика и философия, предавана от поколение на поколение. В края на същото столетие европейски пътешественици пренасят украсена с ебру хартия в Германия, Франция и Италия. Техниката започва да се практикува под името турска десенирана хартия или мраморна хартия. В наши дни тя заема централно място в традиционното тюркско-ислямско изкуство.

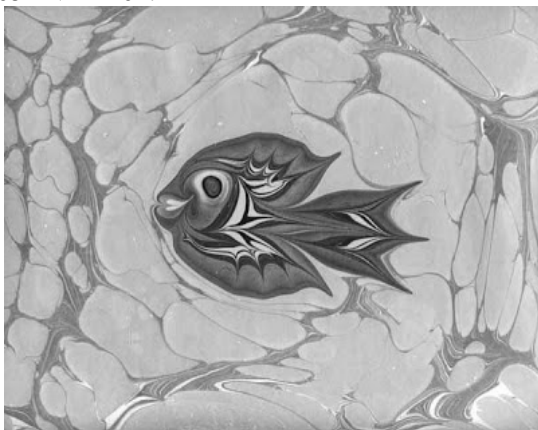
При създаването на класическо ебру се използват само естествени материали. За да се задържат капките боя върху водата, е необходимо тя да има лепкава, желирана консистенция. Това се постига с добавяне на китре - смолист сок от растението астрагалус (орлов нокът), широко разпространено в Анадола. Четките са направени от дърво от розов храст и конски косми. Боите се приготвят от естествени пигменти и се концентрират с животинска жлъчка, за да не се разтварят във водата и да се задържат на повърхността. Самият процес на рисуване върху вода се състои в следното:

Широк плитък съд с размерите на листа хартия се напълва със сгъстената вода. С четката се накапват различни цветове боя и с помощта на остри инструменти – т. нар. биз и гребен, се изтеглят, стесняват, разстилат различни форми до получаване на търсеното изображение. След това върху оцветената повърхност се полага лист хартия и след няколко секунди внимателно се отделя.

Характерна особеност за техниката е, че крайният резултат в изображението не може да бъде точно предвиден и рисунката е неповторима. Затова и е невъзможно едно и също ебру да бъде направено два пъти. Техниката позволява широк размах на въображението и всякакви варианти на артистизъм – от абстрактни, изящни цветови комбинации до цветя, човешки и животински фигури.

Най-често срещаните фрагменти са лалето и розата - в ислямската култура лалето е символ на Аллах, а розата – символ на Пророка Мохамед. Понякога пък се получават много интересни и красиви мотиви, които се използват като фон за картини. За ебру се казва, че е анонимно изкуство, което не носи подписа на своя създател. Първият художник, който успява да изобрази фигурален орнамент върху водната повърхност (а не просто абстрактна текстура, напомняща мрамор – фиг.2), е

Хатиб Мехмет Ефенди, живял в Истанбул през XVIII век.

Фиг. 2

По-късно изкусни майстори развиват различни техники: чичекли ебру (с изображение на цветя – фиг. 3); гелгит ебру (орнаменти във вид на приливи и отливи); акъсе ебру (с допълнителен графичен орнамент – фиг.4) и техниките „васал” и „аказ”- двуцветна - за обагряне на страницата в два цвята; „ахер“, „силуетна“ хартия и др.

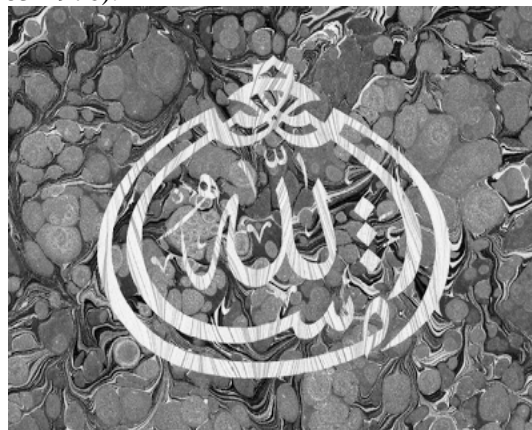

Фиг. 3

Хората, занимаващи се с ебру, го наричат хармония, създадена от танца на цветовете с водата; изкуство, което дава душевно спокойствие и учи на търпение.

Достигнало разцвета си по време на Османската империя, в началото на XX век, когато калиграфията губи своята значимост, това изкуство е почти забравено. Възраждането му е благодарение на големия турски

художник изкуствовед Неджметин Окяй (1883-1976).

Фиг. 4

В наши дни ебру се възприема като разновидност на абстрактната живопис, с характерно многообразие от цветове и форми. Трансформира се и основната му функция – от декорация на книги и документи то навлиза като украса на интериора. Днес в много световни галерии може да се види ебру, поставено в рамка, като самостоятелна картина. Рисуването върху вода вече не е мистично, обвито в тайнственост занимание. То е достъпно за всеки, който прояви интерес. Популярността му расте, почти във всеки град и регион на Турция има курсове по ебру. Изучава се и като самостоятелен предмет от студентите във факултета по традиционни турски приложни изкуства в университета за изящни изкуства „Мимар Синан”.

Както при другите пластични изкуства, така и заниманията с ебру имат терапевтичен ефект. Това, което го отличава от другите, е липсата на повторение; в него няма възможност за копиране на готови модели или мостри. Ето защо то изисква голяма мисловна концентрация, пълно откъсване от действителността, което води до постигане на душевно равновесие и позитивно мислене. Всичко това се осъзнава след започването на заниманията с ебру, в което основната цел е откриване на красивото в привидната игра с цветовете и форми. Необичайната техника е подходяща и като занимание за хора с творческа настройка, но непритежаващи талант за рисуване. Тя предоставя отлична възможност както да се запознаят с едно древно изкуство, така и да се разтоварят психически и емоционално, да изразят себе си.

Практиката показва, че има учители с желание да внесат нов елемент в работата си и

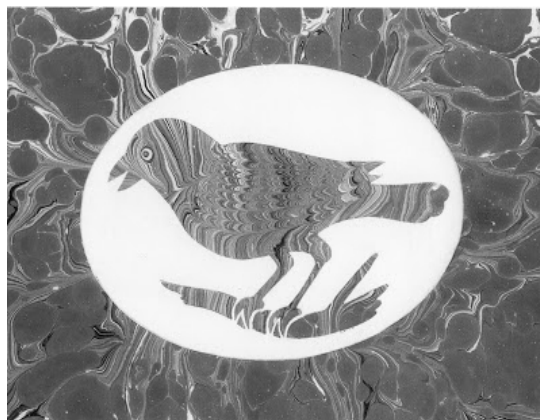
да запознаят учениците с рисуване върху вода, но ги затруднява снабдяването с необходимите материали и инструменти. За показване и усвояване в елементарен вид на принципа на създаване на ебру може да се използват и подръчни средства. В специализираните магазини за художници се продават мраморизиращи бои, близки до оригиналните. Те могат да се заместят с разредени маслени, акрилни бои, цветни мастила или обикновен лак за нокти. За повишаване на вискозитета на водата може да се използва гума трагакант (използва се в сладкарството) или разредено лепило за тапети. Накапаните бои могат да се оформят с много тънка четка, дървено шишче или гребен с едри зъби, или такъв, предварително изрязан от плътен картон.

Като алтернатива на класическото ебру за деца в предучилищна възраст може да се приложи следният опростен вариант: В алуминиева тава за печене (за еднократна употреба - така всяко дете ще има самостоятелно поле за работа) се насипва и заравнява пяна за бръснене. Върху нея се накапват няколко цвята акварелни бои или безвредни бои за сладки. Оформянето на фигурите на мраморната шарка може да стане с неподострен молив, дръжката на четка, сламка за пиене и дори с пръсти. Прехвърлянето на полученото изображение върху хартия става, като към повърхността леко се притиска лист, внимателно се отделя и пяната се изстъргва с помощта на пластмасова линия или парче картон.

Декорираната по някой от посочените варианти хартия може да бъде използвана по много начини - като самостоятелно изображение или фон на рисунка, да бъде нарязана в различни големини и форми (кръг, триъгълник, сърце) за направа на гирлянди, сгъната като плик за поздравителна картичка и др.

Няма съмнение, че този необичаен вид изобразителна дейност би се харесала на всяко дете в широк възрастов диапазон – от детска градина до прогимназиален клас. Заниманията с нея спомагат за развиване на въображението, фината моторика, творческото мислене и изобразителната култура при подраствашите. Ебру може да се отпечата и върху други материали като дърво, кожа, текстил,

порцелан, стъкло, яйчени черупки, което разширява в голяма степен възможностите за приложението му в областта на приложните изкуства (фиг.5) и (фиг.6).

Фиг. 5

Фиг. 6

ЛИТЕРАТУРА:

1. A. Ringer, Marmorpapier, Nürnberg, 1994.
2. Das Marmorpapier – Broschüre. - <http://www.mueller-buch.de>.
3. Ebristan: Istanbul Ebru House. - <http://www.ebristan.com>.
4. Ebru Sanatı, Ümit Dergisi, 25 Ağustos 2011.
5. F.Weisse, Die Kunst des Marmorierens, Stuttgart, 1940.
6. Nedim Sönmez, Ravensburg, 1992.
7. Turkish Cultural Foundation - <http://www.turkishculture.org>.

ВЪЗСТАНОВИТЕЛНИЯТ ПРОЦЕС ПРИ СТУДЕНТИ СПОРТИСТИ, ЗАНИМАВАЩИ СЕ С ЛЕКОАТЛЕТИЧЕСКИ БЕГОВИ ДИСЦИПЛИНИ

Златина Стоянова-Борисова, Гергана Ангелова-Попова

RECOVERY PROCESS IN STUDENT-ATHLETES PRACTICING RUNNING

Zlatina Stoyanova-Borisova, Gergana Angelova-Popova
E-mail: zlatina.s.borisova@gmail.com

ABSTRACT

Athletics is a complex of different types of exercises with various nature of movement and diverse intensity performance. The athletics sports of running, jumps and throw are included in the research. The physical characteristics were examined in order to guide the training process properly and improve student-athletes' results.

The qualities of the motive skills evolve. The research results of student-athletes surpassed the results of the other students significantly. The changes that cause fatigue in athletes were studied. A diagram of the recovery process is presented.

Key words: *athletics, physiological mechanism, physical qualities, fatigue, recovery*

ВЪВЕДЕНИЕ

Беговите дисциплини са част от леката атлетика; сред тях са бяганията на къси, средни и дълги разстояния. Според Г. Димитров, „спринтовото бягане е характерно с динамичните си движения, дължината на крачката, честотата и наличието на големи мускулни усилия. Заниманията започват с ниски натоварвания, а след това постепенно се повишава трудността.“ [3]

Осъществяваната двигателна дейност в тренировъчната работа по лека атлетика води до повишаване на нормалната дейност на органите и системите на човешкия организъм. Според получените резултати в научните изследвания на Г. Димитров при обучение и усъвършенстване в техниката на бяганията на средни и дълги разстояния, „естеството на приспособителните процеси при бягането на средни и дълги разстояния зависи главно от средствата и методите за упражняване, които се прилагат при обучението и тренировката. При обучението и усъвършенстването на бегова техника доминира динамичната форма на упражняване, тъй като издръжливостта и икономичността на движенията са основни фактори.“ [2]

Промените, които настъпват в организма през времето на физически натоварвания, са насочени да го приспособят към протичащата в момента работа. Според изследвания на Д. Добрев, „възстановяването протича в 2 фази: а) фаза на бързо възстановяване; б) фаза на забавено възстановяване. Възстановяването е в кръвообращението и дишането.“ [5]

По своето физиологическо въздействие лекоатлетическите упражнения оказват твърде различно влияние върху човешкия организъм и физическите качества. Димитров посочва следното: „Обучението в техниката на беговите дисциплини е всъщност един процес на приспособяване, отнасящ се до динамиката, стереотипа на движенията и морфологията на тялото. Целта е подобряване на работоспособността на тялото и способността за възстановяване.“ [2] Биологични стимулатори с възстановителен ефект водят до отдалечаване на умората. Според Я. Афар, „ефективността на препарати се определя от тяхната бърза усвояемост.“ [1] За Б. Цолов „изборът на методи за проучване в спорта е една от най-важните дейности от третия етап на модела на проучването.“ [8]

ОБЕКТ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Днес маркетинговият анализ е необходим за развитието на физическото възпитание и спорта във висшите училища. Получените резултати и анализи определят тенденциите в развитието на спортната дейност сред студентската младеж. Те ще бъдат основата при разработката на съвременна управленска стратегия в специалната спортна подготовка по лека атлетика за студенти.

Обект на изследване са всички студенти от Университет „Проф. д-р Асен Златаров”- Бургас. Обхванатите студенти са от I, II, III и IV курс от всички учебни звена - Колеж по туризъм, Технически колеж, Медицински колеж, Факултет по технически науки, Факултет по природни науки, Факултет по обществени науки.

Целта на научното изследване е да се направи цялостен анализ на тренировъчната и състезателната дейност по беговите дисциплини от леката атлетика (физическа дееспособност, качества и спортното развитие на студентите спортисти, възстановителен период), проблемите и тенденциите за развитието на физическото възпитание и спорта лека атлетика в Университет „Проф. д-р Асен Златаров”.

Изследователският екип осъществи следните няколко задачи:

- анализ на физическата дееспособност на студентската младеж в Университет „Проф. д-р Асен Златаров”- ОФП и ССП;

- анализ на възстановителния период на студентите спортисти, участници в къси, средни и дълги бегови дисциплини;

- анализ на проблемите и тенденциите за развитие на леката атлетика в Университет „Проф. д-р Ас. Златаров”; изследване на спортно-възстановителния процес при студентите спортисти.

ОРГАНИЗАЦИЯ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Общият брой изследвани лица са 1650 студенти от всички учебни звена на Университет „Проф. д-р Асен Златаров”- Бургас. Разпределението им е следното: Колеж по туризъм – 300; Медицински колеж – 110; Технически колеж – 270; Факултет по обществени науки – 500; Факултет по технически

науки – 360; Факултет по природни науки – 110.

Организацията на изследването премина през следните три етапа:

- а) подготвителен - подготовка на анкетни карти, таблици, показатели и т.н.;

- б) изследователски – работа на терен, използвайки различни методи;

- в) заключителен - изчисления, фигури, схеми, изводи и предложения.

Научноизследователският екип в своята работа използва следните методи: а) анкета; б) интервю; в) наблюдение; г) експеримент; д) SWOT-анализ, е) математико-статистически.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Изследвани бяха студентите лекоатлети. Използвани бяха десет показателя: а) 60 м. гл. бягане; б) 100м. гл. бягане; в) 300м. / 600м.; г) 1500 м. / 3000 м.; д) хвърляне на медицинска топка – 3кг.; е) тласкане на гюлле; е) скок от място с два крака; ж) скок дължина със засилване; з) лицеви опори – мъже; и) коремни преси – жени. На фиг: 1 са показани постиженията на студентите (мъже / жени) – ОФП. Получените резултати са от началото и в края на учебната 2013/2014 година. Постиганията на студентите (мъже/жени) преди тренировки са по-ниски в сравнение с тези, постигнати след спортно-тренировъчния процес. Средните постижения по десетте лекоатлетически показателя при мъжете са по-високи в сравнение с тези, показани от жените. Общият брой точки при мъжете, постигнати в началото, е 48. В края на годината този сбор точки от същите десет показателя е по-висок – 59. Разликата е 9 т.

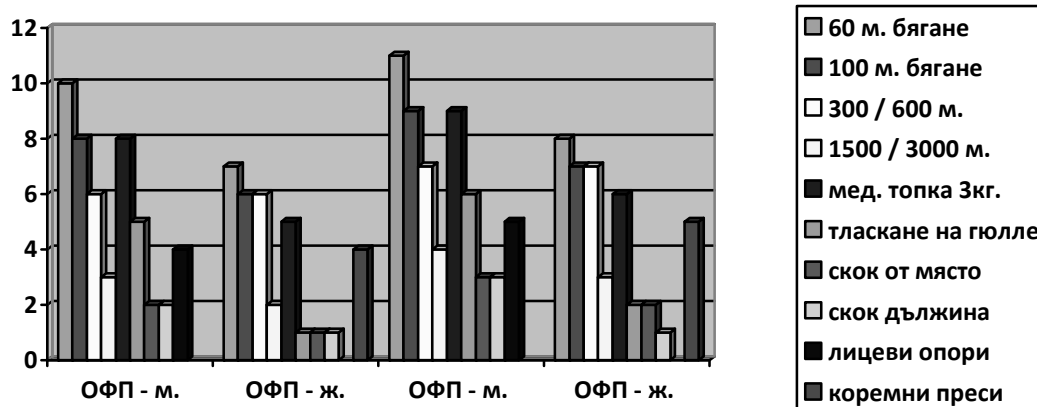
Въз основа на постигнатите резултати показателите се подреждат в следната последователност:

I. В началото на спортно - тренировъчния процес (студенти по ОФП): а) 60 м. гл. бягане – 12 т.; б) 100м. гл. бягане – 10 т.; в) хвърляне на 3кг. медицинска топка с две ръце отгоре – 8 т.; г) бягане 300м./600м. – 6 т.; д) тласкане на гюлле – 5 т.; е) лицеви опори – 4 т.; ж) средно бягане 1500м./3000м.–3 т.; з) скок от място с два крака – 2 т.; и) скок дължина със засилване – 4 точки.

Съществуват способности за установяване степента на хармоничност във физическата дееспособност на студентската младеж. Тези

способи са полезни с оглед по-нататъшно целенасочено въздействие за подобряване на изоставащите физически качества. Резултатите бяха сравнени със средните данни за страната – таблица на Белберов. Въз основа на изследователски данни по лека атлетика Г. Димитров заключава следното: „Получените

лекоатлетически резултати от студентите на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” са в рамките на средното ниво. Сравнителният анализ между първоначални и крайни резултати е осъществен чрез компютърна програма. Резултатите са за мъже и жени.” [4]

Фиг. 1. Физическото състояние на студентите по обща физическа подготовка

II. В края на тренировъчния процес (часове по ОФП): а) 60 м. гл. бягане – 14 т.; б) 100 м. гл. бягане – 12 т.; в) хвърляне на 3кг. Медицинска топка с две ръце отгоре – 9т.; г) бягане 300м./600м. – 8т.; д) тласкане на гюлле – 6 т.; е) лицеви опори – 6 т.; ж) средно бягане 1500 м./3000 м. – 4 т.; з) скок от място с два крака – 4 т.; и) скок дължина чрез засилване – 3т. Разликите са положителни и са в границите от 1 т. до 2 т.

Резултатите при жените по същите десет показателя се подреждат в следната последователност:

I. В началото на учебния процес по физическо възпитание и спорт (X. 2013 г.): а) 60 м. гладко бягане – 7 т.; б) 100 м. гладко бягане – 7 т.; в) бягане 300 м./600 м. – 6 т.; г) хвърляне на 3 кг. медицинска топка с две ръце отгоре – 4 т.; д) коремни преси – 5 т.; е) средно бягане 1500 м./3000 м. – 2 т.; ж) тласкане на гюлле – 1 т.; з) скок от място с два крака – 1 т.; и) скок дължина със засилване – 1 т. Получените резултати са по-ниски в сравнение с тези при мъжете.

II. В края на учебния процес (V. 2014 г.) резултатите при жените са следните: а) 60 м. гладко бягане – 8 т.; б) 100 м. гладко бягане – 7 т.; в) бягане 300 м./600 м. – 7 т.; г) хвърляне на 3 кг. медицинска топка с две ръце отгоре – 5 т.; д) коремни преси – 6 т.; е) средно бягане 1500 м./3000 м. – 3 т.; ж) тласкане на гюлле –

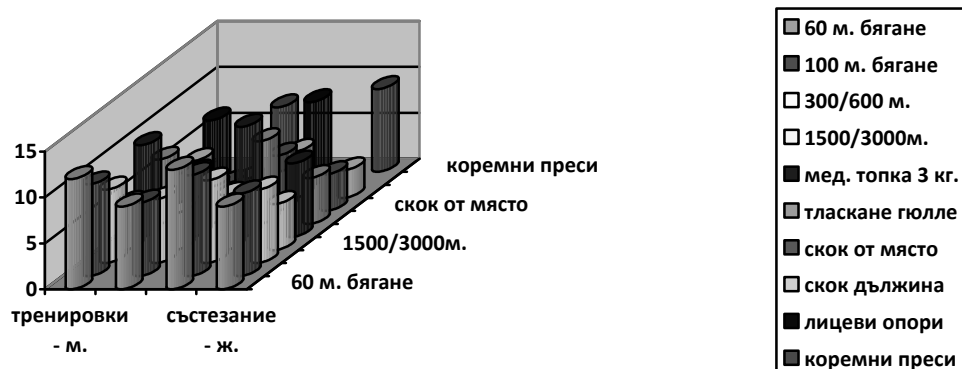
2 т.; з) скок с два крака от място – 2 т.; и) скок дължина със засилване – 2 т. Всяка една разлика е положителна и е в границите от 1 т. до 2 т. Получените резултати са ниски в сравнение с тези за страната. Те са по-ниски от тези при мъжете. При беговите дисциплини постиженията са по-добри (от 7 т./10 т. до 8 т./11 т.). Общият брой точки при студентките в началото на учебния процес е по-нисък (33 т.) в сравнение с този в края на учебната година (45 т.). Разликата е 12 т. Изследването показва по-ниски резултати при студентките от Университет „Проф. д-р Асен Златаров” в сравнение с други институти.

Изследването обхваща и студентите спортисти от групите ССП. Показателите са същите. Получените резултати са отразени на фиг. 2. Те са получени в началото на тренировъчния процес (X. 2013 г.) и в неговия край (V. 2014 г.). Резултатите са по-високи. Общият брой точки при мъжете в началния етап е 71 т., а в края е 83 т. Разликата е положителна – 12 т. Събраният общ брой точки при жените в началния тренировъчен процес е 53 т., а в неговия край е 63 т. Разликата е 10 т. Получената точкова разлика между мъже и жени е 20 точки.

Желанието да се получи хармоничност във физическата подготовка не бива в никакъв случай да се превърне в отказ да се повишат функционалните възможности. Стремежът

трябва да бъде хармонично развитие на всички физически качества, но при усъвършенств-

вани функционални възможности на организма при висока физическа дееспособност.

Фиг. 2. Спортните резултати на студентите спортисти през периода X. 2013 г. – V. 2014 г.

Въз основа на получените резултати от изследването 10 показателя се подреждат в следната последователност:

I. В началото на тренировъчния процес - X. 2013 г. (мъже по ССП): а) 60 м. гладко бягане – 12 т.; б) 100 м. гладко бягане – 10 т.; в) хвърляне на 3кг. медицинска топка с две ръце отгоре – 10 т.; г) бягане 300 м./600 м. – 8 т.; д) тласкане на гюлле – 7 т.; е) лицеви опори – 7 т.; ж) средно бягане 1500 м./3000 м. – 5 т.; з) скок с два крака от място – 4 т.; и) скок дължина със засилване – 4 т.

II. В края на тренировъчния процес – V. 2014 г. (мъже по ССП): а) 60 м. гл. бягане–13 т.; б) 100м. гл. бягане – 11 т.; в) хвърляне на 3кг. медицинска топка с две ръце отгоре – 12 т.; г) бягане 300 м./600 м. – 9 т.; д) тласкане на гюлле – 9 т.; е) лицеви опори – 9 т.; ж) средно бягане 1500 м./3000 м.–6 т.; з) скок с два крака от място – 6 т.; и) скок дължина със засилване – 5 т. Всяка една разлика е положителна и е в границите от 1 т. до 2 т. Получените резултати са по-високи при сравнение с резултатите, получени от група по ОФП.

Въз основа на изследването и получените резултати при студентките спортистки, десетте показателя се подреждат в следната последователност:

I. Начало на тренировъчни занимания по ССП : (X. 2013 г.) а) 60 м. гладко бягане – 9 т.; б) 100 м. гл. бягане– 8 т.; в) бягане 300 м./600 м.– 7 т.; г) хвърляне на медицинска топка (3 кг.) с 2 ръце отгоре – 7 т.; д) коремни преси –7 т.; е) средни бягания 1500 м./3000 м.– 4 т.; ж) тласкане на гюлле– 4 т.; з) скок дължина от място –3 т.; и) скок дължина - засилване – 2 т.

II. В края на тренировъчния процес – V. 2014 г. (жени по ССП): а) 60 м. гл. бягане – 9 т.; б) 100 м. гл. бягане– 9 т.; в) лицеви опори – 9 т.; г) хвърляне на 3кг. медицинска топка с две ръце отгоре – 8 т.; д) бягане 300 м. – 8 т.; е) тласкане на гюлле – 5 т.; ж) средно бягане 1500 м. – 5 т.; з) скок от място с 2 крака – 4 т.; и) скок дължина със засилване – 3 т. Разликата между двете изследвания е положителна и е в границите от 1 до 2 т. Получените резултати за група по ССП са по-високи в сравнение с резултатите на група по ОФП.

Според изследванията на Г. Димитров, „физическата дееспособност на студентите от Университет „Проф. д-р Асен Златаров”- Бургас е по-ниска от средното ниво за страната. По-голямата част от показателите (100 м. гладко бягане; 300 м. / 600 м.; скок от място с два крака; тласкане на гюлле) са по-ниски от средните резултати за България. След проведените учебно-тренировъчни занимания по физическо възпитание и спорт получените резултати нарастват и достигат средните за страната.” [4]

По структура движенията при бягането на различни разстояния (60 м., 100 м., 300 м./600м., 1500 м./3000 м.) са от цикличен тип. Дисциплините (60 м., 100 м.) са свързани с голяма бързина и подвижност на нервните процеси. При нормална тренировъчна работа се получава скъсяване на нервните процеси. При по-големи натоварвания се получава умора и бързината на реакцията се удължава. При късите бегови разстояния белодробната вентилация се повлиява слабо. Кислородният дълг не е голям по величина (7,5 – 8,0 л.). При средните разстояния (300 м./600 м., 1500 м./

3000 м.) белодробната вентилация и кислородната набавка могат да достигнат до най-големите си стойности (10,0 – 20,0л.).

Според системните изследвания на стартовото и предстартовото състояние на Крестовников, Виноградов, Зимкин, Добрев, Стефанова и др., промените засягат най-различни вегетативни функции. Увеличават се пулсовата честота, кръвното налягане, честотата на дишането, белодробната вентилация и газообменът, кислородната консумация и обмяната на веществата. Разходът на енергия зависи от величината на разстоянието. Той е най-голям при спринтовите дисциплини. У жените стойностите са около 15-20% по-ниски, отколкото у мъжете. Пулсовата честота при бягане на различни разстояния показва различни стойности в зависимост от интензивността на натоварването. Най-висока е при средните разстояния – от 200 до 240 удара/мин. След бягане на къси и средни разстояния се установява увеличено количество млечна киселина в урината – до 450 мг %. Теглото се понижава в зависимост от пробяганата дистанция. Температурата на тялото може да се покачи понякога до 39°C.

Хвърлянията (медицинска топка; тласкане на гюлле, хвърляне на диск) представляват движения от ацикличен тип. Възбудимостта и лабилността на скелетните мускули е по-висока, ако е по-голяма бързината на двигателната дейност. Поради сложната координация на движенията по-особено значение имат следните анизатори – двигателен, вестибуларен, зрителен. Сравнително малък е разходът на енергия.

Преумората се изразява в нарушаване на функционирането на нервната система, на координацията на движенията, наличие на отпадналост, спадане на теглото, ниска спортна работоспособност и безсъние. За излизане от това състояние на студентите спортисти се препоръчва удължаване на възстановителния период, намаляне на обема и интензивността на тренировките. При невземане на мерки за ликвидиране разстройствата при преумора това състояние на състезателите се задълбочава и постепенно се преминава в състояние на претренираност. Рязка граница между преумората и претренираността много трудно може да се постави. Средствата за борба с умората се свеждат до нейното отдалечаване и увеличаване на работоспособността. Необходимо е правилното разпределение на фазите на натоварване и почивка.

Възстановяването протича в две фази: а) фаза на бързо възстановяване; б) фаза на забавено възстановяване. Най-бързо се възстановява кръвното налягане. Също така бързо се възстановява и ударният обем на сърцето. При повторни натоварвания много важен е въпросът за продължителността на почивките между работните периоди, от които зависи степента на възстановяване на повишените при натоварването функции. Възстановяването на пулсовата честота зависи от пробяганото разстояние и тренираността на състезателите и е от 20-30 мин. при късите разстояния до едно и повече денонощия при дългите разстояния.

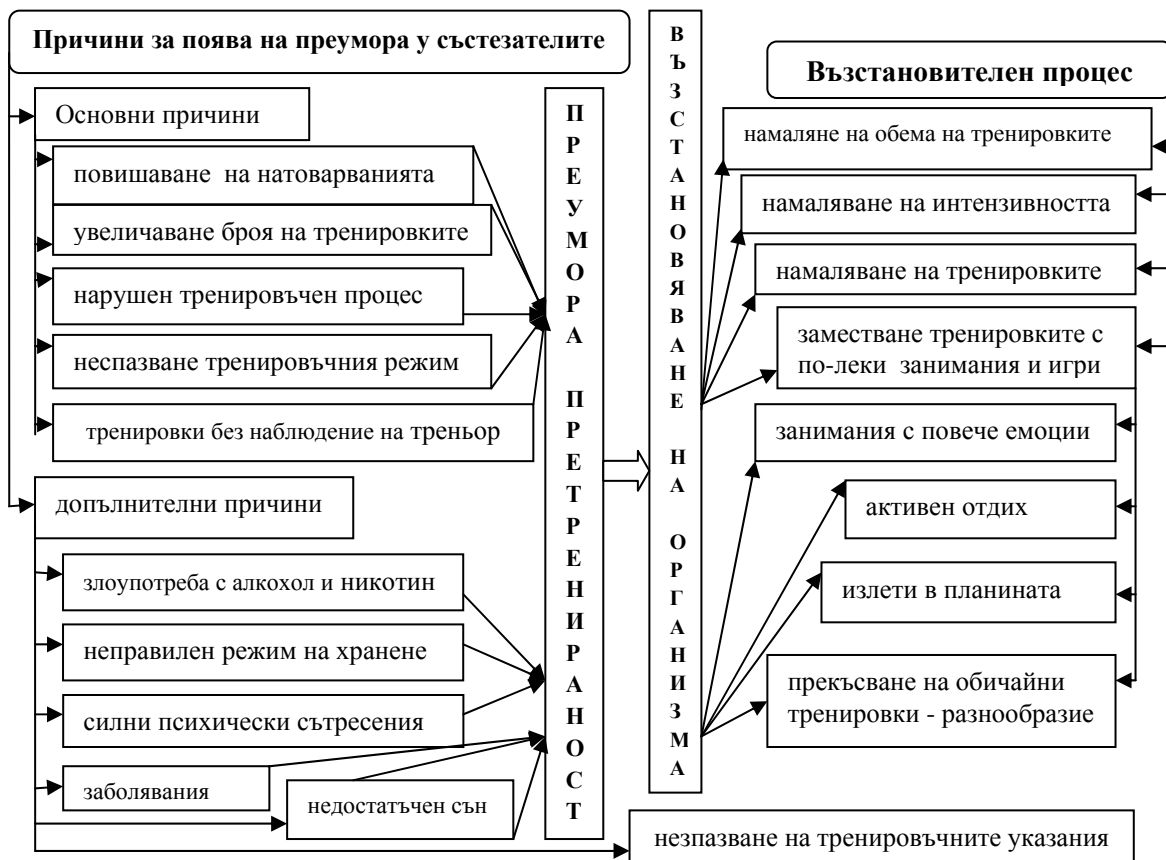
На фигура 3 са показани причините за поява на преумора у състезателите и мерките, взети при възстановителния процес. Доброто здравословно и функционално състояние, типът висша нервна дейност и емоционалното състояние са от значение за отдалечаване на процесите на умора. Временното увеличаване на работоспособността може да бъде постигнато чрез стимулатори. Активната почивка е средство за преодоляване на умората и бързо възстановяване на организма.

Интензивността на натоварването дава качествена оценка на функционалното натоварване, а обемът е количествената характеристика. Спортният треньор в повечето случаи преценява осъщественото функционално натоварване по някои външни признаци – зачервяване, изпотяване, умора, нарушаване на вниманието, влошаване координацията на движенията. При тези признаци у спортуващите е необходима бърза реакция чрез намаляне на обема и интензивността на тренировката или нейното спиране. Според Г. Димитров, „спортните преподаватели трябва да познават отлично способите за регулиране на функционалното натоварване: а) увеличаване или намаляне броя на упражненията; б) промяна на темпото при различните упражнения; в) изменение броя на повторенията за отделното упражнение; г) увеличаване или намаляне на разстоянията за преодоляване; д) изменение на амплитудата на упражнението; е) продължителността при изпълнение на всяко упражнение се изменя; ж) усложняване или опростяване на упражненията и условията за тяхното изпълнение; з) промяна на външните условия при протичане на тренировката.” [4]

След приключване на спортно-състезателната дейност настъпва период на въз-

становяване, нормализира се вътрешната среда на организма, възстановяват се енергийните загуби, органите и системите, както и техните функции се привеждат в първоначално състояние. Тези процеси не само осигуряват възстановяване на работоспособността на организма, но способствуват за нейното временно увеличение. Основните показатели на възстановяване са: значително

гурият възстановяване на работоспособността на организма, но способствуват за нейното временно увеличение. Основните показатели на възстановяване са: значително

Фиг. 3. Преумора, претренираност и възстановителен процес на състезателите

подобряване възможностите на двигателния апарат и координацията между отделните органи и системи, нормализиране на вътрешната среда и видимата ефективност от следващата работа. За възстановяване на организма след мускулна работа се използват най-разнообразни средства. Едно от тях е активният отдих, при който работата не се прекъсва, а се преминава към друг вид дейност. За по-бързото възстановяване на организма съдействат по-добрата белодробна вентилация, водните процедури, масажът и други дразнителни с умерена сила. Желателно е добро хранене и приемане на витамини. При активния отдих тренировките могат да продължат, но с намален обем и интензивност. Тренировъчният режим е променен – по-малко са дните и часовете за тренировки. Осъществява се заместване на тренировките с по-леки занимания и повече емоции. Лекият тренировъчен процес може да се изведе в планината или на

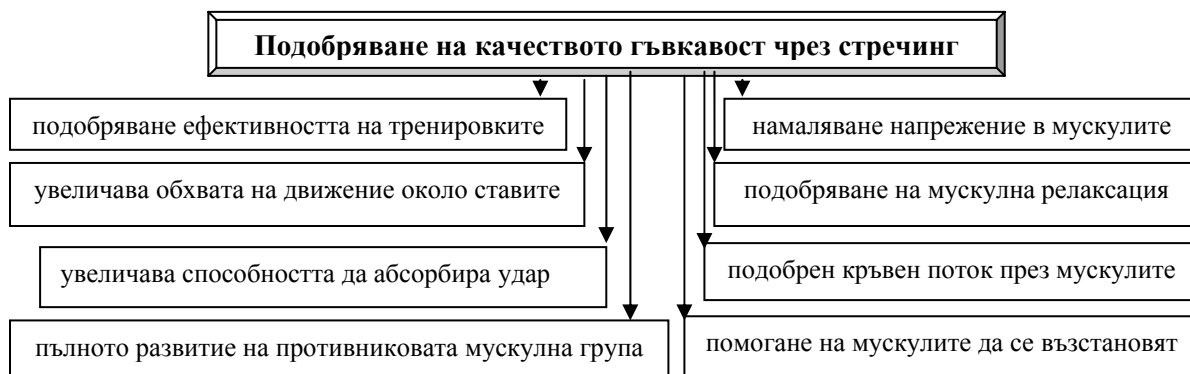
плажната ивица. При активния отдих не трябва да се злоупотребява с алкохола и никотина. Трябва да се спазва режим на работа, сън и хранене. Методът на равномерната тренировка дава възможност за усъвършенстване в детайли на спортната техника. Ниската интензивност на спортната работа позволява да се използват и упражняват различни технически прийоми с цел да се изработи най-икономичната и ефективна индивидуална техника на студента спортист.

Разтягането е основно действие за движение в скелетните мускули и е често по-нататъшен начин за подобряване на гъвкавостта. Гъвкавостта се отнася до възможния обем движения на ставите и ставните връзки. В зависимост от индивида гъвкавостта варира. Според Г. Димитров, „приложението на стречинг упражнения в спортно-тренировъчния процес влияе положително върху мускулните тъкани. Те могат да променят тяхна-

та дължина от минимална до максималната – фиг. 4” [4]

Има два принципно различни подхода към разтягане на мускулите: а) използване на различни техники, които включват движение; б) задържане или статични техники, предлагане на стречинг техники за възстановяване на чо-

вешкия организъм. След тренировка или игра най-подходящите техники са: леко статични разтягания на мускули с определена продължителност (от 6 до 10 сек.) Разтяганията (стречингът) трябва да се извършват в топла среда, а също така могат да продължат под топлия душ или ваната.

Фиг. 4. Подобряване на качествата на спортистите при прилагане на стречинг упражнения

Серията от упражнения са с кратко въздействие, като включват както активен, така и пасивен стречинг. Този тип стречинг улеснява възстановяването на спортиста до нормалната дължина на неговите мускули. За подобряване на гъвкавостта при стегнати или проблемни зони упражненията, фокусирани върху развитието на разтягането, трябва да бъдат програмирани в графика за обучение.

Мускулатурата е по-добре да си почине след тренировъчни занимания. Техниките са няколко - дълго задържани статични упражнения, стречинг с помощта на партньор и разнообразие от PNF техники (от проприоцептивното нервно – мускулно улесняване) или комбинации от всички тях. Една 20 минутна сесия гъвкавост в топъл басейн за хидротерапия или СПА е също е много продуктивна.

Съставянето на тренировъчни програми на спортисти без масаж са непълни, трудно осъществими, непълноценни. Физиологичното въздействие на спортния масаж върху организма не се различава съществено от класическия масаж. Масажа възстановява баланса между процесите на възбуждане и задържане в кората на главния мозък; подпомага отстраняването на отпадните продукти от мускулната работа; подобрява тъканното дишане; премахва умората и достига до нормално състояние на организма.

При беговите лекоатлетически състезания използвахме масаж за състезателите при предстартовите им състояния и стартовата апатия. Масажа при цикличните бягания подпомага за развитието на качествата бързина и издръжливост, за укрепването на свързочно-ставния апарат на долните крайници. Възстановителният масаж след състезанието на средни разстояния може да се приложи на втория до четвъртия ден.

ИЗВОДИ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

1. Спортните резултати на студентите от Университет „Проф. д-р Асен Златаров” се намират в средата на точковата таблица. Резултатите от групата за ОФП са по-ниски от тези на групата за ССП. Точковата разлика при жените е от 1 т. до 2 т., а при мъжете от 1 т. до 3 т. По-големите разлики са получени при показатели като 60 м. и 100 м. бягане; лицеви опори/коремни преси. По-малки разлики са получени при „скок дължина със засилване”, „гласкане на гюлле” и „скок от място”.

2. Според претренираността на състезателите се различават три стадия: а) спиране растежа на спортни постижения и влошаване общото състояние на спортиста; б) понижаване на спортните резултати и увеличаване продължителността на възстановителния период; в) спадане на работоспособността и настъпване на дълбоки морфологични и функционални нарушения на органите.

3. Промените, които настъпват в организма по време на физическите натоварвания, са насочени да приспособят организма към характера на протичащата в момента спортна работа. В основата на тези промени стоят биохимичните процеси в работните мускули. Характерът на възстановяването и отражението върху него на проведеното натоварване са ценно средство за контролиране тренираността на спортистите.

4. Създава се възможност за оценка на прираста в развитието и усъвършенстването на двигателните възможности и физически качества на студентите съобразно индивидуалните им способности, спортната подготовка и активно-съзнателно отношение към учебно-тренировъчния процес.

5. Най-бързо се възстановява кръвното налягане на състезателите. Най-бавно се възстановява пулсовата честота. При краткотрайните натоварвания (бегови дисциплини- 60 м. и 100 м.) сърдечно-съдовата и дихателната система са силно изразени. При дълготрайните натоварвания като средните бягания – 300 м./600 м. и 1500 м./3000 м., същите системи сравнително са по-слабо изразени, но въпреки това времетраенето на възстановителния период е твърде голямо.

6. В процеса на приспособяване на студентския организъм към продължителни натоварвания главното въздействие на интервалния метод се пада на интервалната почивка. Това влияние на метода се изразява в икономизация на функциите на човешкия организъм при дишане и кръвообръщение.

7. Спортният масажист трябва да бъде не само висококвалифициран педагог, но и много добър психолог. Длъжен е да знае и да умее да наложи кинезиотепинг, компрес, апликация, съчетаване на масаж с водни и парни, и други процедури. Той възстановява организма в изходно състояние.

8. При физиотерапията се прилагат физически упражнения и специализирани мануални методики и техники. Те се прилагат с лечебна и профилактична цел в зависимост от развитието на болестния процес на спортиста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Афар, Я. Биохимия, С., МФ, 1983, с. 321.
2. Димитров, Г. Спортната анимация в туризма. Б., УИ „Проф. д-р Ас. Златаров”, 2009, с. 8-12.
3. Димитров, Г. Управление на спортната дейност в туризма. Б., УИ „Проф. д-р Злата-ров”, 2009, с. 125.
4. Димитров, Г. Физическото възпитание и спортът в Университет „Проф. д-р Асен Златаров”. Благоевград, ЮЗУ „Н. Рилски”, 2009, с. 96; с.126-128.
5. Добрев, Д. и кол. Физиология на човека. С., Медицина и физкултура, 1993, с.579.
6. Желев, В. Физиотерапия. I част, С., Авангард Прима, 2011.
7. Краев, Т. и колектив. Лечебен масаж и постизометрична релаксация. С., Веридия, 2005.
8. Цолов, Б. Основи на маркетинга в спор-та. С., 2008, с.168.
9. Butler, D. Mobilization of the Nervous System. Physiotherapy, 1991.
10. Maitland, G. Peripheral manipulation. Butterworth, London, 1991.

REFERENCES

1. Afar, Ya. Biohimia. S., MF, 1983, s.321.
2. Dimitrov, G. Sportna animatsia v turizma. Burgas, UI, „Prof. d-r As. Zlatarov”, 2009, s. 8-12.
3. Dimitrov, G. Upravlenie na sportnata dei-nost v turizma. Burgas, UI, „Prof. d-r As. Zlatarov”, 2009, s.125.
4. Dimitrov, G. Fizicheskoto vazpitanie i sport v Universitet. „Prof. Ass. Zlatarov”. Blagovgrad, 2009, s.96; s.126-128.
5. Dobrev, D. i kol. Fiziologia na choveka, Izd. S., MF, 1993, s.579
6. Zhelev, V., Fizioterapia. I chast, S., Avan-gard Prima, 2011.
7. Kraev, T., Lecheben masazh i postizo-metriczna relaksatsia, S., Veridia, 2005.
8. Tsolov, B. Osnovi na marketinga v sporta. S., 2008, s.168.
9. Butler, D. Mobilization of the Nervous System. Physiotherapy, 1991.
10. Maitland, G. Peripheral manipulation. Butterworth, London, 1991.

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас
ГОДИШНИК, Т. XLIII , КНИГА 2, 2014
ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

Assen Zlatarov University
ANNUAL, VOL. XLIII, BOOK 2, 2014
SOCIAL SCIENCES

Редакционна колегия:
проф. д-рн Маргарита Терзиева (главен редактор)
проф. д-р Валентина Терентиева (Красноярск, Русия)
доц. д-р Пенка Пеева
проф. д-р Заур Заврумов (Пятигорск, Русия)
проф. д-рн Любомир Влаев,
гл. ас. Иван Соколов

Технически сътрудник:
инж. Илиана Ишмериева

Дизайн и оформление:
Издателство “ЛИБРА СКОРП”
www.meridian27.com

Печатни коли: 17
Формат: 60/84/8

ISSN 1312-1359

Издание на:
УНИВЕРСИТЕТ “ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ”
www.btu.bg

Бургас, 2014

ISSN 1312-1359

9 771312 135001